

ה-ח), בניגוד לדברים יב. בכך הוא ביטל למעשה את חשיבותו ומשמעותו הדתית של הארון, שהועבר למקום פרטי, לבית אבינר אשר בגבעה (שמואל ב, ו ג). המסקנה ההיסטורית העיקרית: ריכוז הפולחן בישראל, כפי שהוא מנוסח בספר דברים, קודם לבחירת ירושלים. הוא מתייחס אל התקופה הקודמת לידי דויד.

התיאולוגיה של המקדש

התיאולוגיה שנרקמה סביב המקדש משתקפת היטב במלכים א, ח. ברור כי פרק זה מורכב משתי שכבות היסטוריות: השכבה הקדומה מקיפה את פסוקים א-יג, והשנייה כוללת את ברכת המלך לקהל הנאספים (פסוקים יד-כא) ואת תפילתו למען ישראל (פסוקים כב-נג). פסוקים א-יג מספרים על הבאת הארון במונחים הידועים לנו מן המסורת הכוהנית הקדומה. מודגש מוטיב הכרובים (פסוקים ו-ז), הידוע לנו משמות כה טו-כב ומבמדבר ז פט. כמו כן מסופר על הענן לפי מתכונת המסורת הכוהנית. כנגד האמור בפסוקים י-יא: 'ויהי בצאת הכהנים מן הקדש והענן מלא את בית ה', ולא יכלו הכהנים לעמוד ולשרת מפני הענן, כי מלא כבוד ה' את בית ה', יש להשוות את שמות מ לד-לה: 'ויכס הענן את אהל מועד וכבוד ה' מלא את המשכן. ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד, כי שכן עליו הענן וכבוד ה' מלא את המשכן'. אכן, תיאור חנוכת הבית בא כנגד תיאור חנוכת המשכן בימי משה. לפי שני המקורות גם יחד מסומנת נוכחות ה' בדימוי 'כבוד ה'', האופייני למסורת הכוהנית. כבוד ה' שוכן בתוך המשכן או בתוך בית המקדש בין הכרובים, וסימן נוכחותו הוא הענן. אל סיפור זה מצטרפת התפילה העתיקה שנמסרה לנו בלשון פיוט; היא מדברת ישירות על ה' ולא על כבוד ה'. הטקסט המלא מצוי בתרגום השבעים; וזה לשון הפיוט:

ה' הכין שמש בשמים ⁷	ה' אמר לשכן בערפל
בנה בניתי בית זבל לך	מכון לשבתך עולמים (פסוקים יב-יג).

הניגוד בין אור השמש והערפל, כלומר החושך של הדביר המלא ענן הקטורת, קובע את אופיין של שתי השורות הראשונות. ה' רוצה לשכון בערפל 'כי לא יראני האדם וחי' (שמות לג כ), כדברי המסורת הכוהנית במקום אחר.

נוכחותו הנומינלית של ה', הגונזת בחובה סכנות, היא מקור הסיפור על מות בני אהרון, שהקריבו 'לפני ה' אש זרה אשר לא צוה אתם' (ויקרא י א), והיא ההסבר למות עוזא על אשר אחז בארון (שמואל ב, ו ז; והשווה דברי הימים א, יג י). ברוח זו מסביר בעל ספר דברי הימים את הצרעת של המלך עוזיה-עזריהו: 'וכחזקתו גבה לבו עד להשחית וימעל בה' אלהיו, ויבא אל היכל ה' להקטיר על מזבח הקטרת. ויבא אחריו עזריהו הכהן, ועמו כהנים לה' שמונים בני חיל... ויאמרו לו... צא מן המקדש כי מעלת... ויזעף עזיהו... ובזעפו עם הכהנים והצרעת זרחה במצחו לפני הכהנים בבית ה'".

⁷ דומה כי המתרגם היווני גרס בטעות: ה' הבין וכו'.

⁷ וזה לשון תרגום השבעים Ἡλίου ἐγνώρισεν ἐν οὐρανῷ Κυρίου (שם מובא הקטע בסוף הפרק).

וגו' (דברי הימים ב, כו טז-כא).⁸ נמצאנו למדים כי לפי הפסוקים א-יא, שעניינם הבאת הארון לבית המקדש, הנקרא בפיוט הקדום 'בית זבל', היינו בית נשיאות, בהתאם לאטימולוגיה האוגריתית של המילה,⁹ בית המקדש הוא מקום משכנו של האלוהים עלי אדמות; שם הוא יושב ישיבת קבע לעולמים. מחבר היחידה הספרותית הזאת רואה את בית המקדש באספקלריה של המשכן, כפי שהוא מתואר במסורת הכוהנית הקדומה.

אווירה אחרת לחלוטין שלטת בחלק השני של הפרק, פסוקים יב-כא, כב-נג; שם שומעים אנחנו את הדי הסגנון של ספר דברים, אלא שמדובר, כאמור לעיל, בבחירת עיר, בית ומלך: 'מן היום אשר הוצאתי את עמי את ישראל ממצרים, לא בחרתי בעיר מכל שבטי ישראל לבנות בית להיות שמי שם, ואבחר בדוד להיות על עמי ישראל' (פסוק טז). יתרה מזו, הארון מתואר בצורה אחרת מאשר במקורות הכוהניים: 'ואשם שם מקום לארון אשר שם ברית ה' אשר כרת עם אבותינו בהוציאנו אתם מארץ מצרים' (פסוק כא). הוזה אומר, הארון מכיל את הלוחות ותו לא; אין זכר לכרובים ולאמונות הכרוכות בהם, בדיוק כפי שמדגיש בעל ספר דברים כי הארון לא היה אלא מקום לשני לוחות העדות (דברים י א-ה) ובצד הארון היה מונח ספר התורה אשר כתב משה (שם לא כה-כו). מגמת הרציונליזציה של האמונה העתיקה בדבר ייחוד מעמדו של המשכן ובית המקדש מגיעה לשיאה בתפילה הארוכה בפסוקים כב-נג, אשר נתחברה כנראה בגלות בבל, כפי שיוצא מפסוק מו ואילך.

מבחינה ספרותית חוזרים ונשנים כאן שני מוטיבים מרכזיים, אחד בעל משמעות מעשית-הלכתית, ואחד בעל משמעות עיונית-תיאולוגית. המוטיב הראשון מתגלם בלשונות התפילה החוזרים ונשנים בשמות: תפילה, רינה, תחינה ובפעלים להתפלל, להתחנן. מוטיב זה נמשך לאורך כל התפילה. מכאן מסתבר כי בית המקדש הוא מקום תפילה, ואין זכר לעבודת הקרבנות. המוטיב העיוני כלול במשפטים כגון: 'ואתה תשמע אל מקום שבתך אל השמים ושמעת וסלחת' (פסוק ל), או: 'ואתה תשמע השמים מכון שבתך' (פסוקים לט מג), וכיוצא בזה. מחבר התפילה אף יוצא חוצץ נגד התפיסה הקודמת, שעל פיה בית המקדש הוא מקום מושבו של האלוהים: 'כי האמנם ישב אלהים על הארץ? הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך, אף כי הבית הזה אשר בניתי' (פסוק כז). הוזה אומר: בית המקדש הוא בית תפילה אל היושב בשמים, כנאמר:

השמים כסאי והארץ הדם רגלי,

אי זה בית אשר תבנו לי

ואי זה מקום מנוחתי (ישעיה סו א).¹⁰

לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן הקודש' (שם ז ד).

השווה: M. Held, 'The Root ZBL/SBL in Accadian, Ugaritic and Biblical Hebrew', *JAOS*, 88 (1968), pp. 90 ff.

נראה כי פרק זה איננו משל ישעיהו השני, שכן יחסו לבית המקדש היה שונה, כפי שנראה להלן.

⁸ הנומינוזיות של הקרבה הבלתי אמצעית של ה' מסבירה גם את האמור במשנה על עבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים: 'הגיע לארון, נותן את המחתה בין שני הכדים; צבר את הקטרת על גבי גחלים ונתמלא כל הבית כלו עשן. יצא ובא לו בדרך בית כניסתו ומתפלל שלא להבעית את ישראל' (יומא ה א), גדול היה החשש שמא יקרנו אסון, ולא בכדי נאמר להלן: 'ויום טוב היה עושה

הנוסחה המשנה-תורתית 'לְשֹׁכֵן/לְשׁוֹם שְׁמוֹ שֵׁם' מתחלפת בסגנון המשוחרר לחלוטין מכל זכר מיתולוגי, והוא: 'הבית אשר בניתי לשֹׁמֵךְ' (מלכים א, ח מד, מח), בעקבות לשונו של ירמיהו המדבר על 'בבית הזה אשר נקרא שמי עליו (בראשונה) (ירמיה ז י, ועוד הרבה); 'העיר אשר נקרא שמי עליה' (שם כה כא). בעל ספר דברי הימים אומר באופן סתמי 'להיות שמי שם' (דברי הימים ב, ו ה וכו'), 'בירושלם יהי שמי לעולם' (שם לג ד). ולא זו אף זו: גם אלה המתפללים מחוץ לירושלים, בשעה שהם בשבי האויב, תפילתם מכוונת כנגד ירושלים ובית המקדש: 'והתפללו אליך דרך ארצם אשר נתת לאבותם, העיר אשר בחרת והבית אשר בניתי לְשֹׁמֵךְ' (מלכים א, ח מח). הווה אומר, כל תפילה עולה לשמים דרך הבית אשר שם ה' נקרא עליו. כך הן גם תפילותיהם של דניאל (דניאל ו יא), של בעל חזון עזרא (ד נח) ושל טוביה (ג יא); אף הם מכוונים את תפילתם אל ירושלים ואל בית המקדש, מנהג שהשתרש בישראל עד היום הזה. אף זאת, לא ישראל בלבד מתפללים במקום זה, אלא גם הנוכרי הבא מארץ רחוקה. כדברי הנביא האלמוני מגלות בבל, האומר: 'כי ביתי בית תפלה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים' (ישעיה נו ז). משמע, התפקיד החברתי של בית המקדש, כפי שנתבאר בפסוקים כב-סו, עולה בקנה אחד עם התבטאויותיו של ישעיהו השני, אף כי גם נביא זה דבק במסורת העתיקה בדבר היות המקדש מקום מושבו של אלוהים, כפי שנראה להלן.

פרק זה מכיל אפוא את קשת הגוונים הרחבה שבהם מצטיירת משמעותו הדתית של בית המקדש, החל בתפיסה הקדומה שעל פיה ה' שוכן בערפל וכי המקדש הוא בית זבול, דרך המקור הכוהני המדבר על 'כבוד ה' "השוכן" בבית, עד ללשון הרפלקטיבית המרומזת של ספר דברים, שלפיו ה' שֹׁם או שִׁיכָן את שמו בבית, והגישה התיאולוגית המפורשת, הטוענת כי ה' שוכן בשמיים וכי בית המקדש איננו אלא מקום תפילה אל היושב בשמיים אשר 'נקרא שמו עליו'. ספר דברים מדבר על מקום אלמוני בלבד אשר בחר ה'; בחירה זו יכולה להתחלף, כפי שקרה במשך תקופת השופטים; ואילו בחירת ירושלים, שהיא הנושא של ספרי שמואל ומלכים, היא לעולמים. 'המקום' האלמוני של ספר דברים הוא המרכז הפולחני שבו מקריבים קרבנות, ואילו המקדש כפי שהוא מצטייר במלכים א, ח הוא מקום תפילה בלבד אל היושב בשמיים. הוא יהיה בית תפילה לישראל ולכל הגויים.

המשמעות הדתית של בית המקדש

נשאלת עתה שאלה כפולה: כיצד מצטיירת משמעותו הדתית של בית המקדש אצל רוב מקורות המקרא, ומהן ההשלכות החברתיות של דימוי זה? נעיין קודם בשאלה הראשונה, שכן תשובתה היא חד-משמעית, לאמור: ברוב מקורות המקרא, היינו בספרות המזמורית, בספרות הנבואית ובספרות ההיסטוריוגרפית, ואף בספרות הבתרא-מקראית מצטייר בית המקדש כמקום משכנו של אלוהים עלי אדמות.

אשר לספרות הנבואית, אין להבין את חזון ההקדשה של ישעיהו (פרק ו),¹¹ את חזון אחרית

ישראל (מחקרים לזכרו של י' ליוור), תל-אביב תשל"ב, עמ' 18-50.

¹¹ עיין: ב' אופנהיימר, 'הקדשת ישעיהו וגלגוליה במסורת חז"ל', הנ"ל (עורך), המקרא ותולדות

הימים של¹² ואת חזונות יחזקאל על הסתלקות המרכבה (יחזקאל ח-יא) ועל שיבתה לעתיד (פרקים מ-מח), אלא אם נניח כי בית המקדש הוא מקום משכנו של אלוהים בארץ. הוא הדין במזמורים של עולי הרגל, המזמורים המלכותיים ומזמורים מסוימים המכילים תפילות ותחינות אישיות: מחבריהם האמינו כי ה' שוכן בציון. הדבר לא נאמר ברמז ובסוד כי אם במפורש.

נפנה תחילה אל הספרות המזמורית. ספרות זו מעוגנת במצווה החוזרת בתורה שלוש פעמים: שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדן ה' (או: את פני ה' אלהי ישראל) (שמות כג יז; לד כג; ונוסח ארוך יותר בדברים טז טז). השוואה לחזו המדינה הוואסאליים החתיים הקדומים מלמדת על משמעותה הדתית-מדינית של מצווה זו, שכן באחד מסעיפי חוזים אלו מוטל על הוואסאל להתייצב לעתים מזומנות לפני הריבון החתי – סמל למעמדו הנחות ולצייתנותו. באחד החוזים נאמר במפורש: '... יבוא לפני השמש (= כינוי לריבון החתי), את פני השמש יראה'.¹³ לפי זה יש לשער שהנוסח בשמות לד כג, דברים טז טז: 'יראה... את פני ה' הוא המקורי, וכי הניקוד המקורי היה יִרְאֶה. הנוסח בשמות כג יז: 'יראה אל פני...' והניקוד יִרְאֶה הם משניים, להרחקת הגשמיות; הווה אומר: שלוש פעמים בשנה יתייצב כל גבר בישראל לפני אדוניו ה', יִרְאֶה את פניו ויראה לפניו. על קדמות מנהג זה מלמד סיפור חנה, אם שמואל. על אלקנה בעלה נאמר: 'ועלה האיש ההוא מעירו מימים ימימה להשתחות ולזבח לה' צבאות בשלה' (שמואל א, א ג). בימי הבית היה מנהג זה לתופעה קבועה בישראל, ועליו נרקמה חלק גדול של הספרות המזמורית. ההמנונים של עולי הרגל עומדים כולם על ההנחה כי ה' יושב בציון, כלומר בבית המקדש, כגון: 'זמרו לה' ישב ציון, הגידו בעמים עלילותיו' (תהלים ט יב); 'ישלח עוזך מקדש ומציון יסעֶדֶךָ' (שם כ ג); 'גדול ה' ומהלל מאד, בעיר אלהינו הר קדשו; יפה נוף משוש כל הארץ; הר ציון ירכתי צפון, קרית מלך רב' (שם מח ב-ג) ועוד.¹⁴

מה היו ההשלכות החברתיות והדתיות של האמונה שבית המקדש הוא מקום משכנו של האל? בראש ובראשונה יש להדגיש כי על אמונה זו נרקם האידיאל של קרבת ה': מי שנכנס לחצרות בית ה' נפגש ב'אל חי' (תהלים פד ג). מי שזכה לכך הוא כולו געגועים וכיסופים: 'נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה', לבי ובשרי ירננו אל אל חי' (שם). זה המקום האינטימי ביותר, שבו חש אדם את ביתיותו בזה העולם:

ודרור קן לה, אשר שתה אפרחיה
מלכי ואלהי (שם פסוק ד).

גם צפור מצאה בית
את מזבחותיך ה' צבאות

שם מצא אדם את פדות נפשו: 'אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי ושכתי בבית ה' לארך ימים' (שם כג ו). וכן אומר משורר אחר:

¹² ב' אופנהיימר, 'היסטוריה ואסכטולוגיה בספר מיכה', בית מקרא, טז (תשכ"ג), עמ' 48-65.

¹³ עיין: אופנהיימר, הנבואה הקדומה, עמ' 86.

¹⁴ וכן ראה: תהלים יא ד; יד ז; כד ז-י; לב יג; נ ב; עד ב; עח סח; פ ב; פד ג; קכב א-ב.

אתה אשחרך	אלהים, אלי,
כמה לך בשרי	צמאה לך נפשי
בלי מים	בארץ ציה ועיף
לראות עֶזְךָ וכבודך (שם סג ב-ג)	כן בקדש חזיתך
ישכן חצריך	אשרי תבחר ותקרב
קדש היכלך (שם סה ה)	נשבעה בטוב ביתך

שם מוצא אדם מחסה ומקלט מפני אויבים ורודפים (שם ג; ה; ט יב ואילך; כז ה ואילך; ועוד). שם הוא מבקש תשועה ממחלה (מלכים א, ח לז). במקדש הוא שופך לפני אלוהים את לבו בשעת מצוקה, כחנה אם שמואל. שם מתאספים בימי בצורת (ירמיה יד) ובימי רעב ומלחמה (מלכים א, ח לג). שם התפלל המלך חזקיהו בשעת צרה לאומית גדולה (ישעיה לז א ואילך; מלכים ב, יט טו-יט). שמה באו להודות לה' על תשועתו ולהלל את מלכותו (תהלים עה; פו; ועוד). החוויה הקיבוצית של תפילה בציבור עולה ממזמורים אחדים, כגון מב ה; מז; מח; קכב; ועוד. נוצר קשר אינטימי בין המתפללים, המתכנים 'עבדי ה':

הללו את שם ה'	הללו עבדי ה'
שעמדים בבית ה'	בחצרות בית אלהינו (שם קלה א-ב)
רגלי עמדה במישור	במקהלים אברך ה' (שם כו יב)

חויית עולי הרגל המבקשים 'לראות פני אלהים' מתוארת לפעמים בלשונות אנתרופומורפיות מיוחדות במינן, עדות ללהט האמונה, כגון:

אחת שאלתי מאת ה'	אותה אבקש
שבתי בבית ה'	כל ימי חיי
לחזות בנעם ה'	ולבקר בהיכלו (שם כז ד)

עניין חברתי מיוחד נודע להיבט המוסרי של קרבת אלוהים. ההשתתפות בעלייה לרגל ובתפילה בציבור בבית המקדש היא זכות גדולה, שרק חסידים זוכים לה, בייחוד כאלה הנוהגים כלפי הזולת לפנים משורת הדין. על רקע זה התפתחה חסידות עממית, המוצאת את ביטויה, למשל, בתהלים טו; כד. המשורר שואל:

ה' מי יגור באהלך מי ישכן בהר קדשך? (טו א).

והוא עונה:

הולך תמים ופֶּעַל צדק	ודבר אמת בלבבו
לא רָגַל על לשנו	לא עשה לרעהו רעה
וחרפה לא נשא על קרבו	
נבזה בעיניו נמאס	ואת יראי ה' יכבד
נשבע להרע ולא ימר	כספו לא נתן בנשך
ושחד על נקי לא לקח	
עשה אלה לא ימוט לעולם (פסוקים ב-ה).	

במקביל שואל בעל מזמור כד: 'מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו?' (פסוק ג) והוא עונה: 'נקי כפים ובר לבב, אשר לא נשא לשוא נפשו, ולא נשבע למרמה; ישא ברכה מאת ה' וצדקה מאלהי ישעו (פסוקים ד-ה).

יתרה מזו, ממזמור עג עולה כי לחוויה הציבורית-העדתית של קרבת אלוהים השלכות קיומיות ממדרגה ראשונה. בעל המזמור שואל את השאלה הישנה נושנה של צידוק הדין, שכן חרב עליו עולמו, בראותו כי הרשעים מצליחים והצדיקים נרמסים ברגל גאוה: 'שתו בשמים פיהם, ולשונם תהלך בארץ... ואמרו איכה ידע אל, ויש דעה בעליון' (פסוקים ט, יא). אולם לפתע חל מפנה בנפשו, כאמור: 'עד אבוא אל מקדשי אל, אבינה לאחריתם' (פסוק יז). אמנם פסוק זה שנוי במחלוקת בין פרשנים וחוקרים: רד"ק וראב"ע סבורים שמרומזת כאן השאלה באורים ותומים; אולם אין לכך כל רמז בכתוב. לפי בוכר, הצירוף 'מקדשי אל' הוא מטאפורה המוסכת על סודות אלוהים.¹⁵ גם פירוש זה הוא שרירותי. לפי פשוטו של כתוב הוא בא אל בית המקדש¹⁶ והשתתף בתפילת הציבור; אז הבין 'לאחריתם' של הרשעים, ומפסוק יח ואילך מתוארת מפלתם המהירה והבלתי צפויה. אך אין זו אלא מחצית האמת, שכן תשובה זו בלבד על מפלתם הפתאומית של הרשעים אין בה כל חידוש לעומת התלבטותיו של בעל ספר איוב. ברם, אם קוראים פסוקים אלה (פסוקים יח-כב) כרקע לסיום השיר (פסוקים כג-כח), מסתבר שנקודת הכובד של תשובתו איננה אינטלקטואלית, אלא הוא נסוג לתחום החווייתי: תוך כדי השתתפותו בתפילת העדה (המתוארת במפורט בתהלים מב-מב) הוא חש לראשונה בחייו את טעמה של קרבת אלוהים, וחוויה רגעית זו אף הפכה לתחושה המלווה אותו בכל דרכיו, כנאמר: 'ואני תמיד עמך, אחזת ביד ימיני... ואני קרבת אלהים לי טוב, שתי באדוני ה' מחסי, לספר כל מלאכותיך' (פסוקים כג, כח). אכן, שאלת צידוק הדין לא נפתרה, אך היא מאבדת מחומריתה משחש המשורר את הטעם האמיתי של החיים, היינו את קרבתו האינטימית ואת הדרכתו התמידית של אלוהים: הצלחת הרשעים נטולת חשיבות ומשמעות לעומת החיים האמיתיים שהיה לו חלק בהם. כעת הוא צועד בביטחון מוחלט בדרכי החיים, שכן אלוהים עמו. והעיקר, החוויה הפולחנית-הליטורגית של קרבת אלוהים, שהייתה אצלו לתחושת חיים, הפכה אצלו לשליחות

H.J. Kraus, *Psalmen*, I, Neukirchen 1960, pp. 501 ff.

¹⁶ צורת הרבים 'מקדשי אל' מרמזת על ריבוי הבניינים שבבית המקדש, בדומה לנאמר בירמיהו ז ד: 'היכל ה', היכל ה', היכל ה' המה'.

¹⁵ מ' בוכר, 'הצדק והעוול על פי צרור מזמורי תהלים', דרכו של מקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 162-139. E. Würthwein, 'Erwägungen zu Ps. 162-139', W. Baumgarten et al. (eds.), *Festschrift A. Bertholet*, Tübingen 1950, pp. 532-549;

חברתית, לחיוב כלפי הזולת, היינו לבשר לעולם את 'מלאכות' ה', את מעשיו, את תשועתו. תחושת שליחות זו משותפת למזמור זה, למזמורי עניים וחולים ולמזמורי תודה שונים של אנשים אשר חזו בגופם ובנפשם את תשועת ה'.¹⁷

האמונה בנצחיות המקדש וירושלים

נעבור כעת מן האמונה האישית לאידיאולוגיה הפוליטית והאסכטולוגית הכרוכה בירושלים ובבית המקדש. בספרות המזמורית ירושלים היא עיר מלוכה ועיר אלוהים, משם שולח האל את עזרתו ומושיע את עמו:

ישלח עזרך מקדש	ומציון יסעוך (תהלים כ ג).
אלהים לנו מחסה ועז	עזרה בצרות נמצא מאד...
נהר פלגיו ישמחו עיר אלהים	קדש משכני עליון
אלהים בקרבה בל תמוט	יעזרה אלהים לפנות בקר
המו גוים מטו ממלכות	נתן בקולו תמוג הארץ
ה' צבאות עמנו	משגב לנו אלהי יעקב (שם מו ב, ה-ח)
ויהי בשלם סכו	ומעונתו בציון
שמה שפר רשפי קשת	מגן וחרב ומלחמה (שם עו ד).

הואיל וה' שוכן בציון (שם קכה א-ג ועוד הרבה), שום צר ואויב לא יוכל לה. כשם שנשברו הגויים אשר הסתערו עליה בעבר (שם מו ה-ו, והשווה עוד במיוחד תהלים מח, עו; ועוד), כן עתידים כל הגויים להישבר; כלי נשקם יושמדו, וכך תיסלל הדרך לשלום (שם מו ט ואילך). קשה לקבוע את זמנם של המזמורים מו, מח, עו, המתארים את הסתערות הגויים. אמנם רוב החוקרים נוטים להסב את הרמזים ההיסטוריים על מצור סנחריב בשנת 701. אך כל הניסיונות הללו, אף על פי שיש בהם סבירות, לעולם לא ייצאו מגדר השערה.¹⁸

וישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 238. בהקשר זה כדאי להזכיר גם את פריצת חומת ירושלים בידי יהואש מלך ישראל (מלכים ב, יד יג-יד; דברי הימים ב, כה כג-כד). ברם, לא קדם למאורע זה שום מצור, שכן קודם הובס צבא יהודה בבית שמש במלחמה שיוזם אמציה מלך יהודה (800-783 לפסה"נ) במו ידיו, וירושלים היתה חשופה בפני צבא ישראל. לכן קשה לשער כי מזמור זה או אחר יתייחס אל מאורע מביש זה, ומה גם שמלך ישראל לא נגע בבנייני בית המקדש. מכל מקום, אין להשוות אף אחד מן האירועים האלה למאורע

¹⁷ השווה: תהלים כב; כג; כד; כו; ל יב-יג; לא כה; לג; לד ב-ד; לה יח-כח; מ ח-יא; מג ד; נז י-יא; עג כה; צב טו-טז; קיח יז-יח.

¹⁸ ישעיה ז מכיל עדות על מאורע דומה בימי ישעיהו, כאשר צבאות ארם וישראל צרו על ירושלים. משילוב מקורות מקראיים עם המידע ממקורות מצריים למדים אנחנו, כי פרעה שישק היה קרוב לצור על ירושלים עוד בימי רחבעם מלך יהודה, וכי חזר בו רק משלמו לו מס כבד (מלכים א, יד כה-כח; דברי הימים ב, יב ב-יב); וראה: ב' מזר, 'מסע שישק לארץ-ישראל', כנען

מכל מקום, האמונה בנצחיות הר הבית והמקדש מעוגנת במסורת, שכבר הוזכרה לעיל, על בית המקדש כמקום משכנו של אלוהים עלי אדמות. מסורת זו תורגמה לראשונה ללשון פוליטית בידי ישעיהו, במגילה ששלח אל חזקיהו בשעת מצור סנחריב (מלכים ב, יט כ-לא = ישעיה לו כב-לה).¹⁹ תעודה ספרותית זו חדרה אמונה לזהות בתשועת אלוהים, השמה ללעג את השחצנות ואת ההתנשאות האווילית של הרודן האנושי; אין ספק כי דבריו חיזקו את רוח המלך ועודדו את העם לעמידה איתנה בפני האויב האשורי. בזכות אמונה זו עמדה יהודה במבחן הקשה וניצלה מחורבן. ברם, מגילה זו היא אך גולת הכותרת של פעילותו הפוליטית של ישעיהו, שהרי נבואותיו על ציון וירושלים מפוזרות בכל ספרו.²⁰

ימי המצוקה האשורית הם גם הרקע לנבואתו של מיכה, בן זמנו של ישעיהו, אלא שהוא מבטל את האמונה המוחלטת בנצחיות הר הבית וירושלים, בהכריזו על חורבנה בשל שחיתות מנהיגיה: 'ראשיה בשחד ישפטו וכהניה במחיר יורו ונביאיה בכסף יקסמו ועל ה' ישענו, לאמור: הלוא ה' בקרבנו לא תבוא עלינו רעה. לכן בגללכם ציון שדה תִּחְרַשׁ וירושלם עֵינָן תהיה, והר הבית לבמות יער' (מיכה ג יא-יב). בדברים בוטים הוא תובע מאת העם וממנהיגיו לפרוץ את המצור, כנראה של סנחריב, ולתקוף את האויב (ד ט ואילך). המסקנה הפוליטית המעשית המתבקשת מגישה זו משמעותה חיוב בריתות עם זרים.²¹ יש לציין כי זאת החלופה האקטיביסטית לאמונתו של ישעיהו כי שום אויב לא יוכל לירושלים, באשר היא עיר האלוהים אשר איווה אותה למושב לו.

ירושלים בתפישה האסכטולוגית

המעבר האסכטולוגי לניסיון הטראומטי של מצור ירושלים בימי סנחריב עולה מישעיה כה ו-ט; כט א-ח; יחזקאל לח-לט; זכריה יב-יד ויואל ד. מבין כל הקטעים האלה, רק על יחזקאל לח-לט מוסכם שהוא מידי הנביא אשר בספרו הוא כלול, אלא שהשם ירושלים איננו מופיע שם. מדובר שם

תשמ"ב, עמ' 133-134, וכן עמ' 245, הערות 15-16 (כולל ספרות).

G. von Rad, *Old Testament Theology*, II, Edinburgh & London 1965, pp. 155-169; J. Hayes, 'The Tradition of Zion's Inviolability', *JBL*, 82 (1963), pp. 419-426

במיוחד עיין מיכה ה ד: 'והיה זה שלום, אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בארמנותינו, והקמנו עליו שבעה רעים ושמנה נסיכי אדם'. ראה: ב' אופנהיימר, 'מעשה מדיני והגות מדינית אצל נביאי הבית הראשון', טיפוס מנהיגות בתקופת המקרא, ירושלים תשל"ג, עמ' 37-53; הג"ל, 'היסטוריה ואסכטולוגיה בספר מיכה', בית מקרא, ז (תשכ"ג), עמ' 48-65. ולאחרונה עיין: ש' ורגון, מיכה, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 147-156.

הטראומטי של מצור סנחריב, כאשר צבאות אשור איימו על ירושלים והמקדש, ועל קיומה של ממלכת יהודה ותושביה.

¹⁹ הספרות על התשתית ההיסטורית של שני פרקים אלה היא גדולה. היה זה ברייט אשר הניח, בעקבות אולברייט, שתי פלישות אשוריות, ראה: J. Bright, *A History of Israel*, London 1960, pp. 282-287; idem, *Isaiah I*, rev. ed. (*Peake's Commentary on the Bible*), London 1962, p. 514. אולם ראולי הפריך תיאוריה זו וטען למסע מלחמה אחד, ראה: H.H. Rowley, 'Hezekiah's Reform and Rebellion', *BJRL*, 44 (1961-1962), pp. 395-431. רביב, 'תולדות יהודה מימי חזקיהו ועד יאשיהו', א' מלמט וי' אפעל (עורכים), ההיסטוריה של עם ישראל בימי המלוכה: היסטוריה מדינית, ירושלים ותל-אביב

רק בעם 'ישבי על טבור הארץ' (לח יב), ונראה שהכוונה לארץ ישראל באופן כללי. וכן נאמר כי צבא גוג ייפול 'על הרי ישראל' (לט ד). אשר לישעיה כה וזכריה יב-יד, גדולים חילוקי הדעות בנוגע לקביעת זמנם, וההשערות נעות בין ימי בית-ראשון לימי בית-שני; חלק נכבד של החוקרים מונה קטעים מתוך נבואות אלו עם הספרות האפוקליפטית.²² אף יש ספק אם ישעיה כט א-ח משקף מצב היסטורי ממשי בימי ישעיהו או כולו מוסב על העתיד, כלומר אם הוא נבואה אסכולוגית. ברם, לגבי דידנו שאלות היסטוריות אלה, ככל שתהיינה חמורות, אינן מעלות ואינן מורידות. לענייננו חשובה התפיסה הקטסטרופלית של הגאולה, המשותפת לכולן: התאספות הגויים לפני שערי ירושלים ותבוסתם במלחמת השמד היא האקדמה לגאולה. הצלת ירושלים היא המערכה האחרונה במלחמות אלה, העתידות להביא חורבן על הארץ ושפיכות דמים נוראה. בכל הפרקים האלה קיים פער בין ההווה ובין העתיד, שכן ההווה עומד בסימן החורבן ואילו העתיד סימנו תקווה, תקווה גאולה.

בצד המסורות האסכולוגיות בעלות האופי הקטסטרופלי, שהן פרי הניסיון ההיסטורי הטראומטי של תושבי ירושלים, התפתחה מסורת בעלת גוון אידילי. גם מסורת זו נעוצה בממשות ההיסטורית, היינו בעובדה שירושלים הייתה עיר עולי הרגל ומרכז המשפט המלכותי (תהלים קכב ה); אלא שדימוי זה איננו חידוש מוחלט של תקופת המלוכה, כי אם גלגול היסטורי של התנאים בתקופת השופטים, המשתקפים בתוך המקור המשנה-תורתי העתיק, על בית המשפט המרכזי אשר במקום 'אשר יבחר ה' אלהיך בו' (דברים יז ח-יז). על הרכב בית המשפט ההוא נאמר: 'ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם' (פסוק ט).

אמת, בתקופת השופטים לא היה מרכז לאומי קבוע בדומה לירושלים בימי המלוכה, אך המגמה לגיבוש מרכז פוליטי על-שבטי מסתמנת הן בהצעת המלוכה לגדעון מפי 'איש ישראל' (שופטים ח כב-כג), הן בהמלכת אבימלך על ידי 'בעלי שכם' (שם ט ו). במקביל לכך מסופר על בית אל, מקום שהיית הארון, כמקום התאספות השבטים לתפילה ולזעקה (שם כ כז). זהו, לפי דברים יב ה ועוד, 'המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום שמו שם'.

המחוקק מדגיש כי מצווה להביא לפני המוסד המשפטי שב'מקום אשר יבחר ה' אלהיך בו' (דברים יז ח) כל שאלה משפטית שלא נמצא לה פתרון במוסדות המשפט המקומיים: 'כי יפלא ממך דבר למשפט, בין דם לדם, בין דין לדין, ובין נגע לנגע, דברי ריב בשעריך, וקמת ועלית אל המקום' וגו' (שם). פירוט זה כולל את כל מערכות החיים: בעיות פליליות ('בין דם לדם'), בעיות הנוגעות למשפט האזרחי ('בין דין לדין'), שאלות טומאה וטהרה, בעיות הנוגעות למשפט הסקראלי ('ובין נגע לנגע') ואף מריבות פוליטיות בין-שבטיות ('דברי ריב בשעריך'). מכאן שהמרכז הפולחני שימש מקדמת דנא גם מרכז משפטי, הבא להסדיר שאלות ובעיות שהתעוררו בין שבט לשבט. כך אנו קוראים בשופטים כ על משפט שערכו השבטים תחילה במצפה (פסוק ג ואילך), על גזר הדין שחרצו שם (פסוק יב ואילך), על שאלה נוספת ששאלו השבטים בבית אל משסירבו בני בנימין להסגיר את רוצחי הפילגש בגבעה (פסוק יח) ועל שאלות נוספות ששאלו בני ישראל תוך כדי

טולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 27-72.

22 ראה: ב' אופנהיימר, 'מן האסכולוגיה הנבואית לאפוקליפטית', צ' ברס (עורך), משיחיות ואסכ-

מלחמה (פסוקים כג, כו). מודגש שהיה שם ארון הברית וכי פינחס בן אלעזר בן אהרן שימש בכהונה (פסוק כח).

עם בחירת ירושלים והקמת המקדש הועבר בית המשפט המרכזי להר הבית, אלא שעכשיו הממסד המלכותי היה אחראי למינוי שופטים, כנאמר: 'כי שם ישבו כסאות למשפט, כסאות לבית דוד' (תהלים קכב ה). אכן, העלייה לרגל לירושלים הייתה ההזדמנות להודות לה', להיראות לפניו וגם להסדיר בעיות משפטיות חמורות שהתעוררו במשך השנה ולא נמצא להן פתרון. בכך הפכה ירושלים לסמל השלום בין אדם ובין רעהו, בין שבט לשבט, כנאמר:

שאלו שלום ירושלים	ישליו אהביך
יה שלום בחילך	שלוח בארמנותיך
למען אחי ורעי	אדברה נא שלום בך (שם ו-ח).

ירושלים והמקדש הם הערובה לשלום בתוך ישראל פנימה, כפי שיוצא ממדרש השם ירושלים-שלם-שלום, שעליו עומדים דברי המזמור. בהקשר זה מן הראוי להזכיר את בראשית יד. אברם, אבי האומה, שב מניצחונו על מלכי הצפון ומתקבל על ידי מלכיצדק מלך שלם, אשר 'הוציא לחם ויין, והוא כהן לאל עליון' (פסוק יח). אכן, שלם-ירושלם נופל על השם שלום. מסתבר מכאן כי ירושלים הייתה כבר בימי האבות מקום מושבה של אלוהות עליונה. התואר הכפול 'אל עליון קנה שמים וארץ' מורכב מיסוד כנעני ומסופוטמי קדום.²³ בשבועתו מזהה אברם אלוהות זו עם ה', באמרו: 'הרימתי ידי אל ה' אל עליון קנה שמים וארץ' (פסוק כב), לומר לך כי עוד לפני היות האומה, הייתה זו עיר השלום ומקום עבודתו של אלוהות עליונה, כאשר התואר הכפול 'אל עליון קונה שמים וארץ' הוסב על ה' אלהי אברם. זו המסורת הקדומה שעליה הסתמך ישעיהו כאשר הסב את מוטיב השלום על כל הגויים, ולא דווקא על היחסים בין שבטי ישראל (תהלים קכב). בחזון אחרית הימים נוהרים הגויים אל הר בית ה' ומבקשים שם את דבר ה'; בכך יוכטח השלום בין עם לעם:

וכתתו חרבותם לאתים	וחניתותיהם למזמרות
לא ישא גוי אל גוי חרב	ולא ילמדו עוד מלחמה (ישעיה ב ד).

מן הראוי לציין כי כל הפרשה הושפעה ישירות מן החוק המשנה-תורתי הנ"ל, כפי שאפשר ללמוד על פי המילים המדריכות המשותפות בשני הקטעים להלן, והן 'דבר', 'הלך', 'עלה', 'תורה-יורה', 'משפט'. כנגד האמור בספר דברים:

Oriental Research, 10 (1926), pp. 231-269; idem, 'A Third Revision of the Early Chronology of Western Asia', *BASOR*, 88 (1942), pp. 33 ff.; E.A. Speiser, *Genesis*, Garden City, NY 1964, pp. 107-108.

²³ ב' אופנהיימר, 'אל עליון קונה שמים וארץ' (בראשית יד יח-כ), שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ב (תשל"ז), עמ' 20-26. על זמנה של פרשה זו יש התלבטויות רבות במחקר. ראה: W.F. Albright, 'The Historical Background of Genesis XIV', *Journal of the Society of*

כי יפלא ממך דבר למשפט... וקמת ועלית... והגידו לך את דבר המשפט, ועשית על פי הדבר... ככל אשר יורוך. על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט... לא תסור מן הדבר (דברים יז ח ואילך),

נאמר בישיעהו:

הדבר אשר חזה... והלכו... ואמרו לכו ונעלה... ויורנו... ונלכה... כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים, ושפט... (ישעיה ב א ואילך).

מסתבר אפוא שהשלום העולמי המיוחל אינו אלא הרחבה אוניברסלית של השלום השורר בתוך ישראל (השווה גם ישעיה לג כ). הגויים מצטיירים בדמות דיוקנם של עולי הרגל, המבקשים בירושלים את דבר ה', היינו את דבר המשפט ואת ההוראות, את התורה המלמדת אותם אורחותיו ודרכיו. החידוש הגדול של פרשה זו, שעליו העיר כבר קויפמן,²⁴ נעוץ בהנחה כי לעתיד לבוא יקבלו הגויים את אמונת ישראל; קויפמן מדבר על התשובה האסכטולוגית של הגויים. אך אין זאת בבחינת מהפכה במחשבה האנושית כי אם בעיקר בתחום המעשה וההתנהגות. לא ההודאה העיונית בקיום אל אחד הוא העיקר, כי אם הנכונות ללכת בעקבותיו של אלוהי ישראל. על מהפכה זו בהתנהגות האנושית, הקשורה בירושלים, אמר ירמיהו:

והיה כי תרבו ופריתם בארץ, בימים ההמה, נאם ה', לא יאמרו עוד ארון ברית ה', ולא יעלה על לב ולא יזכרו בו, ולא יפקדו, ולא יעשה עוד. בעת ההיא יקראו לירושלם כסא ה' ונקוו אליה כל הגוים לשם ה' לירושלם ולא ילכו עוד אחרי שדרות לבם הרע (ירמיהו ג טז-יז).

ירמיהו משלים כאן את דברי ישעיהו, בציינו את תשובת הלב של הגויים כסיבה למהפך השלום שלעתיד לבוא. בדומה למרומו בספר דברים על שיכון או שימת שם ה' במקום הנבחר, ובדומה להתעלמותו של בעל משנה תורה מן הכפורת והכרובים, מנתק אף ירמיהו את נוכחות ה' שלעתיד לבוא מכל חפצי פולחן ואף מן המקדש עצמו, שכן ירושלים כולה תהיה כיסא ה', כאשר ייקוו אליה המוני הגויים לשם ה'. אכן, זוהי המסורת האסכטולוגית האידילית, הבאה כנגד המסורת האסכטולוגית בעלת האופי הקטסטרופלי. מסורת אחת נולדה על ברכי החוויה המרוממת של עולי הרגל בישראל, והאחרת קמה מתוך האימה הטראומטית של תושבי ירושלים מפני אויבים חיצוניים שאיימו על חייהם במשך ימי בית ראשון. שתיהן סובבות על המשמעות הדתית של ירושלים והמקדש. הטרנספורמציה האסכטולוגית הנזכרת של האמונה בנצחיות ציון וירושלים עלתה בד בבד עם ההתנאה המוסרית של מסורת זו בנבואה הקלאסית. לראשונה שומעים אנו על התנאה מוסרית בתהלים קלב יב-יג. בעל המזמור כורך את נצחיות ציון בנצחיות מלכות בית דוד ומתנה את שתיהן בהתנהגותם של מלכי בית דוד:

²⁴ ראה: קויפמן, תולדות האמונה, ג, עמ' 39-40, 202-205.

נשבע ה' לדוד	אמת	לא ישוב ממנה
אם ישמרו בניך בריתי	מפרי בטנך אשית לכסא לך	
גם בניהם עדי עד	ועדתי זו אלמדם	
כי בחר ה' בציון	ישבו לכסא לך	
	אזה למושב לו (פסוקים יא-יג).	

בא ישעיהו ומעמיד הבטחה זו על הביטחון ועל האמונה המוחלטת בתשועת ה' (ישעיה ז ד-ט; טו). כפי שכבר ראינו, מיכה משנה את נימת הדברים, בהכריזו על חורבן העיר והבית בשל שחיתות המנהיגים:

שמעו נא זאת ראשי בית יעקב	וקציני בית ישראל
המתעבים משפט	ואת כל הישרה יעקשו
בנה ציון בדמים	וירושלם בעֲוֹלָה...
לכן בגללכם ציון שדה תִּקְרַשׁ	וירושלים עֵינִי תהיה
והר הבית לבמות יער (מיכה ג ט-יב).	

בא ירמיהו בעקבותיו (כו יח) ומאיים בחורבן בשל שחיתות העם כולו. בהצביעו על חורבן שילה כדי לתת תוקף לאיומיו: 'הגנב רצח ונאף והשבע לשקר וקטר והלך אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם? ובאתם ועמדתם לפני בבית הזה אשר נקרא שמי עליו ואמרתם נצלנו — למען עשות את כל התועבת האלה?' (שם ז ט-י). והוא מסיים: 'ועשיתי לבית אשר נקרא שמי עליו אשר אתם בטחים בו ולמקום אשר נתתי לכם ולאבותיכם כאשר עשיתי לשלֹו. והשלכתי אתכם מעל פני כאשר השלכתי את כל אחיכם את כל זרע אפרים' (שם פסוקים יד-טו). בכך מצביע ירמיהו על האפשרות כי ה' עשוי לנטוש את ביתו ולהפקירו לחורבן, דבר שחזה יחזקאל בחזון הסתלקות המרכבה (יחזקאל ח-יא).²⁵

המסורת האסכטולוגית בימי שיבת ציון

ישעיהו השני הולך ומפתח את המסורת האסכטולוגית, בכיוון שבו ירושלים וציון משמשות לעתים קרובות סמל לעם ישראל כולו (מט יד-כא; נא יז; ועוד). לכן קשה לדון על פי קטעים אלה בתפיסתו הדתית של המקדש, מה גם שהלהט הפיוטי עובר על גדותיו, בפרט כשהנביא פונה אל ירושלים ואל ציון בלשון אישית. דבר אחד נעלה מכל ספק: הגאולה תהיה שלמה רק כאשר ייקבצו שוב הגלויות בארץ ישראל, כאשר ייבנו חורבות ירושלים והמקדש, וכאשר כולם יראו 'עין בעין... בשוב ה' ציון' (נב ח). הווה אומר, מבחינה עקרונית שותף ישעיהו השני לתפיסה הקדומה של בית המקדש,²⁶ כפי

²⁵ ראה: ב' אופנהיימר, 'ירמיהו ונביאי השקר', א' בירם ואחרים (עורכים), ספר נייגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 96-111, ובמיוחד עמ' 98-100.

²⁶ נראה כי ישעיה סו, השותף לתיאולוגיה של מלכים א, ח כז, הוא מידי עורך הספר או מידי נביא אחר. ראה הערה 10, לעיל.

שהיא מצטיירת בספר תהלים ובספרות הנבואית. בדמיונו הפיוטי הלוהט הוא ממחיש את המוטיבים הנוספים המצויים במסורת הקדומה. בעקבות ישעיה ב א-ד הוא חוזה את המוני הגויים הנוהרים לירושלים, משרתים את ישראל, מביאים את אוצרותיהם לירושלים, משתחווים לה' אלוהי ישראל, מתפללים אליו ומביאים לו קרבנות (שם נו ו-ז; ס י, יג ועוד), שכן אור ה' יאיר לכולם:

לא יהיה לך עוד השמש לאור יומם	ולנגה הירח לא יאיר לך
והיה לך ה' לאור עולם	ואלהיך לתפארתך.
לא יבוא עוד שמשך	וירחך לא יאסף
כי ה' יהיה לך לאור עולם	ושלמו ימי אבלך (שם, ס יט-כ).

ולא זו אף זו, כל הארץ תהיה בנויה אבני חפץ:

... הנה אנכי מרביץ בפוך אבניך
ויסדתיך בספירים
ושמתי כדכד שמשותיך
ושערך לאבני אקדח
וכל גבולך לאבני חפץ (שם נד יא-יב).

נוסף על כל האוצרות שהגויים עתידים להביא לבניין הארץ, ירושלים ובית ה', הם יביאו עמם גם את בני הגלויות: 'והביאו בניך בחצץ ובנתיך על כתף תנשאנה' (שם מט כב ואילך). העירו על כך כי לשונו הפיוטית המופלגת של ישעיהו השני מושפעת מסגנון המסורת המלכותית של מסופוטמיה, ארץ מולדתו.²⁷ כמו כן הצביעו על הזיקה הספרותית אל ההמנונים השומריים והבבליים המוסבים על ערי המקדש הקדומות, כגון ההימנון לאל אַנְלִיל, המתאר את תפארת עיר הקודש ניפור.²⁸ סוג ספרותי זה ראשיתו באלף השלישי לפסה"נ, ואחת מיצירות אלה הוא המנון לכבוד המקדש נִנְגִּירְסוּ (Ningirsu), אשר בנה גִּירְדָּה שליט לָגַש (2143-2124 לפסה"נ).²⁹ שם מסופר על האור הגדול היוצא מן המקדש ומגיע עד לשמיים; כמו כן מסופר על בני ניכר, הבאים מכל קצווי הארץ כדי להביא תשורה. לפי ההמנון לאנליל, המקדש עומד במקום נישא ומרומם (שורות 35-38); הוא גם מקום המשפט, שבו מחזקים ידי צדיקים ועושים דין ברשעים.³⁰ בדומה לאמור שם מספרת המסורת התלמודית כי המקדש עומד במקום הגבוה ביותר בארץ ישראל, וכי ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות (בבלי, קידושין סט עא).

נאומיו הנלהבים של ישעיהו השני עוררו תנועת עלייה; בספרי עזרא ונחמיה מסופר על הקשיים

²⁷ S.M. Paul, 'Deutero-Isaiah and Cuneiform Royal Inscription', *JAOS*, 88 (1968), pp. 180 ff. ושם ספרות בהערות 2, 3.
²⁸ *ANET*³, pp. 573 ff.
²⁹ A. Falkenstein & W. Von Soden, *Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich

³⁰ פלקנשטיין ופון סודן, שם, עמ' 170.

הפוליטיים, הכלכליים והביטחוניים שבפניהם ניצבו שבי ציון. אף על פי כן עלה בידי שני נביאי שיבת ציון, חגי וזכריה, לעורר את בני דורם לבנות את בית המקדש. הייתה זאת בעיקר זכותו של חגי, אשר נבואותיו המעטות שבאו לידינו מוקדשות כולן לנושא זה. הוא הבטיח: 'גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון, אמר ה' צבאות, ובמקום הזה אתן שלום' (חגי ב ט). הוא אף כרך את הגאולה השלמה בסיום מפעל זה ובהקמת מלכות בית דוד. זרובבל היה בעיניו המלך המיועד, אשר יעלה תוך מהפכה עולמית:

אני מרעיש את השמים ואת הארץ, והפכתי כסא ממלכות, והשמדתי חזק ממלכות הגוים, והפכתי מרכבה ורכביה, וירדו סוסים ורכביהם איש בחרב אחיו. ביום ההוא... אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי, נאם ה', ושמתיך כחותם, כי כך בחרתי נאם ה' צבאות (שם ב כא-כג).

המשמעות הפוליטית של דברים אלה היא קטסטרופה עולמית, אשר תגרוף אתה גם את הממלכה הפרסית; מתוכה תקום מלכות בית דוד. הנימה המשיחית-הפוליטית עולה ביתר שאת מדימוי החותם אשר ביד ה', הבא להפקיע את דברי ירמיהו על יהויכין (ירמיה כב כד). אין ספק שהמגמה הפוליטית שבהכרזה זו לא נעלמה מעיני הפרסים, שכן דינה כדן קריאה למרד. מאז נעלם זרובבל וגורלו הוא עניין לניחושי ההיסטוריונים. ברם, הציפיות המשיחיות שוב גאו משהתקרב בניין הבית לסימומו, ומשלחת של נכבדים באו 'לחלות את פני ה' לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר: האבכה בחדש החמשי, הַנְּזֹר כאשר עשיתי זה כָּמָּה שנים?' (זכריה ז ב-ג). זכריה מזדרז לצנן את הרוחות, ומשיב לשואלים בתשובה מתחמקת: 'כי צמתם וספור... הצום צַמְתָּנִי אֲנִי? וְכִי תֹאכְלוּ וְכִי תִשְׁתּוּ, הֲלֹא אֲתֶם הַאֲכִלִים וְאֲתֶם הַשְׁתִּיתִם' (שם פסוקים ה-ו).³¹ המשך דבריו הוא תוכחה המיוסדת על בסיס המוסר (פסוקים ח-יד), והוא מסיים בהבטחה: 'כֹּה אָמַר ה', שְׁבֹתִי אֶל צִיּוֹן וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַם, וְנִקְרָאָה יְרוּשָׁלַם עִיר הָאֱמֶת וְהָרָה' צְבָאוֹת הָרַקְדָּשׁ' (ח ג). זכריה דוחה אפוא את הציפיות המשיחיות אל עתיד בלתי מוגדר, ובכך הוא מבקש לרפות את המתח המשיח-המדיני, שהיה בו כדי לסכן את מעמדם של שבי ציון בשל חשדנות השלטונות הפרסיים. אכן, הוא ניתק את השלמת בניין המקדש מכל הקשר משיחי, אך האמונה כי בית המקדש הוא מקום משכנו של אלוהים עלי אדמות הייתה משותפת לו ולכל בני דורו.

הנוכחות הבלתי אמצעית של ה'

המסקנה העיקרית של דיוננו היא כי בית המקדש קשור ברוב ספרי המקרא במיתוס של הנוכחות הבלתי אמצעית של ה', בהשלכותיו ההיסטוריות, הלאומיות, החברתיות והאישיות ובגלגוליו האסכטולוגיים של מיתוס זה, כפי שהראינו לעיל. הביקורת הרציונליסטית הבוטה של בעל ספר

³¹ השווה: ב' אופנהיימר, חזונות זכריה, ירושלים תשכ"ח², עמ' 122-134; וכן מאמרי: 'נביאי שיבת ציון', ח' תדמור ו' אפעל (עורכים), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי שלטון פרס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 147-164, 288-292.

השווה: ב' אופנהיימר, חזונות זכריה, ירושלים תשכ"ח², עמ' 122-134; וכן מאמרי: 'נביאי שיבת ציון', ח' תדמור ו' אפעל (עורכים), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי שלטון פרס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 147-164, 288-292.

מלכים על מיתוס זה (מלכים א, ח כז), שמטרתה להציג את בית המקדש כמקום תפילה בלבד אל היושב בשמים — ביקורת המרומות כבר בתיאולוגיה על שימת/שכינת שם ה' במקום הנבחר בספר דברים — לא יכלה לעוצמה הרגשית הטמונה במיתוס. ברם, עלינו להדגיש כי המיתוס הצטמצם במשך כל ימי בית ראשון בתחום ההיסטורי והחברתי בלבד, בניגוד למיתוסים מקבילים שנקדמו על המקדשים במסופוטמיה, בכנען ובמצרים, שהיו בעלי ממדים קוסמיים. לדוגמה: ערי הקודש ניפור ובבל נקראו 'מרכז השמים והארץ'.³² צירופים כגון e.sag.ila — 'בית אשר ראשו מורם', e.temen.anki — 'בית יסוד השמים והארץ',³³ מוסבים במסופוטמיה על מקדשים. לפי פרנקפורט, כל מקדש במצרים נחשב למקום שממנו נברא העולם. פרנקפורט אף עומד על המשמעות הקוסמית של הפולחן המצרי, שכן השתתפותו של פרעה בחגיגות ובטקסי דת באה להבטיח את ההרמוניה הקוסמית לבל ישטוף הנילוס את שדות האיכרים וכדי למנוע אסונות טבע נוספים.³⁴ בחג האֶכְתו (חג ראש השנה) שנחוג במסופוטמיה דיקלמו את סיפור הבריאה בליווי פעולות סמליות-מאגיות המסמנות את השתתפות כל אחד ואחד במלחמתו של מֶרְדוּך. למושג הגיאוגרפי העברי 'טבור הארץ' (שופטים ט לז; יחזקאל לח יב) מקביל הצירוף האכדי abunnat māti, המופיע גם בהקשר מדיני,³⁵ והוא מקביל למושג היווני omphalos, כי בדלפי נחשב המקדש למרכז העולם.³⁷ לפי התפיסה האוגריתית, משכנו של בעל הוא בהר צפון, הנקרא גם 'צורת צפון' (= 'מרומי צפון').³⁸ האלה ענת, כך מסופר, הולכת 'עם בעל מרים צפון' (= 'אל בעל מרום צפון').³⁹ ההר שעליו מושבו שייך לבעל, ושם הוא בנה גם את מקדשו.⁴⁰ הביטוי 'הר-ציון ירכתי צפון' (תהלים מח ג) מוסב על המקדש, אך זוהי לשון מושאלת, הבאה לומר כי הר ציון, שהמקדש עומד עליו, הוא במקום נישא וחשוב, בדומה

³² באכדית: markas same u erseti במסורת השומרית הקדומה: dur.am.ki = קשר (מרכז) השמים והארץ. על השם האכדי ראה: CAD, M/1, p. 283, s.v. markasu

³³ S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, Leipzig 1912, p. 146

³⁴ H. Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago 1949, pp. 79-88

³⁵ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

³⁶ A. Goetze, *Old Babylonian Omen Texts*, New Haven 1947, no. 33, III:41: abunnat māt

³⁷ H.V. Hermann, *Omphalos, Orbis Antiquus*, Münster-Aschendorff 1959

³⁸ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

³⁹ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁰ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴¹ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴² ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴³ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁴ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁵ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁶ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁷ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁸ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁴⁹ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵⁰ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵¹ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵² ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵³ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵⁴ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵⁵ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵⁶ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

⁵⁷ ח' תדמור, 'ראש השנה במסופוטמיה', א"מ, ז, טורים 305-312 (ושם ספרות).

לדברי יחזקאל שראה את המקדש שלעתיד 'אל הר גבוה מאד' (מ ב). הוא הדין בישיעהו, האומר 'והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות' (ב ב). אין ספק כי לשונות אלה מושפעים מן השיגרה הלשונית של המזרח הקדמון, אם במקרא הם נטולים כל רקע מיתולוגי של ממש.

לעומת זאת, העירו בדין כי בתשתית של סיפור חלום יעקב (בראשית כח), המוסב על מקדש בית אל, ניכרים ביתר בהירות שרידי המיתוס הקוסמי של ארם נהריים. נאמר כי בחלומו ראה יעקב 'סולם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה, והנה מלאכי אלהים עלים ויורדים בו' (פסוק יב). משנתעורר יעקב נאמר 'ויירא ויאמר: מה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים' (פסוק יז). דומה כי הצירוף 'שער השמים' אינו אלא התרגום המונותאיסטי של *bāb-ile* — 'שער האלים'. גם סולם השמיים (*simmelat šamami*) מופיע בהקשר ל'שער האלים'. מסופר כי האלים נמטר ונגל ירדו בסולם השמיים עד שהגיעו לשער האלים אנו, אנלל ואן.⁴¹

בהקשר זה יש למילה המקראית 'סולם' משמעות מיוחדת, היינו 'מעלה מדרגות', הן הן המובילות במקדשי בבל לזגרת, המגדל.⁴² בלא ספק הושפע חלום יעקב ממיתוס זה, אלא שלפי פשוטו של מקרא 'שער השמים' אינו אלא מקום משכבו הלילי של יעקב. הסולם איננו אי שם במרומים אלא הוא מוצב ארצה ובראשו ניצב האלוהים. ועוד, לא האל כי אם המלאכים עולים ויורדים מן הסולם. האל הוא מעבר לעולם ותהום ישותית מפרידה בינו ובין העולם.⁴³ הוא מקיים את הקשר עם העולם רק דרך מלאכיו-שליחיו או על ידי דיבור ישיר אל האדם. היסודות האנתרופומורפיים שבדימוי חלומי זה דבקים אך ורק במלאכיו-שליחיו.

יתרה מזו, סולם זה עדיין איננו מסמל קשר קבוע וממוסד בין מעלה למטה. הוא אך יציר הרגע — סמל לנוכחותו המגינה, הבלתי-פוסקת, של האלוהים, שכן בשעה ההיא אנוס היה יעקב לעזוב את אדמת ארץ ישראל כדי להימלט על נפשו. שלוש הבטחות שהיו צורך השעה מקופלות בדברי האל: הבטחת הארץ, הזרע וההגנה האישית המומחשת על ידי המלאכים העולים ויורדים בסולם. אין ספק כי סיפור אגדה זה מקורו בממלכת אפרים והוא בא, בין היתר, כדי לתת לגיטימציה היסטורית למקדש אשר בבית אל, בדומה לסיפור על אברם ומלכי צדק (בראשית יד), המוסב על ירושלים, לומר לנו כי לכיבוש ירושלים ולהעלאת הארון אליה קדמה העובדה כי כבר בימי האבות עבדו בה ל'אל עליון קונה שמים וארץ'.

הצד השווה הוא כי קדושתם של שני המקדשים, זה שבירושלים וזה שבבית אל, נעוצה בתקופת האבות — זה באברם וביקורו אצל מלכי צדק, 'כהן לאל עליון קונה שמים וארץ', וזה בחלום יעקב בשעת בריחתו לארם נהרים, כאשר התגלה לו אלהים בחלום לילה.

⁴³ B. Uffenheimer, 'Myth and Reality in Ancient Israel', S.N. Eisenstadt (ed.), *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, New York 1986, pp. 135-168, 505-509

O.R. Gurney, 'The Myth of Nergal and Ereshkigal', *Anatolian Studies*, 10 (1960), pp. 105 ff.

⁴² H.R. Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Accadian and Ugaritic*, Ann Arbor 1978, p. 34

פרק עשירי

הספקת המים ומפעלי מים

בימי בית ראשון

עמיחי מזר

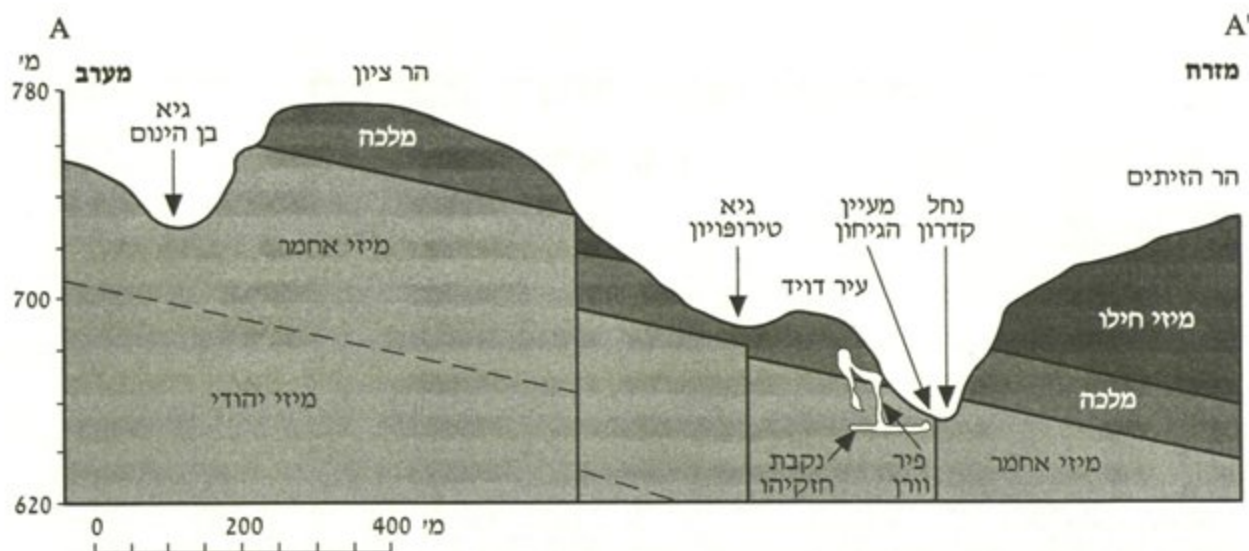
צמיחתה האורבנית רבת ההיקף של ירושלים בשלהי תקופת בית ראשון ובימי בית שני נבעה מהנסיבות ההיסטוריות שהפכו את העיר לבירת ממלכה. אך במקורה הייתה ירושלים עיר כנענית קטנה שהוקמה ליד מעיין הגיחון, מקור מים שהספיק לצרכיה. כאשר גדלה העיר, שוב לא ענה המעיין על דרישות אספקת המים, הן מבחינת הכמות והן מבחינת המיקום, ותושביה נדרשו למצוא פתרונות נוספים לבעיית המים. זה המניע להקמת מפעלים של אספקת מים בעיר במרוצת הדורות. ממילא מהווה בעיית אספקת המים אחד הנושאים החשובים במחקר ירושלים.¹

מקורות המים של ירושלים (איור 1)

הבנת מקורות המים הטבעיים בירושלים מחייבת סקירה קצרה של המבנה הגיאולוגי שעליו יושבת העיר.² ירושלים נמצאת על מדרון מזרחי של אַנטיקלינה, ששיאה באזור אבו-ע'וש. פעולות סחיפה הרסו חלק ניכר מאַנטיקלינה זו, ולכן עובר קו פרשת המים ממערב לעיר, באזור רח' המלך ג'ורג' של היום. שכבות הסלע העיקריות באזור הן שכבות הקנומן, עליהן שכבות הטורון ועל אלו שכבות הסנון. השכבות משופעות לכיוון דרום-מזרח ונחשפות על פני השטח עקב הרס האנטיקלינה. שכבות הסנון מכסות את אזור הר הצופים והר הזיתים, שכבות הטורון נחשפות ברכס שעליו יושבת העיר

¹ 'Die Wasserversorgung der ältesten Jerusalem', *PJB*, 1918, pp. 47-72; R. Wenning & E. Zenger, 'Die verschiedenen Systems der Wassernutzung im südlichen Jerusalem und die Bezugnahme darauf in biblischen Texten', *UF*, 14 (1983), pp. 279-294. לביבליוגרפיות מפורטות ראה: י' שכטר, 'ירושלים לדורותיה, שני פרקי ביבליוגרפיה, ב: הספקת המים, ירושלים תשל"ו, עמ' 99-150, ומפתחות בעמ' 176-193; ביברשטיין ובלדהורן, 'ירושלים, עמ' 179-190. ל"א פיקארד, 'המצב הגיאולוגי של ירושלים', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 35-44; מ' אבנימלך, 'ירושלים של טורון', מדע, 13 (1968), עמ' 209-216; גיל, גיאולוגיה.

² לסיכומים ומחקרים כלליים של הנושא ראה: מ' הקר, 'הספקת המים בירושלים בימי קדם', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 191-218; ב' מזר, 'ירושלים', א"מ, ג, טורים 824-828; ר' עמירן, 'הספקת המים לירושלים', קדמוניות, א (1968), עמ' 13-18; שילה, מפעלי מים; א' דה גרוט, 'מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון', ד' עמית ור' גונן (עורכים), 'ירושלים בימי בית ראשון (עידן, 15), ירושלים תשנ"א, עמ' 124-134; אוסישקין, מפעלי המים; צ' אבלס וא' ארביט, מערכות אספקת המים לעיר דוד, ירושלים 1996. מן הספרות הלועזית נזכיר: סמית, 'ירושלים, א, עמ' 61-133; סימונס, 'ירושלים, עמ' 157-194, 334-337; ונסאן, 'ירושלים התת-קרקעית; ונסאן וסטיב, 'ירושלים, א, עמ' 260-297; G. Dalman,

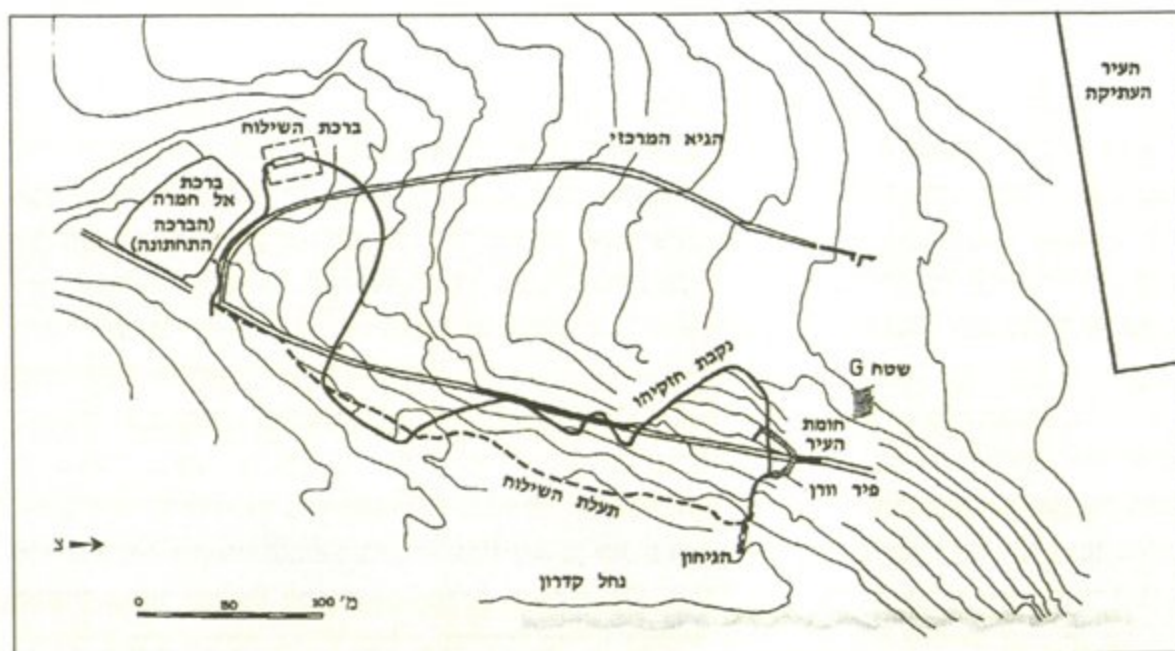
איור 1. חתך גיאולוגי של עיר דויד ומיקום מפעלי המים (על-פי גיל, גיאולוגיה, עמ' 6, איור 4)

העתיקה, ושכבות הקנומן נחשפות ממערב לגיא בן הינוס. כמעברים בין השכבות הללו, המורכבות מסלעים בעלי דרגות קושי שונה, התחתרו נחלים עמוקים ובעיקר נחל קדרון, החותר בגבול שבין הסנון הרך לטורון הקשה ממנו. מצב גיאולוגי זה קובע את אופי מקורות המים של העיר. המים מחלחלים בקלות דרך שכבות הטורון הפריכות שעליהן יושבת העיר העתיקה. אלו יורדים ונקווים דרך סלע הטורון (המורכב ממסלע המכונה בערבית 'מיזי חילו' ו'מלכה') על ראש השכבות הקשות של סלעי הקנומן (מיזי אַחַמֶּר). כך נוצר אופק מי תהום (אֶקוויפָּר), שבו זורמים המים לכיוון מדבר יהודה. במקום שערוץ התחתר עד לעומק מי תהום אלו, כמו במקרה של נחל קדרון, נוצרים מעיינות לאורך השוליים המזרחיים של שכבות הטורון.

מעין הגיחון (איור 2)

היום ידוע ליד העיר מעין אחד בלבד, הוא מעין הגיחון³ (בערבית: עין אַם אל-דֶּרַג' או עין סַת מִרִים; נוסעים אירופיים דוברי אנגלית כינוהו 'The Virgin's Fountain'). זהו מעין קרסטי (מעין שנוצר עקב פעולות של המסת מים במסלע הגיר) שמימיו נובעים, עקב מבנהו המיוחד, בגיחות פתאומיות בהפסקות קבועות. המים נקווים לפני הנביעה במערה קרסטית טבעית הנמצאת בשכבת המיזי אחמר. מוצא המערה מתעקל ויוצר סיפון. משמתמלאת המערה במים, היא מתרוקנת בפתאומיות דרך הפתח הצר, וכך נוצרת גיחה. במצב המקורי זרמו מי הגיחון דרך מנהרה קרסטית מזרחה לעבר אפיק נחל קדרון, שהיה עמוק בכ-12 מ' מכפי שהוא היום. מסתבר כי תכונה מיוחדת זו של המעיין נתנה לו את שמו 'גיחון', משורש גי"ח (השווה השימוש בשורש זה בספר איוב בזיקה

³ מ' אבי-יונה, 'גיחון', א"מ, ב, טורים 482-483.

איור 2. מערכת מפעלי המים בעיר דוד: תוכנית כללית (על-פי שילה, קדם, 19, איור 30)

למים: 'כי יגיה ירדן אל פיהו' [איוב מ כג]; או: 'ויסך בדלתים ים בגיחו מרחם יצא' [איוב לח ח].⁴ מספר הגיחות מגיע לארבע עד חמש ליום בחורף, וכל גיחה אורכת כ-40 דקות. בקיץ מצטמצם מספר הגיחות לאחת או שתיים ליום. ספיקת המעיין על פי מדידות חדשות היא בין 600,000 ל-800,000 מ"ק לשנה, ובממוצע מעל ל-1,500 מ"ק ליום.⁵

הגיחון נזכר במקרא בפרשת המלכת שלמה (מלכים א, א לח, מה) ובתיאור מפעלי חזקיהו ומנשה (דברי הימים ב, לב ל; לג יד). התיאור במלכים א מלמד כי יורדים למעיין מן העיר (פסוק לח) וכי המעיין מרוחק כדי שמיעה מעין רוגל, שם נמצאו אדוניהו וחבר מרעיו, השומעים את קול השופר בטקס המלכת שלמה. דברי יואב: 'מדוע קול הקריה הומה' (פסוק מא) מחייבים להניח שהגיחון סמוך לעיר, בעוד שעין רוגל מרוחק ממנה. על חזקיהו נאמר: 'והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד' (דברי הימים ב, לב ל); ועל מנשה: 'ואחרי כן בנה חומה חיצונה לעיר דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסבב לעפל ויגביה מאד' (דברי הימים ב, לג יד). הנתונים המקראיים מתאימים לעין אֵם אל-דרג', הנמצא בנחל קדרון וממנו יוצאת נקבת חזקיהו. יש לציין כי יוסף בן מתתיהו אינו מכיר את הגיחון אלא את עין שילוח, מונח המתייחס בימי בית שני לקצה נקבת חזקיהו.

C. Schick, 'The התת-קרקעית, עמ' 3-6 וכן: Virgin's Fountain', *PEFQS*, 1902, pp. 29-35

⁴ השווה את השם עין פורה של מעיין בוואדי קלט, שפירשו דומה.

⁵ ראה תיאורו המפורט של ונסאן, ירושלים

עין רוגל

מקור המים השני הקרוב לירושלים הוא בִּיר אֵיזב, המזוהה עם עין רוגל.⁶ זוהי באר המצויה במורד הקדרון, במרחק כ-500 מ' מהקצה הדרומי של עיר דויד. עומקה 38 מ', היא חפורה באדמה, מדופנת אבנים בחלקה העליון וחצובה בסלע בחלקה התחתון. המים מפעפעים בה דרך שכבות הסלע כמו במעיין ולפיכך יש הצדקה מסוימת לקרוא לִבִּיר אֵיזב 'עין'. בִּיר אֵיזב הוא מקור המים החשוב ביותר ליד ירושלים. על פי תיאוריו של דלטון, בשנת בצורת חמורה (1863) נותרה בִּיר אֵיזב כמקור המים היחיד לתושבי העיר. עד לעת האחרונה נשאבו מי בִּיר אֵיזב לתצרוכת תושבי כפר השילוח, בעוד שמי הגיחון משמשים להשקיה בלבד.

עין רוגל נזכר בשלושה מקורות מקראיים. בתיאור גבול יהודה נאמר: 'ועבר הגבול אל מי עין שמש והיו תצאתיו אל עין רגל; ועלה הגבול גִּי-בֶן-הֶגֶם אל כתף היבוסי מנגב היא ירושלם' (יהושע טו ז-ח); 'וירד גִּי הֶגֶם אל כתף היבוסי נגבה וירד עין רגל' (שם יח טז).⁷ תיאור זה ממקם את עין רוגל מדרום לעיר, בין עין שמש מצד אחד ובין גיא בן הינום וכתף היבוסי מצד שני. עין שמש מזוהה עם המעיין היחיד הנמצא ממזרח לירושלים הוא עין חוץ' שליד הכפר עזריה. מכאן פונה גבול יהודה לדרום-מערב ועוקף את ירושלים מדרום, באופן שהעיר עצמה נשארת בתחום בנימין. על אף שהתיאור הכללי ברור, הרי יש מקום לעיון בעניין המקום המדויק של עין רוגל יחסית ל'כתף היבוסי' הנזכרת אחריו. יש טוענים ש'כתף היבוסי' היא גבעת עיר דויד עצמה,⁸ ויש טוענים ש'כתף היבוסי' היא הגבעה שממערב לעיר דויד או מדרום לה.⁹ זיהויו של עין רוגל עם בִּיר אֵיזב מתאים יותר לסברה השנייה, שהרי אם ירד הגבול מגיא בן הינום לִבִּיר אֵיזב, היה מגיע לקדרון בנקודת החיבור שלו עם גיא בן הינום, הנמצאת כ-500 מ' מדרום לקצה הדרומי של עיר דויד.

בסיפור בריחת דויד מירושלים בזמן מרד אבשלום נאמר כי יהונתן ואחיעזר 'עמדים בעין רגל... כי לא יוכלו להִרְאֹת לבוא העירה' (שמואל ב, יז יז). מסיפור זה ברור כי עין רוגל מצוי בקרבת העיר, אך לא ממש סמוך אליה. בסיפור על ניסיון המלכת אדוניהו (מלכים א, א), אדוניהו זוכה 'צאן ובקר ומריא עם אבן הזחלת אשר אצל עין רגל' (פסוק ט). לעומתו ממליכים צדוק, נתן ובניהו בן יהוידע את שלמה בגיחון. העובדה שאדוניהו שמע את קול השופר בטקס המלכת שלמה מעידה שוב כי עין רוגל היה קרוב לעיר, אך לא ממש סמוך אליה. נראה שבחירת המקום לטקס המלכת אדוניהו במרחק מסוים מהעיר מעידה על חוסר הלגיטימיות של המעשה, בעוד שהמלכת שלמה, הנעשית בפקודת דויד, היא ליד המעיין הסמוך לעיר.¹⁰

יוסף בן מתתיהו מזכיר את עין רוגל בצטטו מסורת מדרשית בהקשר לרעש בימי עזריהו:

ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשנ"ג, עמ' 220.

את 'אבן הזחלת' הנזכרת במקור זה הוצע לזהות עם הסלע המכונה 'אִזְוֹלָה' הנמצא בשולי כפר השילוח. רבים מחוקרי המאה הי"ט, כגון וורן וקונרד התבססו על מיקומו של סלע זה מול מעיין אֶם אל-דרג', וזיהו מעיין זה עם עין רוגל. קונרד אף זיהה את עין רוגל עם הגיחון. אולם ונסאן

6 ש' אחיטוב, 'עין רגל', א"מ, ו, טורים 212-213 ושם ספרות נוספת; לתיאור מפורט של הבאר ראה:

10 G. Dalton, 'The Exploration of En-Rogel or Job's Well', *PEFQS*, 55 (1923), pp. 165-173

7 ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 103-104, 115-116.

8 כך קלאי, שם, עמ' 109, הערה 67, ושם ספרות.

9 ש' ייבין, 'בנימין', א"מ ב, טור 275; י' אהרונים,

ולפני העיר, על יד (מקום) הנקרא עין רוגל נשברה מחצית ההר שבמערב והתגלגלה (למרחק של) ארבעה ריסים ועמדה על ההר שבמזרח, עד שנסתמו הדרכים והפרדסים של המלך (השווה זכריה יד ד-ה).¹¹

יש רואים בכך עדות למסורת על מפולת שסתמה את המעיין שהיה בעין רוגל, וכי יותר מאוחר נחשף מקור המים מחדש על ידי חפירת באר במקום. ייתכן כי מעיין קדום זה היה בין המעינות שסתם חזקיהו מחוץ לעיר (דברי הימים ב, לב ד) לפני מצור סנחריב.

עין התנין

מעיין שלישי הנזכר במקרא הוא 'עין התנין', המופיע בתיאור הסיוור הלילי של נחמיה: 'ואצאה בשער הגיא לילה ואל פני עין התנין ואל שער האשפת' (נחמיה ב יג). מיקומו של עין התנין קשור בניתוח מסלול סיוור של נחמיה ובהשקפה הכוללת על ירושלים של תקופת נחמיה. יש סוברים כי אינו אלא עין רוגל, שאינו נזכר בפסוקים אלה.¹² פרס שיער כי 'עין התנין' הוא כינוי למוצא נקבת חזקיהו.¹³ קשה לקבוע עמדה בעניין זיהויה של עין התנין, ומוטב להשאיר את בעיית הזיהוי פתוחה בין שתי האפשרויות הראשונות שהובאו לעיל.

מעיינות נוספים

בשני מקורות נזכרים מעיינות בירושלים בלשון רבים. על חזקיהו נאמר: 'וינעץ עם שריו וגביריו לסתום את מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו; ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות ואת

עין התנין היא נקודת ציון טופוגרפית מחוץ לעיר, המשמשת בפסוק זה לציון כיוון בלבד. אחרים סוברים כי עין התנין הוא מעיין נוסף, שנסתם בעבר. סמית שיער כי היה זה מעיין שהופיע לאחר רעידת אדמה בירושלים (אולי זו שבימי עוזיה) ונעלם לאחר מכן (סמית, 'ירושלים, עמ' 61-62). סמית מביא מקורות שונים מן המקרא, מן הספרים החיצוניים ומן הספרות הקלאסית, לחיזוק טענתו כי התנין הוא מפלצת ים הקשורה לרעידות אדמה (ראה, למשל: תהלים קז לג; קמח ז-ח; עד טו; ירמיה נא לד; ישעיה כז א; תוספות למגילת אסתר בתרגום השבעים, א ד). אך בדיקת המקורות הללו מראה שאין שחר לסברתו בדבר הקשר בין תנינים למעינות.

¹³ י' פרס, ארץ-ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ד, ירושלים תשט"ז, עמ' 706, 719.

טוען שהכינוי אֶיִן־לָה מתייחס לכל המצוק המזרחי של הקדרון עד לאזור בִּיר אֵיִב, ואילו דרייור טוען שאין כל קשר בין המונח 'אבן הזוחלת' לשם הערבי אֶיִן־לָה, וכי במונח 'אבן הזוחלת' התכוון הכתוב לגוש אבן גדול שנמצא בקדרון ליד עין רוגל ועליו הקריב אדוניהו. בכל מקרה, אין לסמוך על עניין אבן הזוחלת בזיהוי עין רוגל. מראי מקום לדיון זה ראה אצל סימונס, ירושלים, עמ' 160, הערות 1-5.

¹¹ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, ט, י, ד (בתרגום א' שליט). ראה: הערת א' שליט, ליוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ב, עמ' קמז, הערה 247.

¹² כך: מזר (הערה 1, לעיל) טור 827. ראה: 'עין התנין', א"מ, ו, טור 209. סימונס (ירושלים עמ' 161), שזיהה את עין התנין עם עין רוגל, טען כי המילים 'אל פני' הבאות לפני 'עין התנין' מחייבות להניח כי נחמיה לא עבר בעין התנין עצמו, וכי

הנחל השוטף בתוך הארץ' (דברי הימים ב, לב ג-ד). יוסף בן מתתיהו אומר בנאומו לבני ירושלים:

לטיטוס נפתחו מקורות הארץ בברכה רבה, אשר כזבו מימיהם לכם לפנים. הלא תדעו, כי לפני בוא טיטוס דללו מי השילוח ויתר המעינות אשר בקרבת העיר, עד כי הוטל עליכם לקנות לכם מים במשורה, ועתה כל המקורות האלה נותנים את מימיהם לרוויה לאויביכם, לא רק די צורך האנשים והבהמה, כי אם גם די השקות הגנים (מלחמת, ה, ט, ד [תרגום שמחוני, עמ' 321]).

לכך יש להוסיף את האגדה התלמודית המספרת על נקדימון בן גוריון:

פעם אחת עלו ישראל לרגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות. הלך אצל הגמון אחד ואמר לו: הלוויני שתים עשרה מעינות מים מכאן ועד יום פלוני.¹⁴

כבר ג"א סמית טען כי המעיינות הנזכרים במקורות אלה הם ודאי עין רוגל ומספר מעיינות נוספים בסביבות העיר, כגון עין אל-לוזה (מעין קטן הנובע בחורף מדרום לעין רוגל),¹⁵ עין אל-חוי' שליד עזריה, מעין לפתא ומעין עין כרם, הנמצאים כולם במרחק לא רב מן העיר. עד הדורות האחרונים הובילו מים ממעיינות אלו לירושלים על גבי בהמות.¹⁶

בורות מים וברכות אגירה

בורות המים היו מאז ומתמיד חשובים ביותר בירושלים. דברי רבשקה בנאומו לאנשי ירושלים הנתונים במצור מדגישים את חשיבות הבורות: 'עשו אתי ברכה וצאו אלי ואכלו איש גפנו ואיש תאנתו ושתו איש מי בור' (מלכים ב, יח לא). סביר להניח כי בירושלים של ימי בית ראשון היו בורות כאלה, אך יש לציין כי בחפירות הארכיאולוגיות בירושלים לא נמצאו בורות מים מן התקופה הכנענית או מתקופת בית ראשון (על ברכות אגירה ציבוריות ראה להלן, עמ' 224-230).

פיר וורן (איורים 3-8)

ידועים שלושה מפעלי מים הקשורים למעין הגיחון. הקדום במפעלים אלו הוא זה המכונה 'פיר וורן' על שם מגלהו, צ'רלס וורן (Warren). הפיר התגלה בשנת 1867, בחפירותיו של וורן במדרון

תת-קרקעית ארוכה ופיר, המובילים למעין. ראה: וורן וקונדר, סקר, עמ' 372. סמית, ירושלים, עמ' 87 (לאפשרות פירוש 'העיינות' כפתחי תעלה II (תעלת השילוח, להלן, עמ' 214).

¹⁴ אבות דרבי נתן, נוסחא א, ו (מהדורת שכטר, עמ' 32). ראה: י"ז הורביץ, ירושלים בספרותנו, ירושלים 1964, עמ' 13, הערה 21.

¹⁵ על פי הסקר הבריטי מצויים במקום נקבה

המזרחי של עיר דוד, אך נחקר במפורט רק על ידי משלחת פֶּרְקֶר (Parker) בשנים 1909–1911. הדו"ח שכתב וֶנְסָאן (Vincent) על עבודת משלחת זו הוא התיאור השלם ביותר של מערכת פיר וורן, וגם של מערכת המנהרות באזור מעיין הגיחון ושל נקבת חזקיהו.¹⁷ משלחת החפירות בהנהלת י' שילה ניקתה וחקרה את פיר וורן בין השנים 1979–1981. מחקר זה לווה במחקר גיאולוגי שבוצע על ידי ד' גיל.¹⁸ בשנים 1997–1998 נחקר פיר וורן והשטח שלמרגלותיו בידי ר' רייך וא' שוקרון, שהגיעו למסקנות חדשניות ומפתיעות לגבי תולדות מערכת המים הזו.¹⁹

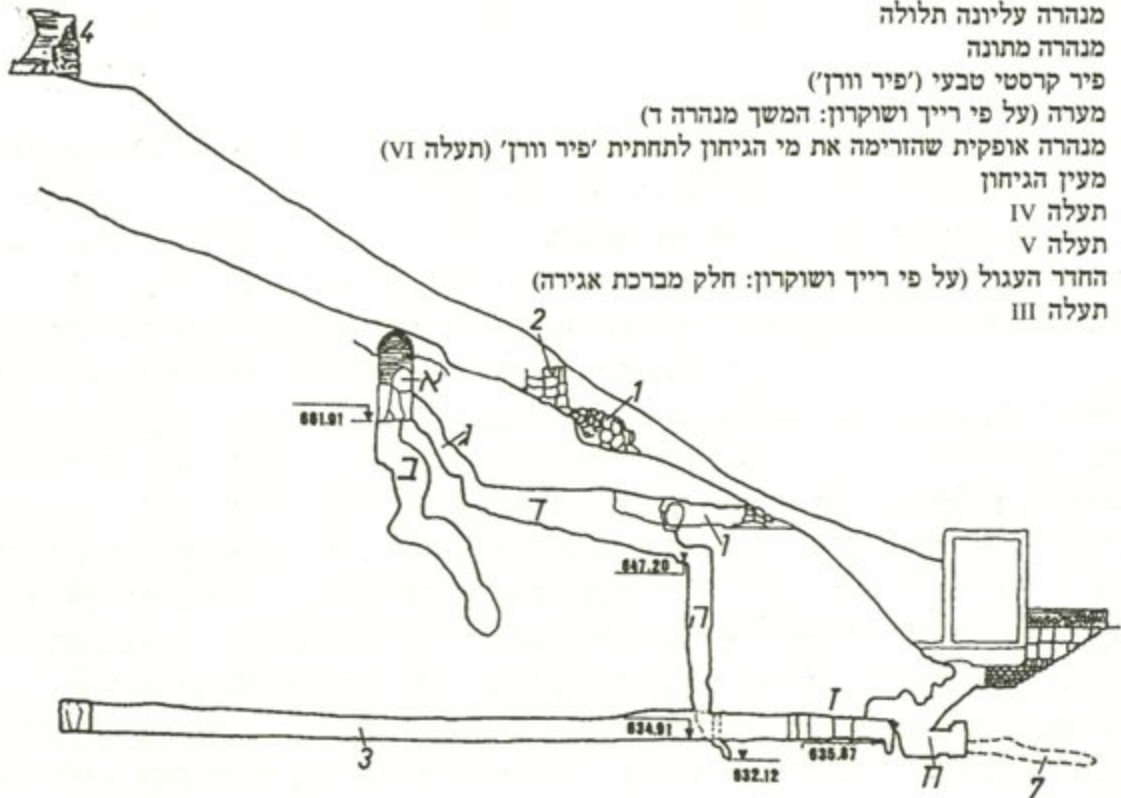
מטרת מערכת פיר וורן הייתה לאפשר שאיבת מים ממעיין הגיחון ללא צורך לצאת אל מחוץ לחומות העיר. תיאור הפיר המובא להלן מבוסס על זה של וֶנְסָאן, בתוספת פרטים שפורסמו מעבודתם של שילה וגיל, תוך שילוב מסקנות מחקרים של רייך ושוקרון. המפעל כולל שבעה חלקים (איור 3). פיר הכניסה א חצוב מפני השטח. ממנו יורד פיר ב, העובר בחלקו העליון בשכבות סלע המִלֶּפֶה הרך יחסית, אך בחלקו התחתון הוא מגיע לשכבות המיזי אח'מר הקשה. וֶנְסָאן טען כי פיר זה היה פרי ניסיון להגיע למפלס המים על ידי חציבת פיר כמעט אנכי מנקודת הכניסה, וכי החציבה הופסקה עקב קשיים טכניים. אולם גיל הוכיח כי פיר זה אינו אלא פיר קרסטי טבעי, דומה לפיר ה. מתחתית פיר הכניסה א נמשכת מנהרה משופעת ג, שבה נחצבו מדרגות תלולות, היורדות גובה של כ-8 מ' לכיוון צפון-מזרח. גובה המנהרה כ-2.60 מ'. המדרגות מסתיימות במשטח שבקצהו זקפת סלע אנכית בגובה 2.70 מ'. זקפת סלע זו והמעבר הצר בין מדרגות ג ומנהרה ד נועדו ככל הנראה להקשות את המעבר על אויבים שעלולים היו לחדור למפעל מחוץ לעיר, שהרי כדי לעבור את זקפת הסלע היה צורך בהצבת סולם עץ. מתחתית זקפת הסלע נמשכת המנהרה המשופעת ד שאורכה הכולל 28 מ'. כיוונה צפון-מזרח, עד שהיא מתעקלת בזווית חדה ופונה לדרום-מזרח. היא מסתיימת בגומחה רחבה, שממנה יורד הפיר האנכי ה. גובה המנהרה עולה בהדרגה מ-2 מ' (סמוך לטור

¹⁷ רייך ושוקרון, הגיחון; הנ"ל, ירושלים, עיר דוד; הנ"ל, 'החפירות החדשות בעיר דוד', א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השלישי, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ח, עמ' 3–8; הנ"ל, 'מערכת המנהרות והחציבות הסמוכות למעיין הגיחון, ירושלים', א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 13–5; R. Reich and E. Shukron, 'Life at the End of the Tunnel', *BAR*, 25 (1999), pp. 22–33. הפרק הנוכחי נכתב לפני חפירותיהם של רייך ושוקרון. החלטנו להשאירו כפי שהוא, תוך שילוב תוצאות החפירות החדשות, שהן מהפכניות מבחינת כל הקשור בתולדות פיר וורן ומערכת התעלות בעיר דוד. במידה ומסקנות אלו נכונות, הרי חלק ניכר מן הדברים המובאים להלן על פיר וורן, תעלה II ומערכת התעלות באזור הגיחון שייכים להיסטוריה של המחקר.

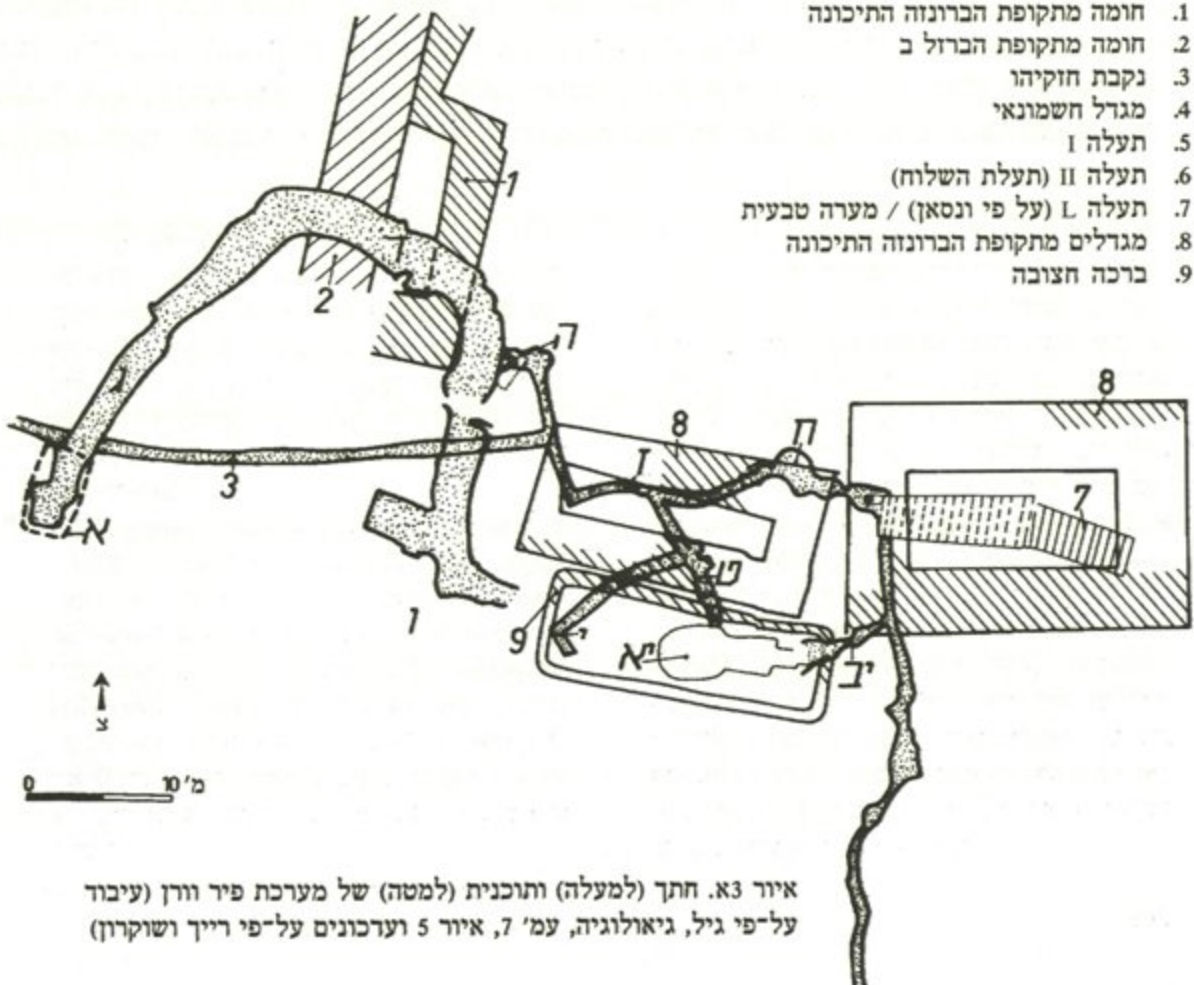
¹⁷ C.W. Wilson & Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London 1872, pp. 239–256; וורן וקונרד, סקר, עמ' 353; ונסאן וסטיב, ירושלים, עמ' 284–260; סימנס, ירושלים, עמ' 173–165; י' שילה, 'גילוי מחדש של מפעל המים הקדום המכונה "פיר וורן"', קדמוניות, יד (תשמ"א), עמ' 89–95; הנ"ל, קדם, 19, עמ' יז; הנ"ל, מפעלי מים, עמ' 239–242.

¹⁸ Y. Shiloh, 'Jerusalem's Water Supply under Siege: The Rediscovery of Warren's Shaft', *BAR*, 7, 4 (1981), pp. 24–39; D. Gil, 'Subterranean Waterworks of Biblical Jerusalem: Adaptation of a Karst System', *Science*, 254 (1991), pp. 1457–1471; idem, 'How They Met', *BAR*, 20, 4 (1994), pp. 21–33; גיל, 'גיאולוגיה. הגדרת המסלע בפרק הנוכחי היא על פי גיל והיא שונה מזו שהובאה בפרסומים קודמים.

- א. חדר מקומר מתקופת בית שני בכניסה הנוכחית לפיר וורן
- ב. פיר קרסטי טבעי
- ג. מנהרה עליונה תלולה
- ד. מנהרה מתונה
- ה. פיר קרסטי טבעי ('פיר וורן')
- ו. מערה (על פי רייך ושוקרון: המשך מנהרה ד)
- ז. מנהרה אופקית שהזרימה את מי הגיחון לתחתית 'פיר וורן' (תעלה VI)
- ח. מעין הגיחון
- ט. תעלה IV
- י. תעלה V
- יא. החדר העגול (על פי רייך ושוקרון: חלק מברכת אגירה)
- יב. תעלה III

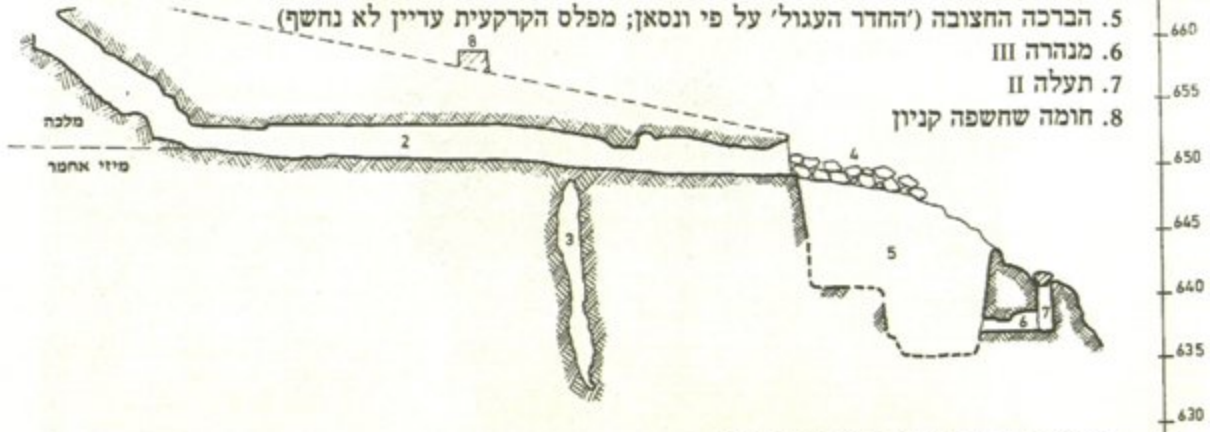
1. חומה מתקופת הברונזה התיכונה
2. חומה מתקופת הברזל ב
3. נקבת חזקיהו
4. מגדל חשמונאי
5. תעלה I
6. תעלה II (תעלת השלוח)
7. תעלה L (על פי ונסאן) / מערה טבעית
8. מגדלים מתקופת הברונזה התיכונה
9. ברכה חצובה

איור 3א. חתך (למעלה) ותוכנית (למטה) של מערכת פיר וורן (עיבוד על-פי גיל, גיאולוגיה, עמ' 7, איור 5 וערכונים על-פי רייך ושוקרון)

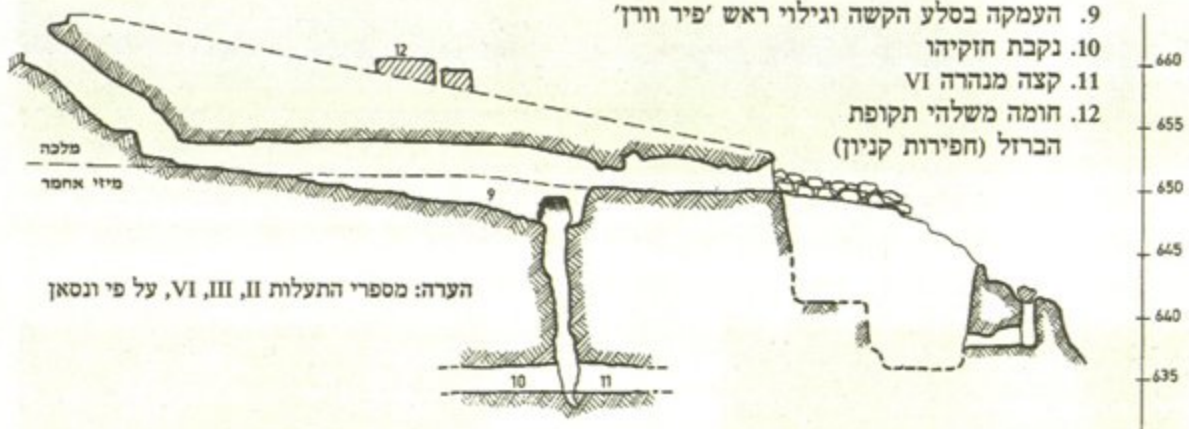
השלב המקורי (תקופת הברונזה התיכונה)

1. מנהרה משופעת
2. מנהרה אופקית, שלב קדום
3. ארובה קרסטית ('פיר וורן')
4. מגדל הברכה

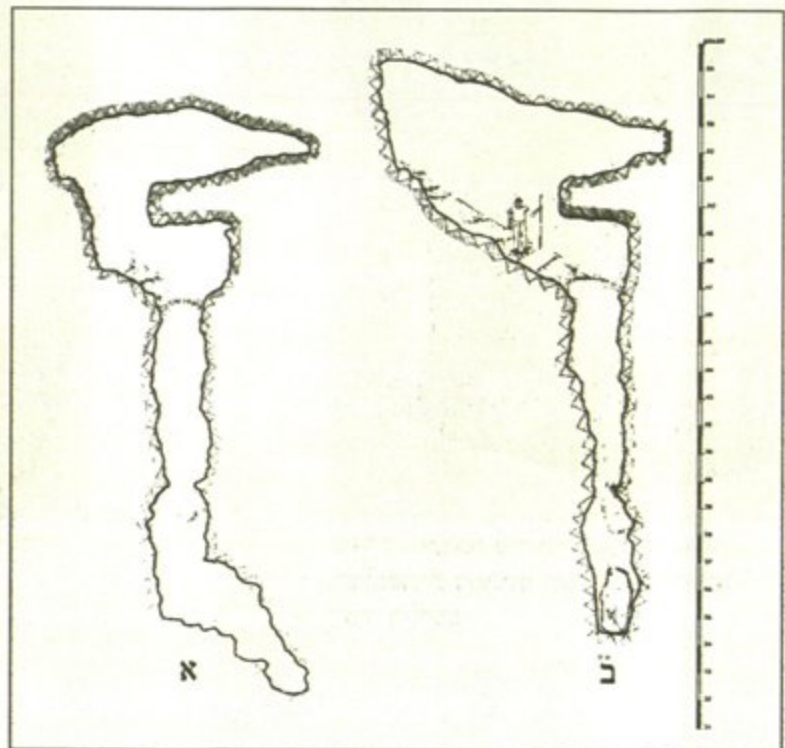
השלב המאוחר (מאה ח' לפסה"נ)

9. העמקה בסלע הקשה וגילוי ראש 'פיר וורן'
10. נקבת חזקיהו
11. קצה מנהרה VI
12. חומה משלהי תקופת הברזל (חפירות קניון)

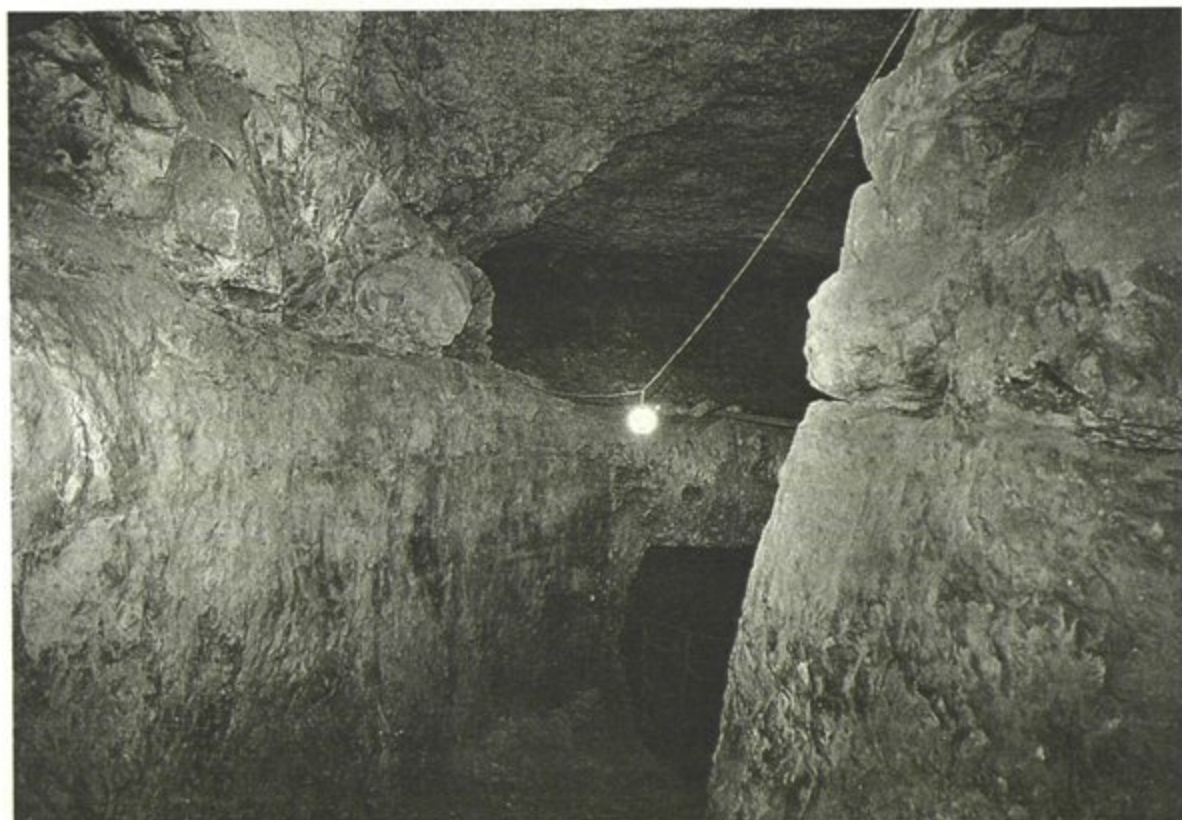

הערה: מספרי התעלות II, III, VI, על פי ונסאן

איור 33. מערכת פיר וורן, שחזור התפתחות המערכת על-פי רייך ושוקרון

איור 4. חתכים אנכיים בפיר וורן
(על-פי משלחת י' שילה, גיל,
גיאולוגיה, עמ' 14, איור 6)

איור 6. המנהרה המתונה במערכת פיר וורן, מבט לצפון. משמאל: קו התפר בין שכבת סלע המלכה (למעלה) והמיזי אחמר (למטה). ימין למטה: הגישה לפתח הפיר הקרסטי

איור 7. מערכת פיר וורן, קצה המנהרה האלכסונית המתונה והפתח העליון של הפיר הקרסטי

איור 5. נקודת הנביעה של מעיין הגיחון

המדרגות (ג) עד 6 מ' סמוך לפיר ה, ורוחבה 1.8-3 מ'. רצפתה הולכת ומשתפעת במתינות במדרגות סלע רחבות. בראש מצוק הסלע שבקצה המזרחי של המנהרה ד נמצא פתח למערה טבעית ו. פתח שני של מערה זו יוצא אל מדרון עיר דויד. המערה, שהייתה לדעת גיל טבעית במקורה, הורחבה והוגדלה באופן מלאכותי, ואורכה הכללי מגיע ל-13 מ'. רייד ושוקרון רואים במערה זו המשך מקורי של מנהרה ד. חציבה מלבנית פונה מדופן המערה כלפי מערב, בכיוון פתח א. במערה שרידי קירות קדומים שסתמו את הקשר בינה לבין המנהרה ד.²⁰

פיר ה, שעומקו 12.3 מ', יורד אנכית בסלע המיזי אח'מר הקשה; צורתו גליל לא סדיר, הנעשה צר ומתרחב במקומות שונים. כבר ונסאן שיער כי החוצבים עקבו במקום זה אחרי סדק טבעי, שהתרחב לחלל ניכר בשכבת המיזי וכך התאפשרה החדירה לסלע קשה זה. ואכן, גיל הוכיח כי זהו פיר המסה קרסטי טבעי בסלע המיזי אח'מר, שלא עובד כלל כאשר שולב במערכת של 'פיר וורן'. בחפירותיו של שילה התברר כי הפיר הטבעי יורד 3 מ' מתחת למפלס המנהרה האופקית ז, המגיעה ממעיין הגיחון. עד למחקרם של רייד ושוקרון מקובל היה כי פיר טבעי זה שימש כגרעין לרעיון חציבתה של מערכת פיר וורן. הוא היה ככל הנראה מוכר לתושבי העיר מקדמת דנא, הואיל והייתה גישה אליו מתוך מערה ו. כך, למעשה, המחילות הטבעיות היו קשורות זו לזו ויצרו תשתית טבעית למערכת כולה. המים הגיעו אל תחתית הפיר במנהרה האופקית ז (תעלה VI על פי מינוחו של ונסאן), שיצאה מנקודת הנביעה של הגיחון ונמשכה בקו לא סדיר מהמעין מערבה ובתפנית של 90 מעלות צפונה לעבר פיר ה. לדעת ונסאן, תעלה VI נחצבה ממערב למזרח, כלומר: מתחתית הפיר לעבר המעיין. לדעת גיל, מנהרה זו אף היא הרחבה של סדק המסה קרסטי. היא הזרימה את מי הגיחון עד לתחתית פיר ה, וכך ניתן היה לשאוב מים בעזרת חבל מהגומחה שבראש הפיר. השאיבה אמנם הייתה קשה, מחמת הצורה הלא סדירה של הפיר, אך לדברי ונסאן הייתה אפשרית, בתנאי שהשתמשו בנאדות עור, שחבטות בדפנות הפיר לא פגעו בהם.²¹ לאחר שמילאו את תעלה VI המשיכו עודפי מי הגיחון בזרימה מזרחה, כנראה דרך התעלה הקדומה L והמערה M שבקצה, הנמצאת סמוך לערוץ הקדום של הקדרון (מס' 7 באיור 3).

פיר וורן איפשר, אם כן, גישה נסתרת אל מי המעיין מתוך העיר, אך לא הצליח להסתיר את המעיין מבחוץ, שהרי המים העודפים המשיכו לזרום לקדרון מנקודת הנביעה המקורית. נקודת תורפה זו הייתה ניתנת לפתרון רק בתנאי שהיו שואבים מפיר ה את כל מי הגיחון, דבר שאינו מעשי.

גיל, הגיאולוגיה, עמ' 24.
 איסר (לעיל, הערה 20) העלה הצעה כי מנהרה ז נועדה במקורה לתגבר את נביעת מעיין הגיחון, בצורה הידועה במעיינות שונים בהרי יהודה וכן במפעל המים של גבעון (מנהרה המתגברת את שפיעת המעיין שלמרגלות התל). רק בשלב מאוחר יותר שולבה המנהרה, על פי דעה זו, במערכת 'פיר וורן'. אולם, ספק אם יש רגליים לרעיון זה.

²⁰ א' איסר הציע כי במערה זו נבע מעיין, וכי השלב הראשון של פיר וורן הסתיים כאן. משהתייבש המעיין, אולי בשל שינויים באופי אגן ההיקוות עקב הבינוי בגבעת עיר דויד, היה צורך להעמיק את המפעל עד למפלס הגיחון. גיל טוען כי השערתו של איסר מתבססת על מידע גיאולוגי מוטעה. ראה: A. Issar, 'The Evolution of the Ancient Water Supply System in the Region of Jerusalem', *IEJ*, 26 (1976) pp. 130-136

מספר בעיות מתעוררות בקשר לתוכניתו של פיר וורן. שאלה מרכזית היא: מדוע נחצבה מנהרה בצורת זווית, המאריכה את התוואי שלה במידה ניכרת? הרי ניתן היה לחצוב את המעבר מהכניסה לפיר ה בקו ישר, וכך לחסוך פיתול מיותר. ונסאן שיער כי הפיתול נבע מהרצון לשמור על שיפוע מתון רוב הדרך. אכן, שיפוע המנהרה מתון והיא נוחה לתנועה (יש בה ירידה של 4 מ' על פני מרחק של 18 מ'). לדעתו כל הקטע התת קרקעי שבין נקודות א ה נחצב על ידי שתי קבוצות עובדים שעבדו זו מול זו: קבוצה אחת התחילה בעבודתה מהכניסה א לכיוון צפון-מזרח, וקבוצה שנייה עבדה מהמערה הטבעית ו לכיוון צפון-מערב. ייתכן שהחציבה המלבנית, הפונה ממערה ו בכיוון ישר מערבה, היא ניסיון לחצוב מנהרה בקו ישר, תוכנית שניטשה לאחר שהוברר שיידרש שיפוע חריף מדי למנהרה כזאת. הקבוצה שחצבה ממערה ו עבדה לכיוון צפון-מערב עד שנתקלה בקבוצה שבאה מצד מערב. הקטע ד מגיע בחלקו המזרחי לגובה 6 מ'; מזה, שני המטרים העליונים חצובים בשכבת המלכה, וארבעת המטרים התחתונים חצובים בשכבת המיזי אחר. ונסאן טען שהמנהרה המקורית הייתה אופקית ונחצבה בשכבת המלכה בלבד, ואילו בשלב שני העמיקו את מנהרה ד ב-4 מ' נוספים ועל ידי כך השיגו את השיפוע הדרוש כדי להגיע לראש הפיר ה. על פי גיל מנהרות ג ו-ד חצובות שתיהן בסלע המלכה הנוח לחציבה, אך מנהרה ד הועמקה וקרקעיתה נמצאת בשכבת המיזי אחר. לדעתו, מנהרות אלו אינן אלא הרחבה ועיבוד של מחילות קרסטיות, דומות באופיין לאלו שיצרו את מערה ו. המחילות היו לדעתו מוכרות לתושבי העיר, הואיל וניתן היה לחדור אליהן דרך מערה ו. התוואי המפותל של מנהרות ג ו-ד נגרם לדעתו על ידי הנתון הטבעי של צורת המחילה הטבעית ולא עקב הרצון לשמור על שיפוע מתון, כפי שסבר האב ונסאן. רייך ושוקרון מתנגדים לטענה זו של גיל וסבורים כי המנהרה האלכסונית בפיר וורן (ד באיור 3) היא בעיקרה מעשה אדם ואינה תוצאה של פעילות קרסטית. כמו ונסאן, גם הם טוענים כי החלק העליון של המנהרה קרום לתחתון, אלא שהם קובעים פער זמן של כאלף שנה בין שני החלקים, החלק הגבוה בתקופת הברונזה התיכונה והחלק הנמוך בתקופת הברזל.²²

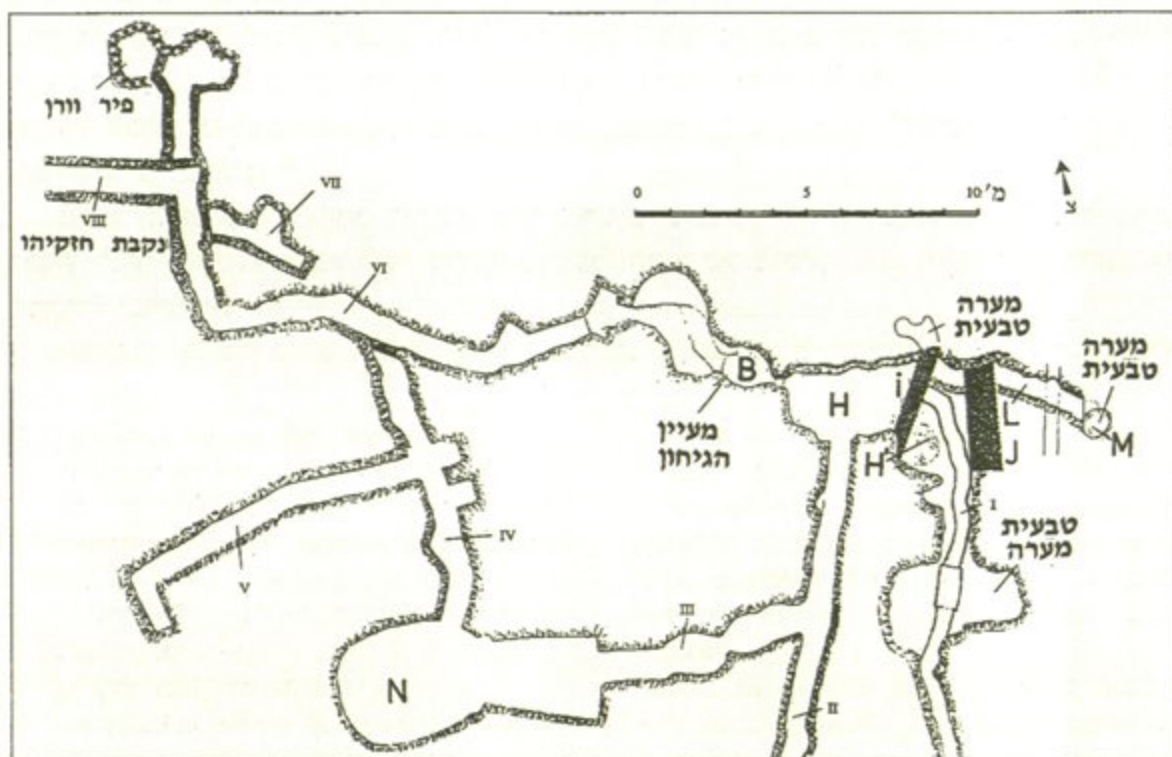
בהיעדר נתונים אובייקטיביים לקביעת תאריך חציבתו של פיר וורן, יש להסתמך על שיקול דעת המבוסס על יחסו לקו חומות העיר, על היחס בינו למפעלי מים אחרים הקשורים למעיין הגיחון, ועל ההקבלות בינו למפעלי מים אחרים בארץ. נתונים חשובים לגבי תפקידו ומיקומו של המפעל ביחס לחומות העיר התבררו בחפירותיהם של קניון ושילה, משנתגלה קו הביצורים במדרון עיר דויד. קניון מצאה קו חומה ופינת מגדל מתקופת הברונזה התיכונה על המדרון המזרחי, מעל תוואי מנהרה ד של פיר וורן וממזרח לפתחו המערבי.²³ מעל לחומה זו ומעט ממערב לה התגלה קו חומה נוסף שתוארך לתקופת הברזל ב. בפיר וורן יש היגיון רק כאשר קו חומת העיר היה בתוואי זה שעל המדרון. קניון טענה כי החומה מתקופת הברונזה התיכונה המשיכה בשימוש רצוף במשך כל פרק הזמן שעד לתקופת המלוכה, ורק במרוצת תקופת המלוכה הוחלפה בחומה שנבנתה ממש מעליה. על פי פירוש זה, מבחינת תוואי החומה, פיר וורן יכול היה להיחצב בכל תקופה שהיא בין תקופת הברונזה התיכונה לימי חזקיהו. אולם הנתונים הארכיאולוגיים ביחס לחומה שגילתה קניון אינם חד

²² רייך ושוקרון, לעיל הערה 19.

²³ קניון, חפירה בירושלים, עמ' 81-91.

משמעיים: החומה השתמרה לגובה של מספר נדבכים בלבד, ולא נמצאו מפלסי יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת או מתקופת הברזל המתייחסים אליה. אין לקבל את דעת קניון כי קו חומה זה אכן היה קו חומת העיר במשך כל פרק הזמן הארוך שבו מדובר. נראה כי בתקופות הברונזה המאוחרת והברזל א הצטמצמה העיר לפסגת הגבעה בלבד, ואם כן, אין היגיון בחציבת פיר וורן בתקופות אלו.

פיר וורן קדום לנקבת חזקיהו, שכן חוצבי נקבת חזקיהו התחילו את עבודתם מן הקצה המערבי של תעלה VI, שהיא חלק ממפעל פיר וורן. ונסאן טען כי המפעל קדם גם לתעלות המים I ו-II (תעלת השילוח) (איור 8), היוצאות מהגיחון דרומה, והקודמות אף הן לנקבת חזקיהו (ראה להלן). אולם קביעה זו נסמכת על נתונים מעטים: תעלה L, המובילה מהמעין לעבר המערה הטבעית M ולעבר הקדרון, נחצבה בשיטה ובסגנון דומים ביותר לאלו של תעלה VI, ולדעתו הם בני תקופה אחת. תעלה L יצאה מכלל שימוש משנסתמה תעלה I בקיר (ראה להלן) ונמצאו בתוכה חרסים שזוהו על ידי ונסאן כשייכים לתקופות 'הכנענית והישראלית הקדומה'. הוא מצא חרסים זהים במילוי הדוק שנבנה כדי להרים את מפלס תעלה VI בעת חציבת נקבת חזקיהו. אולם אין בידינו נתונים של ממש על חרסים אלה וזיהויים איננו ודאי. רמז נוסף לקדמות המפעל מצא ונסאן בשיטת החציבה בעזרת פטיש ואיזמל, ולא בעזרת גרזן חוצבים, שבו השתמשו בחציבת נקבת חזקיהו והתעלות הקשורות בה. ונסאן, ובעקבותיו חוקרים רבים, הניח כי פיר וורן נחצב בתקופה הכנענית

איור 8. תוכנית החציבות באזור הגיחון על-פי ונסאן (מספור התעלות לפי ונסאן)

על ידי היבוסים שישבו בירושלים לפני כיבושה על ידי דויד. אַבְלָס וארביט הציעו כי פיר וורן היה בשימוש כבר בתקופת הברונזה התיכונה, מאחר שזו התקופה הראשונה שבה הוקמה חומה על המדרון במקום המצדיק ונותן הגיון לקיום מפעל מים זה ואילו רייך ושוקרון מייחסים לתקופת הברונזה התיכונה את השלב הראשון של המערכת על פי תפיסתם.²⁴ הערכת הרעות השונות מחייבת לבדוק את סבירותן במסגרת התפתחות העיר ירושלים ובהשוואה למפעלי מים אחרים בארץ ישראל. עד שנות השישים רווחה הדעה כי מפעלי המים במגידו, גזר ויבלעם נחצבו בתקופת הברונזה המאוחרת.²⁵ בהשקפה זו חלה תפנית בעקבות מחקריו של י' ידין במגידו ובחצור בשנות השישים, שהביאוהו למסקנה כי מפעלי המים בשני אתרים אלו נחצבו בתקופת המלוכה, וליתר דיוק, במאה ה'ט' לפסה"נ.²⁶ אחד משני מפעלי המים בגבעון ('הברכה העגולה', שאינה אלא פיר המוביל לאופק מים תת-קרקעי) תוארך על ידי פריצ'רד לראשית תקופת הברזל, ואילו השני (מערכת המדרגות התת-קרקעיות המובילה אל המעיין שמחוץ לעיר) תוארך על ידו לתקופת הברזל ב.²⁷ מערכת אחרונה זו דומה בתפקודה, במידה מסוימת, לפיר וורן. אולם, ספק אם התאריך המוצע ל'ברכה העגולה' עומד בפני הביקורת. פיר עגול זה מתוחכם מבחינה הידרולוגית יותר ממערכת המדרגות המובילות למעיין שעל המדרון. ייתכן אפוא כי ה'ברכה' בגבעון מאוחרת למערכת המדרגות, ואפשר שיש לשייך את שתי מערכות המים האלו לפרקי זמן שונים בתקופת המלוכה. תאריך מפעל המים בגזר מעורר אף הוא מחלוקת: בעוד שדיוור החזיק בדעתו של מקאליסטר כי המפעל הוקם בתקופת הברונזה המאוחרת, ידין לשיטתו ראה גם במפעל גזר מפעל ישראלי. למעשה אין נתונים אובייקטיביים לקביעת תאריכו, ובכל מקרה, הוא שונה באופיו מפיר וורן.²⁸ מפעלי מים נוספים מתקופת הברזל ב התגלו ביקנעם ובתל באר שבע.²⁹ מערכת המים בתל סעדיה שבבקעת הירדן יוצאת דופן, שכן היא בנויה כטור מדרגות בתוך מסדרון בנוי מקורה על מדרון התל, היורד אל מעיין שמחוץ לתל. שני חופרי האתר, פריצ'רד וטאב, מתארכים מערכת זו לתקופת הברזל הקדומה (המאה ה'ב לפסה"נ).³⁰

מפעלי המים שנזכרו לעיל שונים זה מזה בפרטים רבים. פיר וורן הוא מסוג המפעלים שמטרתם להגיע למעיין הנמצא מחוץ לתל, בדומה למפעלי המים של מגידו, גבעון (מערכת המדרגות על המדרון), יבלעם ותל סעדיה.

השקפתו של ידין כי יש לתארך את כל מפעלי המים החצובים בארץ לתקופת המלוכה התקבלה

מערכת המדרגות הארוכה שגילה אולברייט בכרך שבעבר הירדן המזרחי: W.F. Albright, 'The Archaeological Results of an Expedition to Moab and the Dead Sea', *BASOR*, 14 (1924), p. 11. התיאור כללי וחסר שרטוט, אך נראה שמדובר במפעל מים קדום מהסוג הנפוץ בארץ ישראל.

J. Tubb, 'Sa'idiyeh, Tells', E. Stern (ed.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (revised edition), IV, New York 1993, p. 1299

²⁴ ראה: אבֶלס וארביט (לעיל, הערה 1), עמ' 13-15. להשקפתם של רייך ושוקרון ראה לעיל, הערה 19.

²⁵ לסקירה כללית על מפעלים אלו ועל בעיית תאריכם ראה: עמירן, אספקת מים; שילה, מפעלי מים.

²⁶ י' ידין, 'מגידו של מלכי-ישראל', קדמוניות, ג (תש"ל), עמ' 52-56.

²⁷ פריצ'רד, גבעון, עמ' 22-23.

²⁸ W.G. Dever, 'The Water Systems at Hazor and Gezer', *BAR*, 32 (1969), pp. 71-78

²⁹ למפעלים מתקופת הברזל יש אולי להוסיף את

על ידי שילה ואחרים. שיקול זה, וכן השיקול בדבר מיקום התוואי של חומת העיר בתקופות השונות, היה הבסיס העיקרי לתיארוך פיר וורן לימי אחד ממלכי יהודה בין המאות ה'–ח' לפסה"נ.³¹ אולם יש לציין כי שני שיקולים אלה אינם ודאיים. נזכיר את האפשרות שמפעל המים הבנוי בתל סעדיה הוא מן המאה ה' ב לפסה"נ, וכן מן הראוי להזכיר מספר מפעלי מים מתקופת הברונזה המאוחרת שהתגלו ביוון המיקנית (באתונה, מיקני וטיִרִינס) ואולי אף בממלכת החתים.³²

המפעל באתונה הוא פיר תת־קרקעי, המוליך דרך מספר טורי מדרגות לעבר אופק מי תהום. סוף השימוש בו תוארך למאה ה' ב לפסה"נ, על סמך קרמיקה מיקנית מן הסוג MYC III C, הידועה כאב־טיפוס לקרמיקה הפלשתית בארץ ישראל. במיקני נמצא מעבר סתרים, דומה לפיר וורן, שהוביל לעבר מאגר תת־קרקעי מחוץ לחומת המצודה, שאליו, כנראה, הוזרמו מי מעיין ('הפֶּרְסֵאיה') במנהרה תת־קרקעית (שלא התגלתה). בטיִרִינס היו מחוץ לחומה שני מעיינות, שהגישה אליהם הייתה דרך מעבר סתרים בנוי, העובר מתחת לחומה. כמו באתונה, תאריך השימוש במערכת נקבע למאה ה' ב לפסה"נ. מאלפת ביותר לעניין זה היא המסורת על קדמוס אשר חפר בתְּפִי מפעל מים שהוביל למעיין תת־קרקעי. המפעל מכונה ביוונית σωλην, וזהו, לדעת אולברייט, השם הקדום של מפעלי מים מסוג זה.³³

בממלכת החתים התגלו מערכות מדרגות חצובות בסלע בשני אתרים מצפון לחתושה, ואף על פי שלא ברור אם אלה אמנם מפעלי מים קדומים או מעברי סתרים אל מחוץ לעיר, הרי האפשרות הראשונה נראית סבירה יותר.³⁴ ב' מזר שיער כי היבוסים והחווים אינם אלא קבוצות אוכלוסייה חתיות או צפון־סוריות, שהגיעו לירושלים כחלק מתהליך ההגירה הגדול במרוצת המאה ה' ב לפסה"נ.³⁵ הייתכן כי היבוסים נמנו עם אחת מקבוצות 'גויי הים' שהתיישבו במאה ה' ב בארץ ישראל? והאם ניתן לחשוב כי פיר וורן משקף מסורת טכנולוגית אֶגִיאית או אֶנטולית, שהמהגרים החדשים הביאוה עמם לארץ? אפשרות כזו הייתה יכולה להיות מתקבלת על הדעת אילו הייתה עדות להתיישבות על המדרון המזרחי של גבעת עיר דוד בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל א. אולם עדות כזו לא קיימת, ולפיכך אין היגיון בחציבת מפעל מים שהן הכניסה אליו והן היציאה ממנו היו מחוץ לתחומי היישוב. טענתו של גיל כי המפעל הוא ביסודו מערכת קרסטית

³¹ שילה, מפעלי מים.
³² 14, מביא את ההקבלות הללו בדיונו על המפעל המדורג בגבעון.

W.F. Albright, 'The Sinor in the Story of David's Capture of Jerusalem', *JPOS*, 2 (1922), p. 290

H.H. Van der Osten, *Explorations in Central Anatolia*, Chicago 1929, pp. 123-134; ראה מובאות אצל עמירן, אספקת מים, ופריצ'רד, גבעון, שם. הכוונה לשלוש מנהרות תת־קרקעיות שגילה ון דר אוסטן מצפון לבוגזקוי. מאחר שהן לא נחפרו חפירה שיטתית, קשה להגדיר את טיבן.

³⁵ ב' מזר, 'ירושלים בתקופת המקרא', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 7.

G. Karo, 'Die Perseia von Mykenai', *American Journal of Archaeology*, 38 (1934), pp. 123-127; pls. XII-XIII; O. Broneer, 'A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis', *Hesperia*, 8 (1934), pp. 317-433; G. Daux, 'Chronique des fouilles: Tyrins', *Bulletin Correspondence Hellenique*, 87 (1963), pp. 761-765; A.J.B. Wace, *Mycenae: An Archaeological History and Guide*, Princeton 1949, pp. 98-100; Lord W. Taylor, *The Mycenaeans*, London 1983, pp. 103-104; עמירן, אספקת מים, עמ' 38; פריצ'רד, גבעון, עמ' 38.

טבעית, מעלה את האפשרות כי היא הייתה בשימוש כבר בתקופת הברונזה התיכונה, שהרי בתקופה זו מערכת הביצור הייתה על מדרון הגבעה, והכניסה למערכת המים הייתה בתוך התחום המבוצר. אכן, המחקר החדש של רייך ושוקרון מצביע על קיום שלב קדום של מערכת פיר וורן כבר בתקופת הברונזה התיכונה. לדעתם הוא כלל את המנהרה ד (באיור 3), את המערה ו (שלדעתם אינה אלא המשך ישיר של מנהרה ד), ובריכת איגום למרגלות פתח המנהרה (שחלק ממנה הוא החדר העגול יא באיור 3 וחדר N באיור 8), אליה הוזרמו המים מן המעיין בתעלה חצובה בסלע (יב). המעיין היה מוקף בתקופה זו בביצור אדיר (איור 3 מס' 8). רק בתקופת הברזל הועמקה המנהרה ד, ונוצר הקשר לפיר הקרסטי (ה באיור 3). הסבר זה של התפתחות המערכת עדיין מותיר פתוחה את השאלה באיזו מידה היא הייתה בשימוש בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל א. הממצא הדל מתקופות אלו בעיר דוד מעלה את האפשרות כי היישוב הצטמצם לפסגת הגבעה בלבד, ממערב לפתח המערכת של פיר וורן. במקרה כזה, המערכת לא נותנת כל יתרון אסטרטגי, אם כי אפשר שהמשיכו להשתמש בה מטעמי נוחיות.

זמן קצר לאחר גילוי פיר וורן העלה ברך את ההצעה לזהותו עם ה'צנור' הנזכר במסורת המקראית על כיבוש ירושלים על ידי דוד: 'וילכד דוד את מצדת ציון היא עיר דוד, ויאמר דוד ביום ההוא כל מכה יבסי ויגע בצנור' (שמואל ב, ה ז-ח).³⁶ הפסוקים המתארים את כיבוש ירושלים בידי דוד קשים ביותר להבנה. הקשיים נובעים מהטקסט הקטוע, מההבדלים החריפים שבין נוסח ספר שמואל לנוסח ספר דברי הימים, ומהקושי בהבנת המילים 'ויגע בצנור' וענין 'העורים והפסחים'. ברך, ובעקבותיו ונסאן וחוקרים כמו ברסמן, סימונס, דינור ואחרים סברו כי מעשה הגבורה המצוין בשמואל ב, ה ח מתייחס לטיפוס בפיר וורן וחדירה לעיר בהסתר.³⁷ העובדה שבמקור המקביל בדברי הימים ב, יא ה-ו אין זכר ל'צנור' ולפרשת העיוורים והפיסחים מעידה, לדעת רוב החוקרים, כי

יט) מופיע פועל זה במשמעות 'להשיג', 'להגיע אל', וזו המשמעות היחידה המתקבלת על הדעת כאן. אלא שאם הייתה החדירה לעיר המטרה העיקרית, הרי הייתה צריכה 'העיר' להיות המושא הישיר אחרי הפועל 'ויגע'; מקומו של 'הצנור' כמושא ישיר אחרי 'ויגע' מחייב להניח שהמטרה העיקרית הייתה הצנור עצמו, שדויד רצה להשיגו. השגת הצנור נעשתה על ידי הכאת המשמר המופקד עליו, פעולה שיכולה הייתה להתבצע מבלי להיכנס לצינור עצמו. להשמדת משמר הצנור מכוונות המילים 'כל מכה יבסי' הקודמות למילים 'ויכה בצנור', ועל פעולה זו יינתן הפרס 'יהיה לראש ולשר'. תפיסת הצנור על ידי השמדת המשמר המופקד עליו תחיש את סיום המצור ואת נפילת העיר. אולם הוצעו פירושים שונים אחרים לפסוק קשה זה, כמו אלו של דינור (להלן, הערה 38), ידין (להלן, הערה 41), ועוד.

³⁶ ראה: 'צנור', א"מ, ו, טור 782; נ"ה טורטשינר [טור-סיני], 'בשולי המילון של אליעזר בן-יהודה: "ויגע בצנור"', לשוננו, יג (1945), עמ' 98-105; W.F. Birch, 'Zion, the City of David', *PEFQS*, 1878, pp. 184-189.

³⁷ H. Vincent, 'Le Sinnor dans la prise de Jerusalem', *RB*, 33 (1924), pp. 357-370; G. Bressman, 'L'espugnazione di Sion in 2 Sam, 5, 6-8 & Chron. 11, 4-6 e il problema del "Sinnor"', *Biblica*, 25 (1944), pp. 346-381; A. Fernandez & G. Bressman, 'El Sinnor', *Biblica*, 35 (2 Sam 5, 6-8); לדעת סימונס, ירושלים, עמ' 169-173 יש להשלים את המילים 'כל מכה יבסי' שבשמואל ב, ה ז-ח במילים 'בראשונה יהיה לראש ולשר' כמו בדברי הימים א, יא ו. המילים 'ויגע בצנור', אפוא הן יחידה עצמאית שבפירושה יש לתת את הדעת לפועל 'ויגע'. במספר מקומות במקרא (יונה ג ו, איוב ה

הכתוב בספר שמואל ב לא היה מובן כבר בתקופת כתיבת ספר דברי הימים, ועל כן הושמטו קטעים אלה מתוכו. לעומת זאת, המשפטים על גבורת יואב בן צרויה בדברי הימים ב, עשויים לשמש מקור להשלמת הפסוקים הקטועים בספר שמואל ב. זיהוי ה'צנור' עם פיר וורן התקבל על דעת רבים, אם כי חוקרים אחרים שללו זיהוי זה והציעו שלל הצעות חלופיות.

המונח 'צנור' מופיע במקרא במקום נוסף אחד בלבד: 'תהום אל תהום קורא לקול צנור' כל משבר' וגל'ך עלי עברו' (תהילים מב ח). כאן בא 'צנור' בהקשר לקולות מים, וייתכן שמשמעותו: המיית המים, זרמי המים. המילה מופיעה בספרות התלמודית מספר פעמים בהקשר לזרימת מים, כגון: 'צנור המקלח מים לרשות הרבים', 'המניח כלים תחת הצנור' ועוד.³⁸ גם בחלק מהפרשנות היהודית מקובל לפרש 'צנור' במשמעות 'מרכז מים' (רד"ק, רלב"ג). העלייה בפיר וורן אפשרית מבחינה פיסית, אם כי קשה ביותר, כפי שהוכח בעת עבודת משלחות פרקר ושילה במקום. לדעת ונסאן, דווקא הקושי בעלייה מחזק את גורם ההפתעה בפעולה זו, וגבורתו של יואב היא בכך שבכוחו האישי הצליח להכריע את המלחמה, בדומה למלחמת יונתן במכמש (שמואל א, יד א). חדירה לעיר דרך מבוא סתרים מתוארת גם בסיפור על כיבוש בית אל דרך 'מבוא העיר' שהתגלה לכובשים על ידי חקירת אחד התושבים (שופטים א, כד-כה). ד' גיל הציע כי אף אם פיר וורן לא היה חצוב במלוא תפארתו בתקופת כיבוש העיר על ידי דויד, הרי ייתכן כי המחילות התת-קרקעיות הקשורות זו לזו, שיצרו לדעתו את התשתית לפיר, איפשרו כניסה לעיר בהסתר, ואולי כך יש להבין את תיאור כיבוש ירושלים.³⁹ הפרשנות החדשה של רייך ושוקרון מאפשרת לעגן את הסיפור במציאות הארכיאולוגית של מבוא תת-קרקעי הקיים עוד מתקופת הברונזה התיכונה (ראה גם לעיל, עמ' 54-55).

אולם המתנגדים לזיהוי ה'צנור' עם פיר וורן, ובהם דלמן, אולברייט, טור-סיני, סוקניק וייבין, הביאו הצעות שונות אחרות לפירוש המונח 'צנור'. המשותף לכולן שאין הן רואות כל קשר בין מונח זה לבין מפעל מים כלשהו.⁴⁰ מן הראוי להזכיר את ההסבר שהציע ידן להזכרת העיוורים והפיסחים בפרשת כיבוש ירושלים על ידי דויד, בהסתמך על תעודה חתית המזכירה שימוש בעיוורים ופיסחים בפעולה מאגית המיועדת להרתיע.⁴¹ ככל שההקבלות לעולם האיגאי-אנטולי מושכות, ועל אף הגילויים של רייך ושוקרון בדבר קדמות חלקה העליון של המערכת, עדיין נותר סתום עניין זיהוי מפעל מים עם ה'צנור'. שהרי אם סיפור כיבוש העיר בידי דויד מעוגן באירוע היסטורי של ממש, הוא מתייחס לתקופה בה מדרון עיר דויד ככל הנראה לא היה מאוכלס, ולפיכך לא היה היגיון צבאי בשימוש במערכת פיר וורן בתקופה זו. ואילו אם הסיפור אינו אלא יצירה ספרותית, ואם המונח צנור אכן מתייחס למערכת המים הזו, כי אז אפשר לחשוב כי הסיפור מעוגן במציאות שהייתה מוכרת בעת היווצרותו, כלומר בתקופת המלוכה.

לעיל, וכן: E.L. Sukenik, 'The Account of David's Capture of Jerusalem', *JPOS*, 8 (1928), pp. 12-16

⁴¹ ידן, 'העיוורים והפיסחים וכיבוש ירושלים על ידי דויד', הכינוס העולמי למדעי היהדות, א (תשי"ב), עמ' 222-225. ראה גם: T. Kleven, 'Up the Waterspout', *BAR*, 20, 4 (1994) pp. 34-35

³⁸ ב"צ דינור, 'הסיפור על כיבוש של ירושלים בימי דוד ומשמעותו ההיסטורית', ציון, יא (תש"ו), עמ' 160, שם מרוכזים הזכרות ותרגומי המילה צנור כמוביל מים.

³⁹ גיל, הגיאולוגיה, עמ' 25.

⁴⁰ בין הפירושים השונים: פגיון, אבר בגוף (גרון, אבר מין זכרי), חדק, קרס, תלת קלשון, הברק הנתון בידי האל. ראה ספרות בהערות 33, 36, 38

תעלת השילוח (תעלה II) (איורים 2, 8, 9)

לאורך שולי המדרון המזרחי של עיר דויד עוברות שתי תעלות מים, היוצאות ממעיין הגיחון ופונות דרומה. התעלות והמתקנים הקשורים אליהן באזור הגיחון נחקרו על ידי שיק ומסטרמן, ומאוחר יותר על ידי ונסאן במסגרת עבודת משלחת פרקר. ונסאן הוא שכינה את התעלה המזרחית 'תעלה I' ואת המערבית 'תעלה II'.⁴²

מוצא שתי התעלות בחדר גדול (איור 8, H), שגודלו 2 על 2.6 מ' וצורתו מלבן גס, הנמצא ממזרח למערה שבה נובע מעיין הגיחון היום מתחת למדרגות היורדות לגיחון. החדר נתחם על ידי שתי זקפות סלע בצדו המזרחי והמערבי. תעלה I יוצאת לכיוון דרום-מזרח מחלקו המזרחי של החדר, במפלס רצפתו. חלקה התחתון של התעלה חצוב בסלע וחלקה העליון בנוי. פתח התעלה נמצא סגור בקיר (קיר i) בנוי אבני גזול גדולות ונתונות בטיח עבה, החוצה את החדר ומגיע עד תקרתו. הקיר הוקם כאשר תעלה I הוצאה מכלל שימוש ונועד להפנות את המים מערבה, לעבר נקבת חזקיהו. ממזרח לקיר, מעל לזקפת הסלע התוחמת את חדר H, נמצא קיר J, החותם את תעלה L, שהובילה את מי הגיחון מזרחה במצב המקורי, לפני חציבתן של תעלות I ו-II. קיר זה בנוי אבנים גדולות ונתונות בטיח עבה. מתחת לקיר i, בנקודת סתימת תעלה I, מצא ונסאן חרסים שתוארכו על ידי למאה ה-ט'-הח' לפסה"נ; חרסים כאלו נמצאו גם בתוך הטיח ששימש בבניית קיר i. במצב המקורי נבעו המים מנקודת הנביעה לחדר B, וממנו זרמו לחדר H, לתעלה L ולנחל קדרון. כאשר נבנתה תעלה I יכלו המים לזרום דרכה דרומה, או, משנסתמה, למלא את חדר H, את תעלה VI ותחתית פיר ה, עד שהגיעו למפלס פתח תעלה II. פתח זה נמצא 2.38 מ' מעל לרצפת חדר H.⁴³ עליית המים במערכת זו נתאפשרה בשל סגירת תעלה L על ידי הקיר J. ונסאן חקר את הקטע הראשון של תעלה I, הפונה מחדר H לכיוון דרום-מזרח, ובדרכו נתקל במערה טבעית רחבה. קטעים נוספים של תעלה זו התגלו על ידי שיק ומסטרמן, יורדים לכיוון דרום-מזרח אל עבר ערוץ הקדרון. נראה כי התעלה נועדה להוביל את מי הגיחון לעבר בריכה או גנים במורד הקדרון.

תעלה II, שמוצאה במפלס הגבוה ביותר במערכת הגיחון, נחקרה על ידי שיק, ונסאן, וייל, שילה, רייך ושוקרון לאורך קטעים שונים עד הקצה הדרומי של עיר דויד. אורכה הכללי כ-400 מ'. בקטע הראשון ממוצאה בגיחון דרומה לאורך 72 מ' נע רוחב התעלה בין 0.55 ל-1.5 מ' וגובהה הממוצע 2.75 מ'. כיוונה הכללי צפון-דרום, אך מסלולה המדויק הזיגזגי נקבע על פי תוואי קו הסלע, שהרי היא נחצבה מפני השטח בשולי שיפוע הסלע הטבעי של גבעת עיר דויד. פתחים נמצאו חצובים במרחקים קצובים בדופן המזרחית של התעלה בגובה 0.50 מ' מעל לקרקעיתה. במרחק 62 מ' מהמעיין מסתעפת מן התעלה לכיוון דרום-מערב תעלה משנית שהמשכה לא נחקר.

עמ' 6-10.

⁴³ הפתח נמצא בגובה המדרגה השישית מלמטה במדרגות היורדות היום למעיין הגיחון. חדר H ותעלה I חתומים על ידי המדרגות היורדות למעיין.

⁴² C. Schick, 'The Aqueducts of Siloam', *PEFQS*, 1886, pp. 88-91; idem, 'The Aqueducts at Siloam', *ibid.*, 1902, pp. 35-38; E.W.G. Masterman, 'The Recently Discovered Aqueduct from the Virgin's Fountain', *ibid.*, 1902, pp. 35-38; ונסאן, ירושלים התת-קרקעית,

התעלה נמצאה מקורה בחלקה הראשון בגושי אבן גדולים. בתוך חומר הסתימה מצא ונסאן חרסים, שהוא תיארוך אותם למאות הט'-הח' לפסה"נ. אופי החציבה דומה לזה של תעלה I ושל חדר H.⁴⁴ קטע שני של תעלה II, באורך כ-60 מ', נחקר על ידי שיק בשנת 1886 במרחק כ-200 מ' מדרום לגיחון.⁴⁵ קטע זה נחקר מחדש על ידי ר' וייל, ונמצא דומה באופיו לקטע הראשון שתיאר ונסאן. שני קטעים נוספים של תעלה II נחקרו על ידי וייל. האחד, שאורכו כ-80 מ', נמצא ממזרח למגדל ההלניסטי נוקה ונחקר שוב בחפירותיו של י' שילה (שטח B).⁴⁶ רוחב התעלה 0.4-0.5 מ', גובהה הממוצע 1.70 מ', חתכה מלבני, ושיפועה קטן ביותר (כ-4 מ"מ למטר אורך). גם כאן נמצאו חלונות במרחקים קצובים בדופן המזרחית. במרחק קצר מדרום לחלק מה'חלונות' נמצאו מחיצות, שגובהן כ-0.5 מ', בנויות לרוחב התעלה ובהן חור עגול בקוטר 12 ס"מ. על ידי סתימת חור זה ניתן היה להגביה את המים בתעלה ולהזרימם דרך החלון (ששפתו גבוהה מתחתית התעלה) מזרחה, לעבר הקדרון. בדרך כלל התעלה חצובה מפני השטח ומקורה בלוחות אבן גדולים, אך בנקודות מסוימות, שבהן מדרון הסלע כמעט אנכי, היא נחצבה כמנהרה וממנה יצאו לפני השטח פירים. ההבדל באופי התעלה נקבע לפי צורת פני השטח.

התעלה חוצה את הרכס שבקצה הדרומי של גבעת עיר דויד במנהרה שאורכה 20 מ' ויוצאת לכיוון הברכה המכונה 'ברכת אל-חמרה', הנמצאת בקצהו של הגיא המרכזי, סמוך למקום חיבורו לקדרון. באזור זה מגיע השיפוע לכדי 30-50 מ"מ למטר. חתך המנהרה שבחלקו הראשון של קטע זה דמוי טרפז ההולך ונעשה צר עד 20 ס"מ בחלקו התחתון. אזור 'המדרגות היורדות מעיר דויד' שגילה וייל נחקר שוב על ידי שילה (שטח A1 בעבודתו; ראה מפה I בסוף הספר).⁴⁷ כאן עוברת תעלה IV, היא התעלה המובילה מים עודפים מנקבת חזקיהו חזרה לקדרון. תעלה זו השתמשה בתעלה II בשימוש משני, תוך העמקתה והיפוך כיוון זרימת המים שבה ממערב למזרח.

מטרת תעלה II הייתה כפולה: מצד אחד היא איפשרה חקלאות שלחין בחלקות לאורך הקדרון, ממזרח לעיר דויד; ומצד שני, היא הזרימה מים עודפים של הגיחון לברכת אל-חמרה (ככל הנראה 'הברכה התחתונה' במקורות המקראיים), ששימשה כבריכת אגירה בקצה הגיא המרכזי. לתעלה זו היה יכול להיות תפקיד צבאי רק אם ברכת אל חמרה הייתה בתוך תחום העיר המבוצרת, שהרי אז יש לראות בה חלק ממערכת ריכוז מים בבריכות בתוך תחומי העיר המבוצרת.

על פי הנתונים שהביא ונסאן, תעלה II מאוחרת לפיר וורן וקדומה לנקבת חזקיהו. אולם המחקר החדש של רייך ושוקרון הראה כי גושי האבן הגדולים שכבר ונסאן תיאר כקירוי של תעלה II בחלקה הצפוני אינם אלא יסודות המגדל האיתן אותו הם מתארכים לתקופת הברונזה התיכונה. לפיכך, גם תעלה II חייבת לדעתם להיות מאותה תקופה, אם כי אפשר כי המשיכה לשמש גם בתקופות מאוחרות יותר.⁴⁸

⁴⁴ ראה הצילומים שהביא ונסאן, שם.

⁴⁵ שיק, במאמרו המצוינים לעיל, הערה 42, וכן: C. Schick, 'The "Second" Siloah Aqueduct',

⁴⁷ שילה, שם, עמ' ד-ה, יז וציורים 3, 4.

⁴⁸ ראה רייך ושוקרון (לעיל, הערה 19, תשנ"ט).

PEFQS, 1891, pp. 13-18

⁴⁶ R. Weill, *La cité de David, campagne de 1913-*

מקובל על רוב החוקרים לזהות את תעלה II עם 'השלוח' הנזכר במקרא פעמיים. ישעיהו מזכיר בימי אחז את 'מי השלח' ההלכים לאט' (ישעיה ח ה), ובספר נחמיה נזכרת 'ברכת השלח' ליד גן המלך (נחמיה ג טו). השם 'שלוח' מתאים אפוא לתעלה שלפנינו. הביטוי 'מי השלוח' ההולכים לאט' הולם את השיפוע המתון של התעלה, שבה זרמו המים בזרימה אטית. הזכרת התעלה בימי אחז מתאימה לתקופה הקודמת לחציבת נקבת חזקיהו, שהרי משנחצבה הנקבה בוטלה זרימת מי הגיחון לקדרון, ותעלה II יצאה מכלל שימוש. לדעת ונסאן, סתימת התעלה בגושי אבן גדולים סמוך למעיין נעשתה בידי חזקיהו ולמעשה זה מכוונים הכתובים: 'וַיִּנְעֶץ עִם שָׂרָיו וּגְבָרָיו לְסַתֹּם אֶת מִימֵי הָעֵינֹת אֲשֶׁר מִחוּץ לְעִיר וַיַּעֲזֹרוּהָ וַיִּקְבְּצוּ עִם רַב וַיִּסְתְּמוּ אֶת כָּל הַמַּעֲיִנוֹת וְאֶת הַנַּחַל הַשּׁוֹטֵף בְּתוֹךְ הָאָרֶץ לְאִמּוֹר: לְמָה יָבוֹאוּ מַלְכֵי אַשּׁוּר וּמִצְאֹו מִיָּם רַבִּים' (דברי הימים ב, לב ג-ד). ונסאן סבר כי הביטוי 'הנחל השוטף בתוך הארץ' מכוון לתעלה II, וסתימת 'מוצא מימי גיחון העליון' (שם, פסוק ל) מכוונת לחתימת מקור המים של התעלה.⁴⁹

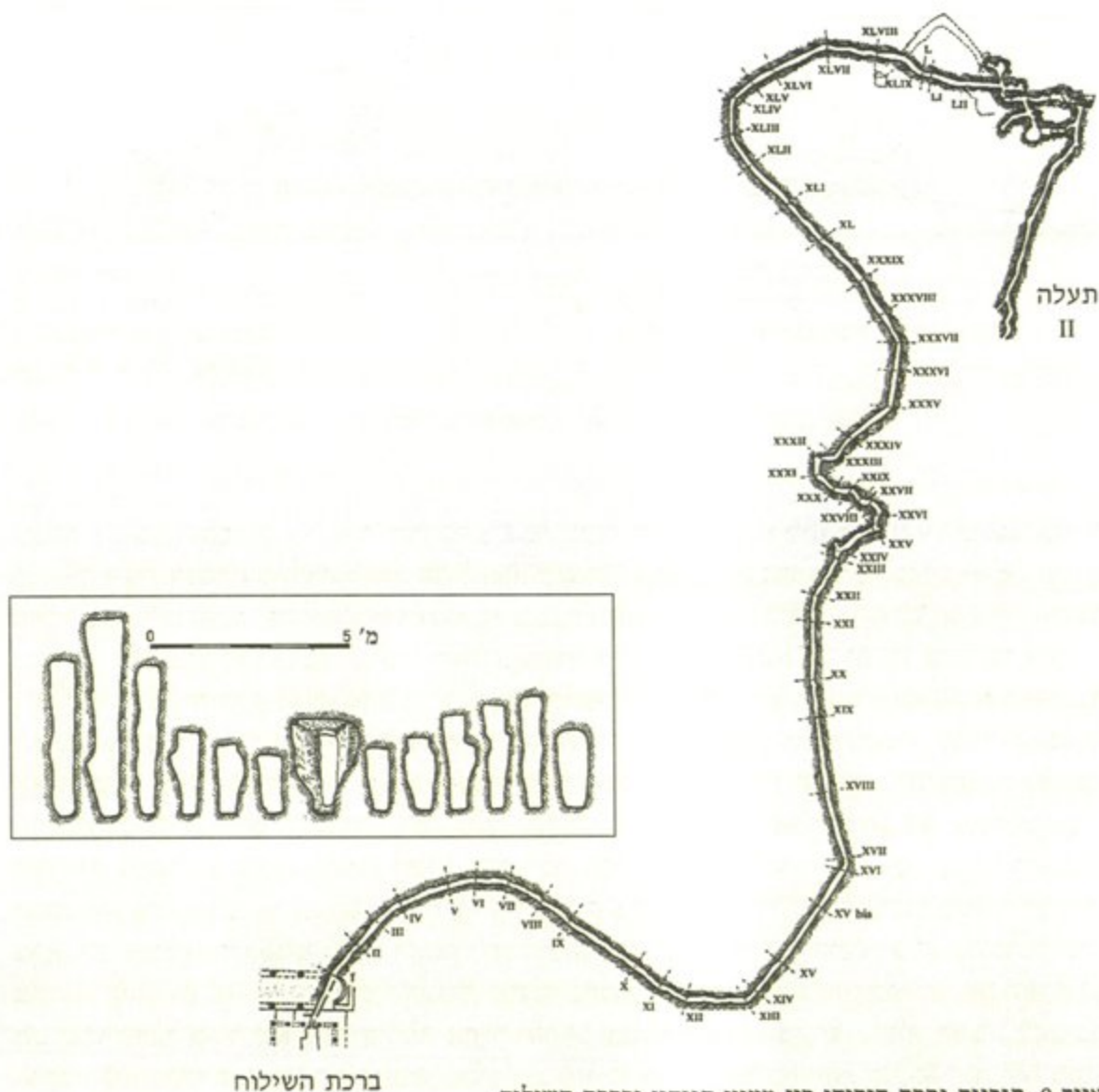
נקבת חזקיהו (איורים 2, 10)

נקבת חזקיהו, המובילה את מי מעיין הגיחון לגיא המרכזי, היא ללא ספק המפעל המרשים ביותר מבין מפעלי המים הקדומים בארץ. כמה מקורות מקראיים מתארים את מעשה חציבת נקבת חזקיהו: 'ויתר דברי חזקיהו וכל גבורתו ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה הלא הם כתובים על ספר דברי הימים למלכי יהודה' (מלכים ב, כ כ); 'והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דויד ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו' (דברי הימים ב, לב ל). נראה כי דברי ישעיהו בהקשר להכנות למצור סנחריב מכוונים לארגון הברכות בהקשר לחציבת הנקבה: 'וַתִּקְבְּצוּ אֶת מִי הַבְּרֵכָה הַתַּחְתּוֹנָה... וּמָקָנָה עֲשִׂיתֶם בֵּין הַחֲמַתִּים לְמִי הַבְּרֵכָה הַיְּשָׁנָה' (ישעיה כב ט-יא). בן-סירא מזכיר אף הוא את מעשי חזקיהו: 'יחזקיהו חָזַק עִירוֹ בַּהֲטוֹת אֶל תּוֹכָהּ מִיָּם וַיַּחֲצֹב כְּנַחֲשֵׁת צוּרִים וַיַּחֲסוּם הָרִים מִקְנָה' (בן-סירא מח כב [מהדרות סגל, עמ' שלג]). כתובת הנקבה, היא מקור ראשוני חשוב ביותר להבנת שיטת החציבה של הנקבה ולממדיה כפי שתוארו בפי אנשי הדור (ראה להלן).

הנקבה התגלתה לראשונה עוד במאה ה"ז, לאחר שעד אז לא היה ידוע כלל מקומו של הגיחון. רק במאה ה"ט החלה חקירתה היסודית, תחילה בסקרים של א' רובינסון (1838), ש' קלרמון-גנו וצ' ורן (1866), ויותר מאוחר בניקוי, מדידה ומחקר על ידי משלחת פרקר בין השנים 1909-1911. תוצאות עבודה זו פורסמו בידי האב ונסאן, ועבודתו נותרה עד היום המחקר היסודי ביותר של

בשבעים נובע מכך שבתקופתם היה ידוע רק 'עין שילוח', הוא מוצא נקבת חזקיהו. למראי מקום ראה: סימנס, 'ירושלים, עמ' 177, הערה 4. סימנס אף טען כי 'העינות' שסתם חזקיהו אינם אלא החלונות הפונים מתעלה II לקדרון. דעה דומה הביע לאחרונה גיל, גיאולוגיה, עמ' 25.

⁴⁹ תרגום השבעים קורא בפסוק ד: 'הנחל השוטף בתוך העיר'. דלמן קיבל קריאה זו וניסה לזהות נחל זה עם תעלת מים שזרמה בגיא המרכזי מחלקה העליון של העיר לחלקה התחתון. אך צודק סימנס באומרו כי אין זה מתקבל על הדעת שחזקיהו סתם מקור מים בתוך העיר עצמה ולפיכך יש להעדיף את נוסח המסורה. הנוסח

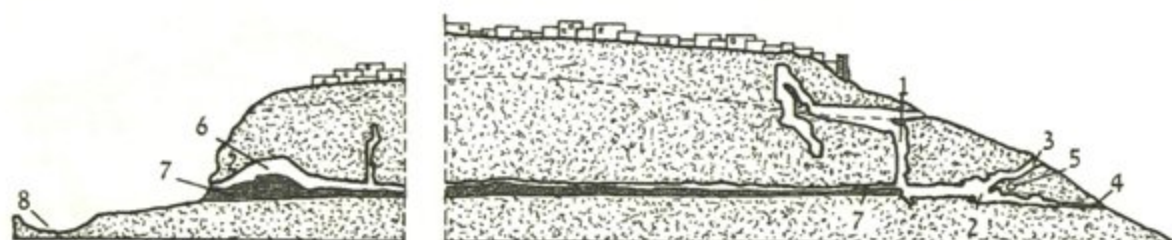

איור 9. תוכנית נקבת חזקיהו בין מעיין הגיחון וברכת השילוח, וחתכי רוחב בנקבה על-פי האב ונסאן

הנקבה. בעת סקר קברי כפר השילוח חקר ד' אוסישקין מספר נקודות הקשורות בנקבה; במסגרת עבודתה של משלחת י' שילה חקר ד' גיל את הנקבה מבחינה גיאולוגית.⁵⁰ לתהליך חציבתה של הנקבה קשר ונסאן את מערכת התעלות התת-קרקעיות באזור הגיחון (איור 8). מערכת זו כוללת את תעלה III, המסתעפת מתעלה II מערבה במרחק 4.30 מ' מתחילתה של זו.

שילה, קדם, 19, עמ' יח; גיל, גיאולוגיה; אוסישקין, מפעלי המים.

E. Robinson, *Biblical Researches in Pales-* 50
tine, I, London 1856, p. 338
עמ' 288 ואילך; ונסאן, ירושלים התת-קרקעית;

1. פיר וורן	5. תעלה II (תעלת השילוח)
2. מעיין הגיחון	6. מנהרה קרסטית טבעית
3. מנהרה או מערה טבעית	7. העמקת המנהרה הקרסטית (נקבת חזקיהו)
4. יציאה משוערת לקדרון	8. ברכת השילוח

איור 10. חתך סכימטי בנקבת חזקיהו המדגים את תהליך החציבה על-פי גיל (מבט לצפון)

גובהה 2.5 מ', רוחבה 1.0-4.0 מ' ואורכה 5.5 מ'. בקצה המערבי היא מתחברת לחדר מלבני בגודל 2.3 על 3 מ', הנפתח מערבה לחדר עגול (N), שקוטרו כ-4 מ' וגובהו מגיע לכדי 4-5 מ'. קירות החדר מעובדים היטב. על אחד הקירות נמצא משטח מוחלק ומעובד בגודל 0.38 על 0.48 מ', הדומה למשטח עליו נחקקה כתובת הנקבה (להלן). מחדר זה נמשכת צפונה תעלה IV שאורכה 9.5 מ', גובהה 1.70 מ' ורוחבה 0.65-0.90 מ'. זו מגיעה לתעלה VI, הלא היא המנהרה האופקית התחתונה של מערכת פיר וורן. לאורך הרופן המזרחית של תעלה IV, וכן לאורך קירות החדר העגול, נמצא קו מאוזן חרוט בקיר. קו דומה קיים גם לאורך קטעים מסוימים בנקבת חזקיהו. מתעלה IV נמשכת מערבה תעלה V, החצובה לאורך 9 מ', פונה בזווית ישרה דרומה, ולאחר מרחק קצר מסתיימת בלי שהגיעה למטרה מסוימת. רצפת תעלה זו הולכת ועולה לכיוון מערב, בהתאם לנטיית השכבות הטבעיות. אילו הושלמה תעלה זו, היה צורך להעמיק את רצפתה כדי לקבל שיפוע ממזרח למערב. מכאן הסיק ונסאן כי לפנינו ניסיון ראשון לחציבת תוואי נקבת חזקיהו, שהופסק בלא שנגמר. לדעתו מערכת התעלות IV-III, וכן החדר העגול, נחצבו כהכנה לחציבת נקבת חזקיהו. יחד עם תעלה VI הם יצרו מעגל סגור שאיפשר הזרמת אוויר ומרחב עבודה באזור המעיין. ניסיון ראשון לחציבת הנקבה היה בתעלה V, ולאחר שניטש, מסיבות בלתי ברורות, הוחל בחציבת הנקבה הנוכחית סמוך לקצה תעלה VI, מעט מדרום לפיר ה. מול תחילת הנקבה נמצאה חציבה נוספת בסלע (תעלה VII) שמטרתה אינה ברורה. תעלה VI עצמה עברה שיפוץ שכלל עיבוד החלק העליון של הקירות מחדש בעזרת גרזן, בשיטת החציבה של חוצבי הנקבה. מפלס הרצפה של תעלה VI הורם על ידי מילוי אבנים וטיין, שבתוכו מצא ונסאן חרסים מתקופת הברזל.

תעלות II, IV, VII, וכן המשך תעלה VI, נמצאו תומים על ידי קירות מסיביים (איור 8). לדעת ונסאן, קירות אלה נבנו כאשר נגמרה חציבת נקבת חזקיהו והגיחון נחתם מבחוץ; מטרתם הייתה להזרים את כל מי הגיחון לנקבה. רייך ושוקרון מציעים התפתחות שונה לחלוטין של מערכת התעלות מסביב לגיחון.⁵¹ לדעתם השלב הקדום של המערכת (בתקופת הברונזה התיכונה) כלל את

⁵¹ רייך ושוקרון (לעיל, הערה 19, תשנ"ט).

תעלה II, תעלה III והחדר העגול (N) ששימש כברכת היקוות. כל שאר התעלות נחצבו לדעתם במאה ה"ח' לפסה"ג, ערב חציבת נקבת חזקיהו. מנהרה VII נחצבה בניסיון לקשור את החדר העגול עם התחלת נקבת חזקיהו. תעלה זו נעזבה עקב חלל קרסטי שהתגלה בה, ובמקומה נחצבה מנהרה IV שאכן יצרה קשר בין החדר העגול לבין תחילת נקבת חזקיהו. רק בשלב הסופי נחצבה תעלה VI הקושרת את מעיין הגיחון ישירות עם תחילת נקבת חזקיהו. הקו האופקי שנחרת על דופן תעלה IV לדעתם סימון גובה הקשור במדידות שנערכו לקראת חציבת נקבת חזקיהו.

הנקבה מתפתלת בתוואי מפותל דמוי האות S, מקצה תעלה VI עד לברכת השילוח (פרפת סלֵאן), מרחק של 512.5 מ', בעוד שהמרחק הישיר בין קצותיה הוא 325 מ' בלבד. למרחק זה יש להוסיף את אורכה של תעלה VI המשופצת, המגיע ל-20.6 מ'. אורכה הכללי של הנקבה עד לברכת השילוח מגיע אפוא ל-533 מ'. למרחק זה יש להוסיף את קטעי התעלה המובילה מברכת השילוח חזרה לקדרון (ראה להלן).

הנקבה נחצבה על ידי שתי קבוצות חוצבים. הקבוצה הצפונית יצאה מקצה תעלה VI בקו ישר מערבה. בנקודה XLVII (ראה איור 9) התחיל פיתול בקשת רחבה לדרום-מערב ולאחר מכן לדרום-מזרח, עד נקודה XXXVII. כאן מתחילה חציבה בקו ישר כסרגל בכיוון צפון-דרום. מנקודה XXXV נמשכת הנקבה לכיוון דרום-מערב ומנקודה XXXIII מתחיל פיתול חריף של 180 מעלות, המסתיים בנקודת המפגש עם הקבוצה שבאה מדרום (נקודה XXIX). הקבוצה הדרומית יצאה מהקצה הדרומי של הנקבה בקשת רחבה לצפון-מזרח עד נקודה VI ומשם לדרום-מזרח עד לנקודה XII. מכאן נמשך קטע קצר ישר למזרח, לנקודה קרובה ביותר לפני השטח. בנקודה זו (XIV) נמצא פיר המסה קרסטי אנכי היוצא אל פני השטח. מכאן נמשך קטע נוסף, ישר כסרגל, לכיוון צפון-מזרח ולאחר מכן (מנקודה XVI) נמשך התוואי בקו מעוקם לצפון עד לנקודה XXIII. מנקודה זו מתחילים פיתולים כולל שתי שלוחות צדדיות המוסברות כתוצאה של ניסיונות לא מוצלחים לחבור עם הקבוצה הצפונית. לדעת ונסאן הייתה הקבוצה הדרומית בנקודה XXIV כאשר הקבוצה הצפונית הייתה בנקודה XXXV. בנקודות אלו שמעה כל אחת מן הקבוצות את קולות החציבה של רעותה, והחלו ניסיונות ההתחברות. ההסתעפות הראשונה מנקודה XXXIV לצפון-מערב הייתה ניסיון ראשון, שנעזב לאחר מרחק קצר. בקטעים XXXV-XXXIII ו-XXV-XXIII עבדו הקבוצות בתוואי מקביל, ללא סיכוי להיפגש. משהורגשה הטעות בתוואי החלו הפיתולים החריפים, כאשר שתי הקבוצות יוצרות תפנית של 180 מעלות. לאחר שלושה זיגזגים קטנים בין נקודות XXVII ו-XXIX נפגשו הקבוצות בנקודה XXIX.

הנקבה בוצעה בעבודת חציבה סדירה ונאה. רק באזור המפגש החציבה גסה, ללא עיבוד הקירות. חתך הנקבה מלבני בדרך כלל, ורוחבה הממוצע 0.60 מ'. גובהה משתנה לאורך הקטעים השונים, מ-5 מ' בחלק הדרומי ועד ל-1.50 מ' בקטעים אחרים. גובהה הממוצע הוא 1.80 מ'. הקטע הדרומי המגיע לגובה של 5 מ', נחצב חציבה סדירה בחלקו העליון ואילו שלושת המטרים התחתונים לא עובדו. מכאן יש להסיק, לדעת ונסאן, שבקטע זה הייתה טעות במדידת הגובה, שתוקנה על ידי העמקה חפוזה. על פי הנתונים שהביא ונסאן, הפרש הגבהים ברצפת הנקבה מגיע ל-2.18 מ' לכל אורכה, כלומר, שיפוע ממוצע של 0.4%. אולם מדידות מדויקות שנערכו על ידי משלחתו של י' שילה הראו כי הבדל הגובה היה 0.3 מ' בלבד (שיפוע של 0.06%) שיפוע כמעט אפסי. לפי ונסאן

החציבה עקבה אחר כיוונן של שכבות הסלע, ההולכות ועולות מדרום-מזרח לצפון-מערב. לכן, ככול שהתקדמה החציבה הלך מפלס הנקבה ועלה, בניגוד לכיוון הזרימה; בשלב השני של החציבה, אפוא, היה צורך בהעמקת הרצפה והתאמת השיפוע לזרימת המים. תהליך זה מתבטא בעיבוד הקירות: חלקי הקירות הנמוכים, שנחצבו בשלב השני, אינם מעובדים, בניגוד לחלקם העליון, המעובד היטב. תיקוני מפלס הרצפה מתבטאים במיוחד בנקודת המפגש בין שתי הקבוצות, שבה הייתה רצפת הקטע הצפוני נמוכה במקורה ב-30 ס"מ מרצפת הקטע הדרומי. הדבר חייב העמקת רצפתו של הקטע הדרומי, עבודה שבוצעה במהירות וברשלנות.

לאורך תוואי הנקבה נמצאו על הקירות שתי טבלאות מוחלקות דומות בצורתן לטבלה שנמצאה בחדר העגול ולזו שעליה נחקקה כתובת הנקבה. כן מצויים לאורך הקירות שקעים מלבניים ומשולשים שנועדו כנראה להצבת נרות שמן. על חלק מהקירות נמצא קו אופקי חרוט, ששימש כנראה למדירת השיפועים. לפי חישובו של ונסאן נחצבו בנקבה 650 מ"ק סלע, שלחציבתם נדרשו 250 ימי עבודה של החוצבים, לבד מהזמן הנחוץ להוצאת החומר החצוב.

הצלחת שתי הקבוצות להיפגש מתחת לקרקע בנקודה הנכונה ובמפלס הנכון לפליאה היא בעיני החוקרים. כן תמוה כיצד ניתן היה לחצוב לאורך מאות מטרים ללא אספקת אוויר ובאמצעי תאורה הגוזלים חמצן. בחציבת מנהרות בתקופות מאוחרות יותר מקובל היה לחצוב פירים אנכיים היוצאים במרחקים קצובים אל פני השטח, שדרכם הוצא חומר החציבה ונכנסו אור ואוויר. נקבת חזקיהו נחצבה ללא פירים כאלה (מלבד אחד), ובכך היא יוצאת דופן.

המפגש בין שתי קבוצות החוצבים היה ללא ספק אירוע דרמטי בעיני בני הדור, שהרי רגע המפגש הוא הנושא המרכזי של כתובת הנקבה. כתובת זו נמצאה על ידי נערים בשנת 1880 על דופן הנקבה, כ-6 מ' מבפנים למוצא הנוכחי של הנקבה בברכת השילוח, והועברה יותר מאוחר למוזיאון איסטנבול.⁵² וזה נוסח הכתובת:

צ' טלשיר, 'נוסחת הפירוט "וזה (ה)דבר"', תרכיץ, נא (תשמ"ב), עמ' 23-35; W.A. Wordsworth, 'The Siloam Inscription', *PEQ*, 71 (1939), p. 42; W.F. Albright, *ANET*, p. 321; H.J. Stohbe, 'Überlegungen zur Siloahinschrift', *ZDPV*, 71 (1955), pp. 124-140; H. Michaud, 'Un passage difficile dans l'inscription de Siloe', *VT*, 8 (1958), pp. 297-302; idem, 'Resserrement en animation', *VT*, 9 (1959), pp. 205-209; G. Levi della Vida, 'The Shiloah Inscription Reconsidered', M. Black & G. Fohrer (eds.), *Memoriam Paul Kahle*, Berlin 1968, pp. 162-166; E. Puech, 'L'inscription du tunnel de Siloe', *RB*, 81 (1974), pp. 196-214; V. Sasson, 'The Siloam Tunnel Inscription', *PEQ*, 114 (1982), pp. 111-117 קודמים (של סייס, קאוטש, דרנברג, קוק, קלרמון-

⁵² לדיונים כלליים על הכתובת ראה: י' קוטשר, 'כתובות ירושלים מימי הבית הראשון', ספר ירושלים (תשט"ז), עמ' 169-170; D. Diringer, *Le iscrizioni antiche ebraiche palestinesi*, Roma 1934, pp. 95-102; S. Moscati, *L'epigraphia ebraica antica*, Roma 1951, pp. 40-43; H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, II, Wiesbaden 1964, pp. 186-188; C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions I: Hebrew and Moabite Inscriptions*, Oxford 1973, pp. 21-23. למחקרים נוספים על הכתובת ראה: נ"ה טורשנינר, 'כתובת השילוח, לוח גזר וחרס העופל', ידיעות, ז (תרצ"ט), עמ' 1-4; י' לבני, 'לכתובת השילוח', ידיעות, ט (תש"ג), עמ' 114; ש' אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים 1992, עמ' 13-16; אוסישקין, מפעלי המים, עמ' 21-25;

- 1הנקבה וזה היה דבר הנקבה בעוד...
- 2 גרזן אש אל רעו ובעוד שלש אמת להנקב(נשמע) קל אש ק
- 3 רא אל רעו כי הת זדה בצר מימן ומ(שמאל) ובים ה
- 4 נקבה הכו החצבם אש לקרת רעו גרזן על גרזן חילכו []
- 5 המים מן המוצא אל הברכה במאתים ואלף אמה ומ(א)
- 6 ת אמה היה גבה הצר על ראש החצב(ם)

הכתובת נותנת תיאור דרמטי, בלשון ספרותית, של רגע המפגש בין שתי קבוצות החוצבים. חקיקתה של כתובת זו, הארוכה והמונומנטלית מבין הכתובות העבריות מימי בית ראשון, מעידה על חשיבות האירוע בחיי העיר ועל ההישג העצום של המפגש בין הקבוצות. הכתובת מסבירה את העובדה כי שתי הקבוצות שומעות אחת את השנייה כאשר מפרידות ביניהן רק עוד שלוש אמות (כ-1.5 מ') בלתי חצובות. שמיעת הקולות הייתה הודות ל'זדה' שהייתה בסלע מימין ומשמאל (במובן: מצפון ומדרום). המילה 'זדה' היא יחידאית, והאטימולוגיה שלה אינה ידועה. הסבר מקובל למונח הוא 'סדק'. פירוש זה מתאים להסבר הגיאולוגי העדכני ביותר על שיטות החציבה. להלן נביא כמה מן הדעות שהושמעו בתולדות המחקר על שיטת חציבתה של הנקבה.

צ' קונדר, מראשוני חוקריה של הנקבה, טען כי תוואי הנקבה נקבע באופן מקרי, ללא תכנון מראש. למרבה הפלא, גם ק' קניון חזרה על גרסה זו, שעל פיה שיטת החציבה של הנקבה נותרת בלתי מובנת לחלוטין.⁵³ קלרמון-גנו טען כי הפיתול הגדול של הקבוצה הדרומית לדרום-מזרח נגרם בשל הרצון לעקוף את מקום קברי בית דויד, שהיו לדעתו בתחום הנעקף.⁵⁴ יש לציין כי הדברים נכתבו על סמך השערות ביחס למיקום קברי בית דויד, עוד לפני לפני שגילה וייל את המערות המכונות 'קברי בית דויד'. את העיקול הצפוני הסביר חוקר זה כניסיון לחדור עד מתחת למרכז עיר דויד ומשם לעלות בפיר אנכי עד לפני השטח. לתיאוריה זו אין כל בסיס במציאות.

וייל טען שתוואי החציבה נקבע במידה רבה על ידי האזנה לקולות נקישה מתחת לקרקע. לדעתו, הן הקבוצה הצפונית והן הדרומית הגיעו אל נקודות קרובות לפני השטח במדרון עיר דויד (בנקודות XXXVIII, XIV), ומנקודות אלו עד נקודת המפגש הן חצבו בתוואי מקביל למדרון וקרוב אליו. ניתן היה, כך טען, לשמוע את קולות החציבה מחוץ למדרון, באזור של תוואי תעלה II, ועל ידי כך לכוון את החוצבים בדרכם. הפיתולים באזור המפגש אירעו לאחר ששתי הקבוצות כבר שמעו אחת את קולות רעותה, אך הוטעו על ידי תהודה או סדקים תת-קרקעיים.

ונסאן טען כי הקו המפותל נגרם על ידי ניסיון לעקוף גושי סלע קשים. הקר פיתח גישה זו: לדעתו, הקבוצה הצפונית חדרה מערבה לתוך ההר, על מנת להגן עד כמה שאפשר על הנקבה. אך

273-271.

קניון, חפירה בירושלים, עמ' 157.

Ch. Clermont-Ganneau, 'Les tombeaux de David et des rois de Juda et le tunnel aqueduc de Siloe', CRAI, 25, pp. 383-427

גנו, ופרטוריוס) מובאים בבבליוגרפיה המפורטת של דירינגר, שם, עמ' 95-102. תצלומים טובים של הכתובת מצויים אצל ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, לוח LXVIII; ספר ירושלים (תשט"ז), לוח מול עמ' 168. ראה גם להלן, עמ'

החציבה בשכבות ה'מיזי יהודי' הקשה לא הייתה אפשרית, ולכן פנתה הקבוצה הצפונית לדרום-מזרח, לעבר שכבות אבן המלכה הנוחה לחציבה. גם הקבוצה הדרומית עקבה אחרי רובד סלע המלכה. הפיתולים באזור המפגש נוצרו, לדעת הקר, כתוצאה מכיוון החציבה על פי קולות הקבוצה השנייה, והטעיה בכיוון שגרמו סדקים בסלע. אולם הגדרת המסלע על ידי הקר בטעות יסודה: מן הבדיקות של ד' גיל עולה כי הנקבה חצובה בסלעים קשים מסוג מיזי אח'מר ומיזי יהודי בלבד.⁵⁵

סימונס שם דגש על הפיר שבנקודה XIV. לדעתו, הקבוצה הדרומית הייתה אמורה להגיע תחילה מקצה הנקבה לפיר זה; מהפיר התוואי מקביל לתעלה II, והנקבה היא למעשה כעין חזרה על תעלה II בתוואי שכולו תת-קרקעי. התוכנית המקורית של הקבוצה הצפונית הייתה דומה, והיא מתבטאת בתעלה הבלתי גמורה V. תעלה זו יוצאת למעשה מתעלה II (דרך תעלה III והחדר העגול) ונמשכת לדרום-מערב בכיוון מקביל לתעלה II. מסיבה שאינה ידועה לנו בוטלה תוכנית זו ובמקומה נחצבה הקשת המפותלת, שאין להסבירה בצורה המניחה את הדעת.

אבנימלך הסביר את תוואי הנקבה כעוקב אחרי הגבול בין שכבות הטורון, החדירות למים, לשכבות הקנומן, האטימות למים. במפלס זה ('רצפת שכבת הטורון') היה ריכוז של מי תהום, שמעיין הגיחון הוא אחד מביטוייהם. עיקוב אחרי שכבה זו הקל על החציבה ויצר רצפה אטימה למים לנקבה.⁵⁶

ה' סאלי ובעקבותיו ר' עמירן, א' איסר וד' גיל הציעו כי חוצבי הנקבה עקבו אחרי סדק קרסטי, ואפשר אף אחרי קילוח מים טבעי שזרם מהגיחון עד למקום מוצאה הנוכחי של הנקבה.⁵⁷ על פי דעה זו מילת המפתח 'זדה', הבאה בכתובת הנקבה להסביר את המפגש התת-קרקעי בין שתי קבוצות החוצבים, מציינת את הסדק הטבעי שאחריו עקבו חוצבי הנקבה. עמירן אף הציעה לזהות קילוח זה עם 'הנחל השוטף בתוך הארץ' הנזכר בדברי הימים ב, לב ד. הביטוי 'גיחון עליון' הנזכר במקרא מחייב מציאותו של 'גיחון תחתון', שהוא, לדעת עמירן, מקום הנביעה של הסדק הטבעי בגיא המרכזי. מכינוי שני המעיינות בשם אחד משתמע כי הקדמונים הבינו את הקשר ביניהם, ומכאן בא רעיון חציבת הנקבה. שני קשיים קיימים בתיאוריה זו: (א) אם היה מעקב אחרי אפיק מים תת-קרקעי, כיצד נגרמו הפיתולים וטעויות החציבה באזור נקודת המפגש? (ב) במידה שהיה קילוח מים כזה, מדוע החלו את החציבה בדרום בגובה 5 מ' מעל לנקודת הנביעה המשוערת של קילוח טבעי זה?⁵⁸ גיל טוען אף הוא כי חוצבי הנקבה עקבו אחרי סדק קרסטי בסלע. לדעתו הייתה זו מחילה קרסטית שהחלה סמוך לקצה המערבי של הנקבה, במפלס גבוה בכ-5 מ' מזה של הגיחון, ומכאן הגובה הרב של מפלס תקרת הנקבה בקצה המערבי. המחילה התפתלה והתחברה עם מערכת

מעיינות: מעיין הגיחון ומעיין השילוח. אולם אין כל עדות לקיומו של מעיין בשם שילוח בקצה הנקבה; גיל, גיאולוגיה, עמ' 18-22.
 א' גורן 'הגיחון והמתקנים שנבנו לידו', טבע וארץ, יא (תשכ"ט), עמ' 25.

⁵⁵ גיל, גיאולוגיה.
⁵⁶ אבנימלך (הערה 2, לעיל), עמ' 212. אולם גם כאן מסקנות אלו אינן תואמות את אלו של ד' גיל.
⁵⁷ H. Sulley, 'A Note', *PEFQS*, 1929 p. 124; עמירן (הערה 1, לעיל), עמ' 16; איסר (הערה 20, לעיל). איסר הניח כי הסדק הקרסטי חיבר שני

הגיחון (ראה איור 10). קיומה של מחילה איננו מחייב שהייתה בה זרימת מים, אך לדעת גיל יכלה המחילה להיות גדולה מספיק כדי שבני אדם יוכלו לחקור אותה ולמצוא כי היא קשורה למעיין הגיחון. חציבת הנקבה, על פי השקפה זו, לא הייתה אלא הרחבה ושיפוץ של המחילה הקרסטית. תיאוריה זו אף מסבירה את בעיית אספקת החמצן בזמן חציבת הנקבה, שהיא בעיה חריפה למי שעובד מתחת לפני הקרקע במנהרה צרה לאור לפידים או נרות שמן, הרי ייתכן כי מלכתחילה הייתה זרימת אוויר במחילה הקרסטית הטבעית.

אולם את תיאוריית הסדק הקרסטי ערער מחקר גיאולוגי חדש שנערך בנקבה על ידי א' שימרון, ע' פרומקין ואחרים.⁵⁹ על פי מחקר זה, חוצבי הנקבה (וכן גם חוצבי המערכת העילית של פיר וורן) איתרו חללים קרסטיים מקומיים וחיברו ביניהם, אך לא היה סדק קרסטי רצוף שרק הורחב והועמק על ידי חוצבי הנקבה, כפי שסבר גיל.

נראה לנו כי ניתן לקבוע שלבים בתכנון הנקבה ובחציבתה. הקטע הדרומי נחצב במקורו, כאמור, כ-2 מ' מעל למפלס הנוכחי, ורק בשלב מאוחר הועמק עד לעומק של 4-5 מ'. קטע גבוה זה נמשך עד סמוך לפיר בנקודה XIV. יש לזכור כי תעלה II הגבוהה אף היא בכ-2 מ' ממפלס הנקבה הנוכחית. ייתכן אפוא כי הקטע הדרומי במפלסו הגבוה היה ניסיון ראשון לחציבת הנקבה במפלס זהה לזה של תעלה II. רק משבוטל ניסיון זה, מסיבות שאינן ידועות לנו, הוחל בחציבת הנקבה הנוכחית במפלס הנמוך, המותאם לקצה המנהרה האופקית של פיר וורן (תעלה VI), ובשלב זה הועמק גם הקטע הדרומי עד למפלסו הנוכחי. הקטע מנקודה XIV עד נקודה XVI, שהוא ישר כסרגל, נמשך במקביל וקרוב מאוד לתעלה II (ראה איור 2) אך במפלס הנמוך כ-2 מ' ממפלס תעלה זו. נראה אפוא כי בשלב הראשון הייתה תוכנית חציבת הנקבה קשורה בתעלה II הן מבחינת המפלס והן, במידה רבה, מבחינת התוואי. רק בשלב מתקדם ניטשה תוכנית זו והוחלט להתחיל בחציבת הנקבה מקצה תעלה VI, במפלס נמוך. גם בתוכנית החדשה, תוואי הנקבה מקביל לאורך חלק ניכר מדרכו לתוואי תעלה II.

תעלת המים העורפים

הנקבה יוצאת כיום אל הברכה המכונה ברכת השילוח. במצבה הנוכחי, ברכה זו מאוחרת לתקופה הביזאנטית. בחפירותיהם של גותה (1881) ושל בליס (1894-1897) נתגלו במקום זה שרידי הברכה הביזאנטית, הבנויה על ברכת השילוח הרומית (איור 2).⁶⁰

גותה טען כי מצא במקום זה את שרידי החציבות של הברכה המקורית וכי גודלה היה 6 מ' 26

S. Rosenberg, 'The Siloam Tunnel Revisited', *Tel Aviv*, 25 (1998), pp. 116-130.

H. Guthe, 'Ausgrabungen bei Jerusalem', *ZDPV*, 5 (1882), pp. 52 ff., Taf. II; F.G. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1898

A. Shimron, A. Frumkin, J. Rosenbaum, Y. Porath, 'The City of David Waterworks: A Geological and Engineering Overview'. ברוך (עורך), (לעיל הערה 19), עמ' XVI-III. גם ר' רייך (בע"פ) הביע דעה דומה בדבר אי סבירות קיום מנהרה קרסטית אפקית לאורך כל תוואי הנקבה. להצעה חדשה על שיטת חציבת הנקבה

מ'. אך ספק רב אם ניתן לזהות בוודאות שרידי חציבות אלה, ועל אחת כמה וכמה לקבוע את תאריכן, ואין לדעת אם הייתה במקום זה ברכה בימי בית ראשון.

מברכת השילוח יוצאת תעלה למים העודפים ('תעלה IV' על פי מינוחו של ונסאן), הנמשכת לאורך הפינה הדרומית-מערבית של עיר דוד ומתחברת לתעלה II בקטע התת-קרקעי שלה, תוך העמקתה והיפוך כיוון זרימת המים בה. קטע זה נחקר על ידי וייל, אוסישקין ושילה. וייל טען כי תעלה II הועמקה בסגנון חציבה דומה לזוה של נקבת חזקיהו; שילה הראה כי תעלה II הועמקה ב-3.3 מ'. המים העודפים מברכת השילוח זרמו בתוואי תעלה II עד לאזור 'מדרגות עיר דוד' (E בתוכניות וייל), ושם פנו מזרחה ויצאו לקדרון. כך חזרו המים העודפים של הנקבה לקדרון במרחק מספר מאות מטרים מדרום למעיין המקורי.

בקטע שבין ברכת השילוח עד לנקודת החיבור עם תעלה II, תעלה IV נראית היום כתעלה פתוחה. אולם צדה הצפוני, הפונה אל צוק הסלע שבקצה הדרומי של עיר דוד, נראה חצוב בסלע כאילו הייתה כאן בעבר מנהרה שהדופן הדרומית שלה התמוטטה.⁶¹ ד' אוסישקין הציע כי תעלה IV לא הייתה אלא חלק מנקבת חזקיהו המקורית, וכי תפקידה של הנקבה היה להוביל את מי הגיחון לברכה שהוקמה בעמק הקדרון ממזרח לגבעת עיר דוד, היא ברכת השילוח הנזכרת במקורות מתקופת בית שני. לדעתו, בתקופת בית ראשון לא הייתה כל ברכה במקומה של ברכת השילוח הנוכחית, והוא שולל אף את האפשרות שהנקבה הזינה את ברכת אל-חמרה (שהרי תפקיד זה כבר מילאה קודם לכן תעלה II).⁶² לדעת אוסישקין, אורכה של הנקבה הנזכר בכתובת הנקבה 1,200 אמה מתייחס למרחק של 643 מ' הנמדד ממעיין הגיחון ועד לקצה תעלה IV. חישוב כזה מצביע על שימוש באמה המלכותית הארוכה של 52 ס"מ. ברם, הצעתו של אוסישקין איננה מתקבלת על הדעת, מכיוון שהיא שוללת כל היגיון מעצם חציבתה של הנקבה. הברכה שבקצה הנקבה, על פי הצעתו של אוסישקין, הייתה 300 מ' מדרום לגיחון במורד נחל קדרון; לברכה כזאת ניתן היה להזרים מים על ידי כוח הכובד בתעלה פשוטה, ותעלה II יכלה למלא תפקיד זה כבר לפני ימי חזקיהו. אמנם 'ברכת השילוח' הנמצאת בקצה הנקבה מאז התקופה הרומית-ביזאנטית לא הייתה קיימת בימי בית ראשון, ואין לדעת מה היה במקום זה בתקופת בית ראשון.

לדעתי, ראוי לשקול את האפשרות כי במקומה של ברכת השילוח הנוכחית היה פתח בנקבה, שאיפשר לתושבי העיר לגשת למקור מים זורמים, מעין מעיין של ממש (ואכן, כך ראה אותה יוסף בן מתתיהו) בתוך תחום העיר המוקפת חומה. אין יסוד לטענתו של אוסישקין כי למקור מים כזה לא

(בע"פ). לטענתו בעוד נקבת חזקיהו שומרת על גובהה כמעט ללא שינוי, הרי 'תעלת העודפים' IV מאבדת גובה במהירות תוך כדי ירידתה לכיוון נחל קדרון. המאמץ שעשו חוצבי נקבת חזקיהו לא לאבד גובה עד למקום הפתח הנוכחי של הנקבה מעיד כי פתח זה הוא פתח מקורי. בין נקבת חזקיהו לבין תעלה IV קיים איפוא הבדל מהותי גם מבחינה טכנולוגית ופונקציונאלית (תורתית לר' רייך על הערה זו). ראה גם לעיל, עמ' 121.

⁶¹ על כך הצביעו קניון, חפירה בירושלים, עמ' 159, ואוסישקין, מפעלי המים, עמ' 14.

⁶² אוסישקין, מפעלי המים, עמ' 21-1; D. Ussish-kin, 'The Original Length of the Siloam Tunnel', *Levant*, 8 (1976), pp. 82-95; וראה על כך: ע' מזר, 'האם נחצבה נקבת חזקיהו לשוא?', קתדרה, 78 (1995), עמ' 187-188, ותגובת אוסישקין שם, עמ' 188-190. נימוק נוסף נגד התיאוריה של אוסישקין העלה לאחרונה ר' רייך

איור 11. מתקני המים בקצה הדרומי של עיר דוד (על-פי אוסישקין)

הייתה חשיבות משגדלה העיר והתפשטה מערבה: מקור מים זורמים במקומו הנוכחי של קצה הנקבה הוא המקום הקרוב ביותר לעיר העליונה שאליו ניתן היה להביא את מי הגיחון על ידי כוח הכובד. למקום זה יכלו אנשי הרבעים החדשים בגבעה המערבית לרדת ולשאוב מים בקלות יחסית. מים עורפים, שלא נצרכו ישירות במקום זה מן הפתח בנקבה, יכלו לזרום אל ברכת אל-חמרה, היא 'הברכה התחתונה' שבקצה גיא הטירופיון; רק מים עורפים משני סוגי צריכה אלו יכלו לזרום דרך תעלה IV לקדרון, וייתכן כי אכן הייתה שם ברכה שהשקתה את 'גן המלך'. מיקום כתובת הנקבה 6 מ' מבפנים לפתחה הנוכחי של הנקבה באתר ברכת השילוח רומז כי במקום זה היה מוצא הנקבה כבר בתקופת בית ראשון. באשר לאורך הנקבה, אוסישקין עצמו מציין כי חישוב 1,200 אמות על פי מידת האמה הקצרה של 42.5 ס"מ נותן מרחק של 533 מ', המתאים למקום הפתח הנוכחי של הנקבה. מכיוון ששני סוגי האמה היו בשימוש בתקופת בית ראשון בירושלים (ראה להלן, עמ' 259), הרי אין בשיקול זה כדי להכריע.

מהמקרא משתמע כי נקבת חזקיהו נקראה בעיני בני הדור בשם 'התעלה'. מעיין הגיחון שנסתם מבחוץ נקרא 'גיחון עליון', ומכאן משתמע שהיה גם 'גיחון תחתון'. ייתכן שזהו השם שניתן לפתח

בנקבה שהיה כעין מעיין של ממש בתוך תחומי העיר, או שהיה זה כינוי למוצא תעלת מי העורפים (תעלה IV) לקדרון, שהרי תעלה זו יצרה למעשה מקור מים חדש במורד נחל קדרון, כעין תחליף לגיחון המקורי. יש הסוברים כי המונח 'שילוח' שימש עוד בתקופת בית ראשון ככינוי לנקבת חזקיהו, לאחר שתעלה II יצאה מכלל שימוש. על-פי דעה זו 'ברכת השלח' הנזכרת בספר נחמיה היא הברכה שבקצה הנקבה (לדעת אוסישקין: בקצה תעלה IV, בתוך תחומי הקדרון). אך זו השערה שאין לה סימוכין בכתובים. אמנם המקורות מתקופת בית שני יוסף בן מתתיהו, הברית החדשה ותרגום השבעים מכירים את 'מעין השילוח' כמעין יחיד בירושלים ומתכוונים לקצה הנקבה, אך ספק אם ניתן להסיק מכאן שבימי בית ראשון כונתה נקבת חזקיהו בשם 'שילוח'.

תוואי הנקבה עורר בעיה חמורה לחוקרים שהחזיקו בהשקפה המינימליסטית בקשר לתחומי ירושלים בתקופת המלוכה (ראה לעיל, עמ' 108), שהרי להשקפתם, מוצא הנקבה היה מחוץ לתחומי חומות עיר דויד. תירוצים שונים הובאו לקושי זה, כגון הצעתה חסרת השחר של קניון כי הנקבה הזינה מאגר תת-קרקעי במדרון הדרומי מערבי של גבעת עיר דויד.⁶³ היום, משהתברר כי הגבעה המערבית הייתה כלולה בתחומי העיר לפחות מימי חזקיהו, ההגיון בחציבת הנקבה ברור: היא הייתה מכוונת להביא את מי הגיחון אל הנקודה הקרובה ביותר האפשרית שבה ניתן היה לשרת הן את תושבי הגבעה המזרחית והן את תושבי הגבעה המערבית.

נסיים בהערכת נקבת חזקיהו בתולדות מפעלי ההנדסה ההידרולוגית. הנקבה מהווה מפעל הנדסי יחיד במינו בעולם הקדום. אין לה תקדים בעולם העתיק וכמעט ואין בנמצא מפעלים דומים לה. היא שונה מכל שאר מפעלי המים מתקופת בית ראשון, הן במטרתה והן בשיטת הביצוע שלה. מטרתה הייתה הסטה מוחלטת של מעיין קיים והזרמת מימיו לנקודה בקצה השני של העיר. נזכיר כי סנחריב, בן זמנו של חזקיהו, הקים את אמת המים לנינוה, אקוודוקט ענק, שהוביל מים ממרחק של כ-50 ק"מ ונחשב למפעל ההנדסה ההידרולוגית הגדול ביותר מתקופת הברזל.⁶⁴ שני מפעלים אלו, של ירושלים ושל נינוה, שבוצעו כדור אחד, הם מן הקדומים והמשוכללים בסוגם. הקבלה מסוימת ניתן לראות בנקבת אמת המים של סאמוס, שחצב אֶפֶלֶינוס במאה ה' לפסה"נ. זוהי מנהרה מונומנטאלית, ואף היא נחצבה על ידי שתי קבוצות חוצבים שעבדו משני צדי ההר שאותו חצתה המנהרה.⁶⁵

ברכות בירושלים המקראיות

בספרי מלכים וישעיהו מופיעים שלושה כינויים לברכות בירושלים: 'הברכה העליונה', 'הברכה התחתונה' ו'הברכה הישנה'.

הברכה העליונה נזכרת בתיאור פגישת ישעיהו ואחז. ישעיהו יוצא 'אל קצה תעלת הברכה

⁶³ H. Kienast, 'Hezekiah's Water Tunnel and the Eupalinos Tunnel of Samos: A Comparison', *Leichtweiss – Institut für Wasserbau Braun-schweig M.H.*, 82 (1984), pp. 1-20

⁶⁴ קניון, חפירה בירושלים, עמ' 159.

⁶⁵ T. Jacobsen & S. Lloyd, *Sennacherib's Aqueduct at Jerwan*, Chicago 1935; וראה סקירתו של אוסישקין, מפעלי המים, עמ' 28.

העליונה אל מַסְלֵת שדה כובס' (ישעיה ז ג). ברכה זו נזכרת גם בתיאור בואה של משלחת רבשקה לירושלים ערב מצור סנחריב: 'ויעלו ויבאו ויעמדו בתעלת הברכה העליונה אשר במסלת שדה כובס' (מלכים ב, יח יז; ישעיה לו ב). ה'ברכה התחתונה', ה'ברכה הישנה' וכן ה'מקווה בין החומות' נזכרים בדברי ישעיהו: 'ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו ותקבצו את מי הברכה התחתונה ואת בתי ירושלם ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה; ומקנה עשיתם בין החמתיים למי הברכה הישנה' (ישעיה כב ט-יא). ה'ברכה', ללא כינוי נוסף, נזכרת בסיכום מעשי חזקיהו: 'ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה' (מלכים ב, כ כ). כן מופיעה ה'ברכה' באופן סתמי בכתובת השילוח, שם ברור שמדובר בברכה שבקצה נקבת חזקיהו.

שלוש ברכות נזכרות בספר נחמיה. שתיים מהן, 'ברכת השלח' ו'הברכה העשויה', מופיעות בתיאור בניית החומה בנחמיה ג, בתיאור זה נזכרות הנקודות הבאות: שער הצאן, מגדל המאה, מגדל חננאל, שער הדגים, שער הישנה, החומה הרחבה, מגדל התנורים, שער הגיא, שער השפופות (= שער האשפות), שער העין, חומת ברכת השלח לגן המלך, המעלות היורדות מעיר דוד, (נגד) קברי דוד, הברכה העשויה, בית הגיבורים, המקצוע, בית אלישיב הכוהן הגדול, הפינה, שער המים, המגדל היוצא מבית המלך העליון אשר לחצר המטרה, חומת העופל, שער הסוסים, שער המזרח, בית הנתנים והרוכלים, שער המפקד, עליית הפינה, שער הצאן.

ברכה שלישית, המכונה 'ברכת המלך', נזכרת בתיאור סיורו הלילי של נחמיה (שם, ב יג-טו) בסדר נקודות זה: שער הגיא, עין התנין, שער האשפות, שער העין, ברכת המלך (עלייה בנחל), שער הגיא. בתיאור התהלכות בעת חנוכת החומה (שם, יב) נזכרות שוב רבות מנקודות אלה, אך הברכות אינן מופיעות. בספר קהלת נזכרת באופן כללי בניית ברכות: 'עשיתי לי ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים' (קהלת ב ו). לדעת רבים, מדובר כאן בבניית ברכות השקיה ליד ירושלים.

זיהוי מקומן של הברכות הנזכרות במקורות אלו שנוי במחלוקת ונתון לשיקולים הנובעים מהשקפה כללית על הטופוגרפיה הקדומה של ירושלים. יש מקום לסברה כי חלק משמות הברכות המופיעים במקורות אינם אלא כינויים או שמות נרדפים לברכה אחת. טבלה א (להלן) מסכמת ארבע הצעות זיהוי לברכות השונות.

הנתונים הארכיאולוגיים לזיהוי הברכות מועטים ביותר. מקובלת הייתה ההשערה כי ה'ברכה' שבנה חזקיהו בקצה נקבת חזקיהו הייתה בקצה הנוכחי של הנקבה, במקום שהיום נמצאת ברכת השילוח. ברכה זו נחפרה על ידי בליס ודיקי וכן על ידי גותה, אך נמצאו שם שרידים מן התקופות הרומית והביזאנטית בלבד.⁶⁶ ברכות מאוחרות אלו בוודאי הרסו את כל השרידים הקודמים. כאמור לעיל, אין ודאות שבימי בית ראשון הייתה ברכה באתר זה, וייתכן כי הייתה כאן רק גישה אל הנקבה, שאיפשרה שאיבת מים זורמים, ואילו המים העודפים זרמו לכיוון ברכת אל-חמרה וכן דרך תעלה IV, אולי לברכת השקיה שהייתה בקדרון.

את הברכה שהייתה בוודאי באתר ברכת אל-חמרה, שבקצהו התחתון של גיא הטירופיון, יש לזהות עם הברכה התחתונה. ברכה זו יכלה לאגור מי נגר עילי שזרמו בגיא הטירופיון ובמדרון

J. Wilkinson, 'The Pool of Siloam', *Levant*, 10 (1978), pp. 116-125

⁶⁶ גותה (הערה 60, לעיל); בליס ודיקי (הערה 60, לעיל), עמ' 154, 178 ואילך, לוחות XVI, XVII;

טבלה א

הברכה התחתונה	הברכה העליונה	הברכה הישנה	ה'מקווה בין החומותיים'	הברכה העשויה
ונסאן 1954	ברכת אל- חמרה	עד חזקיהו: ליד הגיחון; מחזקיהו: בקצה הנקבה	= הברכה העליונה (ליד הגיחון)	= הברכה העליונה (ליד הגיחון)
סימונס 1952	ברכת אל- חמרה	במעלה הגיא המרכזי	= הברכה התחתונה	= הברכה התחתונה
אבי-יונה 1956	בקצה נקבת חזקיהו	במעלה הגיא המרכזי	= הברכה העליונה	ברכת אל- חמרה
ב' מזר 1958	ברכת אל- חמרה	במעלה הגיא	= הברכה התחתונה או: ליד הגיחון	בקצה נקבת חזקיהו

הגבעה המערבית, וכן חלק ממי הגיחון, שהגיעו בנקבת חזקיהו, ומים שהובלו אליה בתעלת השילוח (תעלה II) קודם לחציבת נקבת חזקיהו. ברכת אל חמרה נוצרה על ידי סגירת הגיא סמוך למקום שפכו לקדרון, בסכר העשוי שני קירות מקבילים. קירות אלו, שנחקרו על ידי בליס ודיקי וכן על ידי וייל ושילה (מפה I בסוף הספר), מחברים את הקצה הדרומי של הגבעה המזרחית עם הפינה הדרומית-מזרחית של הגבעה המערבית. עובי הקיר הפנימי (M) 3 מ', והוא בנוי אבנים מהוקצעות באופן גס. הוא השתמר 3-4 מ' מעל פני השטח וגובהו כ-12 מ' (אם כי לא נחקר באופן יסודי). הקיר החיצוני (M2), שנחקר באמצעות מנהרות תת-קרקעיות, יוצא מהשער שחשף בליס, הנמצא מעט מדרום למוצא הגיא לקדרון, ונמשך בקו ישר לכיוון צפון-מזרח, במקביל לקיר M ובמרחק 15 מ' ממנו. אורכו 140 מ', גובהו המרבי 15 מ' ועוביו מגיע ל-6.5 מ'. בקיר זה הובחנו שני שלבים: השלב התחתון בנוי בנייה מסיבית מאבנים מסותתות סיתות גס, בעוד שלשלב העליון, שעוביו 3 מ', צמודות ממזרח שבע אומנות בנויות אבני גזית מסותתות סיתות שוליים. הקיר נמצא נוטה מעט מזרחה כתוצאה מלחץ מכיוון מערב וחיזוקים שונים נועדו למנוע את התמוטטותו. קיר זה יוצר זווית לכיוון מערב. וייל זיהה את הזווית הזאת כחלקו הדרומי של המבוא המבוצר אל 'מעלות עיר דוד'. קירות מסיביים אלה נועדו לסכור את הגיא וכך ליצור ברכה מלאכותית; כמו כן הם שימשו כחלק מביצורי העיר בנקודת תורפה בהגנתה. לדעת ונסאן, הקיר המערבי M הוא הקדום מבין השניים, והוא נבנה כחלק מחומת העיר בתקופת בית ראשון. הקיר המזרחי M2 הוקם לדעתו בימי אחז. הוא תמך בקיר M ובכך איפשר להשתמש בו כסכר לברכה הנמצאת ממערב לו. וייל, ובעקבותיו דלמן והקר, סברו כי הברכה הייתה במרחב שבין קירות M ו-M2, שגודלו 70 על 15 מ'. עוביו הרב של M2

מכוון לעמוד בלחץ מים בעומק 13 מ' שנאגרו מעברו.⁶⁷ אולם, יש להניח, כפי שסברו סימונס ואבי-יונה, כי הקיר החיצוני M2 היה חלק ממערכת הביצורים, ואילו רק M שימש כסכר לברכה שהתהוותה ממערב לו. עוביו הרב של M2 לא נועד לחיזוק הברכה, כטענת ונסאן, אלא לביצור נקודת תורפה בהגנת העיר, במקום מוצאו של הגיא המרכזי לקדרון.

אין בדינו נתונים של ממש לקביעת תאריך הקמתם של קירות M ו-M2. רוב החוקרים שעסקו בכך הניחו שהם נבנו בתקופת המלוכה, כאשר נחצבה תעלה II, ואילו את התיקונים בקיר M2 תיארכו לתקופת בית שני. בחפירותיו של שילה בשטח A, החופף לקצה הצפוני של חפירות בליס ודיקי, לא נמצאו כל ממצאים מימי בית ראשון, ולפיכך ספק אם מערכת הקירות המתוארת לעיל קדומה לימי בית שני.⁶⁸ אולם מערכת הביצור של ירושלים המורחבת בימי בית ראשון הייתה חייבת לחצות את הטירופיון, ועל כן יש להניח כי הגיא נחצה כבר בתקופה זו על ידי סכר ששימש יסוד לחומה. ייתכן שסכר זה היה קטן יותר ובמיקום מעט שונה מהקירות המסיביים של תקופת בית שני, אך בכל מקרה הוא היה יכול ליצור ברכה במקום שבו מצויה היום ברכת אל-חמרה.

הצעות שונות הוצעו לזיהוי המונחים: 'המקוה בין החמתיים', 'הבריכה התחתונה' ו'הבריכה הישנה', המופיעים בישעיה כב ט-יא. ונסאן ובעקבותיו ב' מזר, סברו שקטע זה עוסק במעשי חזקיהו ערב מצור סנחריב, וכי יש להפריד את הנאמר בפסוק ט מהנאמר בפסוק יא; בעוד שפסוק ט מדבר על ברכת אל-חמרה, הרי פסוק יא מכוון לחציבת נקבת חזקיהו. לפיכך 'הברכה התחתונה' היא 'ברכת אל-חמרה', 'המקוה בין החמתיים' הוא הברכה שבקצה הנקבה ו'הברכה הישנה' היא הברכה ליד הגיחון, שבוטלה משנחצבה הנקבה. לדעת סימונס, דברי ישעיהו מכוונים לתקופת אחז ואין למצוא בפסוקים אלו רמז לחציבת נקבת חזקיהו. לדעתו, פסוק יא אינו אלא הסבר לנאמר בפסוק ט, ולפיכך 'המקוה בין החמתיים' זהה ל'ברכה התחתונה'. 'הברכה הישנה' אינה אלא כינוי ל'ברכה התחתונה', היות שהיא העתיקה בברכות ירושלים. דברי הפסוקים מכוונים, לדעת סימונס, להרחבת הברכה ושיפוצה בימי אחז. לדעתי, יש לקבל את הצעתו של סימונס בדבר זהות שלושת המונחים וכוונת שלושתם לברכה המכונה היום בשם ברכת אל-חמרה, אלא שאינני רואה סיבה שלא לייחס את הסיפור לימי חזקיהו. אפשר להניח ש'החמתיים' אינן אלא חומת הגבעה המזרחית והחומה שהקיפה את הגבעה המערבית.⁶⁹

את 'ברכת השלח' הנזכרת בספר נחמיה זיהו מרבית החוקרים עם ברכת אל-חמרה, שהרי אל זו האחרונה הגיעה תעלה II, שיש לזהותה עם 'השילוח' הנזכר בימי אחז. המונח 'חומת ברכת השלח' מתכוון כנראה לחומת העיר שעברה על גבי הסכר שיצר את 'הברכה התחתונה'. אוסישקין טען כי יש לזהות את ברכת השילוח עם הברכה שהייתה, לדעתו, באפיק נחל קדרון, ואשר שימשה להשקיית

107-106.

⁶⁸ שילה, קדם, 19, עמ' ד-ה וציור 4.

⁶⁹ לדיון בנושא זה ראה סימונס, ירושלים, עמ' 191-192. חוקרים כווייל, דלמן והקר נוטים לזהות את 'המקוה בין החמתיים' עם המרחב שבין הקירות M ו-M2. אך כפי שראינו קשה להניח שבין שתי

⁶⁷ יש לציין כי וייל שינה את דעתו מספר פעמים ומסקנתו אינה מוחלטת. תחילה סבר שהקיר הפנימי M הוא הקדום, ויצר ברכה ממערב לו, ואילו הקיר החיצוני הוא חלק ממערכת הביצורים בלבד. רק יותר מאוחר הביא את הדעה המצוטטת כאן. ראה סקירתו של סימונס, ירושלים, עמ'

'גן המלך'.⁷⁰ וזהו זה אפשרי אף הוא, שהרי ממילא תעלה II, היא תעלת השילוח, נועדה בעיקר להשקיית 'גן המלך' שהיה קיים ככל הנראה, עוד לפני ימי חזקיהו, ואפשר כי ברכה במקום זה, מחוץ לחומות, נקראה ברכת השילוח. רק בימי בית שני נדר השם לברכה שבקצה נקבת חזקיהו, וכך הוא מופיע בכתבי יוסף בן מתתיהו ובברית החדשה.

כינני נוסף לברכת אל חמרה הוא 'ברכת המלך' הנזכרת בספר נחמיה, כמו ברכת השלח, לאחר 'שער העין'. מיקום זה מתאים הן מבחינת מסלול סיורו של נחמיה והן מבחינת קרבת המקום ל'גן המלך' הנזכר במלכים ב, כה ד, ירמיה לט ד וכן בנחמיה ג טו, שם הוא מופיע בהקשר לברכת השלח: 'חומת ברכת השלח לגן המלך'.⁷¹

קביעת מקום ה'ברכה העליונה' קשור בזיהוי מקומה של 'מסילת שדה כובס', הנזכרת בהקשר אליה.⁷² לדעת סימונס, מזר, אבי-יונה ואחרים, יש לחפש את הברכה העליונה בחלקו העליון של גיא הטירופיון, שם ניתן לאסוף מי גשמים מהאזור השטוח שמצפון לשער שכס של היום ('אָרד אל ברכה'). אזור זה מתאים, לדעתם, למיקום משלחת רבשקה, שהרי כאן עברה חומת העיר באזור שטוח יחסית וניתן היה בקלות להחליף דברים עם אנשי המשלחת מעל לחומת העיר. 'מסילת שדה כובס' הייתה, לפיכך, מצפון לחומות העיר. 'תעלת הברכה העליונה' היא תעלה שהובילה מים ל'ברכה העליונה' מחוץ לעיר, בעוד שהברכה עצמה הייתה בתוך תחום העיר, במעלה הגיא המרכזי. 'קצה תעלת הברכה העליונה', שם פגש ישעיה את אחז, היה מחוץ לעיר מצפון. בזיהוי 'מסילת שדה כובס' מצפון לעיר תומכת הזכרת 'מצבת הכובס' מצפון לעיר על ידי יוסף בן מתתיהו (מלחמת, ה, ד, ב).

האבות פייר ורוסה, שחפרו בברכת בית חסדא שבנחל בית זיתא, הציעו כי השלב הקדום של הברכה הכפולה שהם חשפו על ידם הוא מתקופת בית ראשון, וכי זאת 'הברכה העליונה'. מברכה זו יוצאת תעלה חצובה בסלע, הנמשכת לכיוון הר הבית, ולדעתם הביאה התעלה מים להר הבית. ד' בהט, שקיבל זיהוי זה, הציע כי את התעלה החצובה בסלע היוצאת מברכה זו יש לזהות עם 'תעלת הברכה העליונה', וכי 'מסילת שדה כובס' הייתה באזור זה שמצפון להר הבית, בהתאם למסורת שהשתמרה אצל יוסף בן מתתיהו.⁷³ בהט אף טוען כי התעלה נמשכה לאורך המדרון המזרחי של הר הבית והגיעה עד למדרון העופל שמדרום להר הבית. את המשכה יש לזהות, לדעתו, בתעלה חצובה,

חומות אלו היתה ברכה. אבי-יונה טען כי 'המקוה בין החומותיים' היא ברכת אל-חמרה, ואילו 'הברכה התחתונה' היא זו שבקצה הנקבה. אך דעה זו אינה נראית, מאחר שהזכרת 'הברכה העליונה' בימי אחז מחייבת להניח שבימיו כבר הייתה קיימת גם ה'ברכה התחתונה', ומכאן שאין לראות ב'ברכה התחתונה' חלק ממפעלי הבנייה של חזקיהו.

⁷⁰ אוסישקין, מפעלי המים, עמ' 18-26.

⁷¹ סימונס, ירושלים, עמ' 193, קבע את מקומה של 'ברכת המלך' בנחל קדרון עצמו. לדעתו תעלה I

סיפקה מים לברכה זו, שמטרתה הייתה להשקות את 'גן המלך'. אחד הנימוקים לזיהוי זה הוא הזכרת 'ברכת שלמה' על ידי יוספוס בקדרון (מלחמת, ה, 145).

⁷² לדיון מקיף בזיהוי הברכה העליונה וספרות קודמת ראה: סימונס, ירושלים, עמ' 335-337, ובעיקר הערה 1. ראה גם M. Burrows, 'The Conduit of the Upper Pool', ZAW, 70 (1958), pp. 221-227.

⁷³ ד' בהט, 'תעלת הברכה העליונה ומקומה', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 253-255.

הנמשכת לאורך קו גובה במדרון העופל ושהמשכה הוא התעלה שגילה צ'רלס וורן מתחת ל'מגדל וורן', שהוא ככל הנראה מגדל מסיבי מימי בית ראשון.⁷⁴ מן הראוי להזכיר כי מעט ממזרח ל'מגדל וורן' התגלה בשנת 1982 שבר כתובת מונומנטלית, שתוכנה קשור במים, אך היא קטועה מכדי שניתן יהיה להבינה.⁷⁵ המילים הניתנות לקריאה הן:

מתחת.לזן

רן.המים

בירכתי

נסח.הכסן

הייתכן כי כתובת זו ליוותה את מפעל המים שבהט מציע לזהות באזור זה, כפי שכתובת הנקבה ליוותה את נקבת חזקיהו? הקושי בהצעתו של בהט הוא שברכה בנחל בית זיתא אמורה להימצא מחוץ לתחום העיר המוקפת חומה, בעוד שברכה במעלה גיא הטירופריון (כגון באזור חמאם א-שפע, בנקודת החיבור בין רחוב השלשלת להר הבית) יכלה להימצא בתוך תחום החומות של ירושלים המורחבת.⁷⁶ אוסישקין, בעקבות משל, הציע אפשרות כי 'מנהרת החשמונאים' (שלמעשה אינה אלא תעלה מקורה בלוחות אבן) הנמצאת בקצה הצפוני-מערבי של הר הבית והובילה מים מאזור שער שכם לכוון הר הבית, היא מימי בית ראשון.⁷⁷ במידה וכך, כי אז ניתן להציע כי זוהי 'תעלת הברכה העליונה'. תעלה זו קדומה לבניית חלקו המערבי של הר הבית בימי הורדוס, אך אין אפשרות לקבוע את תאריך הקמתה.

'הברכה העשויה' הנזכרת בספר נחמיה בין קברי בית דויד ל'בית הגיבורים' היא ככל הנראה ברכה מלאכותית, שהייתה מחוץ לעיר, בתוך הקדרון.

נקבת חזקיהו בוטלה ברכה זו ושמה ניתן לברכה שבקצה הנקבה, שהיא עליונה ביחס ל'ברכה התחתונה' שמקומה בברכת אל-חמרה. הברכה שליד הגיחון כונתה עתה 'הברכה הישנה'. 'תעלת הברכה העליונה' שלידה נפגשו ישעיהו ואחז, היא, לפי ונסאן, תעלה II, היוצאת מ'הברכה העליונה'. לדעת ונסאן ישעיהו פגש את אחז בעת שכלול 'תעלת הברכה העליונה', שכלל את חציבת הקטע האחרון והתת-קרקעי של תעלה II, אשר הוביל לברכת אל-חמרה. לפי דעה זו, משלחת רבשקה עמדה במורד הקדרון, באזור שבו עוברת תעלה II. קשה לקבל טיעון זה של ונסאן. אוסישקין, מפעלי מים, עמ' 9-12. משל מצוטט בעל-פה. על התעלה הזו ראה: ד' בהט, 'מנהרות הכותל המערבי', קדמוניות, כו (תשנ"ג), עמ' 45-46.

⁷⁴ מזר, קדם, 29, תוכנית 4.

⁷⁵ J. Naveh, 'A Fragment of an Ancient Hebrew Inscription from the Ophel', *IEJ*, 32 (1982), pp. 195-198. ראה גם להלן, עמ' 274.

⁷⁶ מן הראוי להזכיר את הצעתו של דלמן לאתר את מקום 'הברכה העליונה' בבִּרְכַת חֲמָאם אֶל-בִּטְרַק ('ברכת חזקיהו') שליד שער יפו. 'תעלת הברכה העליונה' היא לדעתו התעלה המובילה מים לברכה זו מברכת ממילא, שבסביבתה הייתה 'מסילת שדה כובס'. אך אין כל בסיס להנחה שברכות אלו היו קיימות בתקופת המלוכה, כפי שאין בסיס להנחת דלמן שהכינוי 'הברכה העליונה' מכון לברכה שהזינה את העיר העליונה, שהרי המינוח 'עיר עליונה' ו'עיר תחתונה' ידוע רק מתקופת בית שני. ונסאן ובעקבותיו בורזו (לעיל, הערה 72), סברו כי 'הברכה העליונה' הייתה ליד הגיחון. עם חציבת

נראה אפוא כי שתי ברכות אגירה עיקריות היו בתוך התחום המבוצר של ירושלים המקראית: הברכה התחתונה, המכונה גם 'המקווה שבין החומותיים', שיש לזהותה עם ברכת אל-חמרה; והברכה העליונה, שמקומה ככל הנראה בחלקו העליון של גיא הטירופיון. שתי הברכות הללו היו בתחום המבוצר של העיר, שכלל את הגיא המרכזי. בנחל קדרון, מחוץ לתחום החומות, היו 'הברכה הישנה' שמקומה ליד מעיין הגיחון ואשר בוטלה משנחצבה נקבת חזקיהו, וכן 'הברכה העשויה', שהייתה כנראה ברכת אגירה למטרות השקיה. הכינויים 'ברכת המלך' ו'ברכת השלח' מתייחסים לברכה התחתונה או לברכת ההשקיה בנחל קדרון.

שמות שערים

שמותיהם של שני שערים בחומת ירושלים קשורים באספקת המים הקדומה: שער העין (נחמיה ב יד, ג טו, יב לז), ושער המים (שם ג כו; ח א, ג, טז; יב לז). שער העין נזכר בנחמיה ב לאחר שער הגיא, עין התנין ושער האשפות ולפני ברכת המלך; בנחמיה ג הוא מופיע אחרי שער הגיא ושער האשפות ולפני 'חומת ברכת השלח לגן המלך' ו'המעלות היורדות מעיר דויד'. בנחמיה יב הוא מופיע בין שער האשפות לשער המים.⁷⁸ מהנתונים הטופוגרפיים עולה כי מקום השער היה בפינה הדרומית-מזרחית של עיר דויד, בסביבות גן המלך, ברכת השלח ומעלות עיר דויד (ראה מפה עמ' 334). במקום זה אין מעיין, אך ניתן לפרש את השם בצורות שונות. וייל טען כי יש לקשור את השם עם מוצא תעלת המים העורפים של נקבת חזקיהו (תעלה IV), שהיה אמור להיות בקרבת מקום, שהרי מוצא תעלה זו יצר 'מעיין' חדש במורד הקדרון, בנקודה נמוכה מזו של הגיחון המקורי, ואילו סימונס טען ששם השער ניתן לו מכיוון שהוביל לעין רוגל.

מקובל על רבים כי 'שער העין' הוא השער שגילה וייל מצפון לקירות M ו-M2, היוצרים את ברכת אל-חמרה (מפה מס' I בסוף הספר). שלוש היחידות 'חומת ברכת השלח', 'שער העין' ו'המעלות היורדות מעיר דויד' מופיעות בקטע בנייה אחד של החומה, שנבנה על ידי שלון בן פל-חזה, ואפשר שהסדר הפנימי של הזכרתם אינו משמעותי מבחינה טופוגרפית. 'שער המים' נזכר בנחמיה יב מצפון ל'שער העין' ובנחמיה ג ליד 'המגדל היוצא' וה'מקצוע', בחלקה המזרחי של חומת עיר דויד. בתיאור הטקסט של קריאת התורה לפני הקהל בנחמיה יב נזכר 'רחוב שער המים' כמקום התאספות העם. אין ספק שהכוונה לשער בחומה המזרחית, סמוך לקדרון, ששמו בא לו עקב היותו סמוך לגיחון ומוביל אליו; השם תמוה, מאחר שבימי נחמיה מקום הגיחון היה לכאורה לא ידוע, שכן מימיו הוזרמו דרך נקבת חזקיהו לגיא המרכזי. ייתכן ששם השער מקורו בתקופה שהשער הוביל למעיין הראשי של העיר. פרקר גילה במדרון שממערב לגיחון שתי אומנות מונוליטיות גדולות, שנחשבו על ידי ונסאן ואחרים כחלק מ'שער המים'. אך המרחק בין האומנות (כ-90 מ') צר מכדי שייחשבו חלק משער עיר. קניון גילתה באמצע המדרון מעל הגיחון שרידי מגדל, שנבנה לדעתה בתקופת הברונזה התיכונה והמשיך להתקיים עד תקופת הברזל; לדעתה היה זה חלק משער המים.⁷⁹ ברם, השרידים שנמצאו מעטים מכדי לקבוע שהם שייכים לשער עיר.

⁷⁹ קניון, חפירה בירושלים, עמ' 89.

⁷⁸ ראה פרק ארבעה-עשר.

מים בירושלים במקורות מקראיים נוספים

מספר כתובים מקראיים נוספים לאלו שכבר הזכרנו קשורים לנושא המים בירושלים. התקווה לשפע מים בירושלים באה לידי ביטוי בפסוקי תהלים:

יהמו יחמרו מימיו	ירעשו הרים בגאותו סלה
נהר פלגיו ישמחו	עיר אלהים קדש משכני עליון

(תהלים מז-ה).

‘ושרים כחללים כל מעיני בך’ (שם פז ז). יש מחפשים משמעות דומה בפסוקים נוספים (ישעיה לג כ-כא; תהלים לו ט-י; סה י), אך נראה שאלה דימויים כלליים, ללא זיקה לירושלים. תקווה זו באה לידי ביטוי בולט בספרי הנביאים יחזקאל, יואל וזכריה בקטעי נבואה העוסקים בחזון אחרית הימים. בתיאור של מראה המקדש בחזון יחזקאל (מז א-ה) מתואר מעיין הנובע ממפתן המקדש, הולך ומתגבר ונגמר בנחל איתן הזורם לכיוון ים המלח. תיאורים דומים, המבוססים על חזון יחזקאל, מצויים אצל יואל (ד יח) וזכריה (יג א; יד ח).

דברים דומים על מעיין במקדש מצויים באיגרת אריסטיאס: ‘והספקת המים אינה נגרעת כי בתוך (המקדש) שוטף מעין טבעי שופע; כאשר הורו לי יש תחת האדמה עוד מקי מים נפלאים ובלתי מתארים חמשה אסטדיונות מסביב ליסוד המקדש ולכל אחד מהם צנורות בלי מספר כי משיכות המים שלכל חלק מחברות זה לזה’.⁸⁰ אפילו טאקיטוס מציין במקדש ירושלים ‘מעיין מים שופע’.⁸¹ רוב החוקרים סבורים כי הידיעות הללו על מעיין בתחום המקדש מיוסדות על חזון יחזקאל, שאינו מבוסס על מציאות אלא על תקווה שמקורה דווקא בחוסר המים במקדש.⁸² אך יש שהתבססו על מקורות אלה והניחו שאכן היה בהר הבית מעיין טבעי קטן, שיחזקאל הפכו בחזונו למקור מים שופע.⁸³

* * *

מפעלי המים הקדומים של ירושלים הם מהשרידים המרשימים ביותר מתקופת בית ראשון שנותרו בעיר. שלוש מערכות המים ‘פיר וורן’, תעלות I ו-II ונקבת חזקיהו ותיאורי הברכות הציבוריות

לזהות מעיין היוצא מהר הבית עם מקור המים של הבאר שליד חמאם א-שפע, ממערב להר הבית. אך אין כל בסיס לדעה זו. ונסאן ניסה לראות במקורות אלו, ובעיקר בדברי איגרת אריסטיאס וטאקיטוס, רמז לאמת המים שהגיעה מברכות שלמה למקדש, ואשר לדעתו הייתה קיימת כבר בימי בית ראשון. אך אין כל יסוד להשקפתו בדבר ייחוס אמת המים לימי בית ראשון, והדבר אף אינו משתמע מן המקורות.

⁸⁰ איגרת אריסטיאס, עמ' לט, סעיפים פט-צ, תרגם וההדיר א' כהנא, הספרים החיצוניים, ב/א, תל-אביב תרצ"ז.

⁸¹ Cornelius Tacitus, *Historiae*, V, 12, Lipsiae 1960-1970

⁸² G.A. Cook, *The Book Ezekiel (ICC)*, Edinburgh 1936, pp. 516 ff.

⁸³ ב"צ לוריא, 'לתולדות אספקת המים לירושלים העתיקה', סיני, כח (תשי"א), עמ' ט-יח. לוריא, שראה בתיאורי יחזקאל תיאורים ריאליים, ניסה

והבורות בעיר מעידים על המאמצים הבלתי פוסקים לאפשר הספקת מים סדירה לעיר. מפעלי מים אלה סיפקו את צרכי העיר במשך ימי בית ראשון ובראשית תקופת בית שני. אך התקווה לשפע מים בעיר פעמה בלב תושביה ובאה לידי ביטוי בחזונות הנביאים יחזקאל, זכריה ויואל ובמזמורי תהלים. בעיית הספקת המים המשיכה להוות אתגר לתושבי ירושלים בתקופת בית שני. בתקופה זו הוקמו ברכות אגירה חדשות ברחבי העיר ונבנו אמות המים הארוכות שסיפקו לירושלים מים ממעינות הר חברון. משהוקמו מפעלים אלה, פסקה העיר להיות תלויה בשני מקורות המים הטבעיים שלה הגיחון ועין רוגל.

פרק אחד-עשר בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון

גבריאֵל ברקאי

היום ידועות לנו כ־130 מערות קברים מבתי הקברות שהקיפו את ירושלים בימי הבית הראשון. מערות אלה מהוות קבוצת שרידים חשובה, שנשתמרה היטב, לעומת שרידי העיר עצמה, שהשתמרותם אינה מעולה. במערות הקברים הקדומות משתקפים פארה, אופייה ותרבותה של ירושלים, שהייתה עיר הבירה, מקום מושבם של בית המלוכה, הפקידות הבכירה והעילית החברתית, הדתית, הרוחנית והכלכלית. ההבדלים ברמת התכנון והביצוע שבין מערותיה של ירושלים הבירה ובין בתי הקברות של ערי השדה בולטים ביותר. במערות הקברים של ירושלים ובממצאים שנחשפו בתוכם באים לידי ביטוי היבטים שונים באורחות חייהם של תושבי ירושלים. הקברים משקפים פרטים שונים מן התכנון והאדריכלות של מבני הארמונות ובתי המגורים שמהם כמעט לא נותרו שרידים. לימוד בתי הקברות השונים מוסיף נדבכים חשובים לידיעותינו על המבנה החברתי ועל תחומי השתרעות העיר, ואף מאפשר לעמוד על ההיבטים הרוחניים של הבנת מושג המוות בקרב אוכלוסיית העיר. בכמה ממערות הקברים שרדו כתובות עבריות חשובות, ובכמה מהן העלו החפירות שפע של ממצאים ממנחות הקבורה, שיש בהם כדי להאיר את עולמם ותרבותם של תושבי ירושלים בימי הבית הראשון.

הקברים בירושלים לאור המקורות הכתובים

אבשלום, בנו של דוד, הקים לו בחייו מצבת קבורה בעמק המלך, שהוא ככל הנראה שמו של קטע ממהלכו של נחל קדרון. במקור המקראי (שמואל ב, יח יח) מסופר שהמצבה קרויה 'יד אבשלום עד היום הזה'; כלומר, בזמן עריכתו של ספר שמואל עדיין הכירו את המצבה ונשתמרה המסורת על בעליה המקוריים. גם בימי הבית השני עדיין הכירו את מצבת אבשלום והיא נזכרת בכתביו של יוסף בן מתתיהו (קדמוניות, ז, 243) ובמגילת הנחושת מקומראן.¹ לפי יוסף בן מתתיהו, מקומה של המצבה היה במרחק של שני ריס (כ־300 מ') מירושלים, והיא היתה עשויה שיש, דבר המעיד, לדעתנו, על פארה ולא דווקא על החומר שממנו היתה עשויה. המצבה עמדה ימים רבים בשל המבנה האיתן שלה או בגלל יוקרתה המיוחדת. אין יודעים כיום את מקומה של המצבה ואת צורתה, וניתן רק לשער שזו הייתה מצבה מסוג הקברים המונוליטיים, בעלי האדריכלות העל-קרקעית, שנשתמרו

III), Oxford 1962, p. 269

M. Baillet, J.T. Milik & R. De Vaux (eds.),¹
Les 'Petites Grottes' de Qumran: Textes (DJD,

בכפר השילוח (להלן). אין לזהות מצבה זו עם המונומנט הקרוי בימינו 'יד אבשלום', שכן לפי מאפייניו האדריכליים זמנו של זה הוא מימי הבית השני.

סוגיה חשובה במיוחד היא שאלת מיקומם, אופיים, מראיהם ותולדותיהם של קברי המלכים מבית דוד. רבים מן החוקרים שעסקו בלימוד קדמוניותיה של ירושלים נתנו דעתם לעניין זה, ומשלחות חפירה שונות, למן ראשית המחקר הארכיאולוגי, ניסו לאתר את קברי המלכים, והיו מהן שאף דימו כי עלה בידיהן לחשוף אותם. בטבלה המצורפת סוכמו הנתונים המקראיים אודות קבורתם של המלכים השונים. מן הטבלה עולה בבירור שמלכי בית דוד נקברו בשני אתרים: האחד הוא מקום קבורתו המקורי של אבי השושלת – דוד – שהיה בעיר דוד, ושימש לקבורתם של המלכים במשך כמאתיים שנה עד לקבורתו של חזקיהו. אתר הקבורה השני, שמקומו היה בגן עוזא, שימש לקבורתם של אחרוני מלכי יהודה, החל בימי מנשה. מלכי יהודה האחרונים, שמלכו ערב חורבנה, מתו ונקברו בגולה.

טבלת הנתונים המקראיים על קברי מלכי בית דוד

המלך	ספרי מלכים	ספר דברי הימים ב	הערות
דוד	וישכב דוד עם אבתיו ויקבר בעיר דוד (א, ב י')	—	ראה: נחמיה ג טז
שלמה	וישכב שלמה עם אבתיו ויקבר בעיר דוד אביו... (א, יא מג)	וישכב שלמה עם אבתיו ויקברו בעיר דוד אביו (ט לא)	—
רחבעם	וישכב רחבעם עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד... (א, יד לא)	וישכב רחבעם עם אבתיו ויקבר בעיר דוד (יב טז)	—
אביה	וישכב אביה עם אבתיו ויקברו אותו בעיר דוד... (א, טו ח)	וישכב אביה עם אבתיו ויקברו אותו בעיר דוד (יג כג)	—
אסא	וישכב אסא עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד אביו... (א, טו כד)	וישכב אסא עם אבתיו... ויקברו בקברתיו אשר כרה לו בעיר דוד (טז יג-יד)	—
יהושפט	וישכב יהושפט עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד אביו... (א, כב נא)	וישכב יהושפט עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד... (כא א)	—
יהורם	וישכב יורם עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד... (ב, ח כד)	וימת בתחלָאים רעים... וילך בלא חמדה ויקברו בעיר דוד ולא בקברות המלכים (כא, יט-כ)	—
עתליה	—	—	—
אחזיה	וירקבו אותו עבריו ירושלמה ויקברו אותו בקברתו עם אבתיו בעיר דוד (ב, ט כח)	...ויבָּאָהוּ אֶל יְהוֹאָשׁ וימיתוהוּ ויקברו (כב ט)	—

המלך	ספרי מלכים	ספר דברי הימים ב	הערות
יואש וימת ויקברו אתו עם אבתיו בעיר דוד... (ב, יב כב)	... ויהרגהו על מטתו וימת ויקברו בעיר דוד ולא קברו בקברות המלכים (כד כה)	—
יהוידע הכהן	—	ויקברו בעיר דוד עם המלכים כי עשה טובה בישראל ועם האלהים וביתו (כד טז)	—
אמציה	וישא אתו על הסוסים ויקבר בירושלם עם אבתיו בעיר דוד... (ב, יד כ)	וישא אתו על הסוסים ויקברו אתו עם אבתיו בעיר יהודה (כה כח)	—
עוזיהו	וישכב עזריה עם אבתיו ויקברו אתו עם אבתיו בעיר דוד... (ב, טו ז)	וישכב עזריה עם אבתיו ויקברו אתו עם אבתיו בשדה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצרע הוא... (כו כג)	—
יותם	וישכב יותם עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד אביו... (ב, טו לח)	וישכב יותם עם אבתיו ויקברו אתו בעיר דוד (כו ט)	—
אחז	וישכב אחז עם אבתיו ויקבר עם אבתיו בעיר דוד... (ב, טז כ)	וישכב אחז עם אבתיו ויקברו בעיר בירושלם כי לא הביא אתו לקברי מלכי ישראל (כח כז)	—
חזקיהו	וישכב חזקיהו עם אבתיו... (ב, כ כא)	וישכב חזקיהו עם אבתיו ויקברו במעלה קברי בני דוד... (לב לג)	—
מנשה	וישכב מנשה עם אבתיו ויקבר בגן ביתו בגן-עזא... (ב, כא יח)	וישכב מנשה עם אבתיו ויקברו ביתו... (לג כ)	—
אמון	ויקבר אתו בקברתו בגן עזא (ב, כא כז)	—	—
יאשיהו	... ויבא אתו ירושלם ויקברו בקברתו... (ב, כג ל)	ויוליכו אתו ירושלם וימת ויקבר בקברות אבתיו... (לה כד)	—
יהואחז	—	מת ונקבר בגולה	—
יהויקים	—	ראה: ירמיהו כב יח-יט	—
יהויכין	—	מת ונקבר בגולה	—
צדקיהו	—	מת ונקבר בגולה	—

מקומו של הקבר המלכותי הראשון, שנחנך בקבורתו של דוד, היה מן הסתם בתוך העיר, שכן כתוב 'ויקבר בעיר דוד'. אך מה המשמעות הגיאוגרפית המדויקת של המושג 'עיר דוד'? לפי שמואל ב, ה

ז, 'עיר דויד' הוא כינויה של מצודת ציון היבוסית, כלומר של אחד מאתרי המפתח בעיר ולא של העיר כולה. מידע נוסף על מקום קברי המלכים מצוי בנחמיה ג טז, שם מסופר על בניית החומה ועל קטע ממנה שעבר ליד או 'נגד' קברי מלכי בית דויד. לפי מקור זה מסתבר שקברי המלכים היו בדרום-מזרח שטח התל של העיר הקדומה המכונה בימינו 'עיר דויד'.²

מגמות של התנגדות לקבורתם של המלכים בתוך שטח העיר נפוצו כנראה בחוגי הכהנים עוד בשלהי ימי הבית הראשון, כפי שמשקף בדברי יחזקאל (מג ז-ט). בתיאורי קבורתם של מלכי בית דויד שבספר דברי הימים יש מגמה אידיאולוגית ברורה: מלכים שדרכם לא הניחה את דעתם של מחברי הספר 'נענשו' ונכתב לגביהם כי לא נקברו עם יתר המלכים. הערות כאלה מצאנו בתיאור קבורתם של יהורם, יואש ואחז.³ המקור שבדברי הימים מכיל לעתים פרטים שאינם בגדר 'תוספת אידיאולוגית', העשויים להיות מבוססים על מקור נוסף על זה שבספר מלכים. כך התוספת על עוזיהו, שנקבר 'בשדה הקבורה אשר למלכים', כלומר באותה חלקה, אך לא במערה שבה נקברו יתר המלכים; וכן הנאמר על חזקיהו שנקבר 'במעלה קברי בני דויד'; מכיוון שחזקיהו הוא האחרון שנקבר במקום הקבורה המלכותי הראשון, סביר להניח שמשמעות הדברים: לא נותר מקום במערה, והמלך נקבר במבוא העליון שהוביל אליה.

מקום הקבורה של מלכי יהודה המאוחרים היה כאמור בגן עוזא, ועל מנשה מסופר שנקבר 'בגן ביתו בגן-עזא'. לפיכך יש להניח שמקום הקבורה המלכותי השני, כמו הקברים הקדומים של השושלת, היה בתוך שטח העיר. במאה הז' לפסה"נ כבר עבר המוקד העירוני של ירושלים מעיר דויד מערבה, ונראה שגם מבני הציבור החשובים והארמונות זנחו את האזור המיושן שבמזרח ועברו מערבה. קיימת לפיכך סבירות גבוהה שמקומו של גן עוזא היה בתחומי הגבעה המערבית של העיר. לאפשרות זו מסייע אולי גם אזכורו של מקום בשם פרץ עוזא בסיפור העלאתו של ארון הברית לירושלים (שמואל ב, ו ו ואילך = דברי הימים א, יג ט-יד). פרץ עוזא היה לפי אותו סיפור במקום כלשהו בין גבעת קריית יערים, ממערב לירושלים, ובין עיר דויד שבמזרח, ולפיכך אזור הגבעה המערבית יהא סביבה מתאימה לזיהויו.⁴

הידיעה על מקום קברי מלכי בית דויד נשתמרה בקרב בני ירושלים במשך כל ימי הבית השני. לאור רציפות היישוב היהודי בירושלים וההמשכיות הרצופה מימי הבית הראשון, אין להניח שמקום חשוב כל כך במסורת הלאומית יישכח ויאבד. יוסף בן מתתיהו מספר על יוחנן הורקנוס ועל הורדוס, שהוציאו או שדרו אוצרות מקברי מלכי בית דויד (קדמוניות, ז, 392-394; יג, 249; טז, 179; מלחמות, א, 61). קבר דויד צוין, לפי דברי יוסף, במצבה מפוארת של שיש שנבנתה בימי הורדוס, ואשר ניצבה בעיר בימיו, במאה הא' לסה"נ. גם בברית החדשה מוזכר קבר דויד כאתר מוכר וידוע (מעשי השליחים ב כט). אף אם סיפור מקור האוצרות של הורקנוס והורדוס המובא על ידי יוסף הוא בגדר אגדה פולקלוריסטית, לא ניתן היה לייחס סיפור כזה לקברים שאינם מוכרים וידועים בעת כתיבת הדברים. בכתובת ארמית מימי הבית השני, שנתגלתה בידי א"ל סוקניק בשנת 1931 והשמורה

² י' צפריר, 'חומות ירושלים בימי נחמיה', קתדרה, 4, ג' ברקאי, 'לבעיית מקום קבריהם של מלכי בית דוד האחרונים', בין חרמון לסיני, עמ' 75-92.

³ ראה בטבלה בעמ' 234-235.

היום במוזיאון ישראל, מזכרת העברת עצמותיו של עוזיה מלך יהודה ממקום קבורתו המקורי למקום אחר.⁵ כתובת זו מאששת את ההנחה, המבוססת על המקור שבספר דברי הימים, שעוזיה לא נקבר עם יתר המלכים באותה מערה, אלא בשדה הקבורה שמעליו.⁶ אך לצערנו אין בידנו כל מידע לא על מקום מציאתה של הכתובת — כלומר על המקום שאליו הועברו עצמות עוזיה — ולא על האתר המקורי, שממנו פונו עצמותיו.

הידיעה המאוחרת ביותר על היכרות עם קברי מלכי בית דוד מובאת אצל ההיסטוריון הרומי דיו קאסיוס, במאה ה'ב' לסה"נ, המספר על קברו של שלמה הנערץ על ידי היהודים, שנהרס בימיו.⁷ לפיכך המסורת על מקומם של קברי המלכים נתקיימה ברציפות עד לבניית איליה קפיטולינה, העיר הפגאנית שירשה את ירושלים היהודית.

המסורת על קבר דוד ב'הר ציון' שבגבעה המערבית היא מאוחרת, ונזכרת לראשונה רק במקורות מימי הביניים.⁸ עם זאת, מן הראוי לציין שבמחצית המאה הי"ט גילה פיירוטי מערה נרחבת מתחת למבנה 'קבר דוד', שקיומה עשוי להיות המקור לצמיחת המסורת על אודות קבר דוד באותו מקום.⁹

למן ראשית המחקר הארכיאולוגי, כאמור, ניסו החופרים בירושלים לאתר ולחשוף את קברי המלכים. בין אלה ניתן למנות את דה-ה-סוסי (1863), גותה (1881) ואת בליס ודיקי (1894-1897). הניסיון הידוע ביותר לאיתור קברי המלכים נעשה על ידי וייל בשנים 1913-1914. וייל חפר בדרום עיר דוד בעקבות השערתו של קלרמן-גנו, שפיתוליה של המנהרה המיוחסת לימי חזקיהו, המזרימה את מימי הגיחון דרומה, נעשו במתכוון על מנת שלא לחתור תחת קברי המלכים. וייל גילה שם כמה מתקנים חצובים בסלע, שאותם זיהה כקברי מלכי בית דוד. שניים מאלה,

⁵ א"ל סוקניק, 'ציון עוזיהו מלך יהודה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 292-288. E.L. Sukenik, 'Funerary Tablet of Uzziah King of Judah', *PEFQS*, 63 (1931), pp. 217-221. יש לדחות מכול וכול את האשמותיו הבלתי מבוססות של גרביני, כאילו כתובת עוזיה מלך יהודה 'היא זיוף מודרני שיוצר בחוגים של סוקניק', וראה: G. Garbini, *History and Ideology in Ancient Israel*, London 1988, pp. 43-44; idem, 'L'iscrizione del re Uzziah', *Oriens Antiquus*, 24 (1985), pp. 67-75.

⁶ ב' מזר שיער שמלבד שני המקומות של קברי מלכי בית דוד, זה שבו נקברו דוד והבאים אחריו וזה של גן עוזא, שבו נקברו המלכים מימי מנשה ואילך, היה בירושלים מקום קבורה מלכותי שלישי, שכונה 'שדה הקבורה אשר למלכים'; וראה: ב' מזר, 'ירושלים', א"מ, ג, טור 832; וכן: הנ"ל, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית, סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תש"ל', ארץ-ישראל, י (ספר שזר), ירושלים תשל"א, עמ' 23.

⁷ 'וקבר שלמה המלך, הנערץ מאד ביניהם, נפל מאליו', מצוטט לפי ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1957, עמ' 180.

⁸ ח"ז הירשברג, 'קברי דוד ושלמה במסורת המוסלמית', ארץ-ישראל, ג (ספר קאסוטו), ירושלים תשי"ד, עמ' 220-213; א' ארסה, 'קבר דוד בתיאורו של בנימין מטודילה (1169)', ב"ז קדר וצ' ב"רס (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 121-112.

⁹ E. Pierotti, *Jerusalem Explored*, London 1864, I, pp. 211 ff.; II, pl. XLVI. מתאר מערה נרחבת, מידותיה כ-120 X 52 מ', שממנה מוליך מסדרון חצוב (או בנוי בחלקו?) באורך כ-60 מ' אל מתחת למצבה מימי הביניים הידועה כ'קבר דוד'. תיאורו של פיירוטי מלווים בהערות על אנשים נוספים שהיו עמו במקום, חוסר יכולתו לחקור את המקום ביסודיות בשל הרפש, העפר ומי הגשמים שחדרו אליו; כמו כן הוא מביא תוכנית וחתך סכימאטיים של המערה.

הנראים אף היום במקום, הם בעלי צורה מיוחדת של מחילות מוארכות בצורת מנהרה מקומרת.¹⁰ האחר, שנשתמר טוב יותר, אורכו 16.50 מ' ורוחבו 2.50 מ'. הנתון הכרונולוגי היחיד לגבי מתקנים אלה הוא שהם קדומים לתקופה הרומית המאוחרת, אז נהרסו בפעילות של חציבת אבני בניין, כגורלה של רוב עיר דויד שנותרה מחוץ לתחומי העיר הרומית.

חוקרים רבים קיבלו את זיהויים של מתקנים אלה שגילה וייל עם קברי המלכים, וכיניהם ונסאן, מגדולי חוקרי ירושלים, ואטצינגר, גאלינג, אביגד וב' מזר.¹¹ בחפירות וייל אין נתונים ברורים להוכחת עצם זיהויים של מתקנים אלה כקברים קדומים, ואף אין נתונים על ממצאים שיאפשרו את תיארוכם. החוקרים שזיהו בעבר מתקנים אלה כקברים של מלכי בית דויד לא הכירו את מערות הקברים הרבות מתקופת מלכי יהודה שנחשפו מאז לעשרותיהן ביהודה ובירושלים, והנתונים שהיו בידם על צורת הקברים באותה עת ועל נוהגי הקבורה בתקופת המלוכה היו מועטים ביותר. בין החוקרים שדחו את זיהוי המתקנים מחפירות וייל עם קברי המלכים ראוי להזכיר בעיקר את קתלין קניון,¹² אך יש לציין שגם היום יש הנוטים לקבל את הזיהוי.¹³ לדעתנו, לאור חוסר התחכום בתכנון ודמת הביצוע הירודה בהשוואה למערות הקברים האחרות של תקופת המלוכה בירושלים (להלן), אין לקבל את הנחותיו של וייל.

עד לאחרונה התבססו רוב הדיונים על קברי המלכים על הנתונים הכתובים בלבד. דומה שעתה, כשיש בדינו מידע עשיר על מערות קברים מימי הבית הראשון בירושלים, ניתן לבסס את הדיון גם על מידע ארכיאולוגי. מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו, המספר שהורקנוס והורדוס פתחו כל אחד חדר אחד בקברי המלכים, עולה שהמערה המלכותית הייתה מעין היפוגיאון (מערה חצובה תת-קרקעית נרחבת) מרובת חדרים. שתי המערות שבחצר מנזר סנט אטיין (להלן) עשויות להיות מקבילה נאה למערות מרובות חדרים, מן הטיפוס שאליו היו שייכות גם מערות הקבורה המלכותיות. ולא ייפלא, על כן, שכמה מן החוקרים אף הציעו לזהות את המערות של סנט אטיין כקברים מלכותיים.¹⁴ בהקשר זה יש להדגיש גם את התפיסה האדריכלית הכוללת הדומה, ואת ההקבלות בפרטים האדריכליים השונים בין מערות הקברים בירושלים למערות הקברים של מלכי אררט הקדומה (אוררטו) מן המאות הח' והז' לפסה"נ, הידועות בעיר ואן שבמזרח תורכיה.¹⁵ נראה לנו, לפיכך, שבקברי בית דויד

an Archaeological Biography, New York 1995, pp. 35-42. וכמו כן ראה: אוסישקין, כפר-

השילוח, עמ' 261-260.

¹⁴ ע' קלונר, 'החומה השלישית מסוף ימי בית שני ומערות המלכים בירושלים', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א, ירושלים 1984, עמ' 204-208.

¹⁵ B.B. Piotrovskij, *Vanskoye Tzartsvo (Urartu)*, Moskva 1959, pp. 208-216 (ברוסית). וכן ראה: אוסישקין, כפר-השילוח, עמ'

M.T. Tarhan, 'Recent Research at the Urartian Capital Tushpa', *Tel Aviv*, 21 (1994), pp. 24-28

¹⁰ R. Weill, *La cité de David*, I, Paris 1920, pp. 36 ff.

¹¹ ונסאן, ירושלים המקראית, עמ' 315-323; C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, Leipzig 1933; K. Gallinger, *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937, s.v. 'Grab'. אביגד, הארכי-אולוגיה, עמ' 150-152; B. Mazar, *The Mountain of the Lord*, Garden City, NY 1975, pp. 183-185

¹² קניון, חפירה בירושלים, עמ' 31-32, 47, 156-157.

¹³ ד' בהט, אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, ירושלים 1989, עמ' 30; H. Shanks, *Jerusalem*,

התפיסה האדריכלית הכוללת הייתה של מערה נרחבת עם אולם מרכזי גדול, שסביבו נחצבו חדרי קבורה, כל אחד מהם יוחד לאחד המלכים ואולי אף לבני משפחתו.

לעומת קברי המלכים המפוארים, המקרא מזכיר בירושלים גם קברים שהיו ככל הנראה של דלת העם, קברים פשוטים, שמקומם היה בנחל קדרון, אך על מראם ואופיים אין בידנו נתונים. 'קברי בני העם' (מלכים ב, כג ו; ירמיהו כו כג) היו כנראה מקום בזוי, נעדר יוקרה, ועל כן השליכו לשם שרידי פולחן שנטמאו, וגוויות של מוצאים להורג.

קבר אחר הנזכר במקרא הוא זה של השר 'שבנא אשר על הבית', שהיה כנראה, על פי התיאור בספר ישעיהו, מפואר ומנער עיניים: '...מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר חצבי מרום קברו חקקי בסלע משכן לו' (ישעיהו כב טז). מן הדברים ניתן אולי להסיק ששבנא היה זר בירושלים, ומכל מקום ירד ממעמרו האיתן, כפי שאכן ניבא הנביא בהמשך. קברו של שבנא מזוהה על ידי רוב החוקרים עם מצבת קבר מונוליתית בכפר השילוח (להלן), שעל חזיתה נחקקה כתובת המזכירה את התואר 'אשר על הבית'. שמו של בעל הכתובת לא נשתמר, אך הסיומת של השם נשתמרה – '...יהו'. לפיכך הציעו ידן ואביגד לשחזר את שמו כשבניהו, שקיצורו הוא שבנא.¹⁶ אם אכן נקבל זיהוי זה, הרי קברו של השר אשר על הבית בכפר השילוח הוא מונומנט הקבורה היחיד מתקופת הבית הראשון הנזכר במקרא והקיים עד ימינו.

תולדות מחקר הקברים

בשנים 1874-1879 הגיע קלרמון-גנו לכפר השילוח שממזרח לעיר דויד. הוא בדק שם סדרה של מערות קברים שאותן תיארך נכונה לימי הבית הראשון. בעת שהותו במקום גילה את כתובתו של השר אשר על הבית, היא הכתובת העברית המונומנטלית הראשונה שנתגלתה בארץ ישראל. בעקבות ביקורו בכפר השילוח כתב קלרמון-גנו את הדברים הבאים:

כפר השילוח, פרבר כפרי של ירושלים, מצדיק את תשומת הלב המלאה של הארכיאולוג. אני משוכנע שכל מי שיחקור את המקום ביתר יסודיות משנעשה עד כה יוכל להגיע לתגליות בעלות חשיבות ראשונה במעלה. בימי מגורי בירושלים ביקרתי שם לעתים תכופות, ומעולם לא הייתה לי סיבה להתחרט על מסירתי למקום... במצוק של כפר השילוח יש עדיין קברים במספר רב שניתן לחקורם... ההתרשמות הראשונה שלי עם כניסתי אליהן הייתה תחושה של השתאות והערצה, בראותי את הצורה הבלתי רגילה של תקרותיהם, את האצילות הרבה של סידורי הקבורה, את ההרמוניה של יחסי המידות, את תשומת הלב הקפדנית שבה טופלו פני הסלע בכל מקום, את השימוש הבלבדי בקווים הישרים, ואת תחושת ההוד שהם השרו למרות ממדיהם המצומצמים... אני מהסס להביע את דעתי שעיר קברים זו, הידועה אך מעט, היא אחת הקדומות, אם לא הקדומה ביותר, בין אלה של

¹⁶ אביגד, כתובת '...יהו אשר על הבית', עמ' 72; הנ"ל, מצבות קדומות, עמ' 16. וראה פרק שנים-עשר, עמ' 275-276.

ירושלים. אני מבקש במלוא הרצינות את הארכיאולוגים בעתיד לקחת זאת כנושא של מחקריהם. דומני שאני רשאי לנבא כי המקום מכיל ממצא שיצדיק במלואן את טרחתם והוצאותיהם...¹⁷

חוקרים אחרים שהגיעו לירושלים ולכפר השילוח נמנעו ממחקר מערות הקבורה שבו, בגלל עוינותם והתנכלויותיהם של תושבי המקום, ששמם יצא לשמצה.¹⁸ במהלך המאה הי"ט גילו חוקרים אחרים בירושלים מערות קברים נוספות מימי הבית הראשון, אך שלא כמו קלרמון-גנו, הם לא תיארכו אותן נכונה, ואף לא פירסמו תיאורים ותוכניות מדויקים ומניחים את הדעת. בשלבים הקדומים של המחקר אף נפוצו זיהויים מוטעים, כגון זיהוי קברי משפחת המלכים מבית חדייב, מהמאה הא' לסה"נ, המכונים 'קברי המלכים', עם מקום קבורתם של מלכי בית דוד.¹⁹

למן שנות השמונים של המאה הי"ט הוחל בעבודות בינוי ופיתוח נמרצות באזור שמצפון לשער שכם. חלקים ניכרים של האזור נרכשו על ידי מוסדות כנסייתיים שונים ועל ידי יזמים יהודים (בתי ניסן ב"ק או שכונת 'קריה נאמנה'). כתוצאה מפעילות זו גברה התעניינותם של החוקרים באזור שמצפון לחומות העיר העתיקה, וכך נחקרו ונתפרסמו כמה מערות קבורה שנתגלו באקראי ואחרות שנחשפו בחפירות יזומות.

בשנת 1881 גילה קונרד מערה חצובה בסלע ברופן המזרחית של הגבעה הסלעית המבודדת המתנשאת ממערב לדרך שכם, כינה לבין רחוב הנביאים, בקרבת תחנת האוטובוסים בדרך שכם של ימינו.²⁰ הוא תיארך את המערה למאה הא' לסה"נ, ואף העלה את האפשרות שמערה זו אינה אלא קברו של ישו הנוצרי... מערה זו נשתכחה ברבות הימים, לא לפני שביקרו בה בשנת גילוייה נסיכי הכתר שהיו מאוחר יותר למלכי בריטניה – אדוארד השביעי וג'ורג' החמישי. שנתיים לאחר מכן, בשנת 1883, הגיע לירושלים הגנרל צ'ארלס ג'ורג' גורדון, אחת הדמויות המפורסמות והנערצות ביותר באותה תקופה. ביקורו בירושלים, שנועד להתבודדות ולהרהורים דתיים, נקטע כשנקרא לדכא מרד שפרץ בסודן, ושם נהרג. מות הגבורה של גורדון בקרב הוסיף נדבך לדמותו האגדית. בהיותו בירושלים הציע גורדון שהגבעה שמצפון לחומות העיר העתיקה – גבעת בית הקברות המוסלמי אל-ט'אהירה – היא גבעת הגולגותא, שם נצלב ישו הנוצרי. בעקבות הצעה זו של גורדון נתגלתה מחדש מערת קברים בשוליה המערביים של אותה גבעה. מערה זו תוארה עוד קודם לכן, בשנת 1867, בידי קונרד שיק, מחוקריה המובהקים של ירושלים.²¹ המערה, שנודעה מאוחר יותר כ'קבר הגן' או 'הקלוואריה של גורדון', זכתה לפרסום ניכר, ויש פרוטסטנטים הסבורים עד היום שזו מערת

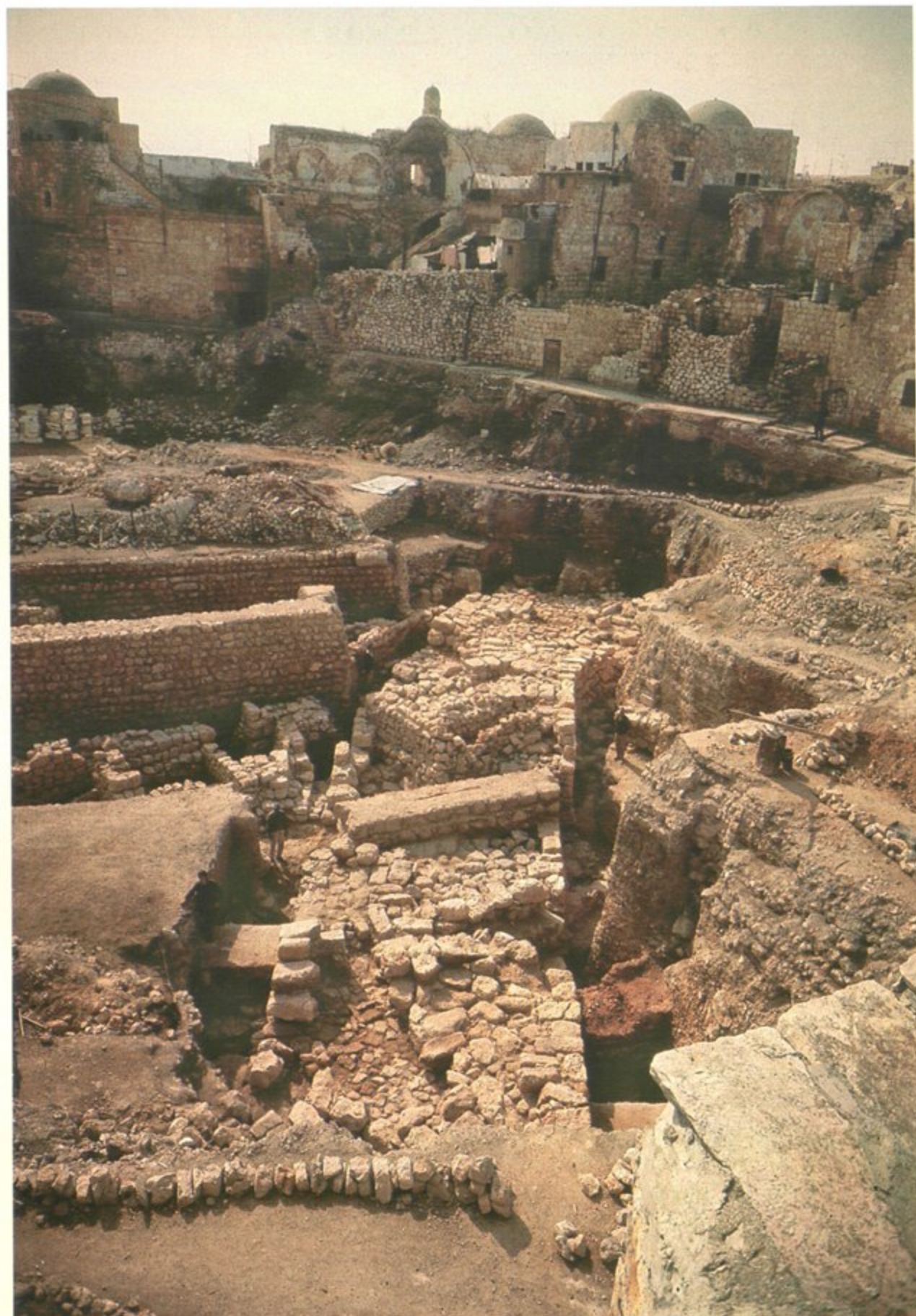
C.R. Conder, 'Jerusalem' (in: Lieutenant Conder's Reports), *PEFQS*, 1881, pp. 201-205

C. Schick, 'Gordon's Tomb', *PEFQS*, 1892, idem, 'Notes, Mr. Schick's', וכן: pp. 120-124 Work at Jerusalem', *PEFQS*, 1874, p. 125

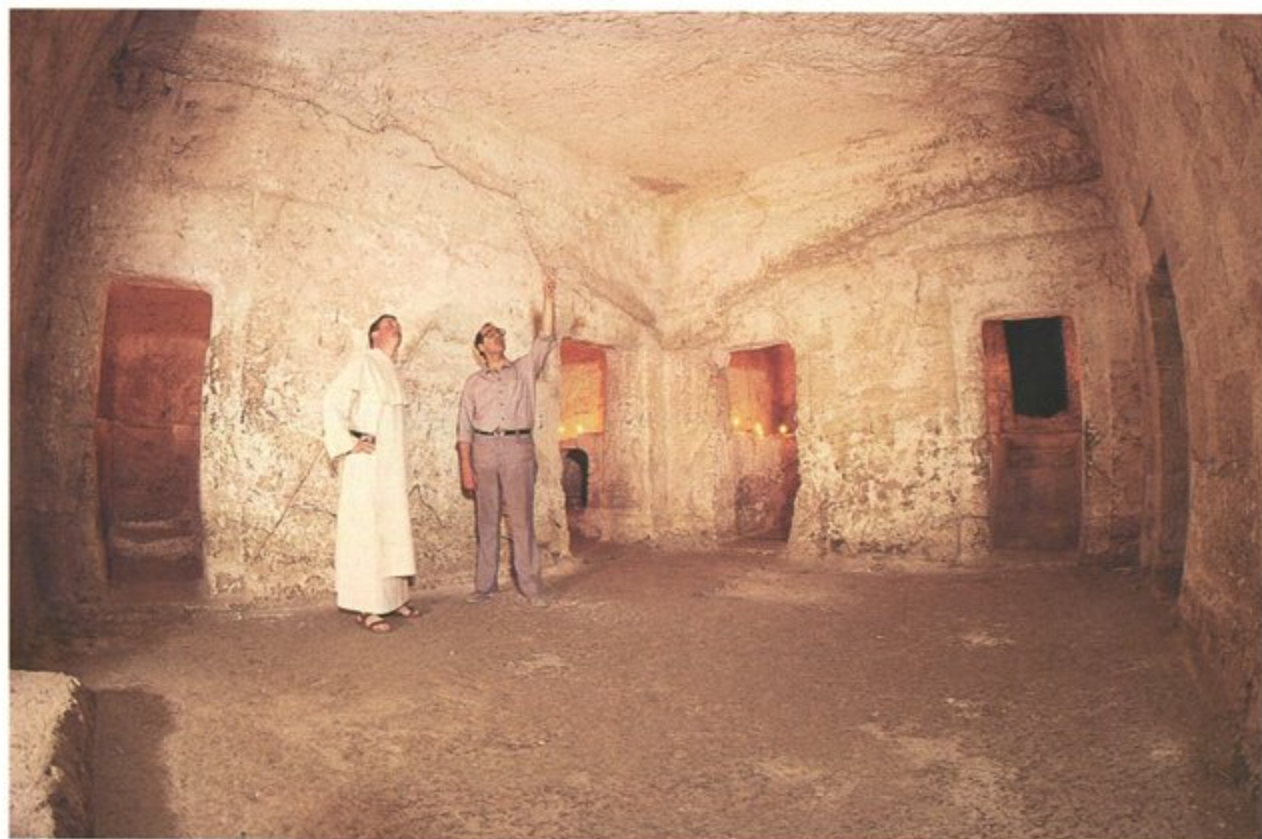
²⁰ Ch. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, I, London 1899, pp. 317-319

¹⁸ צ' וורן, ירושלים של מטה, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 110; אוסישקין, כפר-השילוח, עמ' 13-15.

¹⁹ מ' כהן, קברי המלכים, נפש מלכי בית חדייב, תל-אביב תש"ז, עמ' 24.

החומה מן המאות ח'-ז' לפסה"נ ברובע היהודי בעת חשיפתה. מבט לצפון-מזרח.

מערת קבורה מימי בית ראשון בחצר מנזר סנט אטיין. מראה האולם המרכזי ומסביבו חדרי קבורה.

פתחי מערות קבורה מימי בית ראשון במעלה גיא בן הינום, סמוך למצודה.

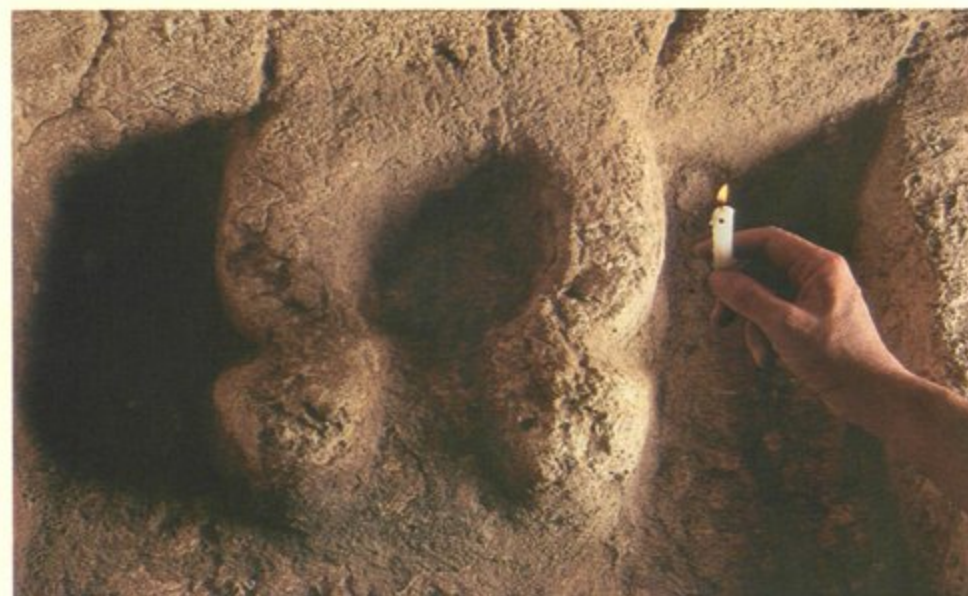
קבר 'בת פרעה', קבר
מונוליטי מתקופת
המלוכה בכפר השילוח.
פרט החזית.

מערת קבורה בכתף
היגום. נראים ספסלי
הקבורה ומשכבי ראש.

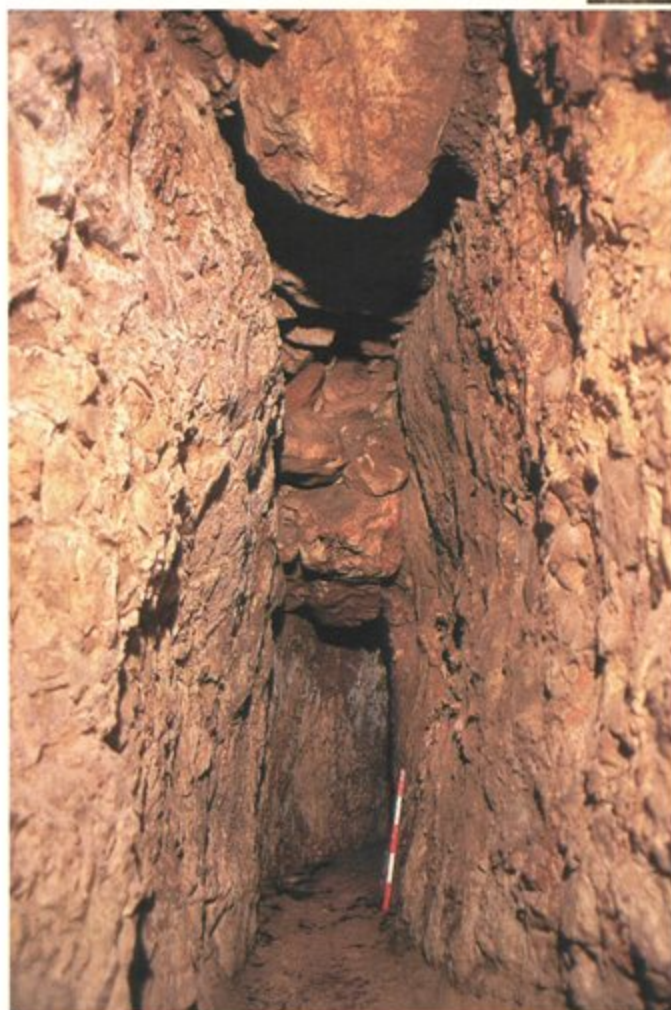
משכב ראש מעוצב
בדמות תסרוקת 'חתחור'
במערת קבורה מימי בית
ראשון בירושלים.

פיר וורן, מראה המנהרה האלכסונית בחלקו העליון של הפיר.

תעלה II בעת ניקויה, חסומה באבנים השייכות לביצורים מתקופת הברונזה התיכונה.

שבר כתובת על אבן מחפירות עיר דוויד (ראה עמ' 274, כתובת 1.3).

קבורתו של ישו הנוצרי.²² לפי המידע שבידינו כיום, 'מערת קונדר' ומערת 'קבר הגן' שייכות שתיהן לבית הקברות הצפוני של ירושלים מימי הבית הראשון.

בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט תיארו חוקרים שתי מערות קברים מימי הבית הראשון גם בתוך תחומי העיר העתיקה. האחת, בתחומי הכנסייה הקופטית הצמודה לכנסיית הקבר, תוארה בידי שיק;²³ האחרת נחשפה בידי קלרמון-גאנו במבנה של חֶכֶס אל-מסיח (הפריטוריום של היוונים) שמצפון לוויה דולורוזה.²⁴ מערות אלה לא תוארכו נכונה, ולא זכו לתשומת הלב הראויה.

בשנת 1885 חשף הברון דה-יו מערת קברים נרחבת ומסועפת, אשר נתגלתה כאשר נבנתה הגדר למגדל של האבות הרומיניקנים – מנזר סנט אטיין, שנבנה אז בצדה המזרחי של דרך שכס.²⁵ לרוע מזלו חשף דה-יו את מערות הקבורה האלה כחמש שנים קודם שגילה פלינדרס פיטרי את חשיבותם של כלי החרס לתיארוך ארכיאולוגי. יש לשער שכלי החרס שנתגלו במקום נזרקו, והמערות המפוארות תוארכו לתקופה הרומית במקום לשלהי תקופת המלוכה, על סמך שיקולים היסטוריים מוטעים.

בשנת 1900 חקר מקאליסטר מערות קבורה קדומות בירושלים ובהן את מערות הקבורה של ואדי אל-דִּבְאִי, הוא חלקו התחתון של גיא בן הינום.²⁶ מערות אלה כבר נחקרו קודם לכן באופן חלקי בידי רובינסון (1841), טובֶּלֶר (1854), בֶּדְקֶר (1876), דה-סוֹסִי (1882), שיק (1890–1892) ופיטרי (1890).²⁷ מקאליסטר היה הראשון שניסה לערוך סקר שיטתי ויסודי לאורך הגיא, שבו לא הייתה כל הפרעה של שטח בנוי או של אוכלוסייה. הסקר העלה 66 מערות קברים חצובות במצוקי הסלע שבין ברכת הסולטאן למוצאו של גיא בן הינום אל נחל קדרון. מקאליסטר לא ניסה לתארך את המערות הרבות שגילה ואף לא עמד על פרטים אדריכליים שנהרסו או על מערות ששינוי לחלוטין את צורתן המקורית עקב שימושים חוזרים; כקודמיו, התעניין בעיקר בכתובות מן התקופה הביזאנטית שנחקקו בחזיתן של כמה מן המערות. רק חלק מן המערות של גיא בן הינום התחתון שייכות לתקופת הבית הראשון; האחרות הן מימי הבית השני ואף מתקופות מאוחרות יותר. התוכניות ששירטט מקאליסטר

Cut Tombs Close to the Jeremiah Grotto Near Jerusalem', *PEFQS*, 1886, pp. 155-157

²⁶ מקאליסטר, קברים חצובים.

E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, I, London 1841, pp. 353-355, 609-610;

T. Tobler, *Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen*, II, Berlin 1854, pp. 237-270; K. Baedeker, *Jerusalem and its Surroundings*, London 1876, pp. 117-120

(Repr. Jerusalem 1975) (המדריך של בדקר נתחבר למעשה על ידי א' סוג'ין); F. de Saulcy, *Jérusalem*, Paris 1882, pp. 267-275; W.M.F. Petrie, 'The Tomb Cutters' Cubits at Jerusalem', *PEFQS*, 1892, pp. 28-35; C. Schick, 'Reports from Jerusalem', *ibid.*, 1890, pp. 67-68

²² ראה, למשל: W.S. McBirnie, *The Search for the Authentic Tomb of Jesus*, Montrose 1975

²³ C. Schick, 'Neu aufgedeckte Felsengräber bei der Grabeskirche in Jerusalem', *ZDPV*, 8, (1885), pp. 170-179

²⁴ קלרמון-גנו (לעיל, הערה 17), עמ' 49-64.

²⁵ L. De Vaux, 'Découvertes récentes à Jérusalem', *Revue Archéologique*, 1886, pp. 371-374; *idem*, 'Mémoire relatif aux fouilles entreprises par les R.P. Dominicains', *ibid.*, 1888, pp. 32-39; M.J. Lagrange, *Saint Étienne et son sanctuaire à Jérusalem*, Paris 1894, pp. 110-117; C. Schick, 'Die neu aufgefundenen Felsgräber neben der Jeremias Grotte bei Jerusalem', *ZDPV*, 9 (1886), pp. 74-78; *idem*, 'The Newly Discovered Rock-

אינן מבטאות נאמנה את אופיין של המערות, ובמקרים רבים אינן מדויקות. מקאליסטר נעל למעשה את הדלת בפני חוקרים אחרים, שהניחו שהאזור כבר נסקר ואין מה לחדש בו. בחפירות שערך פרקר במדרון המזרחי של עיר דויד, למן 1909, נחשפו כמה קברים אשר ונסאן קבע את זמנם לימי השגשוג של ממלכת יהודה.²⁸ כמה קברים, כולל קבורות חירום המוניות במערות טבעיות, נחשפו בדרום-מזרח עיר דויד בחפירותיו של וייל בשנים 1913-1924. החופר ייחס אותם לתקופת מלכי יהודה.²⁹

למן שנות הארבעים של המאה הכ' הצטרפו גם חוקרים ישראלים אל אלה שתרמו למחקר בתי הקברות של ירושלים הקדומה. אביגד ניתח את האדריכלות של 'קבר בת פרעה' בכפר השילוח, תיארך נכונה את המצבה ואף הצליח לפענח את הכתובות העבריות שחשף קלרמון-גנו כשמונים שנה קודם לכן בחזית קברו של השר אשר על הבית.³⁰ בשנת 1947 גילה רייפנברג כתובת קבורה עברית נוספת, שנחקקה בחזית מערת קברים מימי הבית הראשון בסמוך לקברו של השר אשר על הבית.³¹ ב-1957 פירסמה עמירן שני קברים שנתגלו עוד קודם לכן בשנות השלושים ברחוב ממילא, מהם נודעה לנו לראשונה גם קבוצת כלי-חרס מימי הבית הראשון.³²

יש לציין שחלק מן המחקרים המסכמים על ירושלים הקדומה, ובעיקר ספריה של קניון שנכתבו בעקבות חפירותיה בירושלים (1961-1967),³³ התעלמו לחלוטין מעדותם של הקברים מימי הבית הראשון ומתרומתם להבנת הטופוגרפיה של העיר, עושרה ותרבותה. אחד מספרי הסיכום הטובים והממצים ביותר שנכתבו על ירושלים הוא ספרו של סימונס, שיצא לאור בשנת 1952. סימונס כותב בספרו: 'אף אחת מן התקופות ואף אחד מן הרבועים לא הותיר לנו נקרופוליס ראוי לשמו'.³⁴ כך שלמעשה, עד לאיחודה של ירושלים בעקבות מלחמת ששת הימים, היו בידינו אך ורק שניים או שלושה קברים השייכים לתקופת הפאר של מלכי בית דויד שתוארכו היטב ופורסמו כראוי.

תמונה זו השתנתה מן הקצה אל הקצה לאחר איחוד העיר במלחמת ששת הימים. בעקבות חפירותיו של אביגד ברובע היהודי של העיר העתיקה, למן 1969, הגיע מחקר ירושלים של ימי הבית הראשון לשלב של בשלות ובגרות. תפיסת המרחיבים או המקסימליסטים הלכה וצברה תנופה, והפכה לנחלתם של רוב החוקרים. ההשתרעות הרחבה של תחומי העיר חייבת הייתה לתת אותותיה גם בפריסתם של בתי הקברות שלה. לאחר 1967 החלה פעילות מחקר מקיפה של בתי הקברות השונים של ירושלים מימי הבית הראשון.

גלות בבל', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 80-83; A. Reifenberg, 'Discovery of a New Inscription of the Pre-Exilic Period', *JPOS*, 21 (1948), pp. 135-137; וראה להלן, עמ' 277-278.

²⁸ ר' עמירן, 'שני קברים בירושלים מתקופת מלכי יהודה', יהודה וירושלים, עמ' 65-72 (= ידיעות, כ [תשט"ז], עמ' 173-179).

²⁹ קניון, ירושלים; הנ"ל, חפירה בירושלים; idem, *Royal Cities of the Old Testament*, London 1971.

³⁰ סימונס, ירושלים, עמ' 273.

²⁸ ונסאן, ירושלים התת-קרקעית, עמ' 25 ואילך; וכן הנ"ל, ירושלים המקראית, עמ' 324-325.

²⁹ וייל (לעיל, הערה 10), עמ' 130-137, לוחות III-II.

³⁰ אביגד, כתובת '...יהו אשר על הבית', עמ' 66-72; הנ"ל, מצבות קדומות, עמ' 10-17; N. Avigad, 'The Epitaph of a Royal Steward from Siloam Village', *IEJ*, 3 (1953), pp. 137-152; idem, 'The Second Tomb Inscription of the Royal Steward', *IEJ*, 5 (1955), pp. 164-165.

³¹ א' רייפנברג, 'תגלית כתובת עברית חדשה מלפני

סקר מפורט שנעשה בשנים 1968-1970, בעיר הקברים של אצילי ממלכת יהודה בכפר השילוח, בהנהלתו של אוסישקין, העלה חמישים מערות קבורה, שרק חלקן היה ידוע קודם. מערות אלה תועדו וזכו לפרסום מלא ומפורט.³⁵

מערות הקברים בבית הקברות הצפוני של העיר, באזור שמצפון לשער שכם, נתגלו מחדש, נחקרו ותוארכו מחדש לתקופת הבית הראשון בידי קלונר וברקאי בשנים 1973-1974.³⁶ באותה עת גילה ע' מזר תיק ובו תצלומים ותיאורים של שתי מערות קברים מימי הבית הראשון, שנחשפו עם כלי חרס באתרם באזור שער שכם בתקופת המנדט הבריטי.³⁷ תגלית זו של 'חפירה בארכיון' ניתוספה לגילוי המחדש של בית הקברות הצפוני של העיר, שבו נחקרו מחדש שתי המערות שבחצר מנזר סנט אטיין, שהן המפוארות שבמערות הקבורה מתקופת הבית הראשון בארץ ישראל כולה. למן שנת 1975 הוחל גם במחקרו של בית הקברות המערבי שלאורך גיא בן הינום. כמה מערות קברים ובהן ממצא עשיר נחשפו ממזרח לברכת הסולטאן בחפירותיהם של דייוויס, קלונר ואדלשטיין.³⁸ שתי מערות מפוארות, ריקות מכל ממצא, נחשפו לרגלי חומת העיר העתיקה מדרום לשער יפו ולמצודה ופורסמו בידי ברושי, ברקאי וגייבסון.³⁹ בשנת 1976 ערך ברקאי סקר מחדש במערות הקברים מימי הבית הראשון, לאורך גיא בן הינום התחתון ובאזור בית הקברות המודרני של היהודים הקראים. סקר זה העלה כמה מערות קברים מעניינות, שחלקן לא היה ידוע קודם לכן.⁴⁰ בחפירות כתף הינום שליד הכנסייה הסקוטית, בהנהלתו של ברקאי (1979-1988), נחשפו שבע מערות קבורה נאות שנחצבו במאה הז' לפסה"נ והמשיכו לשמש גם לאחר מכן.⁴¹ באחת המערות, מס' 24, שהיא מפוארת מן האחרות ודומה באופייה ובתכנונה למערות שבחצר מנזר סנט אטיין, נתגלתה מאספה בלתי שדודה ובה שפע של מנחות הקבורה. החשובים בפריטים שנחשפו היו שתי לוחיות כסף מגוללות; משנפרשו, התברר שכתובות עליהן נוסחאות של קמיעות ובהן פסוקים דומים ביותר לברכת הכוהנים שבמקרא.⁴²

³⁵ מ' ברושי, ג' ברקאי וש' גייבסון, "כל הקברות מתפנין" שתי מערות קברים מימי בית ראשון ליד החומה המערבית של ירושלים וטיהורן בימי בית שני, קתדרה, 28 (תשמ"ג), עמ' 17-32.
³⁶ ברקאי, דוקטורט, עמ' 343-361.
³⁷ ג' ברקאי, 'חפירות כתף-הינום בירושלים', קדמוניות, יז (תשמ"ה), עמ' 94-108; G. Barkay, 'Excavations at Ketef-Hinnom in Jerusalem', *Ancient Jerusalem Revealed*, pp. 93-105.
³⁸ ג' ברקאי, 'ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה, 52 (תשמ"ט), עמ' 37-76; G. Barkay, 'The Priestly Benediction on Silver Plaques from Ketef-Hinnom in Jerusalem', *Tel Aviv*, 19 (1992), pp. 139-192.
³⁹ וראה להלן, עמ' 290-295.

אויסישקין, כפר-השילוח. וראה שם על שלביו הקודמים של מחקר כפר השילוח, עמ' 13-19.

³⁶ ג' ברקאי, ע' מזר וע' קלונר, 'בית-הקברות הצפוני של ירושלים בימי בית ראשון', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 71-76.

³⁷ A. Mazar, 'Iron Age Burial Caves North of the Damascus Gate, Jerusalem', *IEJ*, 26 (1976), pp. 1-8 (גירסה עברית קודמת: ע' מזר, 'מערות קבורה מימי הבית הראשון מצפון לשער שכם בירושלים', בין חרמון לסיני, עמ' 119-124).

³⁸ ד' דייוויס וע' קלונר, 'מערות-קבורה משלהי תקופת בית ראשון במורד הר-ציון', קדמוניות, יא (תשל"ח), עמ' 16-19; A. Kloner & D. Davis, 'A Burial Cave of the Late First Temple Period on the Slope of Mount Zion', *Ancient Jerusalem Revealed*, pp. 107-110.

במסגרת חפירות הצלה בפרויקט הבינוי הגדול באזור ממילא, ממערב לשער יפו, חשף רייך כעשרים מערות קבורה מתקופת הבית הראשון; כמחציתן השתמרו היטב.⁴³ החפירות, שנערכו בשנים 1989-1993, העלו גם טיפוס חדש של מערות, שלא נמצא במקומות אחרים בירושלים. בחלק מן המערות נחשפו אף מנחות קבורה, המסייעות בקביעת זמנן. בחורף 1994 נתגלתה מתחת לבית הספר לבנות שמידט, שליד אכסניית פאולוס מצפון לשער שכם, מערה נרחבת מרובת חדרים, מן הטיפוס של שתי המערות שבחצר מנזר סנט אטיין הסמוך. המערה נחשפה כנראה כבר בשנות ה-60 ואולי אף נמצאו בה כלי-חרס מימי הבית הראשון, אך עד למחקרה בידי ג' ברקאי היא לא היתה ידועה.⁴⁴

מספר הקברים ותפוסתם הגיאוגרפית

כאמור, ידועות לנו כיום כ-130 מערות קבורה מתקופת הבית הראשון. מערות אלה מרוכזות בעיקר בשלושה בתי קברות: בכפר השילוח שעל מורדות הר הזיתים הדרומי, אל מול עיר דוד; באזור הגבעות שבחלקיו העליים של הגיא המרכזי, מצפון לשער שכם; ולכל אורכו של גיא בן-היננו, החובק את הגבעה המערבית של ירושלים הקדומה ממערב ומדרום. מערות קברים בודדות מצויות בתחומי העיר העתיקה ובסביבות העיר הקדומה, בתחומיה של העיר החדשה. בטבלה שלהלן מוצג מספרן של מערות הקבורה בחלקיה השונים של עיר המתים מתקופת מלכי יהודה.

האזור	מספר המערות	כאחוזים
עיר המתים המזרחית בכפר השילוח	50	39.37
בית הקברות הצפוני, מצפון לשער שכם	16	12.6
בית הקברות המערבי בגיא בן הינום העליון והתיכון	30	23.62
בית הקברות הדרומי-המערבי בגיא בן הינום התחתון	21	16.53
מערות בשטח השכונות הצפוניות, הרבעים הנוצרי והמוסלמי	2	1.58
קברים פזורים של כפרים וחוות סביב העיר	8	6.3
סך הכל	127	100

Mamilla Neighborhood, Jerusalem', *Ancient Jerusalem Revealed*, pp. 111-115
⁴⁴ ג' ברקאי, 'שלושה קברים מתקופת הבית הראשון מצפון לשער שכם וזמנו של החפיר הצפוני של ירושלים', קתדרה, 83 (1997), עמ' 7-17.

⁴³ ר' רייך, 'בית-הקברות באזור ממילא בירושלים', קדמוניות, כו (תשנ"ד), עמ' 103-109; ר' רייך וא' שוקרון, 'ירושלים, ממילא 1993-1991', חרשות ארכיאולוגיות, קא-קב (תשנ"ד/1994), עמ' 80-83; R. Reich, 'The Ancient Burial Ground in the

מספר המערות הידוע לנו הוא קטן ביותר ביחס לאוכלוסייתה של ירושלים בארבע מאות שנות שלטונה של מלכות בית דוד בירושלים, אך הוא משמעותי ביותר לעומת מיעוט המידע שהיה בידינו קודם לאיחוד העיר. ניתן להניח, מן הסתם, שעיקר אוכלוסייתה של העיר נקבר בקברי הטמנה פשוטים שנכרו בקרקע ולא הותירו אחריהם כל שריד וזכר. קברי המלכים והמצבות המפוארות של בני המעמדות החברתיים העליונים שהיו חשופים, נהרסו כנראה במתכוון בידי שליטים זרים מאוחרים, ואילו קברים רבים אחרים טרם נתגלו. בכלל כ-130 מערות הקברים הידועות לנו חצובים כ-190 חדרי קבורה.

רוב המערות נתרוקנו מתוכנן המקורי ושימשו לקבורה חוזרת, ואף עברו תמורות שבעקבותיהן הן שימשו למגורים, לאחסנה, למקלט לרועים ולנוודים, לבורות מים ולמקומות התבודדות ותפילה לנזירים.

לפי הערכה, המבוססת על מחקרו של ברושי, היו בירושלים של ימי יאשיהו, במאה ה' לפסה"נ, כ-20,000 תושבים;⁴⁵ ואף אם נניח כי בשלבים קדומים יותר של התקופה הייתה אוכלוסיית העיר מצומצמת יותר, הרי בשישה-עשר הדורות של מלכות בית דוד (דור הוא כ-25 שנה) מתו בירושלים למעלה מ-200,000 איש. רוב מערות הקברים הידועות היו קברים משפחתיים, שנועדו לקבורת דורות אחדים של בני אותה משפחה, ורק מיעוטן (18 מערות בכפר השילוח ועוד מערה אחת מדרום לשער יפו) היו קברי יחיד או מערות שנועדו לזוג נקברים. אם נניח, לפי ממצא השלדים באחת ממערות הקברים שליד ברכת הסולטאן,⁴⁶ שבכל חדר נקברו בממוצע כ-20 איש, הרי מערות הקברים הידועות לנו מייצגות כשני אחוזים בלבד מכלל אוכלוסיית המתים של ירושלים בימי הבית הראשון. כלומר אנו מכירים רק חלק מזערי של כמות הקברים שהיו בירושלים ערב כיבושה בידי הבבלים בשנת 587/586 לפסה"נ. כמו כן ניתן להניח שבירושלים, כעיר הבירה של יהודה, חיו בעת ובעונה אחת למעלה ממאה רמי מעלה ונושאי תפקידים בכירים: מלכים, בני משפחת המלוכה, שרים ופקידים בכירים, אצילים וראשי בעלי האחוזות, ראשי הכהונה, המנהיגות הרוחנית וחשובי הנביאים. כלומר במשך תקופת הבית הראשון נקברו בירושלים למעלה מאלפיים נכבדים ונושאי תפקידים רשמיים. לפיכך גם אם נניח שרוב תושבי העיר נקברו בקברים פשוטים שלא נותר מהם שריד, וכי כל הקברים הידועים הם של משפחות הנכבדים והאצולה בלבד, הרי אלה יהיו לא יותר מ-6.5 אחוזים מקבריהם של המיוחסים ורמי המעלה שחיו בעיר. מיעוטם היחסי של הקברים מימי הבית הראשון בירושלים בולט מאוד בהשוואה למידע על ימי מלכות בית חשמונאי ובית הורדוס, שנמשכו כ-230 שנה בלבד אך הותירו לנו למעלה מ-900 מערות קבורה סביב ירושלים.⁴⁷

כבר בשנות השלושים קבעו דלמן, גאלינג וחוקרים אחרים שקיים יחס הדדי בין אתרי הקבורה לבין הטופוגרפיה של העיר עצמה. כלומר ניתן ללמוד מתפרוסת מערות הקברים את תחומי ההשתרעות של העיר. הקבורה בימי הבית הראשון, כפי שאנו למדים בכל הערים הישראליות, הייתה

⁴⁵ מ' ברושי, 'מניין תושביה של ירושלים הקדומה', בין חרמון לסיני, עמ' 67-71.

⁴⁶ B. Arensburg & Y. Rak, 'Jewish Skeletal Remains from the Period of the Kings of Judea', *PEQ*, 117 (1985), pp. 30-34.

תמיד מחוץ לתחומי הערים עצמן, מלבד קברות המלכים (לעיל). הניסיון המקיף ביותר ללמוד את התפתחות תחומי השטח הבנוי באמצעות מיפוי השתרעותם של בתי הקברות השונים של ירושלים נעשה בידי גאלינג בשנת 1936.⁴⁸ בעקבות עבודות קודמות, הוא ניסה לבדוק את מערות הקבורה מכל התקופות הקדומות שהיו ידועות באותה עת סביב ירושלים. במחקרו נכללו כ-500 מערות, שזמן חציבתן השתרע על פני כ-1500 שנה, ולפי הערכתו אלה ייצגו כחמישה אחוזים בלבד מכלל הקברים של אותן תקופות. גאלינג לא הגדיר במחקרו אף טיפוס מסוים ומוגדר של מערות קברים שאותו ניתן היה לשייך לימי הבית הראשון. הדבר נבע ממצב המחקר, שלא הכיר עדיין את מנהגי הקבורה וטיפוסי מערות הקברים של התקופה – תקופת הברזל ב-ג – באתריה השונים של ממלכת יהודה, ומספר המערות מאותה תקופה שהיו ידועות ומתוארכות היטב מחוץ לירושלים היה עדיין מצומצם ביותר. אך יחד עם זאת, גאלינג קבע בכירור את העקרון של קיום תלות הדדית בין ההתפתחות האורגנית של העיר עצמה ובין התפתחותם ותפוצתם הגיאוגרפית של בתי הקברות שלה.

לאור התקדמות המחקר ולאור התגליות והמחקרים החדשים שנעשו לאחר מלחמת ששת הימים, ניתן לקבוע בוודאות כי בנוסף לשרידי היישוב והביצורים שחשפו אביגד ואחרים בתחומי הגבעה המערבית, הרי בתי הקברות השונים, ובעיקר זה המערבי שלאורך גיא בן הינום, מהווים גורם מכריע בקביעת תחומי ההשתרעות העירונית של ירושלים במאות הח' עד הו' לפסה"נ. לאור המידע שהצטבר בחפירות הגבעה המערבית ולאור היכרותנו עם עשרות מערות הקבורה שבגיא בן הינום, לא ניתן עוד לטעון, כפי שטענו קניון וטשינגהם, שהעיר לא השתרעה מערבה עד מורדותיו של גיא בן הינום.⁴⁹

מערות הקברים של בית הקברות הצפוני, המשתרעות על פני הגבעות והמדרונות המתונים שמצפון לשער שכם, מעידות על קיומם של פרברים ושכונות חוץ-חומתיות שהיו פזורים על פני שטחים נרחבים בתחומי הרבעים הנוצרי והמוסלמי בעיר העתיקה של ימינו. משכונות אלה, שהתפתחו בשלהי ימי הבית הראשון, נחשפו שרידים מועטים בחפירות אקראי ובבדיקות מצומצמות, וחלקן אף נזכרות במקרא (ירמיהו לא לח-לט; צפניה א י-יא). פרברים ושכונות אלה הם שדחקו את בית הקברות הצפוני הרחק כלפי צפון, אל האזור שבו נחשפו מערותיו, במרחק של כ-700 מ' בקו אווירי משרידיה של החומה שחשף אביגד, שהייתה חלק מחומתה הצפונית של העיר. על פי פארן של כמה מן המערות בבית הקברות הצפוני, ניתן לשער שאוכלוסיית השכונות הצפוניות השתייכה למעמדות החברתיים העליונים.

לימוד ומחקר מדויקים של המערות וזמן חציבתן נותנים בידינו תמונה נאמנה של הרכב האוכלוסייה בחלקיה השונים של העיר ומספקים לנו נתונים על קצב הגידול של השטח הבנוי ועל כיווני ההתפשטות העירונית ושלביה במהלך תקופת המלוכה. לפיכך התמונה הכוללת שבידינו, של כ-130 מערות קבורה, חשובה ביותר לשחזור תולדותיה של ירושלים.

Charles Warren to Kathleen Kenyon', J. Amitai (ed.), *Biblical Archaeology Today: Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem, April 1984*, Jerusalem 1985, pp. 440-450.

K. Gallig, 'Die Nekropole von Jerusalem', *PJB*, 32 (1936), pp. 73-101

A.D. Tushingham, 'The Western Hill under the Monarchy', *ZDPV*, 95 (1979), pp. 38-55; idem, 'Revealing Biblical Jerusalem: From

עד עתה, לאחר למעלה מ-130 שנות מחקר ארכיאולוגי בירושלים, לא נחשפה בירושלים אף מערת קברים אחת שניתן לתארכה לתקופת הפאר של ימי דויד ושלמה במאה ה' לפסה"נ. עדות שלילית זו מצטרפת לעליבותם היחסית של ממצאי המאה ה' בחפירות השונות בעיר דויד, בעיה שמחקר ירושלים יהיה חייב לתת עליה את הדעת בעתיד.

הקברים הקדומים ביותר הידועים לנו עד עתה מצויים בכפר השילוח, מול הגרעין העירוני הקדום בעיר דויד, שם עמדה העיר למן ראשית ימיה. אוסישקין שיער שחלק מן המערות בכפר השילוח נחצב בימי יהורם, אחזיה ועתליה, מלכי יהודה במחצית השנייה של המאה ה' לפסה"נ.⁵⁰ עד למאה ה' התרכז היישוב בשטחי עיר דויד והר הבית. במאה ה' לפסה"נ נוסף לכיווני ההתפתחות העירונית, שהתפשטה לפני-כן רק צפונה לכיוון הר הבית, כיוון נוסף מערבה, אל תחומי הגבעה המערבית. במהלך המאה ה' ובמאה ה' לפסה"נ אנו עדים, לפי מחקר מערות הקברים, להתפשטות של העיר הן מערבה והן צפונה. שתי מערות קברים בודדות הידועות בתוך שטח העיר העתיקה, האחת בווייה דולורוזה והשנייה במנזר הקופטי הסמוך לכנסיית הקבר,⁵¹ מייצגות בוודאי שלב בהתפתחותן של השכונות החוץ-חומתיות הצפוניות. בתחילה היו אלה אזורי שדות, מטעים, מחצבות וחוות חקלאיות, שבעליהן נקברו במערות שנחצבו בנחלותיהם. אט אט נתמלאו שטחים אלה בבנייה אשר דחקה את מערות הקברים צפונה, אל מעבר לאזור שער שכם של ימינו.

מערות הקברים הפזורות במעגל החיצוני, רחוק יותר מן העיר עצמה ומפרבריה – באזור מעלות דפנה,⁵² בסמיכות לבניין הכנסת,⁵³ במושבה הגרמנית⁵⁴ ובאזור הר הרצל של ימינו⁵⁵ – מעידות על קיומו של עורף חקלאי נרחב מצפון וממערב לירושלים בשלהי ימי הבית הראשון. מערות הקברים הללו הן השריד היחידי כמעט שנותר בידנו מאותם כפרים וחוות, שהקיפו את המוקד העירוני התוסס של גוף העיר ושכונותיה.

המערך הכולל של התפרוסת הגיאוגרפית של מערות הקברים ממאתיים שנותיה האחרונות של ממלכת יהודה בשלושת בתי הקברות – במזרח, בצפון, במערב ובדרום-מערב העיר – נותן בידנו מעין מסגרת שבתוכה ניתן לשלב את תמונת תחומיה של העיר עצמה; כלומר לפי תחומיה של עיר המתים ניתן לשחזר את תחומי התיישבותם של האנשים החיים. התמונה העולה מלימוד הגיאוגרפיה של בתי הקברות תואמת יפה את תחומי ההשתרעות של העיר לפי תפיסתם של החוקרים התומכים באסכולה המרחיבה או המקסימליסטית.

מן הראוי לציין כאן כי כמה מערות חצובות שנחשבו כקברים מימי הבית הראשון אינן שייכות לענייננו. לקטגוריה זו שייכות המחילות המוארכות, המכונות 'קברי מלכי בית דויד', שחשף וייל בדרום עיר דויד (לעיל). כמו כן שייכים לקבוצה זו כמה חדרים חצובים בסלע שנחשפו בחפירותיו של ב' מזר מול הפינה הדרומית-המערבית של כותלי הר הבית. בחדרים הללו אין כלל מתקני קבורה או

⁵⁰ אוסישקין, כפר-השילוח, עמ' 286-287.

⁵¹ ראה לעיל, הערות 23-24.

⁵² קלונר, מערות קבורה, עמ' 241-243.

⁵³ שם, עמ' 243-244.

⁵⁴ ג' אבני, 'המושבה הגרמנית', חדשות ארכי-

אולוגיות, צה (תש"ן), עמ' 53-54.

⁵⁵ קלונר, מערות קבורה, עמ' 244-245; S.J. Saller,

Excavations at Bethany (1949-1953), Jeru-

salem 1957, p. 367, n. 70; pl. 131:B

ממצאים שיצדיקו את זיהוים כמערות קברים של ימי הבית הראשון, ואין בהם כל מאפיינים משותפים עם מאות מערות הקבורה מאותה תקופה שנחשפו ברחבי יהודה ובבתי הקברות שסביב ירושלים.⁵⁶

תיאור המערות

כפר השילוח⁵⁷

חמישים מערות הקברים הידועות במקום משולכות ברוכך בבתי הכפר הערבי. כל המערות נמצאו ריקות מתוכנן המקורי, ומאז ימי הבית הראשון ועד ימינו עברו שלבים שונים של הרס ושימושים משניים. רבות מן המערות נהרסו בפעולות חציבה, כנראה בתקופה הרומית המאוחרת, ולמן התקופה הביזנטית התיישבו בהן נזירים ומתבודדים נוצרים. שלב נוסף של פגיעה נגרם למערות בתקופה הערבית המאוחרת, משהתיישבו במקום התושבים הנוכחיים.

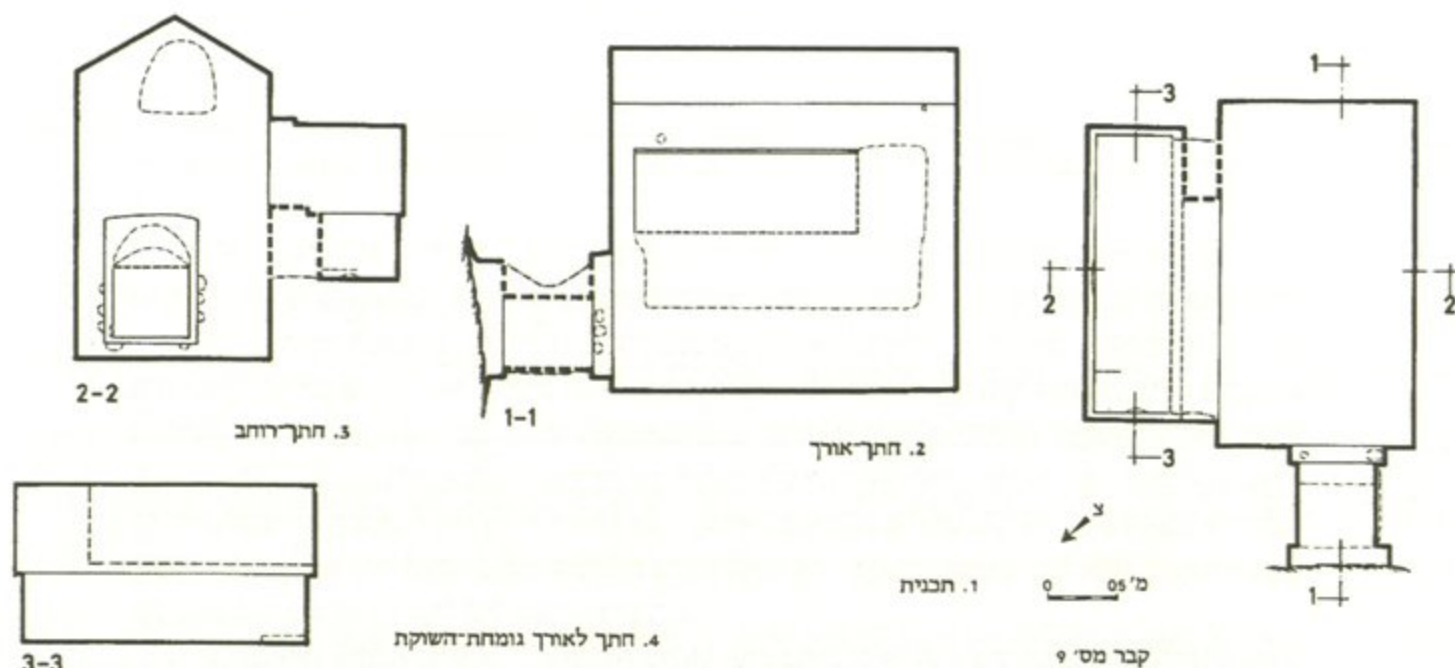
קבוצה מעניינת ומיוחדת בכפר השילוח היא קבוצת המערות בעלות התקרות הגמלוניות או הדו-שיפועיות (איור 1). קבוצה זו נחצבה אל תוך התחתונה במדרגות הסלע והמצוקים התלולים העולים מנחל קדרון מזרחה. המצוק התחתון הזקוף קרוי בפי תושבי המקום אֶזְוֶנָאָר – 'החגורה' – ובתוכו חצובים פתחיהן המרובעים דמויי החלונות של כתריסר מערות קבורה. מלאכת חציבתן של חלק מן המערות לא נסתיימה, ואחת מהן לא נבדקה משום שהיא משמשת כיום כבור כיוב.

הנאות שבמערות בקבוצה זו סומנו כמס' 6, 9, 10, 14, 16, 19. קבוצת מערות זו מצטיינת בפרטים אדריכליים מיוחדים, שלא מצאנו כדוגמתם באתרים אחרים בירושלים ובארץ ישראל כולה. למרות ממדיהן הצנועים, מערות אלה מעוררות תחושה של פאר והדר, ותכונותיהן האדריכליות מקנות להן מקום של כבוד בתולדות האדריכלות הקדומה של ארץ ישראל. כאמור, התכונה הבולטת ביותר בהן היא צורת תקרותיהן הגמלוניות. אחת מהן, מס' 6, היא נאה במיוחד, בעלת תקרה מקומרת. מערות אלה מצטיינות בתכנון מדויק, בעיבוד קפדני, בהקפדה על קווים ישרים וזוויות ישרות ובשמירה על מידות מדויקות על פי תקן האמה עם פרופורציות הרמוניות. המערות של קבוצה זו נועדו לקבורת נפטרים יחידים, מלבד שתיים מהן, מס' 10 ו-16, שתוכננו עבור זוג נפטרים

הללו כקברים מציינים שאין די ראיות לזיהוי זה; וראה: מזר, קדם, 29, עמ' 55. לשחזור הדמיוני שפירסם בן-דב, הכולל מבני-על מעל לחדרים החצובים ועליהם מתנוססות פירמידות, אין כל סימוכין בממצאים שנחשפו במקום; וראה: מ' בן-דב, חפירות הר הבית, ירושלים 1982, עמ' 41. אולם ראה גם לעיל, עמ' 118.

תיאורים מפורטים של כל מערות הקברים בכפר השילוח כלולים בדין-וחשבון הסקר; וראה: אוסישקין, כפר-השילוח, ובמהדורה האנגלית (לעיל, הערה 35).

⁵⁶ ב' מזר, חפירות ליד הר הבית (לעיל, הערה 6), עמ' 22-25; וכן: מזר, קדם, 29, עמ' 49-55. ב' מזר ייחס לחדרים חצובים אלה חשיבות רבה, ואף רמז לאפשרות שאינם אלא חלק מבית הקברות המלכותי של 'שדה הקבורה אשר למלכים' (דברי הימים ב, כו כג). נתגלו ארבעה חדרים, שסומנו במס' 6015, 7084, 7037, 7098, ובכולם ניכרו עקבות שימוש מימי בית הורדוס; חדר 7037 אף שימש בימי הבית השני כמקווה טהרה. אוסף של כלים מתקופת הברזל נמצא ליד חדר 6015, אך לא בתוכו. גם החופרים שהציעו לזהות את החדרים

איור 1. מערת קבורה בעלת תקרה גמלונית – כפר השילוח

שנקברו זה לצד זה; מן הסתם היו אלה איש ואשתו. פתחי המערות נחצבו גבוה במצוק הסלעי, והגישה אליהם הייתה רק בעזרת סולמות. הפתחים קטנים ומלבניים, כ-50 X 60 ס"מ, וסביבם נחצבו מסגרות משוקעות, שנועדו לקליטת אבן דמוית פקק לסגור על המערות. צורת חדרי הקבורה היא מלבנית, כ-2.40 X 1.32 מ', או 2.5 X 4.5 אמות. גובה החדרים במרכז, עד לקצה העליון של התקרה הגמלונית, הוא כ-2.6 מ', כלומר: 5 אמות מצריות מלכותיות. באחד הקירות הארוכים של החדר נחצב כעין חלון שנפתח אל גומחת שוקת, ובתחתית השוקת מצוי מקום השכבת הנפטר. בקצה השוקת, בצד הפונה לכיוון פתח המערה, הושארו בחציבה כריות מוגבהות, שהתרוממו כ-6 ס"מ מעל לקרקעית הארונות דמויי השוקת. בתוך הכריות המוגבהות עוצבו שקעים לראשי הנפטרים, ובהם פתח לצוואר. בחלק העליון של ארונות הקבורה דמויי השוקת נחצבו מדפים שנועדו, כפי המסתבר, לקליטת לוחות אבן שכיסו על גוויות הנפטרים, שמעליהם הונחו כנראה מנחות הקבורה. מל אחת מן המערות בעלות התקרות הגמלוניות תוכננה ככל הנראה באופן אינדיבידואלי עבור אדם מסוים, כפי שמעידות המידות המשתנות של אורך משכבי הקבורה דמויי השוקת. מידותיהם של המשכבים נעות בין 1.75 מ' ל-2.10 מ', והן בולטות לעומת המידות הסטנדרטיות של יתר הפרטים במערות שבקבוצה זו. מלאכת חציבתן של ארבע מתוך אחת-עשרה המערות שבקבוצה זו לא נסתיימה; בכמה מאלה הוחל רק בחציבת הפתח, וקיימת רק ראשית החציבה לפינוי החלל הפנימי. אין ספק שמערות אלה נועדו לקבורת אצילים או פקידים רמי מעלה, אולי זרים, שפעלו בירושלים במשך תקופה קצרה בלבד. שלא כנהוג ביהודה, הם לא נקברו עם משפחותיהם, ואין במערות עדות לקבורה משנית. כלומר נקברו בהן בני קבוצה מצומצמת של נכבדים, שכל אחד מהם חצב לו בחייו מערה, וכמה מהם לא הספיקו להשלימן. המערות בעלות התקרות הגמלוניות חצובות במיקום המשובח ביותר של מצוקי הסלע בכפר השילוח, במצוק המתרומם אל מול מעיין הגיחון. מכיוון שהן

תופסות את המקום המשובח ביותר, יש לשער שהן הקדומות ביותר במערות שנחצבו לתוך מצוקי כפר השילוח.

קבוצה שנייה של מערות בכפר השילוח, שמספרן רב יותר, מאופיינת בתקרות שטוחות, אופקיות. המערות בקבוצה זו נחצבו במצוקים הגבוהים יותר, והן משולכות ברוכן בבתי הכפר הערבי של ימינו. לעומת המערות בעלות התקרות הגמלוניות, שהן בעלות חדר יחיד, בקבוצה זו נמצא בדרך כלל שניים או שלושה חדרים גדולים, חצובים זה מאחורי זה אל תוך המצוק. ברוב המערות בקבוצה זו אין כל מתקני קבורה: אין אצטבאות או שקתות וכוכים להנחת הנפטרים, ואין חללי מאספות לקבורה משנית. אם כי באחדות מן המערות נחצבו אל תוך הקירות כמה שקתות קבורה בודדות, הקבורה בקבוצת מערות זו הייתה ככל הנראה בארונות ניידים של עץ או של אבן, שנעלמו ברבות השנים. במהלך הסקר בכפר השילוח נמצא שבר אחד ממכסה גמלוני של ארון קבורה מאבן, שעיבודו זהה לפרטי העיבוד של מערות הקבורה.

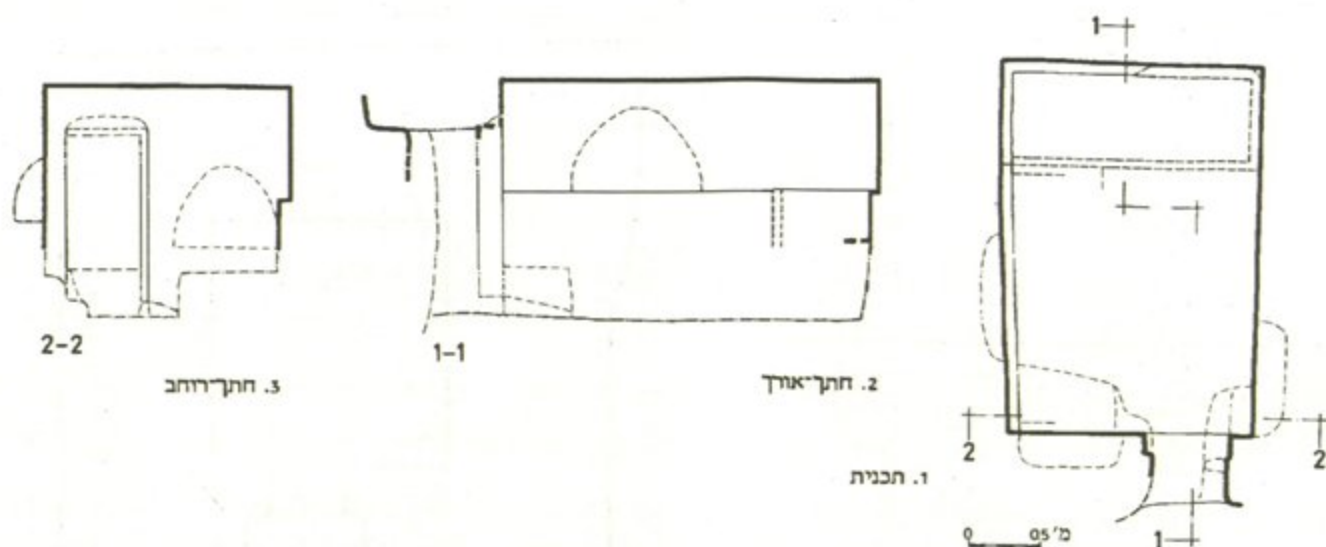
רוב המערות בעלות התקרות האופקיות מתאפיינות בכרכוב וזוית חצוב במעלה הקירות, במפגש הקירות עם התקרה. גובה הכרכובים ושיעור בליטתם מן הקיר הוא 7-10 ס"מ בחלק מן המערות, 13-18 ס"מ במערות אחרות. ככל הנראה כרכובים אלה, הידועים לנו כיום גם בבתי הקברות האחרים של ירושלים ואף באתרים אחרים ביהודה, מייצגים את ה'טפחות' הנזכרות במעלה הקירות בתיאורו של ארמון המלך שלמה (מלכים א, 1 ז ט); קבוצת המידות הראשונה מציינת גובה ושיעור בליטה של טפח אחד, ואילו הכרכובים הגבוהים והעבים יותר מייצגים טפחיים.⁵⁷

באחת מן המערות בעלות התקרה האופקית, מערה מס' 2, נחצב חדר מבוא קטן, המוליך לחדר פנימי שבמרכזו חלקו האחורי בולט מעל לרצפה סרקופג – ארון אבן חצוב בסלע ומחובר לרצפת הסלע של המערה. תכנונו של החדר וכן מיקומו וצורתו של ארון הקבורה מזכירים כמה מחדרי הקבורה שבקבריהם של מלכי מצרים מתקופת הממלכה החדשה בעמק המלכים שבתפ"י (נוא-אמון). יש לציין כאן כי גם התקרה הגמלונית, המאפיינת את קבוצת המערות הראשונה בכפר השילוח, ידועה היטב בתולדות אדריכלות הקבורה המצרית, למן חדרי הקבורה שבלב הפירמידות מימי הממלכה הקדומה, באלף השלישי לפסה"נ, אם כי תקרות גמלוניות מצויות גם במערות קבורה של תקופת הברזל בסלאמיס שבקפריסין, ובאתרים שונים באסיה הקטנה ובאטרווריה שבמרכז איטליה.

במערה מס' 12 בכפר השילוח (איור 2) מצויה תקרה אופקית עם כרכובי הטפחות החצובים במפגש הקירות והתקרה. בחדר היחיד של מערה זו נחצבו שלוש אצטבאות קבורה מורמות, הסדורות בצורת האות 'ח' סביב מעבר מרכזי. תוכנית זו של המערה תואמת את הסידור האדריכלי המקובל והנפוץ ברבות ממערות הקבורה של תקופת המלוכה בבתי הקברות האחרים של ירושלים וברחבי יהודה.⁵⁸ אך מערה זו, שלא כמערות במקומות האחרים, חסרה את המאספה – החלל שנועד לקבורה משנית של העצמות לאחר פינוי שרידי הנפטרים מן האצטבאות. היעדרן של המאספות מאפיין את כל מערות הקבורה של כפר השילוח. דומה שהמערות בכפר השילוח נחצבו ברוכן עבור נכבדים שעצמותיהם לא לוקטו לקבורה משנית, ומערות אחרות של כפר השילוח אולי נחצבו בטרם הונהגו המאספות במערות הקבורה ביהודה.

⁵⁷ ברקאי, קברים וקבורה, עמ' 113-126.

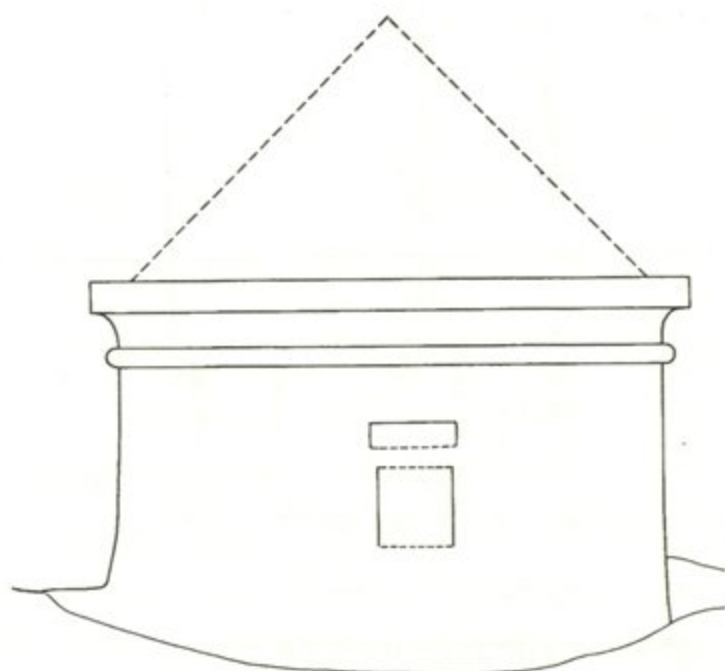
⁵⁸ ראה להלן, הערה 64.

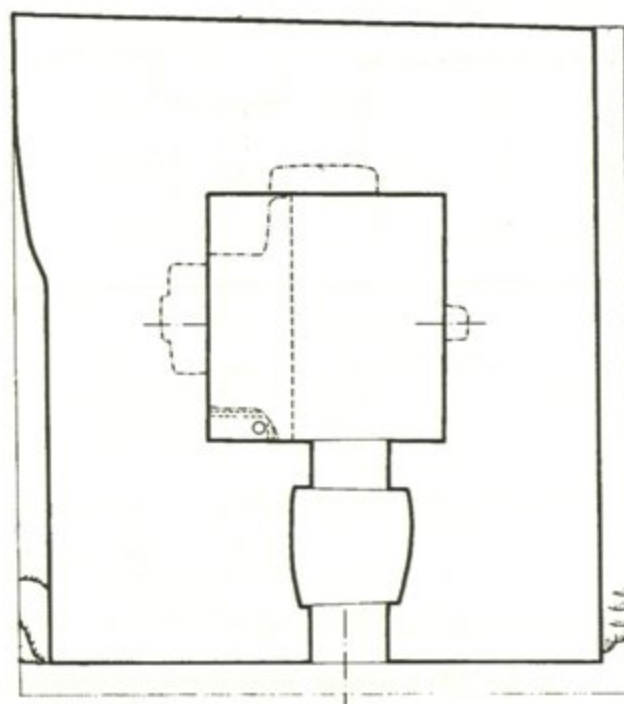
איור 2. מערת קבורה בעלת תקרה שטוחה עם כרכוב הטפחות – כפר השילוח

קבוצה שלישית של קברים בכפר השילוח היא של מצבות על-קרקעיות חצובות בסלע. קברים אלה נחצבו בצורת מצבות מונוליטיות; כלומר צורתם היא כשל גוש סלע ניצב, מנותק מן הסלע שסביבו, מעוצב בארכיטקטורה חיצונית ומחובר לסלע רק בבסיסו. בתוך המצבות המונוליטיות נחצבו חדרי קבורה שנועדו, כפי שמסתבר, לקבורת שרים רמי מעלה. קבוצת המצבות המונוליטיות כוללת ארבעה קברים בלבד, והם מרוכזים כולם בחלקו הצפוני של כפר השילוח. בחזיתות של שלוש מן המצבות הללו נחקקו כתובות קבורה בכתב העברי העתיק. המצבה החשובה ביותר בקבוצה, שאף נשתמרה טוב יותר מן האחרות, היא זו הקרויה 'קבר בת פרעה' (קבר מס' 3 בסקר של אוסישקין) (איור 3). כינויה של המצבה הוא ערבי ואינו קשור לדמות פרעונית כלשהי. המצבה היא אחד מן השרידים האדריכליים המעניינים ביותר שנשתמרו בארץ ישראל מתקופת המלוכה. 'קבר בת פרעה' עשוי כקוביית סלע, משוחררת מסלע האם סביב סביב ומחוברת אליו רק בבסיס. ממדי המצבה הם כ-5.80 X 5.00 מ' וגובהה היום הוא כ-4 מ'. בחלק העליון של המצבה, בחזית הפונה למערב ובשני הצדדים בדרום ובצפון, עוצב סביב ראש קוביית הסלע כרכוב מצרי, העשוי פס בולט קמור ומעליו רצועה קעורה. אביגד הבחין על גב המצבה בשרידי פירמידה שהיוותה את חלקה העליון של המצבה והוסרה בפעולות חציבה מאוחרות. חדר הקבורה הפנימי שבתוך 'קבר בת פרעה' הוא בעל תקרה גמלונית, הדומה לתקרות בקבוצת המערות הנזכרות החצובות במצוק התחתון של כפר השילוח.

מצבה שנייה בקבוצת המונומנטים המונוליטיים היא קברו של השר 'אשר על הבית' (קבר מס' 35 בסקר של אוסישקין) (איור 4). מצבה זו מצויה בצדו המזרחי של הרחוב הראשי בכפר השילוח ומשולבת בבתי מגורים ערביים. פתח המצבה מצוי בצד השמאלי של החזית. קלרמון-גנו גילה בחזית המצבה שני ספינים משוקעים שבהם נחקקו כתובות עבריות. הארוכה מבין השתיים, בת שלוש שורות, נמצאה מעל פתח המצבה; השנייה, שהייתה בת שורה אחת, נחקקה בחלק הימני של החזית. קלרמון-גאנו רכש את שתי הכתובות ועקר אותן מן הסלע. הן מצויות כיום במוזיאון הבריטי בלונדון.

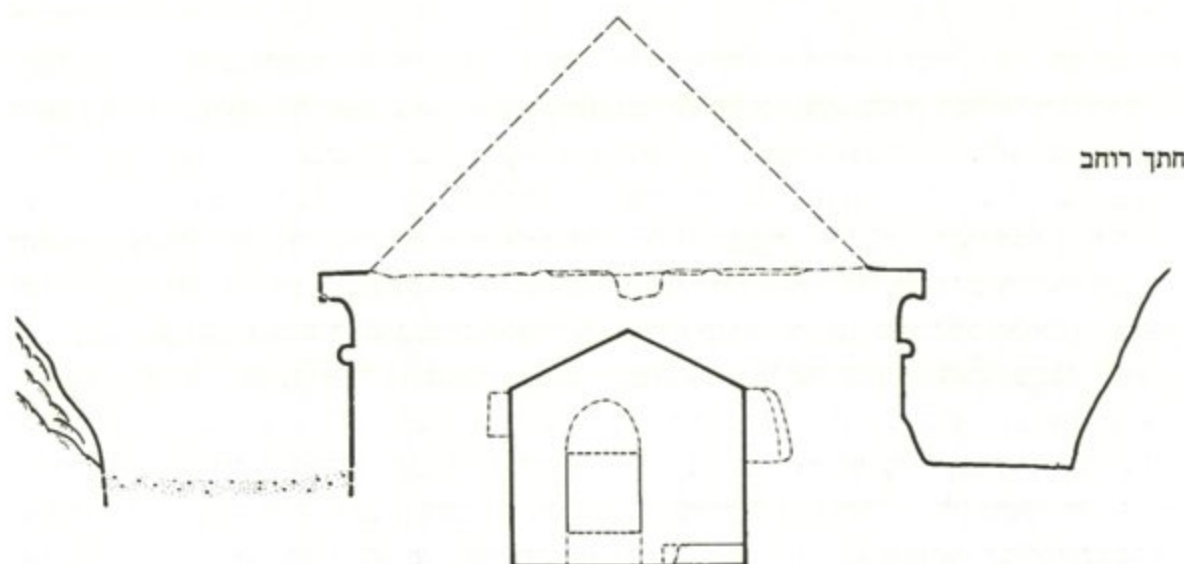

מבט חזיתי

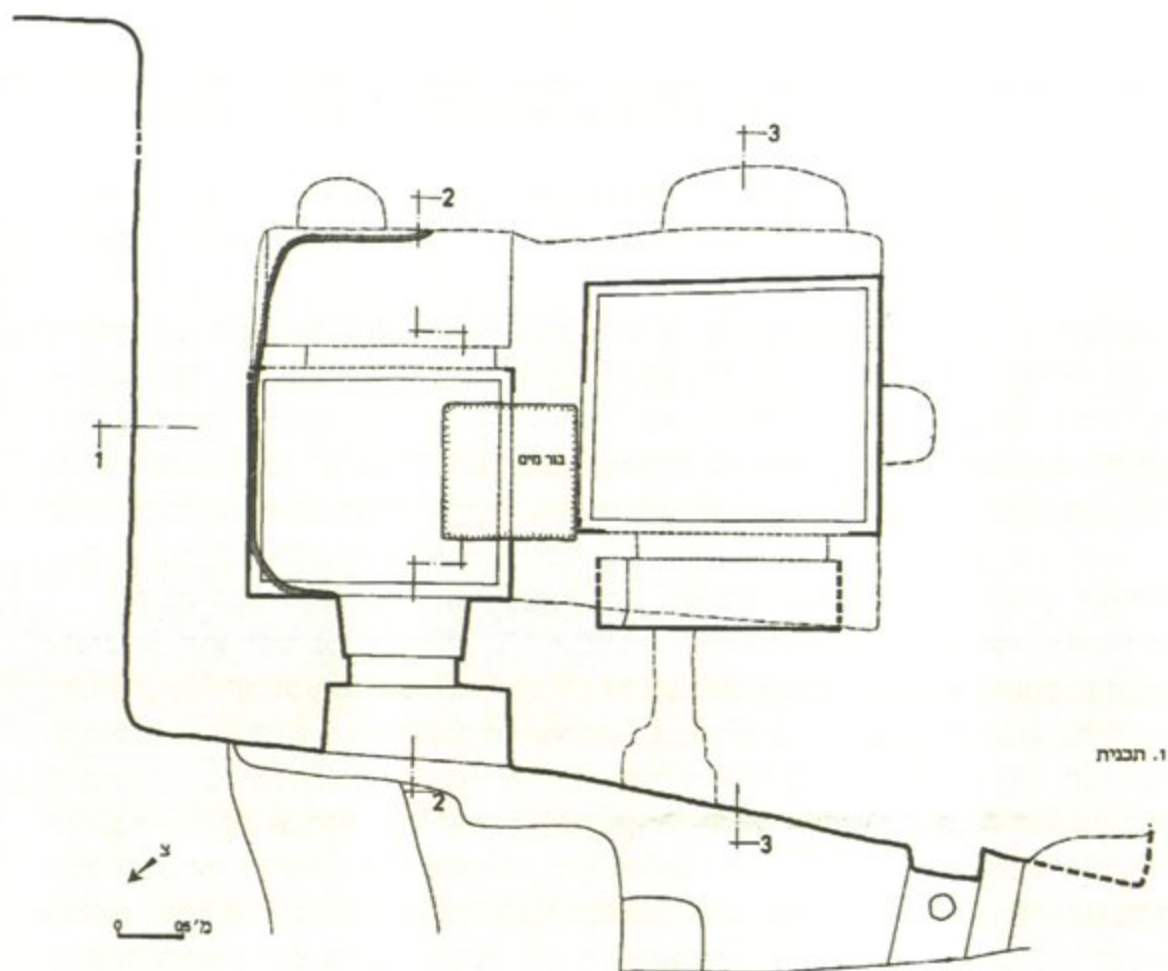

תוכנית

איור 3. קבר בת פרעה – תוכנית, מבט חזיתי וחתך רוחב

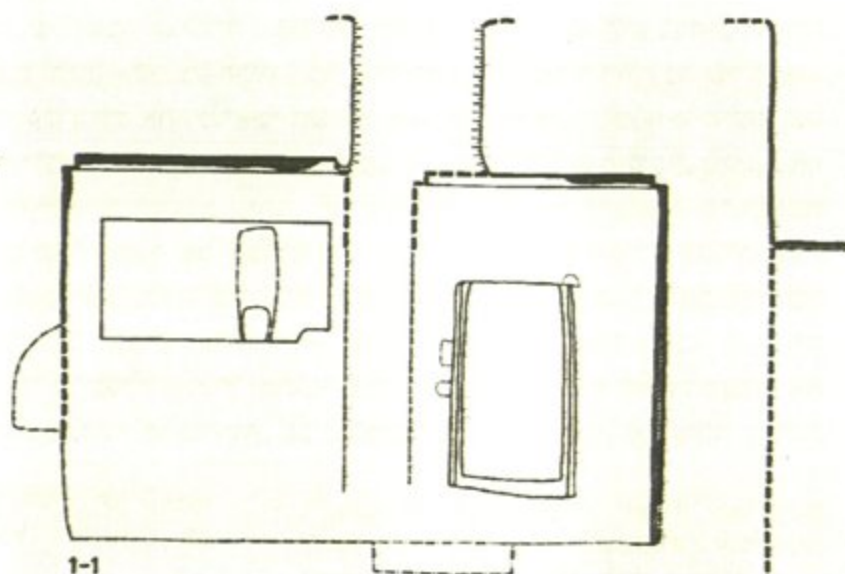

חתך רוחב

(פתח בור המים ושני
חדרי הקבר מתוארים
בתוכנית במפלס
התקרה; בשני חדרי
הקבר מסומן הכרכוב
שבפינת התקרה)

2. חתך רחב

איור 4. קבר '...יהו אשר על הבית'

נוסח הכתובת הארוכה, לפי פיענוחו של אביגד, הוא כדלקמן:⁵⁹

זאת [קברת ...] יהו אשר על הבית אין פה כסף וזהב [כי] אם [עצמתו] ועצמת אמתה אתה ארור האדם
אשר יפתח את זאת

הכתובת מעידה שבחדר הראשון, אליו הוביל הפתח שמעליו התנוססה הכתובת, נקברו שני נפטרים – השר אשר על הבית ואמתו. מקובל לזהות את המצבה הזאת עם קברו של שבנא (= שבניהו?) אשר על הבית, שמצבת הקבורה שאותה חצב לו בחייו העלתה עליו את קצפו של הנביא ישעיהו (כב, טו-טז). לכתובת יש חשיבות רבה, שכן היא מעידה על מעמדה הרם של האמה. גם אזהרתם של שודדי הקברים, בנוסח מארה, מעידה ששודדי הקברים היו עשויים להיות יודעי קרוא וכתוב. הכתובת מעידה באופן ברור שלפי מנהג התקופה היה מקובל להניח בקברים חפצי כסף וזהב.

הכתובת השנייה, הקצרה יותר, פוענחה אף היא בידי אביגד ותוכנה, על פי שחזורו של אוסישקין, הוא 'חדר בכתף הצר' [...].⁶⁰ הכתובת נועדה להודיע שבתוך המצבה, מאחורי החזית האחידה, מצויים למעשה שני חדרי קבורה זה לצד זה. ההשלמה 'צריך' היא סבירה ביותר, ומשמעותו של המונח הוא מונומנט או קבר חצוב בסלע (והשווה: שמואל א, יג ו). בתוך המצבה המונוליתית של השר אשר על הבית היו שני חדרי קבורה שנחצבו זה לצד זה (= 'חדר בכתף'). הכתובת הארוכה, שנחקקה בחזית החדר הראשון, מתייחסת לקבורים בו, ואילו הכתובת השנייה, שכללה כנראה את שם הנקבר בהמשכה, שלא נשתמר, נחקקה בחזיתו החיצונית של החדר השני, הפנימי, שהגישה אליו הייתה דרך החדר הראשון. הקיר שהפריד בין שני חדרי המצבה הוסר בתקופה מאוחרת, שכן המצבה שימשה למגורי מתבודדים נוצרים ומאוחר יותר אף כבור מים. לשני חדרי הקבורה יש תקרות אופקיות עם כרכובי טפחות זוויתיים במפגשי הקירות עם התקרות, בדומה למצוי בקבוצת המערות השנייה של כפר השילוח, שתוארה לעיל.

מצבה מונוליתית שלישית, שמלאכת חציבתה משובחת במיוחד, נמצאת אף היא ברחוב הראשי של כפר השילוח, מצפון למצבת 'השר אשר על הבית'. בין שתי המצבות הפריד רוח צר של כ-1.5 מ'. לפי סמיכותה של המצבה לקברו של אחד מראשי השרים, ניתן להניח שגם מצבה זו הייתה של אחד מבכירי שריה של ממלכת יהודה. מצבה זו, המסומנת במס' 34 בסקר של אוסישקין, נושאת אף היא כתובת עברית קטועה, החקוקה עד ימינו בחזיתה. זוהי למעשה הכתובת הרביעית של קבוצת המצבות המונוליתיות, שכן גם מעל לפתח של 'קבר בת פרעה' נתגלו שרידי כתובת עברית; זאת הושמדה כאשר הוגבה הפתח, ונותרו ממנה רק אות אחת ומחציתה של אות נוספת. לפי הכתובת של קבר מס' 34, שמו של הנקבר במקום התחיל באות זי"ן – זכדיהו, זכריהו וכדומה. מצבה זו עשויה גוש סלע בצורת קובייה, משוחרר מן הסלע מסביב ומחובר אליו רק בבסיסו. רוחב חזית המצבה הוא 5.25 מ', שהם בדיוק עשר אמות מצריות מלכותיות. סביב בסיסה של המצבה הקיפה אותה מדרגת

from the "Tomb of the Royal Steward", BASOR, 196 (1969), pp. 16-22; אוסישקין, כפר-השילוח, עמ' 226-223; להלן, עמ' 276-277.

⁵⁹ אביגד, כתובת ... יהו אשר על הבית', עמ' 67-69; הנ"ל, The Epitaph... (לעיל, הערה 30), עמ' 141-144; להלן, עמ' 275.

⁶⁰ D. Ussishkin, 'On the Shorter Inscription

סלע חצובה, ששיוותה לה מראה מונומנטלי במיוחד. בחזית נחצבה ניסגה עמוקה, שבה מוקם הפתח אשר הוליך אל חדר הקבורה; הכתובת נחקקה על גבי החזית מעל לניסגה. בחזית המצבה מעל לניסגה ניכרים שרידיו של כרכוב עיטורי כלשהו, שהשתמרותו פגועה ביותר. מלאכת הסיתות של המצבה היא משובחת ביותר, והסלע מוחלק למשעי. כמו כן ניכרת כאן הקפדה על קווים ישרים וזוויות ישרות. פנים המצבה לא נבדק, משום שחדר הקבורה שבה משמש כיום כבור מים, ומעליה קיים מילוי עפר עבה שעליו נטוע גן.

המצבות המונומנטיות שבחזיתן חקוקות כתובות עבריות מתקופת המלוכה מתוארכות היטב למאות הח'-ז' לפסה"נ. הן מכילות, כאמור, חדרי קבורה שיש להם מאפיינים משותפים עם חדרי הקבורה בשתי הקבוצות האחרות של מערות הקברים בכפר השילוח. קשר זה מסייע בבידור גם בקביעת זמנן של שתי הקבוצות האחרות. מכיוון שהמצבות המונומנטיות נראות כאילו 'נדחקו' לחלק הצפוני של מצוקי כפר השילוח, ניתן לשער שהמערות האחרות הממוקמות טוב יותר הן גם קדומות יותר בזמנן.

בית הקברות הצפוני

בבית קברות זה ידועות שש-עשרה מערות קבורה, שהמפוארות שבהן הן שתי מערות הקברים הגדולות והמסועפות שבחצר מנזר סנט אטיין.⁶¹ מערות אלה תוארכו מחדש לתקופת הבית הראשון, לפי מכלול הפרטים האדריכליים ומקבילותיהם ולפי מנהגי הקבורה המשתקפים בפרטים האדריכליים; כאשר נחשפו במאה הקודמת, הן תוארכו בטעות לתקופה הרומית.

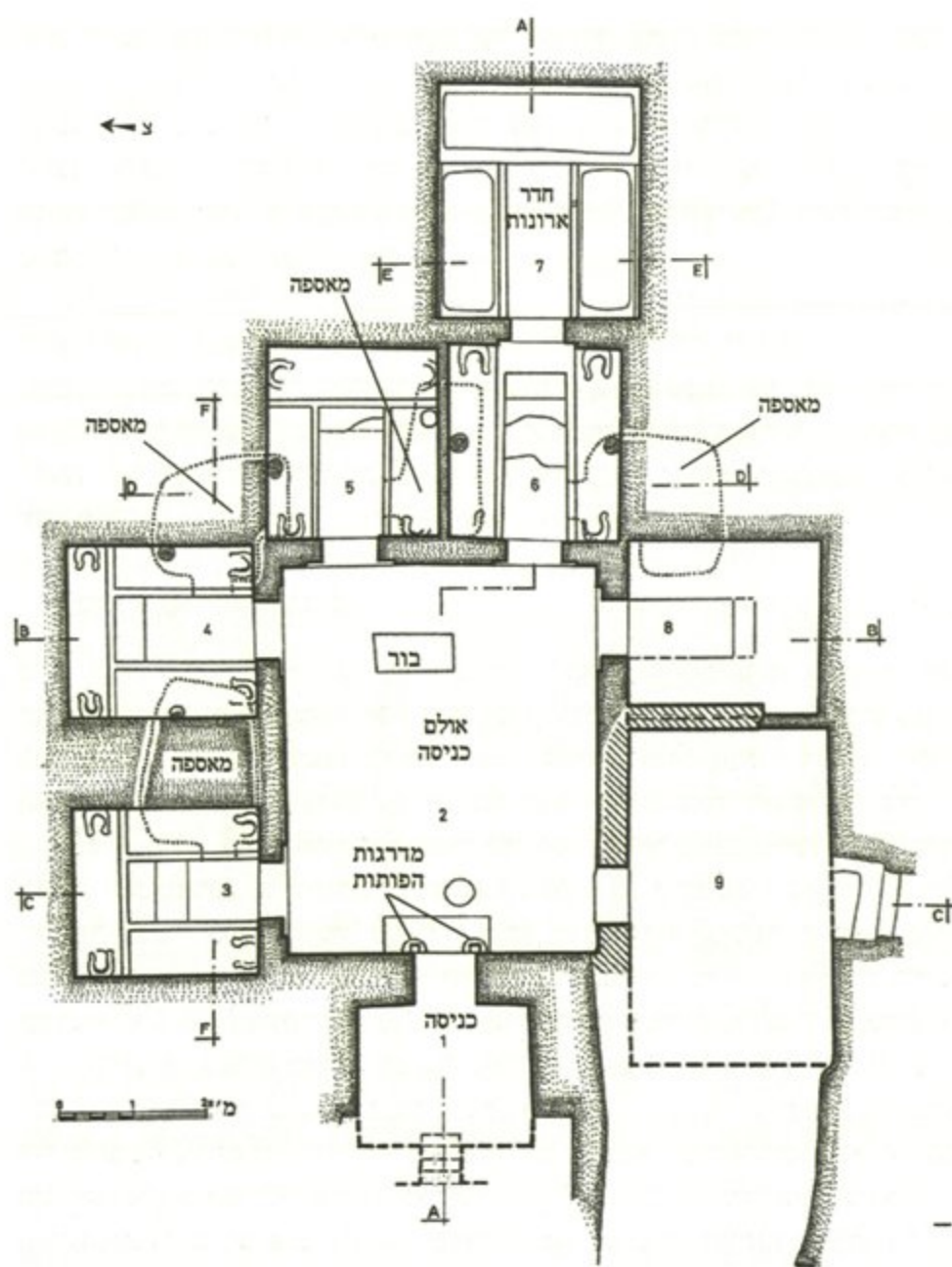
מערה מס' 1 בחצר מנזר סנט אטיין (איור 5) נפתחת מחצר קרמית קטנה, שממנה נכנסו לאולם כניסה רחב ממדים. מידות האולם הן 4.20 X 5.30 מ', שהם 8 X 10 אמות מצריות מלכותיות. אולם הכניסה מצטיין בכמה פרטים אדריכליים המעידים שהוא למעשה העתקה חצובה של אולם מפואר מארמנותיה של ירושלים בימי מלכי יהודה. גובה תקרת האולם הוא למעלה מ-3.50 מ' (= 7 אמות), שבוודאי אינו גובה פונקציונלי במערת קברים, והוא מעיד שהאולם תוכנן בהשראת מבני הארמונות. פנימה לכניסה מצויה מדרגה חצובה, ועליה מעוצבות בסלע שתי פותות לצירי דלתות, הדומות בצורתן לחצאי עיגולים בולטים מעל מפלס המדרגה. מדרגות דומות או ספים פנימיים כאלה מוכרים לנו היטב בפתחיהם של חדרי כס ואולמות קבלה מלכותיים בארמונות האשוריים בנינוה, בחורסבאד (דור שרופין, בירתו של סרגון) ובכלח (תל נמרוד), וכן בארמונות פרובינציאליים בארסלאן טאש (חדתה) ובתל-בארסיפ שבסוריה.⁶² מדרגת הסף עם שתי הפותות המעוגלות היא למעשה מרכיב אופייני של אדריכלות הארמונות האשורית. פרט אדריכלי זה מצוי גם במבנים אשוריים באתרים אחרים של ארץ ישראל: במגידו, בגזר ובתל דור,⁶³ אך בירושלים זהו המקרה היחיד שבו מופיעות פותות כאלה באדריכלות החצובה של מערות קבורה. יש לשער שאל תוך הפותות נקבעו מעין

הפניה למקבילות ולספרות נוספת בהערות 172-173.

שם, הפניה למקבילות בארץ ישראל בהערה 174.

G. Barkay & A. Kloner, 'Jerusalem Tombs from the Days of the First Temple', *BAR*, 12 (1986), pp. 23-39

ברקאי, קברים וקבורה, עמ' 117-119, 152 (ושם)

איור 5. מערה מס' 1 –
סנט אטיין

קופסאות מתכת שבהן סבבו צירי שתי דלתות שסגרו על פתח המערה. הדלתות היו ככל הנראה סמליות בלבד, העתקה מן הארמונות והמערה נחתמה למעשה על ידי סגירה באבן דמוית פקק מרובע, שהותאמה לגודלו של הפתח. בקירותיו של אולם הכניסה חצובים ספינים (פאגליים) מלבניים רדודים, המשוקעים אל תוך הקירות בשיעור של 2-3 ס"מ. הצעתי לזהות ספינים אלה כחיקוי לציפוי העץ שבהם עוטרו הקירות במקדש ובארמונות הפאר של תקופת המלוכה; פסי הסלע הבולטים בין הספינים הם 'השדרות' והחלקים המשוקעים הם 'הגבים' הנזכרים במקרא (וראה:

מלכים א, ו ט, טו; ז ג, ז; ירמיהו כב יד). במפגש הקירות והתקרה באולם הכניסה נחצב כרכוב זוויתי כפול, המזכיר את הכרכובים שבקבר 'אשר על הבית' ובמערות אחרות של כפר השילוח, אך הוא מפואר מהם בהרבה. גובה הכרכוב הכפול הוא 38 ס"מ, שהם 5 טפחים, ושיעור הבליטה שלהם הוא 7.5 ס"מ, כלומר טפח אחד.⁶⁴ כרכובים כפולים כאלה אינם מוכרים בשום מערת קברים אחרת בארץ ישראל, אך הם ידועים במערות הקברים של מלכי אררט (אוררט) בואן שבמזרח תורכיה וכן בפריגיה (ממלכת מֶשֶׁךְ) שבמרכז אנטוליה.⁶⁵ במרכז תקרת אולם הכניסה נחצב שקע אנכי ובתוכו חורים לקביעתו של מוט מתכת אופקי. היה זה ככל הנראה מתקן שנשא נברשת תאורה תלויה, בהשראת גופי תאורה דומים שנתלו באולמות הפאר של הארמונות.⁶⁶ ברצפת אולם הכניסה המפואר נחצב בירכתיים בור מלבני, שאורכו כמטר אחד, שבתוכו נתגלה בעת החפירות במקום ארגז מתכת מעוטר בתבליטים; בתוך הארגז נמצאו, לדברי החופרים, 'עצמות צפרים'. הארגז ותוכנו לא פורסמו כראוי ואין בידינו תמונות או אף תיאור מילולי מפורט. ארגז המתכת נגנב מאוספי האבות הדומיניקנים בעת מלחמת העולם הראשונה. הארגז ותוכנו היו ככל הנראה 'מנחת יסוד' (foundation deposit), שנשמנה תחת הרצפה לפי מסורת הידועה לנו מארמונות באשור שבמסופוטמיה.⁶⁷

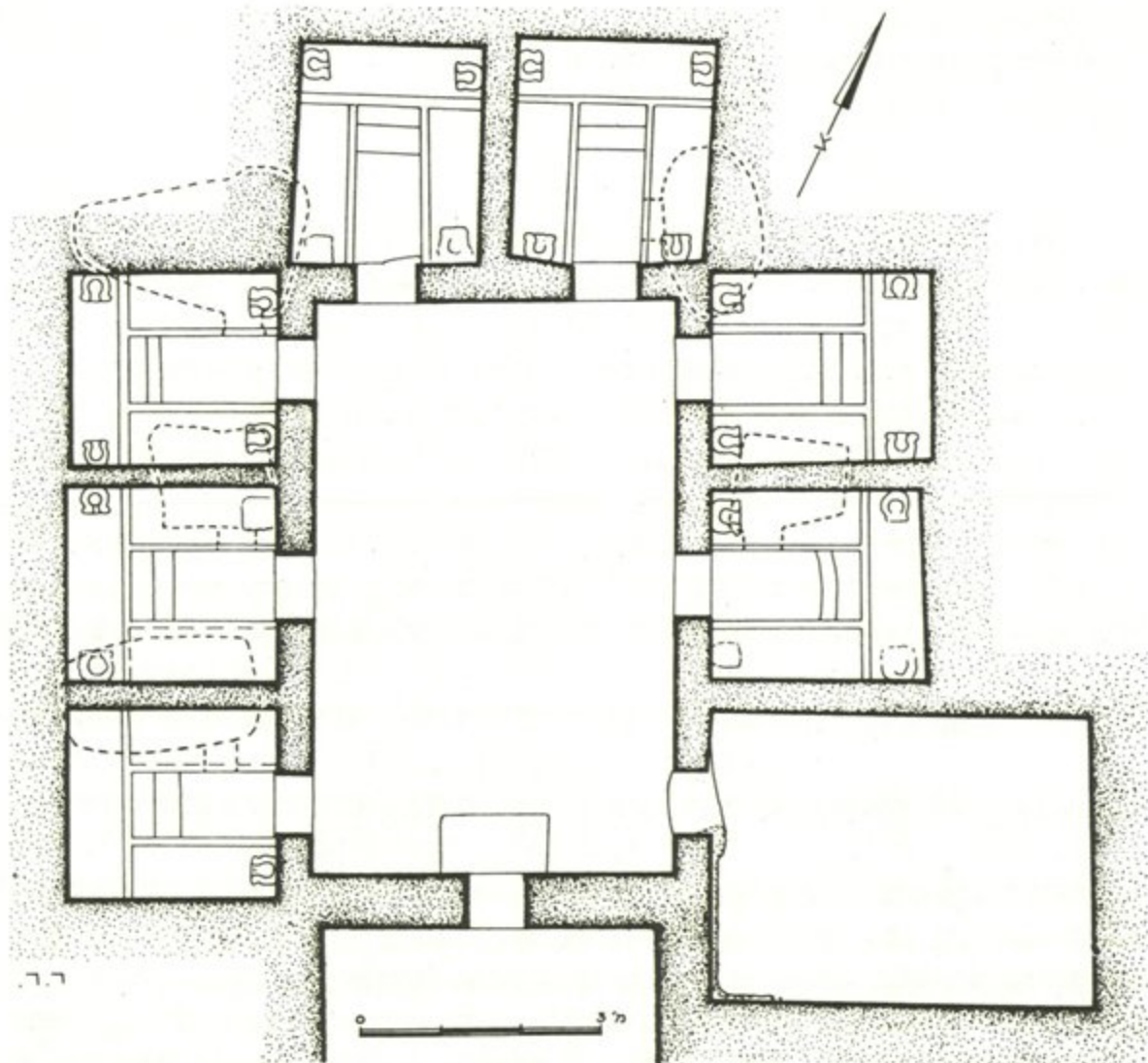
בקירות סביב אולם הכניסה נחצבו פתחיהם של שישה חדרי קבורה, שניים בכל צד, מלבד בקיר הפתח לאולם. החדר הראשון שמימין לפתח האולם מדרומו הוא גדול מיתר החדרים ולא נמצאו בו כל מתקני קבורה; הוא שימש לפי הנחתנו לטיפול בגוויות הנפטרים, אולי לבישוםם ב'בשמים וזנים מרקחים' (דברי הימים ב, טז יד) על מנת לסתור את תהליכי רקבון הגופות. סביב פתחי החדרים, בצד הפונה לאולם הכניסה, נחצבו מסגרות משוקעות, שנועדו אולי ללוחות עץ שבהם סגרו את הפתחים. חדרי הקבורה סביב האולם דומים בממדיהם ובתוכניהם. מידותיהם הממוצעות הן כ-2.40 X 1.80 מ'. גובה פתחי החדרים הוא 1.80 מ', ולכל חדר קבורה יש שלוש אצטבאות, המתרוממות לגובה של כמטר אחד משלושת עבריו של מעבר מרכזי, בצורת האות 'ח'. אל האצטבה האחורית עלו בעזרת מדרגה אחת או שתיים, שנחצבו בסלע בירכתי המעבר, אל מול הפתח. בשולי האצטבאות, בצד הפונה אל המעבר המרכזי, חצוב מעקה נמוך שנועד למנוע נפילת חפצי המנחה שהונחו עם הנפטרים על גבי האצטבאות. בפני האצטבאות גולפו מן הסלע משכבי ראש, בצורת פרסה בולטת שקצותיה מתעגלים. משכבי הראש עוצבו באצטבאות הצדדיות בצד הפונה אל הפתח, ואילו באצטבה האחורית עוצבו שני משכבי ראש, אחד בכל קצה, כך שהושכבו שם שני נפטרים בתנוחת

נזכרות מנורות במקדשים (וראה: קונקורדנציה, ערך 'מנורה', וכן: מ' הרן, 'מנורה', א"מ, ה, טורים 22-14). בהיכל בלשאצר מלך בבל נזכרת 'נברשתא' (דניאל ה ה), שהייתה מן הסתם מנורה תלויה. לצורך השוואה ראה גם מנורת תלייה אטרוסקית עשויה ברונזה מן המאה ה' לפסה"ג, שנתגלתה בקורטינה שבאיטליה: M. Pallotino, *The Etruscans*, Harmondsworth 1978, pl. 85 R.S. Ellis, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*, New Haven 1968

⁶⁴ ג' ברקאי, 'המגרה והטפחות', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, יא (1997), עמ' 32-45. וכן ראה: ברקאי, קברים וקבורה, עמ' 126, 151-152.

⁶⁵ פיוטרובסקי (לעיל, הערה 15), עמ' 212, ציור 60.

⁶⁶ המקורות המקראיים מרמזים כי לתאורה בבתי אמידים לא הסתפקו בנרות החרס הרגילים, שהיו מצויים בכל בית, אלא התקינו מנורות כחלק מריהוט הבית. וראה, למשל, את ביתה של 'האישה הגדולה' (=אצילה) בשונם, שבעליית ביתה היו מיטה, שולחן, כסא ומנורה (מלכים ב, ד י). בעיקר

איור 6. מערה מס' 2 – סנט אטיין

צמד הפוכים, זה ראשו לכאן וזה ראשו לכאן. משכבי הראש במערות בחצר מנזר סנט אטיין בולטים מפני האצטבאות, בעוד שבקבוצת המערות בעלות התקרות הגמלוניות בכפר השילוח ראינו משכבי ראש משוקעים, שנכרו אל תוך כריות סלע מוגבהות. משכבי הראש ידועים לנו במערות הקברים של תקופת הבית הראשון גם בכתף הינום ובגיא בן הינום התחתון, ואף באתרים של ערי השדה ביהודה כמו לכיש, ח'רבת אל-פום שבשפלה או גבעון שמצפון לירושלים ואף בצובה שממערב לירושלים.⁶⁸ משכבי הראש מחקים ככל הנראה פריט ריהוט מיטלטל עשוי עץ, שהיה מונח על מיטותיהם של בני

הנפטרים ללידה מחדש. לדעתנו אין להשערתו של קיל כל יסוד בממצאים או במקורות הכתובים, הנפטרים תמיד שכובים פרקדן בתנוחת שינה, ולא בתנוחה עוברית מכווצת. ראה: O. Keel, 'The Peculiar Headrests for the Dead in First Temple Times', *BAR*, 13,4 (1987), pp. 50-53; G. Barkay, 'Burial Headrests as a Return to the Womb – a Reevaluation', *ibid.*, 14 (1988), pp. 48-50

⁶⁸ על משכבי הראש שבכפר השילוח ראה: אוסישקין, כפר-השילוח, עמ' 238. וכן ראה: ברקאי, קברים וקבורה, עמ' 150-151 והערה 165. בעקבות פרסומם של משכבי הראש הדומים לפאת האלה חתחור, במערכה מס' 2 שבחצר מנזר סנט אטיין (ראה להלן), הציע א' קיל שמשכבים אלה אינם אלא חיקוי לסמל האומגה, המצוי באמנות של האלף השני לפסה"ג והמייצג את רחם האישה. לפיכך הציע קיל שבקברים אלה ישנה הכנה של

התקופה; פריטים זהים מוכרים בתרבותה של מצרים הקדומה (והשווה: 'ראש המיטה' – בראשית מז לא). מתחת לאצטבה הימנית של כל אחד מחדרי הקבורה נחצב פתח רבוע, המוליך מן המעבר המרכזי אל חלל בלתי רגולארי, לרוב סגלגל בתוכניתו, ששימש כמאספה ונועד לליקוט עצמות הנפטרים ומנחות הקבורה מן האצטבאות, על מנת לפנות מקום לקבורתו של דור הנפטרים הבא על גבי האצטבאות. חלל המאספות המתחיל מתחת לאצטבה הימנית של כל חדר נמשך אל מתחת לאצטבה השמאלית של החדר הסמוך.

אחד משני החדרים שמול הפתח שונה בפרטים רבים מיתר חדרי הקבורה. זהו החדר האחורי הימני, שתקרתו גבוהה בהרבה מאלה של החדרים האחרים. בחדר זה נחצבו רק שתי אצטבאות משני עברי המעבר המרכזי. האצטבאות ארוכות מן הרגיל, ומצוידות במשכבי ראש בשני קצותיהם, כך שגם כאן נקברו ארבעה נפטרים בעת ובעונה אחת. בקיר האחורי, המזרחי, של חדר זה נחצבו ספינים מרובעים רדודים, ובמעלה הקירות עוצבו כרכובי טפחות כפולים בדומה לאלה שבאולם הכניסה המפואר. בירכתי המעבר המרכזי של החדר חצוב גרם מדרגות, המוביל מזרחה אל חדר נוסף, שמפלס רצפתו גבוה יותר. החדר הפנימי, הנראה כאילו כל תוכנית המערה מובילה אליו, היה ככל הנראה החשוב בחדרי הקבורה במערה כולה. בחדר פנימי זה נמצאו במקום האצטבאות הרגילות שלושה ארונות קבורה נייחים דמויי סרקופגים, חצובים מן הסלע, סדורים בצורת האות 'ח' סביב מעבר מרכזי. הארון מול הפתח היה מורם מעט גבוה יותר מהשניים הצדדיים. בקירות החדר נחצבו כעין מדפים, להנחת לוחות אבן שכיסו את הארונות. בחדר פנימי זה אין מאספה, שכן הוא נועד לקבורה ראשונית, ללא צורך בליקוט עצמות. גם בחדר זה, כמו בחדרים המיוחדים האחרים שבמערה, נחצבו במפגש הקירות עם התקרה כרכובי טפחות כפולים. חדר זה שימש ככל הנראה את אבות המשפחה בעלת המערה, והארון המוגבה שמול הפתח נועד כנראה לקבורתו של אבי המשפחה.

מערה מס' 2 בחצר מנזר סנט אטיין (איור 6) דומה בעקרונות התכנון שלה למערה הראשונה. היא מצטיינת במשכבי ראש מגולפים בתבליט גבוה, מעוצבים בדמות תסרוקתה של האלה המצרית תתחור – כעין פרסה שבשני קצותיה שני תלתלים מעוגלים משני צדי פתח הצוואר. פריט זה מצטרף לכרכוב המצרי של 'קבר בת פרעה', לפירמידה שעטרה אותו ולפרטים אדריכליים נוספים שנמצאו בכפר השילוח, המעידים על השראה מתרבות מצרים.

במערה מס' 1 ניתן היה לקבור 23 נקברים בעת ובעונה אחת, ואילו במערה מס' 2 יש מקומות עבור 28 נקברים. שתי המערות מצטיינות בתכנוןן ובאיכות חציבתן, ואין ספק שחוצביהן עבדו לפי תוכנית משורטטת מראש שהייתה בידם. על פי המידות ניתן ללמוד על תקני המידות, על היחסים המתמטיים ועל החישוב של מתכנניהן. מערה מס' 1 תוכננה ונחצבה לפי התקן של האמה המצרית המלכותית, שאורכה 52.5 ס"מ, ואילו מערה מס' 2 נחצבה בהתאם לתקן האמה המצרית הקצרה של 45 ס"מ. אולם הכניסה במערה מס' 1 אורכה 10 אמות, רוחב 8 אמות וגובה 7 אמות. פרופורציות נאות אלה, הידועות בתולדות האדריכלות כ'חתך הזהב', משוות לאולם מראה הרמוני במיוחד. אולם הכניסה של מערה מס' 2 הוא ברוחב 10 אמות ואורכה 16 אמות; תקרתו לא נשתמרה, אך ישנם סימנים המעידים שגובהו היה 7 אמות. שטחה הכולל של מערה מס' 1 מגיע לכ-78 מ"ר, וזה של מערה מס' 2, כ-94 מ"ר. אין ספק שהממדים והתוכנית של מערות אלו הושפעו, כפרטים

האדריכליים שבתוכן, מהארמונות של תקופת המלוכה שניצבו באותה עת במלוא הדרם, ואולי אף תוכננו בידי אותם אדריכלים. העיקרון הבסיסי של תוכניתן – אולם מרכזי שממנו נפתחים חדרי קבורה לשלושה עברים – חוזר במערות קבורה רבות אחרות מתקופת המלוכה בירושלים וביהודה, אלא שכאן הוא מופיע בצורתו המושלמת והמפוארת ביותר. גם מערה מס' 24 בכתף הינום (להלן) תוכננה ונחצבה על פי אותם עקרונות תכנון בסיסיים, וכמוה אף מערות קברים נוספות בבתי הקברות של ירושלים של ימי בית דוד. אותה תוכנית בסיסית של אולם מרכזי שממנו נפתחים חדרי צדדיים ניכרת גם ביסודותיו של הארמון היחיד שתוכניתו מוכרת לנו ביהודה של תקופת המלוכה, והוא 'ארמון A', מן המאה ה' לפסה"נ, בצפון של מכלול ארמון המצודה בלכיש.⁶⁹ הפאר הרב של שתי מערות הקבורה בחצר מנזר סנט אטיין הוא אולי המקבילה הקרובה ביותר שבידינו למערות הקברים של מלכי יהודה, ואין תימה אפוא שחוקרים אחדים הציעו לזהותן כמערות קברים מלכותיות.⁷⁰

בשנת 1994 נתגלתה מערת קברים נרחבת נוספת, הדומה בתכנונה הכללי למערות בחצר מנזר סנט אטיין, מתחת למבנה בית הספר שמידט מצפון לשער שכס. מן המערה נשתמרו חלקים בלבד, וחלקים אחרים מולאו בבטון בעת בניית בית הספר. למערה היה אולם כניסה נרחב עם מדרגת סף מוגבהת; ממנו התפצלו שישה חדרי קבורה בעלי אצטבאות ומאספות, שמהם נראים כיום שרידיהם של שלושה בלבד. לאצטבאות הקבורה יש משכבי ראש מעוצבים, הבולטים ממפלס האצטבה. מידותיו של אולם הכניסה היו כנראה זהות לאלה של האולם במערה מס' 1, בחצר מנזר סנט אטיין, כלומר 8x10 אמות מצריות מלכותיות. מערה זו היא כנראה המקור של כמה כלים מתקופת הברזל ב שהיו שמורים באוסף של אכסניית פאולוס, וסופר עליהם שנתגלו בעת החפירות במקום. מערת הקברים שמתחת בית ספר שמידט נחשפה כנראה בעת בניית בית הספר בראשית שנות השישים של המאה העשרים, אך לא פורסמה; משנתגלתה מחדש, היא נחקרה בידי ג' ברקאי.⁷⁰

שתי מערות קברים נוספות של בית הקברות הצפוני הן 'מערת קונדר'⁷¹ ו'מערת האחיות הלבנות',⁷² המצויות בחצרות מנזר האחיות הפרנציסקניות הקורדיליריות ממערב לדרך שכס, מדרום לתחנת האוטובוסים. 'מערת קונדר', הקרויה על שם החוקר שגילה אותה, מורכבת מחצר קדמית קטנה שממנה נכנסו לחדר מבוא קטן. משלושת עבריו של חדר זה נחצבו שלושה חדרי קבורה ובהם אצטבאות. חדרי הקבורה נחצבו על פי תוכנית אחידה, ומתחת לאחת האצטבאות בכל חדר נכרה חלל של מאספה.

'מערת האחיות הלבנות' מתוכננת כאולם שלצדו חדר בודד. באולם הכניסה נחצבו כרכובי טפחות, הבולטים מן הקיר בשיעור של טפח אחד (כ-7 ס"מ). באחד מצדי האולם הושארה במהלך החציבה אצטבה ארוכה שבשלב שימוש משני ומאוחר נחצבו אל תוכה שתי שקתות קבורה עמוקות.

⁶⁹ D. Ussishkin, 'Excavations at Tel Lachish — Preliminary Report', *Tel Aviv*, 5 (1978), p. 29.

⁷⁰ קלונר (לעיל, הערה 14).

⁷¹ קונדר (לעיל, הערה 20), וכן ראה: וורן וקונדר, סקר, עמ' 432-435.

⁷² מערת קברים זו לא פורסמה; פרטים ייכללו בספר של המחבר, העומד לראות אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

מצפון לאולם נחצב חדר קבורה יחיד, ובו שתי אצטבאות ניצבות זו לזו. דומה שמערה זו, בדומה ל'מערת קונדר', נחצבה על פי התקן של האמה המצרית הקצרה.

בשלב מסוים זוהתה 'מערת קונדר' כמקום קברו של ישו הנוצרי. זיהוי זה נשתכח, אך מערה שכנה, ממזרח לדרך שכם, הידועה בשם 'קבר הגן', ירשה את הזיהוי, ומשמשת עד היום מוקד של צליינות.⁷³ מערת 'קבר הגן' עברה שלבים של הרס ושימוש חוזר בתקופה הביזאנטית ובימי הביניים, וכתוצאה מכך אבדו לה כמה ממאפייניה, ואף המראה המקורי שלה שונה; בכל זאת ניתן לזהות בה רבות מתכונותיה המקוריות, המאפשרות לתארך אותה לתקופת הבית הראשון – ולא לתקופות מאוחרות יותר, כפי שהציעו חוקרים שונים בעבר. זו מערה של שני חדרים, חצובים זה לצד זה; אל החדר השני נכנסו ימינה מן הראשון. בחדר הפנימי היו בשלב המקורי שלוש אצטבאות ומעבר מרכזי, כמקובל במערות הקברים של תקופת המלוכה. בתקופה הביזאנטית חצבו אל תוך האצטבאות מקומות משכב דמויי שוקת עמוקה. סידור שני חדרים זה לצד זה, ולא זה מאחורי זה, מייחד כמה מן המערות של תקופת הבית הראשון בירושלים, והוא מצוי בקברו של השר 'אשר על הבית' (לעיל), ב'מערת האחיות הלבנות' ב'מערת חמיאהל' שבגיא בן-הינום, ואף מחוץ לירושלים, במערת קברים בבית שמש.⁷⁴

שתי מערות קברים שנחשפו בעת הכנת רשת הביוב המנדטורית פורסמו בידי ע' מזר. הן מצויות היום מתחת למפלסו של רחוב סולימאן, העובר במקביל לחומה הצפונית של העיר העתיקה.⁷⁵ מקומן של מערות אלה מוכיח שהחפיר המלאכותי החצוב בין חומתה הצפונית של העיר העתיקה ובין גבעת בית הקברות המוסלמי אל-ט'אהירה, זמנו קדום, שכן המערות מתקופת המלוכה נחצבו אל תוך קרקעיתו של החפיר. ייחודן של שתי מערות אלה הוא בעובדה שבשעת גילויין נראו בהן כלי חרס רבים של תקופת הברזל ב באתרם. כלי החרס שייכים לשלהי ימי הבית הראשון והם מסייעים בתיארוכן של יתר המערות בקבוצה זו לשלב כלשהו בשלהי המאה הח' ובמאה הז' לפסה"נ. אחת משתי המערות הייתה מרובת חדרים אך בלתי רגולארית בצורתה; היא נראית בלתי מתוכננת ועבודת חציבתה נראית מרושלת. המערה השנייה תוכננה ונחצבה היטב ובקפידה, ובה שני חדרים חצובים זה מאחורי זה. בחדרים היו אצטבאות קבורה שנחצבו בהתאם למתכונת המקובלת והרגילה בתקופת המלוכה. לאצטבאות היו מעקה נמוך ומשכבי ראש בולטים מפני האצטבה ומעוצבים בצורת פרסה. בעת הקמתו של בניין אכסניית פאולוס, מול שער שכם, נחשפה במקום מצבה עשויה גוש סלע מונוליטי שהופרד מן הסלע שסביבו.⁷⁶ מידותיו של גוש הסלע היו 1.80 X 3.40 מ'. משלושת צדי המצבה נמצאו מדרגות בנויות ובתוכה נחצב חדר קטן. המצבה, החדר שבתוכה וסביבתה הקרובה

⁷³ ג' ברקאי, "קבר הגן" בירושלים, א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א, ירושלים 1984, עמ' 195-203; G. Barkay, 'The Garden Tomb: Was Jesus Buried Here?', *BAR*, 12, (1986), pp. 40-57

⁷⁴ על התופעה של חדרי קבורה החצובים זה לצד זה ולא זה מאחורי זה ראה: ברקאי, קברים וקבורה, עמ' 121.

⁷⁵ ע' מזר (לעיל, הערה 37). שתי מערות אלה נזכרות בהערה קצרה כבר קודם לכן אצל ונסאן; וכן ראה:

ונסאן, ירושלים המקראית, עמ' 37.
C. Schick, 'Newly Discovered Rock Block with Tombs', in: 'Reports and Papers by Dr. Conrad Schick (II)', *PEFQS*, 1867, pp. 105-107; P. Dunkel & J.E. Hanauer, 'Excavations at Jerusalem', *ibid.*, 1902, pp. 403-405 וכן ראה: ונסאן, ירושלים המקראית, עמ' 37; וכן ראה: ברקאי, לעיל, הערה 44, עמ' 18-20.

עברו שינויים במשך הדורות, ולצדה נחשפו כמה קברי תיבה מן התקופה הביזאנטית. על שייכותו של מונומנט זה לתקופת מלכי יהודה מעיד מיקומו בסביבתן הקרובה של כמה מערות קברים נוספות מאותה תקופה. זוהי המצבה המונוליתית היחידה הידועה מחוץ לכפר השילוח.

בית הקברות המערבי

רוח עמירן פירסמה כמה כלי חרס וצלמית עשתורת שנמצאו בעת חפירת היסודות למבנים ברחוב ממילא.⁷⁷ שרידים אלה הם כנראה העדות היחידה שבידינו לקברי הטמנה, כלומר קבורה בקרקע ולא במערות חצובות בסלע. יש לשער שעיקר אוכלוסייתה של ירושלים הקדומה נקבר בקברי הטמנה פשוטה בקרקע, אך לאלה לא נותרו שריד וזכר.

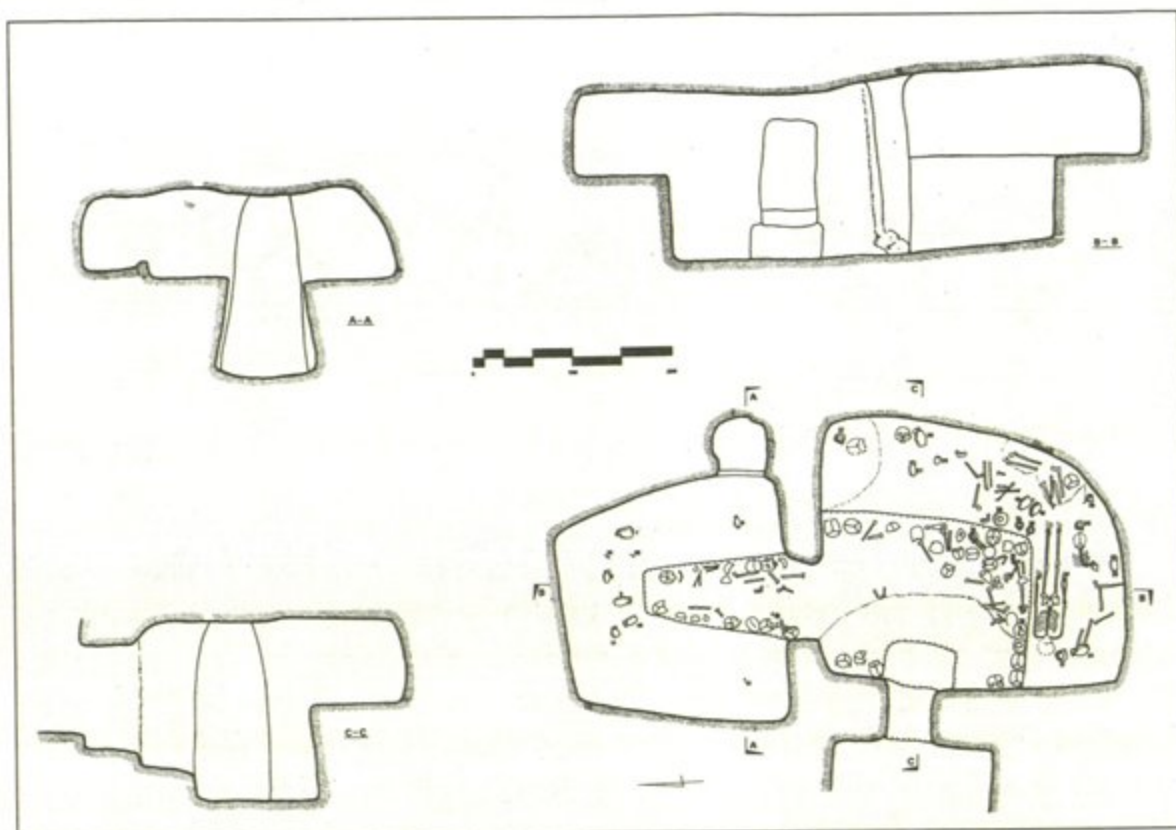
בעת חפירת היסודות לתוכנית הבינוי הגדולה של אזור ממילא, ממערב לשער יפו, נתגלו בין רחוב ממילא ורחוב העמק כעשרים מערות קבורה, שמחציתן נהרסו במידה רבה על ידי פעולות חציבה מאוחרות.⁷⁸ במקום נחשפו שני סוגים של מערות קבורה. בסוג האחד, חדרי אצטבאות סדורות סביב מעבר מרכזי ומאספה מעוגלת, לרוב בפנינה האחורית של החדר, בדומה לתוכניותיהן של המערות הרגילות ביהודה. הסוג השני, שלא נודעו לו עדיין מקבילות במקומות אחרים, עשוי כבור רבוע שמידותיו 1.80×1.80 מ' ועומקו המקורי היה 2-3 מ'. הקבורה במקום נמשכה למן המאה הח' לפסה"נ ועד לכיבוש הבבלי; ברוב המערות יש עדויות להמשך שימוש לקבורה גם בתקופות הבבלית, הפרסית ואף ההלניסטית. בין הממצאים בלטו כמה חותמות ובהם שמות עבריים, כגון חנן. איכות חציבתן של המערות פחותה מן העיבוד של המערות האחרות בירושלים, ואף איכות הסלע במקום ירודה.

שתי מערות קברים מעניינות במיוחד נחשפו בחפירות שהתנהלו לאורך חומת העיר העתיקה המערבית, מדרום לשער יפו ולמצודה.⁷⁹ הן משולכות היום בטיילת הגן שלאורך החומה המערבית. שתי המערות סמוכות זו לזו, פתחיהן רבועים וקטנים, והן נפתחות אל שתי חצרות קדמיות קטנות. המערה האחת בת חדר יחיד, המחולק לשני מרחבים על ידי סרקופג דמוי שוקת החצוב מתוך הסלע ומתרום במרכז החדר. בירכתי החדר נחצב סרקופג נוסף, ניצב בכיוונו לראשון, ויחדיו הם יוצרים צורה דמוית האות T. אל שני חלקיו של החדר מוליכים מן החוץ שני פתחים, ומפלס הרצפה של שני המרחבים שונה. במערה זו קיימים למעשה שני שלבי חציבה. היא נועדה תחילה לקבורת נפטר יחיד, ובשלב מאוחר יותר הוסיפו פתח נוסף, מרחב שני וסרקופג אחורי. בשלב החציבה הראשון השתמשו המתכננים בתקן האמה המצרית הקצרה (של 45 ס"מ), ואילו בשלב השני הם חצבו על פי תקן האמה המלכותית (של 52.5 ס"מ). גם במערות של חצר מנזר סנט אטיין, משלהי ימי הבית הראשון, נעשה, כפי שראינו, שימוש מקביל בשני תקני האמות המצריות. לעומת זאת בכפר השילוח, שמערותיו כנראה קדומות יותר, קיים כמדומה שימוש בלעדי בתקן האמה הארוכה או המלכותית.

המערה השנייה שליד החומה המערבית שונה מן הראשונה בעקרונות התכנון שלה, ונראה

⁷⁷ לעיל, הערה 32.

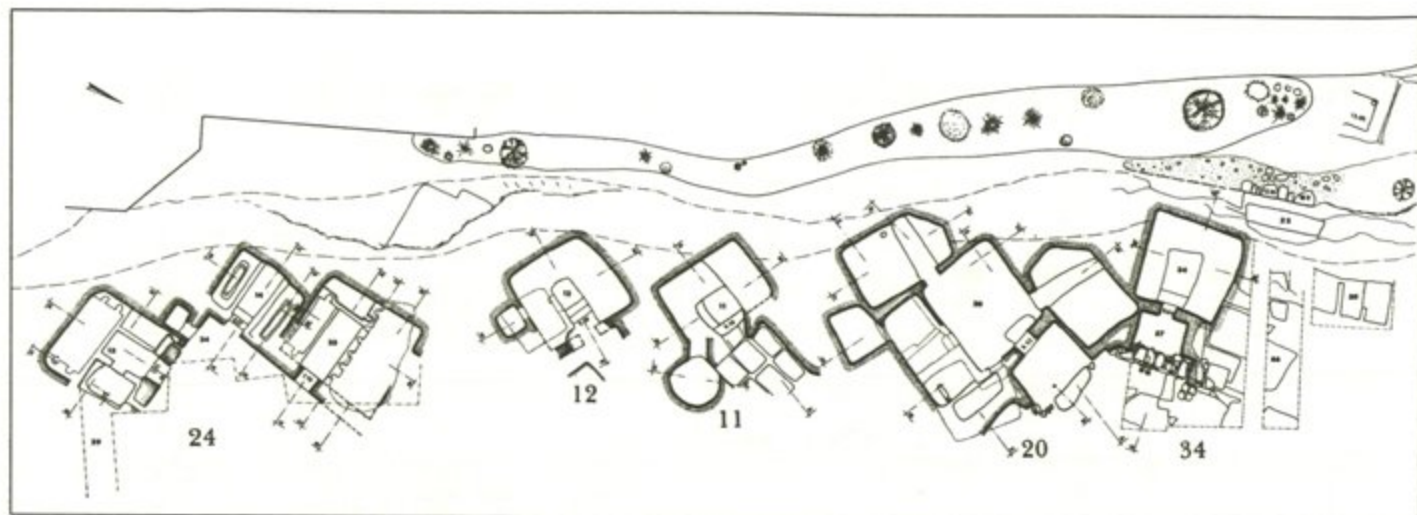
⁷⁸ לעיל, הערה 43.
⁷⁹ לעיל, הערה 39.

איור 7. תוכנית וחתכים – מערת קבורה במורד הר ציון

שהיא מאוחרת לה בזמנה, שכן החוצבים הכירו את המערה הראשונה וניסו להתאים את תוכניתם לקיומה. הם לא הצליחו למנוע פריצת הקיר של המערה הראשונה, ואת החור שנוצר סתמו בטיט. למערה השנייה חצר קטנה ופתח נמוך, שמעליו נחקה חריתה עמוקה דמוית האות V הפוכה. משמעותו של סימן זה, על פי צורתם של סימני הספרות ההיראטיות המצריות שהיו נהוגות ביהודה בתקופת הבית הראשון, הוא המספר חמש. אין לדעת מדוע סומנה מערה זו בסימון מספרי, אם אכן זה פירוש הסימון. משני צדי הפתח סותתו בצד החיצוני שתי אומנות שטוחות, הבולטות מן החזית ומעטרו אותה. זו המערה היחידה הידועה לנו עד עתה מתקופת הבית הראשון שבה מצוי עיצוב אדריכלי של החזית החיצונית, המחקה חזית מבנה בעל שני עמודים או שתי אומנות, מעוצבים מצדי הפתח. רמת הביצוע של הסיתות בחזית המערה מושלמת ומעולה, פני הסלע הוחלקו למשעי, ואין ניכרים כל סימנים של כלי הסיתות. החוצבים העלימו את סימני הסיתות על ידי שפשוף פני הסלע במכשיר מתכת, שראוי לזהותו עם המגרה הנזכרת במקרא (מלכים א, ז ט).⁸⁰ החלקה תוך העלמת סימני הסיתות מצויה גם בכפר השילוח ובמערות של סנט אטיין, אך כאן רמת העיבוד היא המעולה ביותר. פנים המערה עשוי חדר אחד שמידותיו כ-2.50 X 3.50 מ', ומשני עבריו חצובות אצטבאות

⁸⁰ לעיל, הערה 64.

איור 8. תוכנית מערות הקבורה בכתף הינום

מורמות. מאחורי כל אחת משתי האצטבאות נחצבה אל תוך הקיר גומחה מלבנית, שמפלס קרקעיתה זהה לזה של פני האצטבה הצמודה אל הגומחה. על פני האצטבאות ובקרקעית הגומחות נחצבו משכבי ראש, אחד לכל אצטבה ואחד לכל גומחה. משכבי הראש ממוקמים בצד הרחוק מן הפתח. משכבי הראש של מערה זו עוצבו בצורה נאה במיוחד, ובהם פתחי צוואר מוארכים ואלגנטיים. בקיר האחורי שמול פתח המערה נחצבה גומחה בעלת תקרה גמלונית, שמלאכת עשייתה לא הושלמה. ייתכן שכוונת החוצבים הייתה לחצוב במקום פתח לחדר קבורה נוסף, שלא הספיקו להשלימו. מאידך גיסא, ייתכן שהייתה זו גומחה לשמירת מנחות קבורה, או חלל של מאספה מטיפוס שאינו מוכר במקומות אחרים. קיים דמיון בפרטים שונים של תכנון שתי המערות הללו למערות בבית הקברות המזרחי שבכפר השילוח. דמיון זה מצביע ככל הנראה גם על קרבה בזמן, וניתן לתארך את שתי המערות למאה הח' לפסה"נ.

מערות קבורה נוספות נחצבו במצוקי הסלע הנמוכים של גיא בן-הינום ממזרח לברכת הסולטאן.⁸¹ מערות אלה נחפרו חלקית כאשר הורחבה דרך חטיבת ירושלים, העוברת בסמוך, אם כי כבר במאה הי"ט העיד קונרד שיק על קיומן של מערות קברים במקום זה.⁸² אחת מחמש המערות שנתגלו כאן נמצאה חתומה, ובתוכה נראו שרידי הנקברים ושפע מנחות קבורה כפי שהונחו במקום בשלהי ימי הבית הראשון (איור 7). מערה זו מכונה 'מערות חמיאהל בת מנחם', על שמה של אחת מן הנקברות שחותמה ועליו שמה נתגלה במקום. למערה זו יש שני חדרים שנחצבו זה לצד זה. בשני החדרים נחצבו אצטבאות להנחת גוויות הנפטרים. לפי ממצא כלי החרס, שנתגלה במערה זו באתרו, נראה שנהגו להניח למראשותיהם של הנקברים נר חרס, ולרגליהם לגין של יין. בדיקת השלדים שנתגלו במערה העלתה שהנקברים היו כנראה בני משפחה אחת, בעלת כמה תכונות אנתרופולוגיות משותפות.⁸³ בני משפחתה של חמיאהל היו כנראה מן האמידים שהתגוררו בגבעה המערבית של העיר. אל המערה נכנסו דרך פתח מרובע ונמוך, וממנו ירדו במדרגה בודדת אל החדר הראשון, שבו

⁸¹ לעיל, הערה 38. מערות נוספות במקום זה נחשפו בידי ג' אדלשטיין מרשות העתיקות וטרם פורסמו.
⁸² C. Schick, 'Letters from Baurath Schick', *PEFQS*, 1892, p. 16.
⁸³ לעיל, הערה 46.

היו שתי אצטבאות בצורת האות רי"ש. מן החדר הזה ניתן היה לפנות שמאלה, צפונה אל החדר השני, שבו נחצבו שלוש אצטבאות. מחוץ למערה נתגלה 'פקק' אבן, שצורתו וגודלו הותאמו לאלה של הפתח. צרו החיצוני היה רחב, כך שלא ניתן היה לדחוף אותו פנימה אל תוך חלל המערה. בסמוך למערת חמיאהל נתגלו מספר מערות נוספות, ובהן מופיע הסידור הרגיל של שלוש אצטבאות. במערות אלה נחשף גם חלק משרידי מנחות הקבורה שהונחו עם הנפטרים. גם כאן ראשית השימוש הייתה בשלהי ימי הבית הראשון, אך המערות המשיכו לשמש גם מאוחר יותר, עד ימי בית חשמונאי.⁸⁴

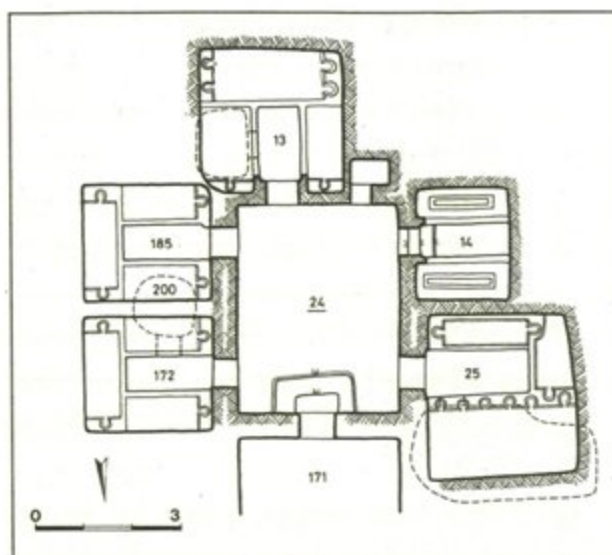
מערות הקברים של כתף הינום נחשפו באחד ממצוקי הסלע במדרונות העליונים בצדו המערבי של גיא בן-הינום, במקום שבו בנויה כיום הכנסייה הסקוטית (איור 8).⁸⁵ החפירות במקום חשפו שבע מערות קבורה מימי הבית הראשון, שנחצבו כנראה כולן במאה הז' לפסה"נ. כל המערות נפגעו בפעולות של חציבת אבני בנייה בתקופות מאוחרות, כך שקטעים מחזיתותיהן ותקרותיהן נעלמו, והיו לאבני בניין במבנים שמן התקופה הביזאנטית ואילך. כל אחת מן המערות שונה מרעותה, אך לכלן יש קווים משותפים מסוימים, והן מייצגות אותם מנהגי קבורה שנהגו בירושלים בשלהי ימי הבית הראשון. בשלוש מן המערות נחשפו ממצאים רבים – קראמיקה, חפצי בית ותכשיטים רבים – שאיפשרו לתארך את חציבתן ולאמוד את טווח שימושן. שתיים מן המערות הן מרובות חדרים ומעניינות במיוחד; השאר בנות חדר אחד בעל שלוש אצטבאות קבורה.

המערה הראשונה מרובת החדרים היא מערה מס' 20. דרך חצר קדמית קטנה נכנסו בעזרת מדרגה בודדת אל אולם כניסה. באולם זה נשתמר קטע מן התקרה המקורית, וכן קטעים מן הכרכוב הזוויתי שנחצב במפגש הקירות והתקרה. מתכנני המערה התכוונו ככל הנראה לחצוב שני חדרים בכל אחד משלושת צדי האולם, מלבד בצד הפתח, בדומה לעיקרון התכנוני שמצאנו במערות של סנט אטיין ובאתרים נוספים. במהלך עבודת החציבה נתקלו החוצבים בעורק של סלע נוקשה שחייב אותם לבטל את תוכניתם המקורית ולשנותה. כדי לפצות את עצמם על המחסור במקומות קבורה עקב ביטול חציבתם של החדרים שתוכננו, נחצבה בצדו הדרומי של אולם הכניסה אצטבה ארוכה ורחבה מן הרגיל שנועדה להשכבה רוחבית של הנפטרים, בכיוון הניצב לקיר, ולא במקביל לו כרגיל. בקיר המערבי של האולם, מדרום לפתח האולם, נחצב פתח מרובע שהוליך אל חלל מאספה גדול ועמוק מן הרגיל, הדומה בצורתה לאות רי"ש. אל המאספה הגדולה, ששירתה את כל חדריה של המערה, ירדו באמצעות מדרג לכף הרגל, שהושאר בולט מן הקיר מתחת לסף הכניסה. מעל חלל המאספה גבוה מעל רצפת האולם, נחשפה תחתיתו של משכב קבורה דמוי סרקופג, שנועד מן הסתם לאבי המשפחה בעלת המערה. מאחורי האצטבה הדרומית הרחבה נחצב תא, שבו ניתן היה לקבור שני נפטרים, אולי נשותיו של אבי המשפחה. מן האולם מסתעפים צפונה ומערבה שני חדרי קבורה עם אצטבאות, שהם כנראה היחידים מששת חדרי הקבורה שתוכננו במקור. פתחיהם אינם מצויים במרכזי קירות האולם אלא מוסטים הצדה. המשך הקירות נועד לפתחי החדרים שעליהם

⁸⁴ ראה: ג' ברקאי, 'ירושלים של ימי בית חשמונאי' (1995), עמ' 231-238.

⁸⁵ לעיל, הערה 41.

כהשתקפות של העיר מימי בית דוד, ד' עמית וח' אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי (עידן, 19).

איור 9. מערה מס' 24 – כתף הינום – תוכנית ושחזור איזומטרי

ויתרו החוצבים בשל קשיות הסלע. מתחת לאצטבה הרחבה שבדרום אולם הכניסה נחצב פתח לחדר קבורה נוסף שבו ישנה אצטבה רחבה בודדת. זהו המקרה היחיד הידוע עד עתה ביהודה ובירושלים שבו מצאנו סידור של קבורה דו-מפלסית. בתקופה העות'מאנית נהפכה המערה למחסן נשק ותחמושת של הצבא התורכי, והיא נהרסה בהתפוצצות. מצאנו בתוכה שרידים רבים של רובים ופריטים צבאיים אחרים מן המאה הי"ט.

המערה השנייה מרובת החדרים מבין מערות הקברים של כתף הינום היא מערה מס' 24 (איור 9). מערה זו מצטיינת בתכנון וביצוע מעולים, אם כי חלקיה המזרחיים נפגעו קשות על ידי מחצבה לאבני בניין מן התקופה העות'מאנית, והשתמרותה חלקית בלבד. מן הפתח, שפנה צפונה, נכנסו באמצעות שתי מדרגות אל אולם מרכזי, שתקרתו חסרה עקב פעולות חציבה מאוחרות. ממדי האולם הם 3.20X4.30 מ', ונראה שהחוצבים תכננו אותו כאולם של 6X8 אמות מצריות מלכותיות. מאולם הכניסה נפתחים חמישה חדרים וכן תא קטן שנחצב במעלה הקיר הדרומי.

מל פתח האולם מצוי פתחו של חדר קבורה (מס' 13) ובו שלוש אצטבאות וחלל מאספה שנכרה תחת האצטבה השמאלית (המזרחית). בשני קצות האצטבה האחורית שמול הפתח עוצבו כריות מורמות, ובכל כרית נחצבו שני משכבי ראש זה לצד זה; כך שבעת ובעונה אחת ניתן היה להשכיב על אצטבה זו ארבעה נפטרים. באצטבאות הצדדיות הוכן מקום לנפטר יחיד בכל אחת מהן. בסך הכול הונחו בחדר זה שישה נפטרים. בצדו המערבי של אולם הכניסה מצויים שני חדרים שנשתמרו היטב. הדרומי שבהם, חדר מס' 14, הוא בעל סף גבוה מיתר החדרים, וגובהו כ-90 ס"מ, לעומת כ-55 ס"מ בפתחים האחרים. בתוך החדר נחצבו שתי אצטבאות מעבריו של מעבר מרכזי. לאצטבאות יש מעקה

גבוה במיוחד — כ־25 ס"מ גובהו, ובפני האצטבאות נחצבו מהמורות או חריצים עמוקים, כמעט לכל אורכה של כל אחת מהן. מהמורות דומות נמצאו גם במערת קבורה שבבית הקברות הקראי בגיא בן הינום התחתון ובאחת המערות של כפר השילוח (מס' 43).⁸⁶ לפי הנחתנו חדר זה שימש לטיפול בגוויות הנפטרים טרם הנחתן על גבי האצטבאות בארבעת חדריה האחרים של המערה (והשווה: דברי הימים ב, טז יד).

החדר הצפוני-המערבי של המערה, מס' 25, דומה בתוכניתו הכללית למתכונת הרגילה, ובו מעבר מרכזי ושלוש אצטבאות. מידותיו של החדר הן כ־2.85X3.30 מ'. אל החדר נכנסו דרך פתח, שהיה גבוה מקומת אדם ובעל סף נמוך. מימין למעבר המרכזי נחצבה אצטבה רחבה מן הרגיל, שמידותיה 1.45X3.20 מ'. לכל אורך האצטבה, בצד הפונה אל המעבר, נחצבה כרית מוגבהת, המשתפלת באלכסון אל פני האצטבה. בתוך הכרית עוצבו שישה משכבי ראש ובהם פתחים לצוואר. סידור זה של שישה משכבי ראש בטור אחד הוא מיוחד לחדר זה, ואין ידועות לו מקבילות בשום מקום אחר. המספר המרבי של משכבי ראש צמודים על גבי אצטבה אחת במקומות אחרים הוא שניים. מן הכרית המוארכת והאלגנטית נחצב משכב ראש נוסף, שביעי, שפתח הצוואר שלו פונה דרומה, והוא שימש את הנקבר שהונח באצטבה האחורית, המערבית, של החדר. לאצטבה השמאלית של החדר היו שני משכבי ראש, שאחד מהם נשתמר היטב, והונחו כאן שני נקברים כצמד הפוכים. לפיכך ניתן היה לקבור בעת ובעונה אחת תשעה נפטרים על גבי האצטבאות של החדר. מתחת לאצטבה הימנית הרחבה נחשף פתח רבוע של מאספה גדולה, שאלה ירדו בעזרת מדרג לכף הרגל שהושאר בולט בדופן המאספה תחת הסף. חלל המאספה הוא גדול בממדיו, כ־2.00 X 3.70 מ' והוא סגולגל בצורתו. למרות שתכנונו של חדר מס' 25 דומה לחדרי האצטבאות הרגילים, הוא מצטיין בפרטים אדריכליים ייחודיים, המשווים לו צורה נאה במיוחד.

בעת חשיפת המאספה התברר כי לא נשדרה, כפי שעלה בגורלן של המאספות האחרות; תוכנה המקורי נשתמר בתוכה ומילא את חללה עד למפלס קרוב לתקרה.⁸⁷ זוהי המאספה היחידה בכל מערות הקבורה של ירושלים של ימי הבית הראשון שבה נתגלה שפע כזה של ממצאים. המצבור העשיר של המאספה כלל למעלה מאלף פריטי ממצא: מאות כלי חרס, שברים של ארון קבורה נדיר עשוי חרס דמוי אמבט מטיפוס אשורי, שפע של תכשיטים — עגילים, טבעות, תליונים, חרוזים, קמיעות וכן כלי עבודה, ראשי חצים של ברזל, עיטורי עצם ושנהב, חפצי זכוכית, חותם אבן עם הכתובת העברית 'פִּלְטָה' ופריטים רבים נוספים. למעלה ממאה מן התכשיטים שנמצאו עשויים מתכות יקרות — כסף וזהב — והם מעידים על עושרם של בני ירושלים, על טעמם האמנותי המשובח ועל קשרי החוץ שלהם, שכן רבים מן התכשיטים הם מטיפוסים הידועים לנו בארצות רחוקות — מאירן, אשור ובבל במזרח ועד לאטרווריה, סרדיניה וספרד במערב, מממלכת אררט בצפון ועד לסוריה וארץ ישראל בדרום. שמו של האיש המופיע בחותם שנתגלה במאספה — פִּלְטָה, מן

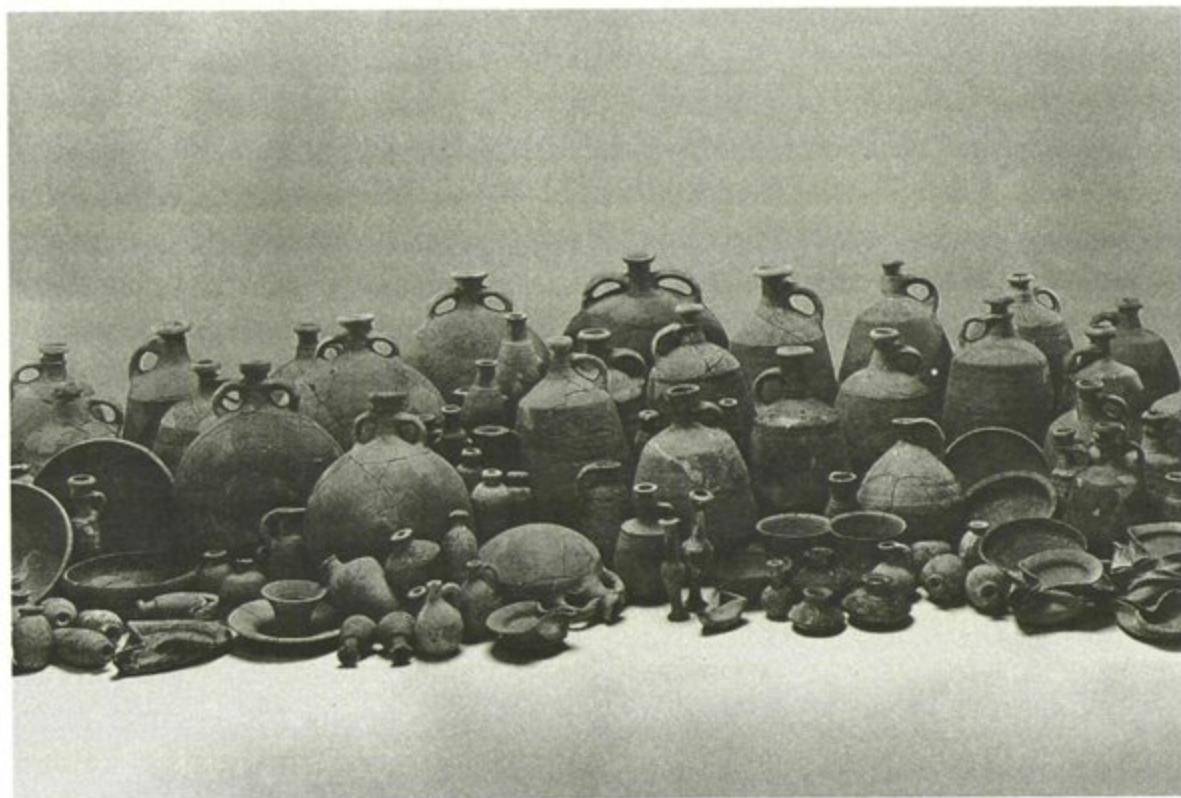
ירושלים (קטלוג מוזיאון ישראל, 274), ירושלים 1986, עמ' 26 ואילך.

⁸⁶ אוסישקין, כפר-השילוח, עמ' 203-204.

⁸⁷ ג' ברקאי, כתף-הינום מטמון אל פני חומות

הסתם קיצור של פלטיהו – נתגלה גם חקוק על גבי אבן שנחשפה בחפירות בעיר דויד.⁸⁸ בין ממצאי המאספה היה גם מטבע זעיר של כסף שנטבע באי קוס שבים האגיאלי, שהוא כנראה מן הקדומים במטבעות שנתגלו בארץ ישראל, וזמנו המאה ה' לפסה"נ.⁸⁹

חלק מכלי החרס שנתגלו במאספה זמנם הוא המאה ה' לפסה"נ, מן התקופה של שלטון הבבלים, לאחר כיבושה של ירושלים בידי נבוכדנאצר מלך בבל; (איור 10). הדבר מעיד על כך שגם משפחות אמידות, ולא רק דלת העם, נותרו לשבת בירושלים לאחר חורבן המקדש וביצוריה של העיר, והם המשיכו לקבור את מתייהם במערות הקבורה שנחצבו בשלהי תקופת המלוכה. בדיקות אנתרופולוגיות הראו שבמאספה נמצאו שרידיהם של 95 נקברים לפחות.⁹⁰ לפי ראשי החצים הרבים שנתגלו במאספה ניתן אולי להניח שחלק מן הנקברים היו קרבנות הקרבות עם הבבלים לפני כיבוש העיר ובמהלכו בשנת 586/587 לפסה"נ.

איור 10. מבחר כלי חרס מן המאספה במערה 24 בכתף הינום

הדין וחשבון האנתרופולוגי של ממצאי המאספה טרם פורסם; נתון זה נמסר לי באדיבותה של פרופ' פטרישיה סמית, שתפרסם את הדין וחשבון. (1985), pp. 1-5

⁹⁰

⁸⁸ שילה, קדם, 19, עמ' יד.
⁸⁹ R. Barkay, 'An Archaic Greek Coin from the "Shoulder of Hinnom": Excavations in Jerusalem', *Israel Numismatic Journal*, 8 (1984-)

הממצא החשוב והמרתק ביותר שעלה במאספה הן שתי לוחיות כסף, שנמצאו מגוללות בדמות מגילות זעירות בגודל של בדלי סיגריות.⁹¹ משנפרשו הלוחיות, התברר שהן קמיעות, שנענדו כנראה על גופם של הנקברים בחייהם, והובאו לקבורה יחד עמם. על כל אחת מן הלוחיות נכתבו במקור כ-18-19 שורות בכתב העברי הקדום, שכללו נוסחי ברכה ובהם מרכיבי ברכת הכוהנים שבמקרא (במדבר, ו כד-כו). לפריטים אלה נודעת חשיבות רבה, משום שהם פותחים לנו צוהר אל עולמם הרוחני של בני ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון. הלוחיות נעשו כסף כמעט טהור (99% כסף), כנראה בשל יוקרתו של הנוסח שנכתב עליהן, או בשל עושרם ומעמדם של בעליהן. נוסחי הברכה שבלוחיות הם קטעי פסוקי המקרא הקדומים ביותר הידועים לנו כיום, והם קודמים בזמנם להתגבשותו של נוסח המסורה. חפצים כאלה, שנענדו על הגוף, נזכרים לרוב במקרא; הם מכונים בשמות עדות, זכרון, טוטפות, בתי נפש ועוד, והם עשויים להיות ממבשרי התפילין, שקיבלו את צורתן ותוכנן כפי שהם מוכרים ביהדות עד ימינו רק בימי הבית השני.

מערה אחרת של כתף הינום, שנמצאה ריקה מכל ממצא, היא מערה מס' 12, החצובה באותו מצוק סלעי מיד מצפון למערה מס' 24. מערה זו מצטיינת בכעין משולשים ספריים או תלילים החצובים בפינותיו העליונות של החדר, במפגש הקירות והתקרה. אלה נחצבו גם בסמוך לתקרת המאספה שבאותה מערה. ייתכן שלפנינו חיקוי לדרך הצרת מרחב הקירוי בגגות המבנים באדריכלות הבנויה, שהועתקה אל מערת קבורה. סידור זה בולט במיוחד בהשוואה לשאר מערות הקבורה בירושלים, שבהן הפינות העליונות של חדרי הקבורה נחצבו בזוויות ישירות.

קבורה נוספת של מערות קבורה מימי הבית הראשון נתגלתה במצוקי הסלע הזקופים המתרוממים בצדו הדרומי של גיא בן הינום התחתון. מערות אלה משולבות בין מערות רבות נוספות, שזמנן הוא מימי הבית השני ואף מתקופות מאוחרות יותר. ריכוז אחד של מערות מצוי בתחומי בית הקברות החדש של היהודים הקראים,⁹² ואחר מצוי בסמוך למנזר אונופריס (חקל דמא), סמוך למפגשו של הגיא עם נחל קדרון. בכמה מן המערות נמצאו משכבי ראש מעוצבים, דומים לאלה שבבתי הקברות האחרים של ירושלים מימי הבית הראשון; באחרות יש סממנים אדריכליים ברורים המאפשרים לתארכן לתקופה זו, למרות שינויים שנעשו בהן ברבות השנים, ולמרות שבחלק מהן מצויות כתובות יווניות מן התקופה הביזנטית.

אחת המערות של גיא בן הינום התחתון, שפורסמה בזמנו בידי מקאליסטר (מס' 23 ברשימתו),⁹³ היא בעלת שלושה חדרים: חדר מבוא ומשני צדדיו, מימין ומשמאל, חדרי קבורה עם אצטבאות ומשכבי ראש נאים. מערה אחרת, שנפגעה בפעולות חציבה מאוחרות, מצויה במדרון היורד מבתי

and Conduits near Jerusalem', *AASOR*, 2-3 (1921-1922), pp. 82-86; וכן: ברקאי (לעיל, הערה 40), עמ' 334 ואילך.

⁹³ מקאליסטר, שם, עמ' 248 (תוכנית IX). המערה נסקרה על ידי המחבר מחדש בשנת 1982, ופורטה בחיבורו (לעיל, הערה 40), עמ' 361-357.

⁹¹ לעיל, הערה 42. ראה גם להלן, עמ' 290-295.
⁹² מערות הקברים בשטח בית הקברות הקראי לא פורסמו, אם כי כמה מן המערות מופיעות בתיאורים של מקאליסטר ושל וורל; וראה: מקאליסטר, קברים חצובים (1900), עמ' 242; וכן: W.H. Worrell, 'Sepulchral Cup Marks, Pools

התחתונים של שכונת דיר אבו תור. במערה זו נראה כרכוב הטפחות במעלה הקיר. היא תוארה לראשונה בידי פלינדרס פיטרי, שהזכיר את הכרכוב הזוויתי.⁹⁴

בשטח בית הקברות הקראי מצויה מערת קברים שתוכניתה דומה לזו של המערות המפוארות מרובות החדרים של התקופה.⁹⁵ למערה זו אולם כניסה שאליו נכנסו מחצר קדמית קטנה בעזרת מדרגה חצובה. סביב שלושת עבריו של האולם נחצבו שלושה חדרי קבורה, ובהם אצטבאות ומאספות. לידה מצויות עוד שתי מערות של חדר יחיד, ובהן אצטבאות מורמות ומאספה בעלת מיתאר מרובע בירכתי החדר.

דומה שמיפוי המדויק של מערות הקברים משלהי ימי הבית הראשון במהלכו התחתון של גיא בן-היננוס מאפשר לנו לעמוד על מקומו של אזור הפולחן שכונה בשם ה'תופת', שבו עבדו בני ירושלים למולך (ראה: ירמיהו ז לא-לב). מקום הפולחן היה בוודאי באחד מאותם אזורים של מדרונות הגיא, שבו נעדרות מערות הקבורה של תקופת המלוכה.

מערות הקברים במעגל החיצוני של העורף החקלאי של העיר הן ברובן פשוטות ועשויות במתכונת הרגילה של חדר יחיד ובו אצטבאות ומאספה. אחת המערות הללו, שנחשפה בשכונת רמות, הייתה מערה טבעית שהותקנה לקבורה, ובה קיר פנימי בנוי בין חדר המבוא לחדר הקבורה הפנימי; אחת האצטבאות נבנתה מאבנים ולא נחצבה מן הסלע.⁹⁶

עיר המתים של ירושלים בימי הבית הראשון מהווה ריכוז חשוב ביותר של נתונים על אודות חייה ותולדותיה של העיר באותה עת. דומה שהנתונים הארכיאולוגיים שבידינו מעיר המתים אף עולים בכמות ובאיכות על אלו שנחשפו בבתי המגורים של העיר מאותה תקופה.

⁹⁴ W.M.F. Petrie, 'Notes on Places Visited in Jerusalem', *PEFQS*, 1890, pp. 157-159
⁹⁵ ראה לעיל, הערה 92, ההפניות למקאליסטר ולוורל, וכן ברקאי, דוקטורט, עמ' 343-347.
⁹⁶ ו' צפיריס, 'מערת קבורה ברמות', עתיקות, ח (סדרה עברית) (תשמ"ב), עמ' 11. על מערות אחרות באזורי העורף הכפרי של ירושלים בתקופת המלוכה ראה: קלונר, מערות קבורה.

פרק שנים-עשר הכתובות העבריות מתקופת הבית הראשון

דניאל ויונשטוב

בארבעת העשורים האחרונים התווספו לאוצר כתובות ירושלים מימי הבית הראשון עשרות רבות של כתובות, חותמות וטביעות חותם שנתגלו בחפירות הארכיאולוגיות, ובייחוד חפירות הכותל הדרומי, העופל, הרובע היהודי ועיר דוד.¹ אמנם, הממצא עודנו דל ומרבית הכתובות קצרות ומקוטעות, אבל יש בהן כדי לנסוך אור רב על הלשון, הכתיב והכתיבה בבירת ממלכת יהודה בימי הבית הראשון. בדיוננו נעסוק אך ורק בכתובות העבריות² שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות, או שיש בדינו ידיעות על מקום הימצאן. בפרק זה נכללות הכתובות שפורסמו עד כה, בתוספת הכתובות מעיר דוד (למעט הבולות והחותמות שעדיין לא פורסמו). הכתובות הידועות זה מכבר, כגון כתובת השילוח, כתובת '...יהו אשר על הבית' וכיוצא באלה, יטופלו בקיצור. לעומת זאת, כתובות שנתפרסמו בשנים האחרונות, או רעיונות שהובעו לאחרונה, יפורטו יותר. יש בפרק זה כתובות חדשות יחסית, שקריאתן קשה ואין בדינו להציע קריאה טובה יותר. במקרה זה תוצג קריאת המהדיר ללא הערה מצדנו. קטעי כתובות שהאותיות ששרדו בהם אינן יוצרות מילה כלשהי לא הובאו בפרק זה.

כתובות מונומנטליות

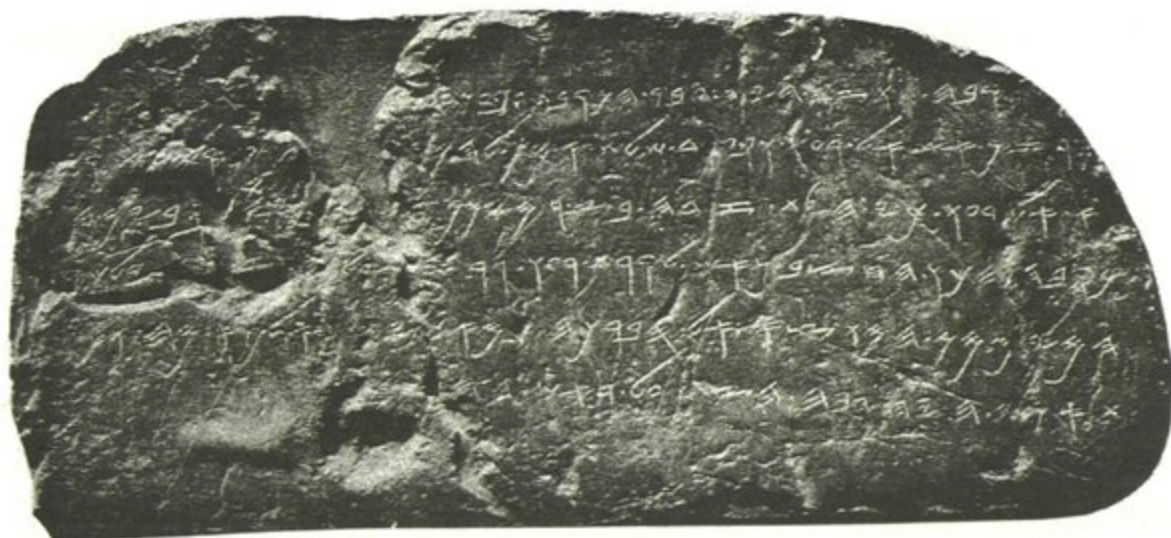
1.1 כתובת השילוח (איור 1)³

בתעלה התת-קרקעית שהובילה את מי הגיחון אל ברכת השילוח, כ-6 מטר מן הברכה, נתגלתה ב-1880 כתובת בת שש שורות, חרותה בקיר המזרחי של התעלה. השטח המוחלק, שהוכן לכתיבה, גדול פי שניים מהשטח שעליו נחרתה הכתובת. סיום מפעל החציבה של התעלה, המונצח בכתובת, מתועד ומתוארך היטב במקרא (מלכים ב, כ כ; דברי הימים ב, לב ג-ד, ל; ואף בן סירא מח יז). הוא בוצע במסגרת הכנותיו של חזקיהו מלך יהודה לבואו של צבא סנחריב, אשר הטיל מצור על ירושלים בשנת 701 לפסה"נ.

¹ על שלוש כתובות דרום-ערביות מן המאה ה' לפסה"נ ראה: Y. Shiloh, 'South Arabian Inscriptions from the City of David Jerusalem', *PEQ*, 119 (1987), pp. 9-18. אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 13-16; רנן, אפיגרפיה, I, עמ' 178-179, ולעיל, עמ' 219.

² מחקר זה נתמך על ידי הקרן למחקר בסיסי שבניהול האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. תודתי נתונה לפרופ' י' נוה, אשר הדריך אותי בעבודה זו.

³ לסקירה ממצה ראה: קוטשר, כתובות ירושלים; אחיטוב, אסופת כתובות; רנן, אפיגרפיה, כולל דיונים פליאוגרפיים וביבליוגרפיה מפורטת ביותר.

איור 1. כתובת השילוח

- 1 תמה- הנקבה-זוה- היה-דבר-הנקבה-בעור- [מנפס-החצבס-את-]
- 2 הגרון-אש-אל-רעו-ובעור-שלש-אמת-להנק- [ב-נשמ]-ע-קל-אש-ק
- 3 רא-אל-רעו-כי-הית-זדה-בצר-מימן- [ומ-]ש-אל-ובים-ה
- 4 נקבה-הכו-החצבס-אש-לקרת-רעו-גרזן-על- [ג-רזן-וילכת-]
- 5 המיס-מן-המוצא-אל-הברכה-במאתים-ואלף-אמה-ומ- [א]
- 6 ת-אמה-היה-גבה-הצר-על-ראש-החצב- [ס]

הכתיבה היא פורמלית ונאה, דומה לכתב ידו של סופר: המילים מופרדות בקפידה על ידי נקודות, כדרך הפרדתן הטיפוסית בכתב העברי, ומודגשת ההצללה, היינו, עיבוי הקווים היוורדים כלפי ימין.

שורה 1: 'תמה': הצעות מרובות הוצעו להשלמת השבר שבתחילת הכתובת. בין העיקריות: 'הן', 'דבר', 'זאת', 'זה'.

שורה 2: '[נשמ]ע' הינה ההשלמה המקובלת ביותר.⁴ אחרים גורסים '[וישמ]ע'.⁵

שורה 3: 'זדה' היא התיבה היחידה שנותרה ללא פירוש מוסכם וברור. רוב החוקרים ראו בה מילה המציינת סדק טבעי בסלע, שלאורכו חצבו את התעלה.⁶ אחרים מפרשים אותה כמונח טכני, הקשור

ראה: E. Puech, 'L'inscription du tunnel de Siloe', *RB*, 81 (1974), p. 200, no. 16

לערעור על קיום סדק כזה ראה לאחרונה: A. Shimron, A. Frumkin, J. Rosenbaum & Y.

⁴ קוטשר, כתובות ירושלים, עמ' 170; H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische*

⁶ *Inscriften*, Wiesbaden 1966-1968, no. 189 ועוד.

במלאכת החציבה, או ככינאי להד שנשמע בסלע כאשר שלוש אמות בלבד הפרידו בין שתי חוליות הכורים.⁷ אולם אין אף לאחד מפירושים אלה או לאחרים שהוצעו סימוכים אטימולוגיים בשום שפה שמית.

תפקידה של הכתובת, שאין אפשרות לשייך אותה לשום סוג של כתובות שמיות מערביות, איננו מחוור די צורכו. אין בה אזכור של המלך או אישיות רמת דרג אחרת, כדרך הכתובות המלכותיות במזרח הקדום, שמטרתן העיקרית הייתה פיזור שמם של מלכים. כמו כן קשה לייחס לחוצבים עצמם כתיבה ספרותית כגון זו.

הצעה מקורית הועלתה על ידי ג' לוי דלֶה וִיֶדֶה,⁸ הרואה בכתובת טקסט שלא נועד במקורו להיות מוצב בכתובת כלשהי. לדעתו הטקסט הוא פרשה מתוך כרוניקה או תיאור ספרותי אחר של מאורעות שונים בממלכת יהודה, אשר הוחלט, בזמן מסוים לאחר השלמת מפעל החציבה, להעתיקו על הסלע. דלה וידה משער שהכרוניקה האמורה אינה אלא ספר דברי הימים למלכי יהודה, שהוא אחד המקורות הספרותיים העיקריים של בעל ספר מלכים. אם נכונה השערה זו, הרי אלה יתר דברי חזקיהו מ'ספר דברי הימים למלכי יהודה' שלא נכללו בקנון המקראי (מלכים ב, כ כ; דברי הימים ב, לב לב).

חיוק לדעה זו נמצא בדיעבד במחקרה של צפורה טלשיר,⁹ אשר הראתה שנוסח כתובת השילוח מתאים לתבנית מקראית קבועה, בעלת ארבעה חלקים, אשר שימשה לפירוט נושאים כלליים יותר. בנוסחה מורכבת זו – שבוודאי רחוקה מלשון הדיבור של פשוטי העם – נכתבו, בין היתר, שני חוקים בספר דברים טו, א-ב; יט ג-ה, אך היא ידועה היטב בלשון הסיפורת המקראית. התוספת 'היה' בנוסחה שבכתובת השילוח עשויה להדגיש את הפרש הזמן בין הכתיבה למאורע המסופר. אין בידינו לקבוע כמה זמן חלף בין כריית התעלה לבין חקיקת הכתובת, אולם מבחינה פליאוגרפית יחסית היא יכלה להיחרת רק במאה הז' לפסה"נ, אחרי חרסי שומרון (מן המאה הח') ולפני מכתבי לכיש (מראשית המאה הו'); ואף אם חלפו שנים מספר, או כמה עשרות שנים, אין זה עשוי להתבטא בהתפתחות של הכתב הפורמלי.

1.2

ב-1982, במפולת של בניין ביזאנטי בחפירות הארכיאולוגיות שבעופל, נתגלה שבר קטן (24 X 27 ס"מ) של כתובת חקוקה באבן גיר רכה (איור 2) ככל הנראה מן המאה הז' לפסה"נ.¹⁰ רכות החומר

⁷ צ' טלשיר, 'נוסחת הפירוט "וזה (ה)דבר"', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 23-35.

⁸ J. Naveh, 'A Fragment of an Ancient Hebrew Inscription from the Ophel', *IEJ*, 32 (1982), pp. 195-198; מ' בן-דב, 'כתובות עבריות חקוקות באבן מהר הבית וסביבתו', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 3-30; אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 16-18; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 266-267.

⁹ Porat, 'The City of David Watermarks: A Geological and Engineering Overview', א' ברוך (עורך), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי, רמת גן תשנ"ח, עמ' XVI-III.

⁷ ראה סיכום הדעות השונות אצל פואש, שם. וראה גם לעיל, פרק עשירי, עמ' 214-221.

⁸ 'The Shiloah Inscription Reconsidered', M. Blach & Y. Fohrer (eds.), *Memoriam Paul Kahl* (BZAW, 103), Berlin 1968, pp. 162-166.

איפשרה לחקוק אותיות בקווים רציפים ונאים. זוהי כתיבה פורמלית, אך נעדרת כאן ההצללה (עיבוי קווים מסוימים) המאפיינת כתיבה זו בדיו. לעומת זאת הועתקה ההצללה בקווים היורדים מטה וימינה¹¹ בכתיבה הפורמלית בכתובת השילוח, כתובת '...יהו אשר על הבית' ובמרבית החותמות.¹²

איור 2. כתובת מחפירות העופל

מתחת-לזן
רך-המים
בירכתי-ן
נסח הכסן

קשה לעמוד על טיבה של הכתובת. ייתכן שתיארה מפעל או מבנה הקשור בצורה כלשהי למים. האות שאחרי 'בירכתי' יכולה להיות ה"א או ו"ו, ומכאן ההשלמות האפשריות: 'בירכתי ה [מעה] (ראה שמואל א, כד ד), או 'בירכתי ה [בית] (ראה עמוס ו י); או שמא 'בירכתי'. השורש נס"ח במקרא פירושו עק"ר. את המילה 'הכסן' ניתן להשלים 'כסן' או 'כסן'.

1.3

בחפירות עיר דוד¹³ נמצא שבר קטן (8 X 12 ס"מ) של כתובת על לוח אבן מוחלק (ראה לוח צבע VIII:

1	צבר-המ
2	בשבע-עשר
3	רבעי-ו
4	ב

¹¹ כך נעדרת ההצללה גם בחריטה הדקה על לוחיות המתכת מכתף הינום (להלן).
¹² י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפכית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 67.
¹³ על הכתובות מעיר דוד בחפירות י' שילה הנדונות כאן ראה נוה, עיר דוד. המספר הקטלוגי של הכתובת: E1-1816. ראה גם: רנץ, אפיגרפיה, עמ' 190-191.

בשורות 2-3 ניתן לשחזר את הנוסחה 'בשבע עשרה שנה בחדש ה'רבעי' (ראה, למשל: ירמיה א ב-ג). אולם בהמשך המילה 'עשר' אין לראות את קצת התחתי של האות ה"א, למרות שהאבן נשתמרה בקטע זה. לפיכך, אולי יש להעדיף את הקריאה 'בשבע עשר' (השווה: דברי הימים א, כט כח; קהלת ד לח; ה ט). לפירוש זה מתקשר הפועל צב"ר בשורה הראשונה (זכריה ט ג; איוב כז טו), שאחריו נכתב אולי 'הן' בכתוב חסר.¹⁴ לדעת נוח מתאים כתב הכתובת למאה הז' לפסה"נ. ייתכן כי גם הכתובת 9.4 (להלן, עמ' 302) היתה כתובת בנין ב'בית אחיאל'.

כתובות קבר

בגדה המזרחית של נחל קדרון, בכפר השילוח של היום, התרכזו אזור הקבורה העיקרי של ירושלים המקראית.¹⁵ באזור זה נתגלו עשרות מערכות קבורה כרויות או בנויות בסלע, וביניהן קברים מונוליתיים על-קרקעיים מפוארים. בחזיתותיהם של שלשה מקברים אלה מצא קלרמון-גנו ב-1870 ארבע כתובות חקוקות.

2.1 כתובת '...יהו אשר על הבית'

שתי כתובות נתגלו בחזית של קבר יחיד בצורתו בארץ ישראל: חדר קבורה צדדי נוסף על החדר העיקרי, ובחזיתו של כל חדר נחקקה כתובת. שתי כתובות אלה הועברו למוזיאון הבריטי בלונדון על ידי המגלה.¹⁶

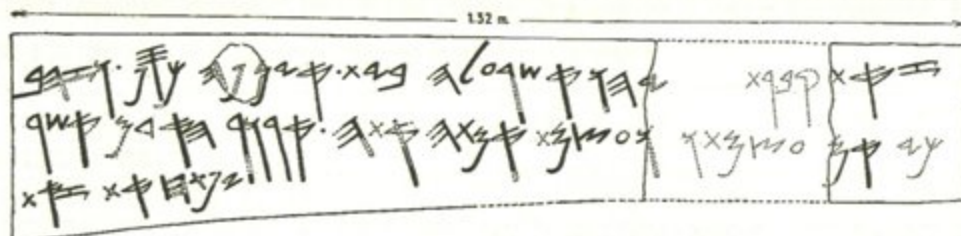
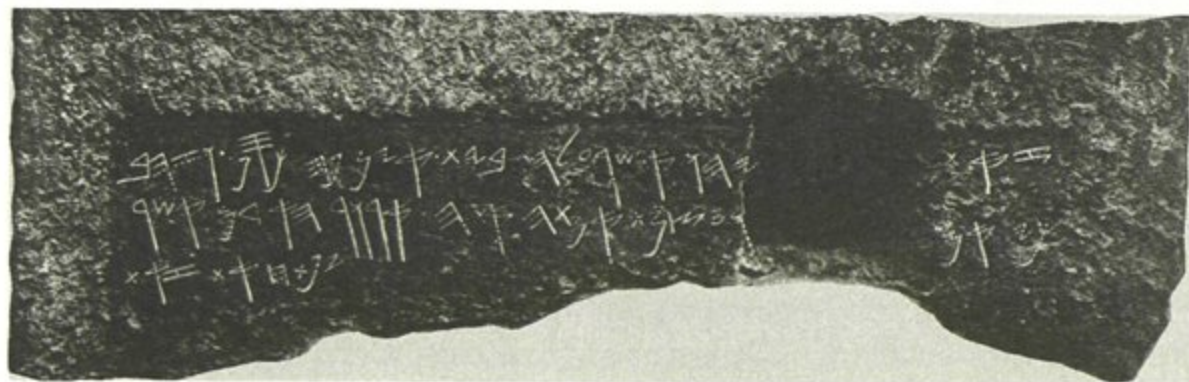
נ' אביגד קרא את הכתובת (איור 3) בכניסה לחדר העיקרי של הקבר, ופיענוחו והשלמותיו מקובלים על הכול.¹⁷

- 1 זאת [קברת ...] יהו אשר על הבית-אין פה כסף-וזהב
- 2 [כי] אם [עצמתו] ועצמת אמתה אתה-ארור האדם אשר
- 3 יפתח את זאת

313. אוסישקין, שם, עמ' 220-226, הערה 14.
 17 'כתובת קברתו של יהו אשר על הבית',
 ארץ-ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 66-72; אחיטוב,
 אסופת כתובות, עמ' 27-29; N. Avigad, 'The
 Epitaph of a Royal Steward from Siloam
 Village', *IEJ*, 3 (1953), pp. 137-152
 אפיגרפיה, I, עמ' 261-264.

14 ראה: זכריה ט ג; איוב כז טז.
 15 ראה מחקרו המקיף של אוסישקין, כפר-השילוח.
 וכן D. Ussishkin, 'On the Shorter Inscription
 from the "Tomb of the Royal Steward"',
BASOR, 196 (1969), pp. 16-22
 ולעיל, עמ' 251-255.

16 C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Re-
 searches in Palestine*, London 1899, pp. 305-

איור 3. כתובת '...יהו אשר על הבית'

עניין רב מעוררת העובדה שהקבור כאן נשא באחד התארים הרמים ביותר בממלכת יהודה וישראל. אכן 'אשר על הבית' היה החשוב בשרי הממלכה, המופקד על כל ענייני האוצר והכלכלה של המדינה.¹⁸ י' ידין ביקש לזהות את נושא הכתובת עם שבנא (ישעיה כב טו) – קיצורו של שבניהו – אשר על הבית, שמילא משרה זו בימי חזקיהו.¹⁹ הנביא מזכיר את שבנא לאחר תיאור ההכנות לקראת בראו של סנחריב (ישעיה כב), וגוער בו על שהכין לעצמו קבר חצוב במרום הסלע: 'כה אמר אדני ה' צבאות לך בא אל הסֶכֶן הזה על שבנא אשר על הבית: מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר חֲצִבִי מרום קברו חֲקִקִי בסלע משכן לו'. הבחינה הפליאוגרפית אינה סותרת הנחה זו. הכתב דומה לזה של כתובת השילוח. אך, כאמור, זהו כתב פורמלי, שאינו נוטה לשינויים. מעניין הציון 'קבורת אמתה אתה'. הקללה בסוף הכתובת המזהירה שודדי קברים, הייתה מנהג רווח במזרח הקדמון כולו.

2.2

מל החדר הפנימי של הקבר כתובת קצרה ומקוטעת (איור 4). הקריאה על-פי אביגד היא:²⁰

חדר בכתף הצר

ations at Tell ed-Duweir 1934-1935', *PEQ*, 67 (1935), p. 206

קוטשר, כתובות ירושלים, עמ' 171-172.
N. Avigad, 'The Second Tomb-Inscription of the Royal Steward', *IEJ*, 5 (1955), pp. 163-166

¹⁸ ש' ייבין, 'פקידות', א"מ, ו, טורים 540-548, ושם הסתייגות מזיהוי של שבנא אשר על הבית עם נושא התפקיד המוזכר בכתובת. עדות אפיגרפית נוספת לתואר נמצאה בטביעת חותם מלכיש: גרליהו אשר על הבית': J.L. Starkey, 'Exca-

איור 4. הכתובת הקצרה בקבר '...יהו אשר על הבית' (תצלום והעתקה)

שימוש במילה 'חדר' בהקשר דומה נמצא במשלי ז כז. 'בכתף הצר' מציין את מיקומו של חדר הקבורה הפנימי. השלמה אחרת הציע אוסישקין:²¹

חדר בכתף הצר[ח]

המונח צָרָח[ח] רגיל בכתובות נבטיות כציון לחדרי קבורה חצובים בסלע, ולדעת אוסישקין זו גם משמעות המילה במקרא ובמגילת הנחושת מקומראן.

2.3

בחזית הקבר המונולייתי המפואר הסמוך²² נשתמרו מעט אותיות של כתובת רחבה הרבה יותר, בת שלוש שורות (איור 5). קלרמון-גנו הזכיר את קיומה,²³ ואחריו פירסם אותה א' רייפנברג.²⁴ השחזור המקובל של אביגד הוא:²⁵

ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 80-83. לעיל, הערה 17; לדעת אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, עמ' 30-31, עדיף להשלים בשורה הראשונה זר[ח]יהו, השורה השלישית נמחקה לגמרי.

²¹ לעיל, הערה 15; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 261-264.

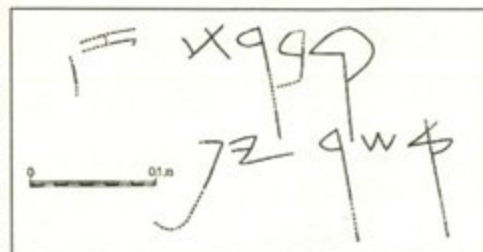
²² לעיל, הערה 17 (מס' 34 אצל אוסישקין, כפר-השילוח); אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 29-30; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 191-192.

²³ קלרמון-גנו (לעיל, הערה 16), עמ' 309.

²⁴ 'תגלית כתובת עברית חדשה מלפני גלות בבל',

זאת קברת חן
אשר יפ' אתח

איור 5. כתובת 'זאת קברת...' (תצלום והעתקה)

ומן הנוסח הדומה של כתובת 2.1 ניתן להשלים את כל נוסחת הקללה.

2.4

בחזית 'קבר בת פרעה' (אוסישקין, מס' 3) נשתמרו רק שתי אותיותיה האחרונות של השורה העליונה בכתובת שנחקקה במקום. האות האחרונה היא רי"ש, וזו שלפניה ככל הנראה אף היא רי"ש; אולי זו התיבה 'ארור' מתוך נוסח קללה דומה לזה שבכתובת 2.1, כאן בכתובת חסר.

אוסטרקונים

3.1 חרס העופל

האוסטרקון (איור 6) נתגלה בחפירות שערך בעופל ג' דאנקן ב-1924 ונבדק על ידי דירינגר,²⁶ ידין²⁷ ומוסקטי.²⁸ הכתובת היא רשימת שמות פרטיים, שתכליתה לא נודעה לנו בשל ההשתמרות הגרועה של הדיו. הקריאות שהוצעו חלוקות מאוד. להלן קריאתו של מיליק, אשר ניסה להתחקות אחרי הציונים הגאוגרפיים המוזכרים בכתובת:²⁹

1950, Roma 1951, pp. 44-46; וראה אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 25-26; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 310-311.

J. Milik, 'Épigraphie et topographie palestiniennes', *RB*, 66 (1959), pp. 550-575

D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze 1934, pp. 74-79

י' סוקניק, 'על חרס העופל', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 115-118.

S. Moscati, *L'epigrafia ebraica antica*, 1935-

איור 6. חרס העופל

חזקיהו בן קראה·בשר שוֹקֶם יהו[...]
אחיהו בן השרק בעמק ידת·[...]
צפ[נ]יהו בן קרי·בעמק ידת·[...]

ארבע שורות מטושטשות

הוֹדִיָּהּ ה[...]

ידין, לעומתו, הציע לראות באות בִּי"ת שלאחר בן קראה / השרק / קרי קיצור של 'בן' שלאחריו בא שם הסב. היעלמות כזו של נו"ן בשמות פרטיים מוכרת בפניקית ובאוגריתית, ואולי אף במקרא, בשמות כגון בדקר, בענה, בדרן וכיוצא באלה.

3.2

אוסטרקון נוסף (איור 7) גילה אביגד בחפירות הרובע היהודי,³⁰ ובו שש שורות בצדו האחד ושתיים בצדו השני. מילים מעטות בלבד ניתנות לקריאה במלואן:

³⁰ אביגד, העיר העליונה, עמ' 42; אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 23-24.

[ורח־של
[ן־ולבקר
[אל־בקי־בית
[..... לא
[במס.... לבקר

איור 7. אוסטרקון מחפירות הרובע היהודי

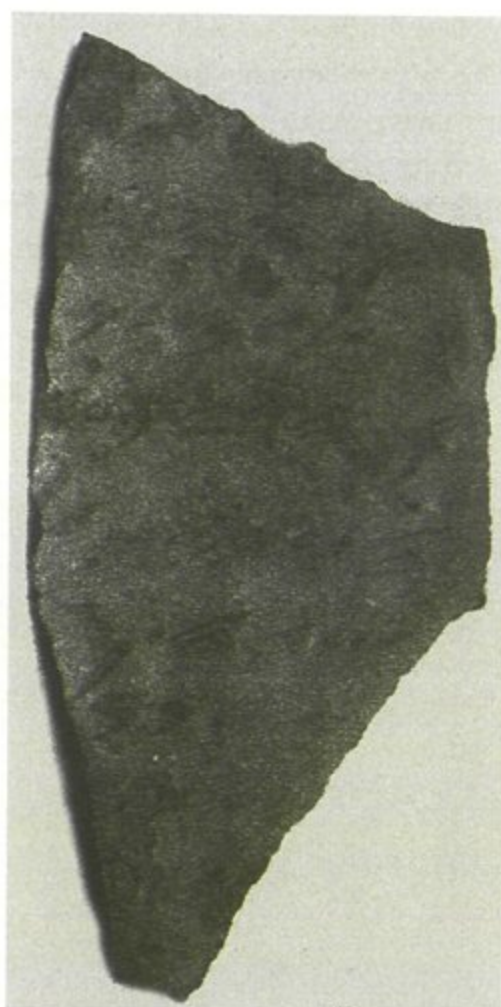
השורש בק"ר במקרא משמש בדרך כלל בהוראת בדיקה או חקירה, ורק במופע אחד וברובד מקראי מאוחר בהוראת יציאה וגישה (תהלים כז ד). אמנם רוב המופעים של בק"ר במקרא הם בשמות העצם בָּקָר ובִּקְרָה. השם הפרטי בְּקִי מוכר אף הוא מן המקרא. הכתב בכללו – ובייחוד היו"ד המפותחת – מקביל לכתבם של מכתבי לכיש מן המאה הר' לפסה"נ.

3.3

בחפירות שערכה בעופל בין השנים 1961-1967 גילתה ק' קניון ארבעה אוסטרקונים קטנים, שפורסמו על ידי א' לִמִּיר.³¹ באוסטרקון הראשון (איור 8), רק מילים ספורות ניתנות לקריאה. הכתב מפותח מאוד, בן המאה הר' לפסה"נ. זו קריאתו של למיר:

156-160; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 403-404; 194-197.

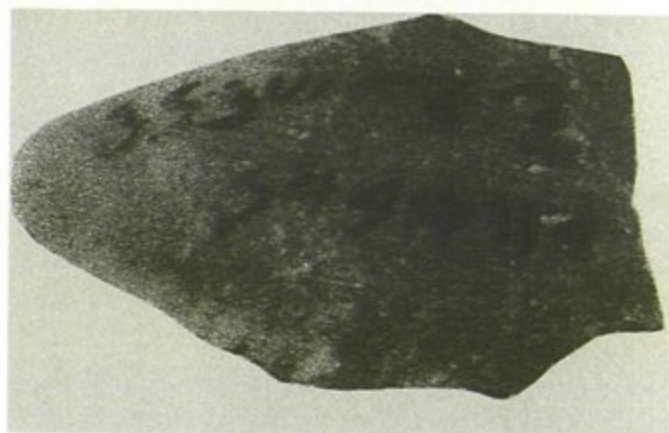
³¹ A. Lemaire, 'Les ostraca paléo-hébreux des fouilles de l'Ophel', *Levant*, 10 (1978), pp.

...ש|דה|...
הם-והנה ר|...
ד-ם-לעם-לכר|...
ם-העזב-ה|...
ה-וְעָרוּ-עַל|...
שדה-ו|...
את-נבל|...
צא|...
נב|ל...

איור 8. חרס העופל '...ש|דה|...'

3.4 (איור 9)

ש³מנם זך
4 שב^כעם

איור 9. חרס העופל '...שמנם...'

לדעת למיר, הסימן ההיראטי הראשון הוא 50 והשני 7 (=57), אבל בהשוואה לדוגמות הקיימות של הסימנים ההיראטיים לספרות וסימנים אחרים, קשה למצוא להם מקבילות. השי"ן בשורה הראשונה, ובה שלושה קווים בלבד, נדירה ביותר בכתב העברי, ובמקרים הבודדים הקיימים נראה כי היא תוצאה של צפיפות הקווים, כגון בחרסי ערד מס' 54, 35 (במילה 'שלם'). אך גם כשהם אינם צפופים, כדוגמת אוסטרקון מס' 53 מערד, הקצוות התחתונים שואפים להיפגש בבסיס; כאן המגמה הזאת אינה בולטת כל כך, ועל כן אנו מעלים את הסברה שהם מציינים את הספרה 3. שני הסימנים ההיראטיים הראשונים מציינים סוג כלשהו של מצרך, שכמותו שלושה מְנִים. הזווית של הקו היורד באות השלישית של 'שבבם' אינה מאפשרת לקרוא כאן רי"ש כהצעת למיר: 'שברם'. 'שבבים' בהושע ח ו פירושה 'רסיסים'.

3.5

200

מנו 28

לעשר

3.6

הגחון הגב

שמנס 10 ת. . .

שמנס

שמנס

שמנס

|||||||

ברשימה זו נמנו כמויות 'שְׁמָנִים', או שמא יש לקרוא כאן שְׁמָנִים. בשורה הרביעית, למיר קורא את הסימן ההיראטי לחמש, אבל כאן הקו העליון קצר מן המקובל בספרה זו. ייתכן שנכתב פה הסימן ההיראטי למספר חמש המיוחד למידות נפח,³² אם כי לא נמצאה עד כה, כל עדות לשימוש בסדרה

³² G. Möller, *Hieratische Paläographie*, I, Leipzig 1909, p. 66, no. 699

הזאת בכתב העברי. ייתכן שהקווים בשורה האחרונה הם ציון של הספרה 8 (או יותר), אך לא כך צוינו ספרות בכתב ההיראטי והעברי.³³

3.7

בחפירות עיר דויד נחשפו שני שברים של רשימות שמות.³⁴ האחד גודלו 4X6 ס"מ התגלה בשכבה מתוארכת למחצית השנייה של המאה הז':

לבנן

דעוא ול

אחיקום

אחיאן

קרבאור

בשורה הראשונה ניתן להשלים 'לבנן' או 'לבן' [פלונן], בלי הזכרת השם הפרטי. 'אחיקום' מוכר מן המקרא, מחרס ערד 31, ובכתיב חסר בשלוש בולות.³⁵ השם 'אחיאן' מופיע בתנ"ך ובכתובת פניקית.³⁶ השם אחיאן, שאינו מופיע במקרא, מוכר מכתובת 5.2. השם קרבאור מופיע בחרסי ערד (מס' 3, 14)³⁷ ובבולה שפירסם אביגד בכתיב חסר 'קרבאר'.³⁸

3.8

בשבר השני³⁹ (8X7.5 ס"מ) רשימת שמות לצדם של סימני מידת נפח או משקל, ככול הנראה של דגן.

עמודה א	עמודה ב	
1	אשת	1
2	אשת	2
3	אשת	3
4	חש	4
5	נ	5
6		6

- ³³ בכתב העברי נתגלה הסימן בכתובת 5.3 ובחרס מקדש ברנע: A. Lemaire & P. Vernus, 'L'ostra con Paléo-Hébreu no. 6 de Tell Qudeirat (Qadesh Barnéa)', *Ägypten und Altes Testament*, 5 R. Cohen, 'Did I: וראה: (1983), pp. 302-326 Excavate Kadesh-Barnea?', *BAR*, 7, 3 (1981), pp. 21-33 סדרה VI, הסימן השביעי מלמעלה.
- ³⁴ נוה, עיר דויד, מס' קטלוגי G-4849.
- ³⁵ אביגד, בולות, מס' 14, 15, 16.
- ³⁶ J. Teixidor, 'An Archaic Inscription from Byblos', *BASOR*, 225 (1977), pp. 70-71 אהרונאי קרא כאן 'נדביהו'. ראה נוה, עיר דויד.
- ³⁷ אביגד, בולות, מס' 56.
- ³⁸ נוה, עיר דויד, מס' קטלוגי G-11427.
- ³⁹

בשלוש השורות הראשונות בעמודה ב' נזכרו נשים מבלי לציין את שמותיהן הפרטיים, בנוסחה הסתמית 'אשת.פלוגי'.⁴⁰ הסימן ← מופיע בחמישה אוסטרקונים מערד (18, 31, 33, 42, 83), כאשר בשניים מהם (31, 33) המוצר שאליו מתייחס מוגדר בברור: 'חָטָם'. אהרונִי העלה את ההשערה שסימן זה מציין את מידת הלתך.⁴¹

כתובות חרות על כלי חרס

4.1

שבע הכתובות הבאות נתגלו בעופל בחפירותיה של קניון

נקם · גדלן⁴²

חרות נאה על ידית שבורה של כלי חרס, ככל הנראה מן המאה ה' לפסה"נ; נחרתה לפני צריפת הכלי. ישנן דוגמות מספר של שמות פרטיים חרותים על ידיעות קנקנים, המציינים את שם בעל הכלי או האחראי על מידתו. השורש נק"ם איננו מוכר כמרכיב של שם פרטי במקרא, אולם נתגלה בחרות 'נקמא[ל]' על ידית מתל אל-נצבה,⁴³ בשם האדומי 'קוסינקס' באוסטרקון מערד,⁴⁴ וכן בפניקית ואוגריתית.⁴⁵ השם גדליהו או גדליה מתועד היטב, הן במקרא והן באפיגרפיה העברית,⁴⁶ ואולי יש להבין כאן: נקם (בן) גדל[יהו].⁴⁷

4.2

לישמעאל⁴⁸

חרות לאחר צריפת הכלי. השם המקראי ישמעאל מתועד אף הוא במקורות אפיגרפיים עבריים.⁴⁹ ה"למ"ד שלפני השם מציינת שייכות.⁵⁰

aus Ugarit, Roma 1967, p. 168; F. Benz, *Personal Names in the Phoenician and Punic Inscriptions*, Rome 1972, p. 363

בערד, חרס 21, ובטביעת החותם של 'אשר על הבית', מלכיש (לעיל, הערה 18).

פרינו, אפיגרפיה עברית, עמ' 58-59, מנסה לראות בשתי המילים חלק מכתובת 'מקראית' ארוכה יותר.

שם, עמ' 59-67; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 194. בולה 8.2.3: אביגד, בולות, מס' 78-82, 89, 101-102.

השווה לשימוש בחותמות: 'פלוגי'...

⁴⁰ השווה: שופטים יד טו: 'ויאמרו לאשת שמשון'.

⁴¹ אהרונִי, כתובות ערד, עמ' 38.

⁴² פרינו, אפיגרפיה עברית, עמ' 50-59 על שלוש כתובות נוספות מקוטעות ביותר ראה: שם, מס' 1097, 1098, 1199; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 271-272.

⁴³ C. McCown, *Tell en-Nasbeh I*, Berkeley & New Haven 1947, p. 168. ברמת רחל נתגלה שבר של כתובת חרותה על חרס 'נק...'; Y.

⁴⁴ Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel*, 1961-1962, Roma 1964, p. 35, fig 37:4, pl 40:8

⁴⁵ נוה אצל אהרונִי, כתובות ערד, עמ' 190.

⁴⁶ F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte*

4.3

ל אליהו⁵¹

כתובת על כלי שלם לאחר צריפתו. השם המקראי נמצא גם על גבי חותם.⁵²

4.4

שבע⁵³

חריתה לאחר צריפת הכלי. הקו היורד למטה וימינה בת"ו עושה זאת בצורה זקופה מן הרגיל באות זו. ייתכן שזו בעצם אל"ף, והחרת החסיר בה את הקו האופקי התחתון. 'שבעת' מציינת ככל הנראה כמות של יחידות נפח שהיו בכלי. 'שבעא' הוא השם המקראי שבע, בתוספת הסיומת ההיפוקוריסטית א.

4.5

צפן⁵⁴

השם צפן, שנחרת כאן לאחר הצריפה, איננו נזכר במקרא, אך מופיע בשתי טביעות חותם.⁵⁵ הוא קיצורו של צפניהו המקראי.

4.6

ל[א]שא⁵⁶

השם החוץ-מקראי אשא,⁵⁷ שנכתב לאחר הצריפה, מופיע פעמים רבות בחרסי שומרון.⁵⁸ הוא קיצורו של אשיהו שבחרסי ערד ולכיש,⁵⁹ בתוספת הסיומת ההיפוקוריסטית א, והוא מורכב ככל הנראה מן הבסיס אש"י = יסוד, כוח.

1928-1931, V, Haverford 1931-1939, pp. 80-81 ועוד.

פרינו, סופרים וחרתים, עמ' 139; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 269.

ההשלמה 'ל[ב]עשא' איננה סבירה כאן, מפאת חוסר מקום.

חרסים 22-29, 37, 39. ערד, חרס מס' 3; לכיש, חרס מס' 22.

51 פרינו, סופרים וחרתים, עמ' 137-139; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 269-268.

52 C. Graessner, 'The Seal of Elijah', *BASOR*, 220 (1975), pp. 63-66.

53 פרינו, סופרים וחרתים, עמ' 137-136; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 268.

54 פרינו, עמ' 136; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 268.

55 E. Grant, *Ain Shams Excavations*: 8.4.6 טביעה

פירוש הסימן הדומה לכ"ף קדומה שנוי במחלוקת. הוא מצוי בשני חרסים נוספים מן העופל⁶⁰ ועל גבי קערה שנתגלתה ליד מזבחות הקטורת במקדש בערד, בצד האות קו"ף. בקערה נוספת, דומה מאוד, שנמצאה אף היא ליד המזבח, נחרתו האות קו"ף ואחריה סימן דומה לנידון, אולם הקו האמצעי שבו איננו חוצה את בסיס הסימן.⁶¹

ייתכן מאוד שהצדק עם אהרונ⁶², הסובר שהסימן קשור בצורה כלשהי לקרבנות מקדשים: את הקו"ף החרותה לידו בקערות מערד הוא מפרש 'קרבן', על פי המשנה: 'המוצא כלי וכתוב עליו ק: קורבן, מ: מעשר וכו' (מעשר שני ד י-יא). חיזוק לפירושו מוצא אהרונ⁶³ בממצא מדרום להר הבית: שבר כלי אבן מן התקופה ההרודיאנית, ועליו הכתובת 'קרבן', כאשר מעל לאות קו"ף סימן דומה למדי לנידון כאן.⁶⁴

4.7

ל[א]לנתן⁶⁵

חריתה אחרי הצריפה. קריאת הת"ו מסופקת. ראש הנו"ן הרחב ביותר מצביע על כתב בן המאה הו' לפסה"נ.

4.8

לישע <י> הו

הכתובת השלמה הזאת, על צוואר קנקן, ושני שברי כתובות נוספים,⁶⁶ נחשפו בחפירותיו של ב' מזר במורדות הר הבית.

4.9

לשרהא¹

קיצור של 'כהנים' בכלים קשורים לפולחן; ואילו קרוס (F.M. Cross, 'Two Offering Dishes with Phoenician Inscriptions from the Sanctuary of "ARAD"', *BASOR*, 235 [1979], pp. 75-78) טוען שהסימן הוא שי"ן, ושהמדובר כאן בכתובות פניקיות.

⁶⁵ פרינו, סופרים וחרתים, עמ' 143, מס' 1099.

⁶⁶ ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית', ארץ-ישראל, י (תשכ"ט), עמ' 1-34. רנץ,

⁶⁰ החרסים מס' 543 ו-1069, שטרם פורסמו; ראה: פרינו, סופרים וחרתים, עמ' 139.

⁶¹ אהרונ⁶², כתובות ערד, עמ' 117-119.

⁶² שם.

⁶³ ב' מזר, 'חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה', ארץ-ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 168, לוח מד-5.

⁶⁴ א' רייני (בתוך אהרונ⁶⁵, כתובות ערד, עמ' 120) סבור שהסימן בקערות מערד הוא כ"ף קדומה,

חריתה לאחר צריפה על כתפו של קנקן גדול (פיטס), שנתגלה בחפירות באזור העופל בשכבה שנחברה ב-586 לפסה"נ.⁶⁷ י' נדלמן קורא 'לשר האון' ומציע את ההשלמות 'לשר האון[פס]', 'האון[צר]' או 'האון[רות]'. קרוס⁶⁸ מעדיף את הקריאה 'לשר האון[ן]' (השווה שמואל א, יז יח, יח יג) ודוחה את הצעותיו של נדלמן משום ששימוש בו כאות קריאה לתנועה O אינו מתועד בכתובות מתקופת הבית הראשון ונחשב למאוחר. יתכן שקביעה זו נתערערה עם הימצאה של הבולה 'לאליקם בן אוהל' בעיר דויד.⁶⁹

4.10

למחמם ז

הכתובת נחרתה על קנקן מעיר דויד לאחר צריפתו בשכבה בת המאה הז' לפסה"נ.⁷⁰ נראה שאין זה שם פרטי, אלא שם מקצוע של אדם שעסק בהכנת מצרכי מזון, כדוגמת שלוש כתובות אחרות שנחרתו אף הן על כלי חרס: 'למכבדם' מתל חצור⁷¹ והכתובות הארמיות 'לשקיא' (למשקה/ים) מעיק-גב⁷² ו'לטבח' יא' (לטבחים) מתל דן.⁷³

שני הסימנים משמאל מציינים, ככול הנראה, מידות נפח. הסימן ז דומה לסימן ההיראטי המציין 7 חקאת,⁷⁴ ואילו זה הדומה ללמ"ד דומה לסימן ההיראטי לחצי חקאת.⁷⁵ ערך החקאת המצרית כ-1.9 ליטר, ומכאן: 7.5 חקאת — 14.3 ליטר. אמנם ייתכן שהסימנים הללו מסמלים כאן מידה ישראלית דומה: העומר, שערכו כ-2.2 ליטר.

4.11

לשמע[יהו]

חרותת על כתף של קנקן מעיר דויד לאחר צריפתו בשכבה שתוארכה במאה הח' לפסה"נ.⁷⁶

- ראה להלן, בולה 8.2.19, עמ' 297.
 נה, עיר דויד, מס' קטלוגי G-5973; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 278.
 י' נה, 'למכברם או למכבדם?', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 301-302.
 B. Mazar et al., 'Ein Gev, Excavations in 1961', *IEJ*, 14 (1964), pp. 27-28.
 ג' אביגד, 'כתובת ארמית על קערה מתל דן', ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 209-212.
 מולר (לעיל, הערה 32), מס' 701.
 שם, מס' 708.
 נה, עיר דויד, מס' קטלוגי E2-7340. על שתי כתובות נוספות מקוטעות מאוד, ראה: שם, מס' קטלוגי D2-13698, E-10049.
 אפיגרפיה, I, עמ' 274-275; Y. Nadelman, 'Hebrew Inscriptions, Seal Impressions and Markings of the Iron Age II', pp. 128-141, בתוך מזר, קדם, 29. בשני שבירי הכתובות הנוספים נחרת: 'יהו' ו-'לאמ', שניתן להשלים: לאמון (מלכים א, כב כו ועוד), לאמוץ (מלכים ב, יט ב ועוד), לאמי (עזרא ב נז), לאמנון (שמואל ב, ג ב ועוד), לאמצי (נחמיה יא יב), לאמציה או לאמציהו (מלכים ב, יב כב ועוד), לאמר (ירמיהו כ א ועוד), לאמריה או לאמריהו (צפניה א א ועוד), לאמתי (מלכים ב, יד כה).
 נדלמן, שם, עמ' 128-129; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 273-272.
 מתוך דברי נדלמן, שם.

4.12

ליתם

חרותת על פנים של קערה מעיר דויד אחרי צריפתה.⁷⁷ יתם הוא שם כלל שמי⁷⁸ שאיננו מוכר עד כה בעברית כשם פרטי, השלמה אפשרית נוספת היא: 'ליתמ[ה]' (דברי הימים א, יא מו).

4.13 - 4.14

שתי חרותות על ידיות של קנקנים מעיר דויד לפני צריפתן⁷⁹

[נחם]

ההשלמות האפשרויות הן: [לנחם] או [למנחם].

כתובות בדיו על כלי חרס

שתי הכתובות הבאות, ושתיים נוספות מקוטעות ביותר,⁸⁰ נתגלו בעיר דויד.

5.1

כתובת בכתב הפורמאלי מן המחצית השנייה של המאה ה' לפסה"נ, בשכר (17x7 ס"מ) של קנקן:⁸¹

1 [ס·בן·אחיאל·הסרט·סחבת·

2 י[הו·בן·חסדיהו·הכנס·כסןף·

3 י[הו]·בן·י[דעיהו·הכנס·]

זוהי רשימת שמות, ולצד כל שם צוין תיאור. 'הכנס כסןף' ו'הכנס [זוהב]?'⁸² אינם שמות מקצועות או תארים (שהיו צריכים להיכתב 'כנס הכסף/הזהב'), אלא ככול הנראה תיאורי תכונות או אפיונים של

⁷⁹ נוה, עיר דויד, מס' קטלוגי D2-13708, G-2008/ נוה, שם, שרידי כתב על שבר של קנקן, מס' קטלוגי G-4542/3: [ל]עמסיהו, מס' קטלוגי G-5747.

⁸¹ שם, מס' קטלוגי G-4599. ⁸² השווה: קהלת ב ח: 'כנסתי לי גם כסף וזהב'.

⁷⁷ שם, מס' קטלוגי E1-6194. ⁷⁸ ראה, לדוגמה: חותם אדומי מתל ח'ליפה: N. Avigad, 'The Jotham Seal from Elath', BASOR, 163 (1961), pp. 18-22. נוה (לעיל, הערה 12), עמ' 102-104. וכן בתעודות ארמיות מיב, מן המאה ה' לפסה"נ.

האנשים הנזכרים. בשורה הראשונה קורא נוח 'הסֶרֶט סחבת' או 'הסֶרֶט (על ידי) סחבת', בתיאור של אדם דל נכסים לעומת הנזכרים אחריו (על לשון הכתובת ראה להלן, עמ' 304).

5.2

לבת יעמא ⊗

שבר (8 ס"מ) של כתובת על קנקן מעיר דויד מן המאה ה' לפסה"נ.⁸³ הנוסחה 'בת/בן. פלוני', בלי ציון השם הפרטי, בדומה ל'אשת. פלוני' (לעיל, 3.8), מוכרת גם במקרא וגם במקורות האפיקוריים. לדעת נוח, נוסחאות בלתי רשמיות כגון אלה שימשו רק בסביבה החברתית הקרובה, שבה הכיר כל איש את רעהו.

הסימן דמוי האות ט"ת עשוי לציין את הסוג או הטיב של המוצר שנאגר בכלי. דוגמה נוספת לסימן זה מתקופת המקרא נמצאה חרותה על גבי קנקן שנרכש באזור חברון,⁸⁴ ולמיר מפרשה כקיצור של ט(וב). גם בתקופה הפרסית ישמש אותו הסימן גושפנקא ממלכתית.⁸⁵

כתובת הקדשה

6.1

בחפירות אביגד ברובע היהודי נמצא שבר של קנקן ועליו שלוש שורות, כתובות בדיו, מקוטעות במידה ניכרת (איור 10). החלק השמאלי, ובו תחילתה של הכתובת, חסר.⁸⁶

[יהו-א | י]הו

ב |ן-מכיהו...ו

[א] ל'קנארץ

⁸³ אביגד, העיר העליונה, עמ' 41; N. Avigad, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem, 1971', *IEJ*, 22 (1972), pp. 194-197; אחיטוב, אסופת כתובות, עמ' 23-22; רנץ, אפיגרפיה, I, עמ' 197-198.

נוח, עיר דויד, מס' קטלוגי E1-7986.
⁸⁴ A. Lemaire, 'Une nouvelle inscription paléo-hébraïque sur carafe', *RB*, 83 (1976), pp. 55-58.

⁸⁵ אך בתקופה זו הוא התפתחות של סימן מצרי דמוטי: O. Goldwasser & J. Naveh, 'The Origin of the Tet-Symbol', *IEJ*, 26 (1976), pp. 15-19.

[יהו-א] י[הו]
ב[ן-מכיהו...]
[א] לקנארץ

איור 10. כתובת הקדשה '... [א]לקנארץ'

בשורה השלישית נכתב בכתובה רצופה 'א] לקנארץ', כנראה: 'אל קונה ארץ'. התואר 'קונה ארץ' מוכר משישה מקורות אפיגרפיים אחרים, למן המאה ה"ב לפסה"נ ועד למאה הב' לסה"נ, בחת, בפניקיה, בתדמור ובחטרא.⁸⁷ בכל ההיקריות הללו — פרט לזו של חטרא⁸⁸ — הוענק התואר לאל הכנעני. בדיוק במובן זה הוא נזכר לראשונה במקרא בברכת מלכי-צדק מלך שלם (ירושלים) שהיה, 'כהן לאל עליון' (בראשית יד יח-יט).

משנתפס 'אל' כאחד מתארי של אלוהי ישראל, החל גם הכינוי 'קונה (שמים ו) ארץ' לשמש לשבחו של ה': 'הַרְמְתִּי יְדֵי אֱלֹהֵי אֶל עֲלִיּוֹן קִנָּה שָׁמַיִם וָאָרֶץ' (בראשית יד כב). כך בכתובת הנידונה, לאחר רשימת שמות 'יהויסטים' בא הכינוי 'אלקנ(ה) ארץ', ללא ספק כתוארו של ה'. החופר תיארך את הכתובת לסוף המאה הח' עד תחילת המאה הז'.

⁸⁸ כאן הוענק השם לבעל-שמים: 'בעשמין קנה די רעא'; A. Caquot, 'Nouvelle inscriptions araméens de Hatra', *Syria*, 29 (1952), p. 102; *ibid.*, 40 (1963), p. 15

⁸⁷ P.M. Mer, 'El, The Creator of Earth', *BASOR*, 239 (1980), pp. 43-46; N. Habel, 'Yaweh, Maker of Heaven and Earth', *JBL*, 91 (1972), pp. 321-337

קמיעות

בין השנים 1975-1980 חשף ג' ברקאי בכתף הינום, בגבעה הסלעית שעל פני גיא בן הינום, מערות קברים כרויות בסלע.⁸⁹ במאספה של אחת המערות (מס' 25), שנשמרה בשלמותה, נתגלה ממצא קיראמי שאפשר תיארוך אמין של תקופות שימוש הקבר: רוב מכלול כלי החרס הינו בן המאות ה' וראשית המאה ה' לפסה"נ, ומיעוטו בן התקופות הבבלית והפרסית. במערה הונחו שתי לוחיות כסף זעירות, כתובות בחרט חד⁹⁰ ומגוללות, אשר ניזוקו מאוד בקצותיהן. שתי הכתובות הנידונות הן הקמיעות היחידים שנתגלו עד כה בארץ ישראל מימי הבית הראשון.⁹¹ ידועים לנו קמיעות מתקופת המשנה והתלמוד.⁹²

7.1

מידות הקטעים של הלוחית הקטנה לאחר פתיחתה הן 11x39 מ"מ. בשורות הראשונות ניתן לשחזר רק שם פרטי בעל סיומת 'ניהו'.⁹³ בלוחיות מסוג זה מתקופת התלמוד אכן נזכר בראש הקמיע שמו של האדם אשר לו יועד.

ובאסיה הקטנה, ובמידה פחותה יותר אף במסופוטמיה ובאירן. לאחר הגלילה או הקיפול הושמו בדרך כלל בתוך נרתיק מותאם, עשוי אף הוא מתכת, ונועדו להיענף על הגוף או להיות מונחות בבית, בבית כנסת או במקום מקודש אחר. ראה: J. Naveh & S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem 1987, pp. 13-122. השלמות אפשריות הן: אדניהו (מלכים א, א ח ועוד), צפניהו (ירמיהו לו ג ועוד), נתניהו (ירמיהו לו יד ועוד), מתניהו (דברי הימים ב, כט יג ועוד), יִצְחָקִיָּהוּ (מלכים ב, כה כג ועוד), חנניהו (ירמיהו לו יב ועוד), בניהו (שמואל ב, כג כב ועוד), שבניהו (דברי הימים א, טו כד). או שמה: פלוני בן יהוה...

⁸⁹ ג' ברקאי, 'ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה, 52 (תשמ"ט), עמ' 37-76, וראה לעיל, פרק אחד-עשר, עמ' 269; רנץ, אפיגרפיה, I עמ' 447-456.

⁹⁰ השווה ירמיהו יז א: 'כתובה בעט ברזל בצפרן שמיר חרושה'.

⁹¹ לפענוח הכתובות ראה ברקאי (לעיל, הערה 89) וכן A. Yardeni, 'Remarks on the Priestly Blessing on Two Ancient Amulets from Jerusalem', VT, 41 (1991), pp. 176-186. שני הפענוחים קיימים הבדלים קטנים.

⁹² מגילות עור או מתכת כגון אלה, שנכתבו בהן פסוקים מן המקרא או טקסטים כלשהם, שיוחסו להם כוחות המגינים על נושאן, מוכרות היטב החל בתקופה הרומית בארץ ישראל, בסוריה

איור 11. תעתיק
הכתובת על
לוחית הכסף
הקטנה מכתף
הינום

- 1 [א/ת/זכו ו]
- 2 [לניהו]
- 3 [א/ד/ר.יה]
- 4 [/ ע/טר/ד]
- 5 [יבר/כ]
- 6 ך יהוה ו
- 7 [י]שמרך
- 8 יאר יה
- 9 [ו]ה פניו
- 10 [אל]יך ו[י]
- 11 שם לך ש
- 12 ל[ם]
- 13 []
- 14 []
- 15 מ[]
- 16 דל[]
- 17 [ל] [ל]

הטקסט כמעט זהה לזה של במדבר ו כד-כו, המוכר כברכת הכוהנים, פרט לכך שטקסט הקמיע קצר בחמש מילים. הברכה שבמקרא כוללת שלוש ברכות בנות שלוש, חמש ושבע מילים. הסדר המדורג הזה נכון גם במניין אותיות הברכות: 15, 20 ו-25 מילים. אלה והמספר הכולל של שישים (מספר מושלם על פי שיטת השישים הרגילה במזרח הקדום) אותיות בברכה כולה עשויים להעיד על חיבור בעל אופי מאגי מלכתחילה:

יברכך ה' וישמרך
יאר ה' פניו אליך (ויחנך)
ישא ה' פניו אליך) וישם לך שלום

לנוסחת ברכת הכהנים נועדה חשיבות עצומה, שחרגה מגבולות הפולחן במקדש. בגמר עבודת המקדש היה הכהן הגדול מברך כך את העם, בשמשו רק כלי לברכת ה' עצמו את עמו: 'ושמו את שמי על בני ישראל ואני אברכם' (שם, כו⁹⁴). עתה מסתבר שידיעת נוסח הברכה הייתה רווחת בקרב העם בימי הבית הראשון. ממקורות של תקופות מאוחרות יותר אנו למדים על התמסדותה של אמונה הקושרת לברכת כהנים תכונות מאגיות.⁹⁵

בחקר מקורות המקרא מיוחסת ברכת הכהנים למקור הכהני. בתיאורו של מקור זה חלוקות הדעות בין אלה הסוברים שהוא יצירה מימי הבית הראשון לבין אלה הטוענים שחובר בימי בית שני. מציאת נוסח הברכה במקור אפיגרפי מסוף ימי הבית הראשון תורמת תרומה חשובה לבירור סוגיה זו, אך אין בה כדי להכריעה, מכיוון שהחוקרים המתארכים את חיבור המקור הכהני בתקופת בית שני אינם שוללים את הכללתם בו של אלמנטים קדומים יותר.⁹⁶

א' הורביץ הצביע על כך שהצירוף 'שלום ל-' מאפיין את לשונם של ספרי בית ראשון, אשר הוחלף על ידי הצירוף 'שלום על' ביצירות הספרותיות מזמן הבית השני ואילך.⁹⁷ הכללתו של הצירוף 'שלום ל-' גם בנוסח הברכה שבלוחית עשויה לסייע בתיאור חיבור הברכה, אם כי אין היא קובעת דבר בתיאור הקמיע; שכן לאחר קביעת נוסח הברכה היא הועתקה כלשונה במהלך תקופות שונות. אילוץ המקום בלוחית כה קטנה הכתיבו לסופר מתיחת קווים שאינם מתאימים זה לזה באורכם היחסי. כמו כן יש עיגולים וחיוויים מאולצים בפניות החרט.⁹⁸ עובדות אלו בנוסף למצב השתמרותה הגרוע של התעודה, מקשים מאוד על ניתוח הכתב. אף על פי כן, נראה שהוא מעוגן יפה בכתב העברי של המאה ה' לפסה"נ, בדור האחרון שראה את הבית הראשון. ואמנם, אין לשלול על הסף

שומרוניים מאוחרים. לפרסומם של הקמיעות השומרוניים ראה: T. Schire, 'A Kabbalistic Samaritan Amulet', *IEJ*, 20 (1970), pp. 109-112; idem, 'Samaritan Amulets, "Yat" and Exodus 14:20', *IEJ*, 22 (1972), pp. 153-155. על שניהם ראה גם: S. Lowy, 'A Note on the Samaritan Amulets Yat', *IEJ*, 25 (1975), pp. 250-253.

⁹⁷ 'אימתי נטבע בעברית הצירוף "שלום על ישראל?"', לשוננו, כז (תשכ"ד), עמ' 297-302. ההחלפה אמנם הייתה הדרגתית, וכן נמצאו בספרות חז"ל היקרויות בודדות של 'שלום ל-'.
⁹⁸ ראה בשורה 6, הה"א הדומה לסמ"ך.

⁹⁴ במדרש במדבר רבה, יא ב ניתן ביטוי לאמונה רווחת: 'כשהכהנים מברכים את ברכת הכהנים הקב"ה בעצמו עומד אחריהם ומברך'.

⁹⁵ נאסר תרגומה ואף קריאתה בנסיבות מסוימות: ראה, למשל: ירושלמי, מגילה ד יא; מסכת סופרים ט י. בבראשית רבה מג ח נעשה נסיון לקשרה לאבות האומה. בספרי במדבר, פרשת נשא, מ, נמנות בין סגולות הברכה שמירה על הגוף ועל הרכוש והגנה מפני מזיקים.

⁹⁶ ראה דיון מקיף אצל מ' הרן, 'ברכת כהנים מכתף הינום. המשמעות המקראית של התגלית', קתדרה, 52 (תשמ"ט), עמ' 77-89. הברכה כתובה גם על קמיע מן הגניזה בקהיר: נוה ושקד (לעיל), הערה 92, עמ' 237-238, וחרותה על שני קמיעות כסף

את האפשרות – בעיקר על פי צורת הו"ו המפותחת – שהוא נכתב לאחר חורבן הבית, והמכלול הקראמי אינו סותר תיארוך כזה.

שלושת הקווים האופקיים של הה"א מקבילים; הנטייה היחידה היא של הקו התחתון, המתרומם כלפי מעלה בכיוון הקו האמצעי. נטייה זו החלה במאה הו': בכתובת השילוח כנטייה קלה בלבד, אך ברורה יותר במילה 'הצחח' (לעיל 2.2); באוסטרקון ממצד חשביהו, שורות 7 ו-10; בחרותת 'לאליהו' (לעיל 4.3), ובכתובת 1.3.⁹⁹

הנו"ן בעלת הראש הרחב והישר בשורה השנייה בקמיע (...גיהו) מופיעה באופן אקראי במאה הח' לפסה"נ (חרסי ערד 4.60, 3:71), ובמאות ז'-ו' ניתן להבחין בה לצד אחיותיה בעלות הראש המצומצם או כלל ללא ראש (לעיל חרותת 4.7, להלן בולה 8.2.9, טביעה 8.4.3). בבולה נוספת מעיר דויד, שטרם פורסמה (מס' 46), באות שתי הצורות זו בצד זו בשם 'אלנתן', וכך גם בקמיע הנידון, מספר שורות אחר כך, במילה 'פניו', נכתבה נו"ן שראשה מצומצם. לאחר חורבן הבית הראשון התרחב השימוש בצורת הראש הרחב.

היו"ד בלוחיות 'מסובכת' שמאלה ולה תכונה מיוחדת: הקו האופקי האמצעי נצמד אל הקו העליון של האות. אפיון זה מצוי הרבה בבולות מעיר דויד מסוף המאה הו' והמאה ו' לפסה"נ: להלן 8.2.6, 8.2.8, 8.2.9, 8.2.10, 8.2.16 ועוד, וכן באחרות מאותה תקופה ממקור בלתי ידוע.¹⁰⁰ ראש הו"ו מן המאה הו', המורכב מחצי עיגול פתוח לצד ימין ובסיס אלכסוני, החל לקבל זוויות ישרות רק במאה הו' לפסה"נ בצורות מסוימות בכתב הרהוט של מכתבי לכיש: מס' 2, 3, 4, 6 ועוד, ובבולות מעיר דויד, כגון 8.2.19, 8.2.20. אולם לראש כה רחב ומזווה כזה הנכתב בלוחית נמצא מקבילות רק בכתב העברי המאוחר של המטבעות.¹⁰¹ יתר האותיות, אין בהן כדי לסייע בקביעה כרונולוגית של כתב הקמיע, אולם אף הן מצטרפות לתמונה הפליאוגרפית הכללית של המאה הו' לפסה"נ.

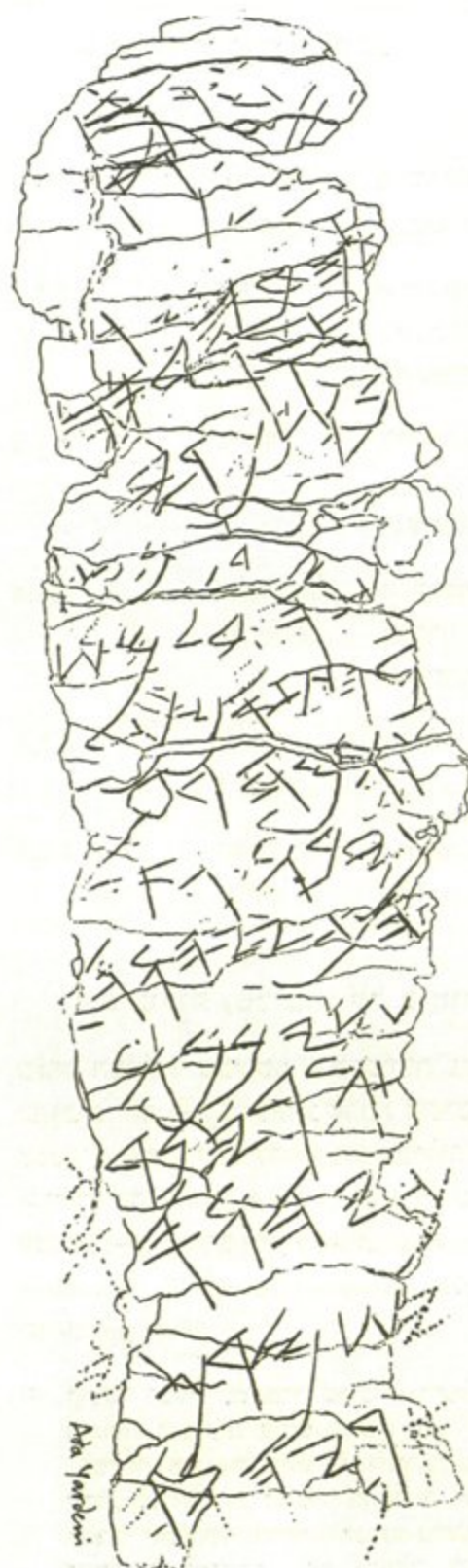
7.2

הלוחית הגדולה יותר אשר מידות שרידיה לאחר הפתיחה הן 97x27 מ"מ, המכילה גם כן חלק מברכה בדומה לכתובת דלעיל.

⁹⁹ 'Epigraphical Notes on Hebrew Documents of the Eighth-Sixth Centuries B.C.' *BASOR*, 168 [1962], p. 21, וזאת הצורה שתשתלט בכתב העברי העתיק של קומראן ומטבעות החשמונאים.

¹⁰⁰ אביגד, בולות, מס' 13, 14, 15, 27 ועוד.
¹⁰¹ אך אין זה מן הנמנע שהוא פרי האילוצים של הכתיבה הזעירה.

⁹⁹ במאה הו' לפסה"נ ממשיכה צורה זו להתקיים בצד הצורה בעלת שלושת הקווים האופקיים הישרים לגמרי. כך בחרסי לכיש ועוד, בכתובות מבית לי ובבולות מעיר דויד. בידיות מגבעון, מסוף ימי הבית הראשון או אולי אף מאחרות מזה נוצרה תפנית חדשה באות: הקו האופקי האמצעי הוא שיורד לקראת הקו התחתון (ידידות 1, 5, 14, 20, 42, 52 כפי שהעיר F.M. Cross.

1 | | הו

2 | |

3 | |

4 • הברית (ו)

5 (ה)חסד לאה

6 ב שמרי |

7 | |

8 ה על מש(כ)

9 בה • א/המכל

10 יומהר/דע

11 כי בו גאל

12 ה כי יהוה

13 |י|שיבנו |

14 יור יבר(כ)

15 ך יהוה ו

16 |י|שמרך |י|

17 |א|ר יהוה

18 |פ|נ|יו|

שורות נוספות

איור 12. תעתיק לוחית הכסף הגדולה מכתף הינום

חותמות וטביעות חותם¹⁰²

8.1 חותמות

- 8.1.1 למתניהו עזריהו
ר' עמירן וא' איתן, 'החפירות במצודה (מגדל דוד)', קדמוניות, ג (תש"ל), עמ' 64-66; קורפוס החותמות, עמ' 127.
- 8.1.2 לחגי ישאל
J. Prignaud, 'Un Sceau hébreu de Jérusalem et un ketib du livre d'Esdras', *RB*, 71 (1964), pp. 372-383; קורפוס החותמות, עמ' 95.
- 8.1.3 פלטה
ברקאי, כתף הינום (לעיל, הערה 89), עמ' 34. החותם מאוחר יחסי, כנראה מן המאה ה' לפסה"נ; קורפוס החותמות, עמ' 144.
- 8.1.4 לחמיהאל בת מנחם
ד' דייוויס וע' קלונר, 'מערכת קבורה משלהי תקופת בית ראשון במורד הר ציון', קדמוניות, יא (תשל"ח), עמ' 16-19; קורפוס החותמות, עמ' 63.
- 8.1.5 לחגי בן שבניהו
R.E. Wilson & C. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London 1871, p. 123; קורפוס החותמות, עמ' 96.
- 8.1.5 ישמעאל נריהו
F.J. Bliss, 'Thirteenth Report on the Excavations at Jerusalem', *PEFQS*, 29 (1897), p. 180; קורפוס החותמות, עמ' 114.

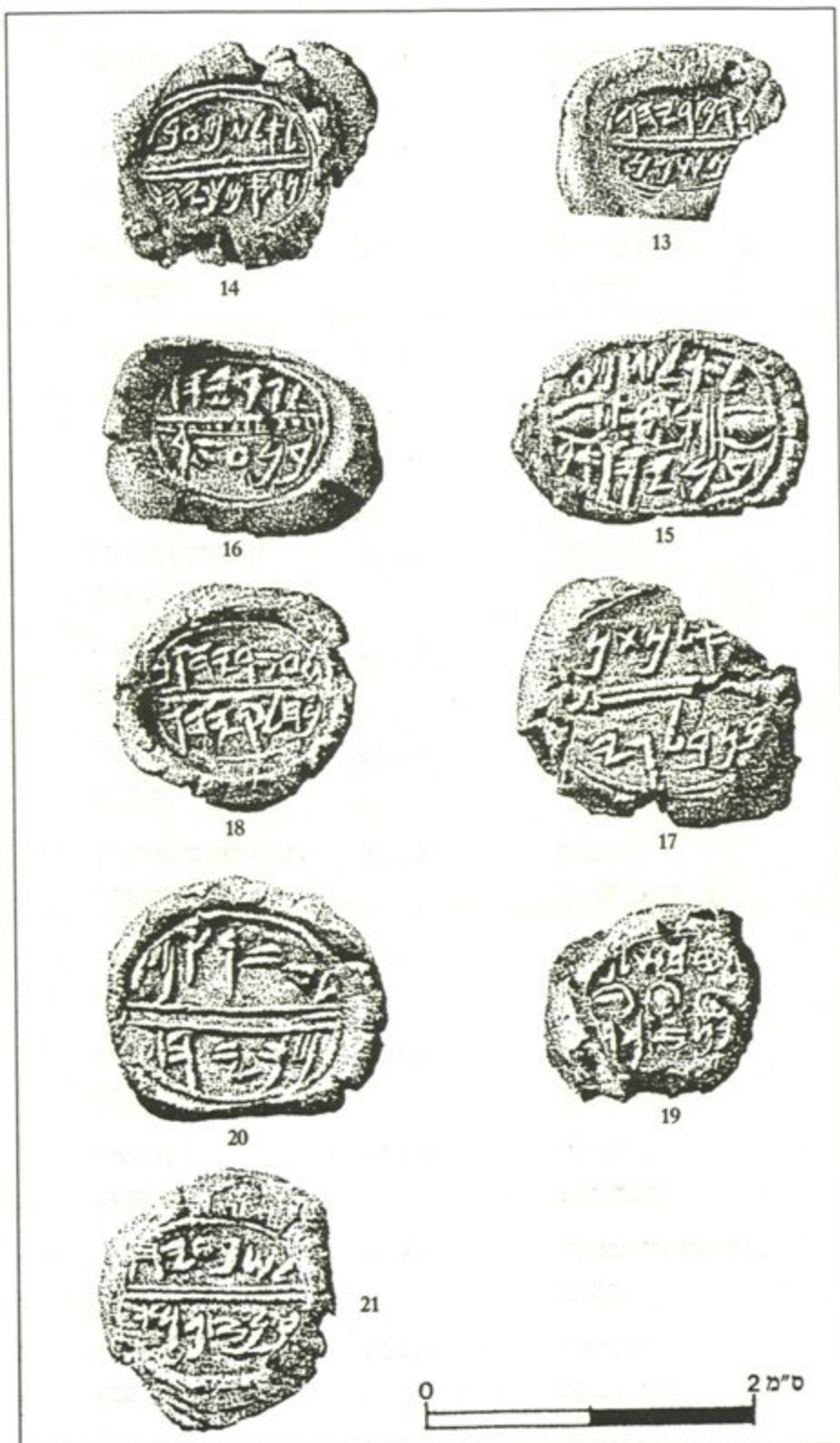
8.2 בולות (טביעות על פיסות טין)

ב' בית הבולות' שבשטח G בחפירות עיר דוד גילה י' שילה 51 בולות עבריות, מתוכן 45 נושאות כתובות. הבולות נמצאו בשכבת השרפה שנגרמה על ידי הכבוש הבבלי של ירושלים בשנת 586 לפנה"ס, ראה: י' שילה, 'קבוצת בולות עבריות מעיר דוד', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 83-87; קורפוס החותמות, עמ' 167-168; י' שהם, 'בולות עבריות מעיר דוד', ארץ ישראל, כו (תשנ"ט), עמ' 175-151 ושם דיון מפורט; Y. Shoham, 'Hebrew Bullae', D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978-1985 Directed by Yigal Shiloh, VI: Inscriptions (Qedem, 41)*, Jerusalem 2000, pp. 29-60.

המלך, לזכריו יאר. י' גרפינקל בדק את תפוצתם של החותמות והטביעות הנושאים שמות זהים אשר נמצאו באתרים שונים ביהודה. ירושלים מסתברת כמוקד החשוב ביותר בתפוצת החותמות, ולכיש כמרכז השני בחשיבותו: 'תפוצתן של "טביעות החותם הזהות" והמערך היישובי ביהודה ערב מסע סנחריב', קתדרה, 32 (תשמ"ד), עמ' 35-52.

¹⁰² קוטשר הכליל במאמרו, כתובות ירושלים, עשרה חותמות וטביעות חותם נוספים אשר לא נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות: לרמליהו בן נריהו (ראה להלן, הערה 118), לחנניהו בן עזריהו, לחנניהו בן עכבר, ישמעאל פדיהו, לחנניהו נריהו, ליקמיהו ישמעאל, למנחמת אשת גדמלך, לשמע עבד

8.2.1	לבלגי ב ן דליהו	8.2.2	לגמריהו (איור 13) בן שפן
8.2.3	לחנמלך ישמעאל	8.2.4	לטבשלם בן זכר הרפא
8.2.5	לשמעיהו בן יאזניהו	8.2.6	לאלשמע ב (איור 14) ן סמכיה
8.2.7	למכיהו בן חצי	8.2.8	לאפרח אחיהו
8.2.9	לאלשמע (איור 15) בן יהואב	8.2.10	לידעיהו בן משלם
8.2.11	לגדיהו (איור 16) בן עזר	8.2.12	לשמעיהו מחסינהו
8.2.13	לרפאיהו בן אפרח	8.2.14	לגמריה בן מגן
8.2.15	לאלנתן (איור 17) בן בלגי	8.2.16	לשמעיהו בן פלטיהו
8.2.17	לעזריהו ב (איור 18) ן חלקיהו	8.2.18	לטבשלם בן זכר (איור 19)
8.2.19	לאליקם בן אוהל	8.2.20	לבניהו ב ן הושעיהו
8.2.21	לעזרקם (איור 20) מכיהו	8.2.22	לברכיהו בן מלכי
8.2.23	לחנניה בן אחא	8.2.24	לסילא ב ן אלשמע
8.2.25	לנריהו דמליהו	8.2.26	לשפטיהו (איור 21) בן צפן
8.2.27	לאחימה חנניה	8.2.28	ליאזניהו בן מעשיהו
8.2.29	לשפטיהו בן דמליהו	8.2.30	לגחם בן שאלה

איור 13-21. בולות מעיר דויד

החופר הציע לזהות את גמריהו בן שפן שבבולה 8.2.2 עם הסופר והשר בחצר המלך יהויקים, שנטל חלק באירועים הדרמטיים המתוארים בירמיהו לו. צ' שניידר העלה ההצעה לזהות את עזריהו בן חלקיהו (8.2.17) עם הכהן המזכיר¹⁰³ במלכים ב, כב ח ודברי הימים ב, ה לט; ט י-יא.

8.3 טביעות חותם מלכותיות

8.3.1 למלך

חברן (איור 22)

איור 22. טביעה 'למלך חברן'

8.3.2 למלך

ממשת (איור 23)

איור 23. טביעה 'למלך ממשת'

8.3.3 למלך

זף / זיף (איור 24)

8.3.4 למלך

שוכה

איור 24. טביעה 'למלך שוכה'

¹⁰³ צ' שניידר, "...עזריהו בן חלקיהו" (הכהנים ?) על בולה מעיר-דוד, קדמוניות, כא (תשמ"ח), עמ' 56.

החל במאה הי"ט, החפירות בירושלים ובאתרים רבים ביהודה העלו מספר רב של ידיות קנקנים ועליהן טביעות חותם עם סמל של חיפושית ארבע כנפית או דגם דו כנפי שפורשו סמלים מלכותיים; מעל לסמל זה רשומה התיבה 'למלך' היינו של המלך, או עבור המלך, ומתחתיו ציון אחד מארבעה יישובים: חברון, זף או זיף – בשני הכתיבים – ממשות ושוכה.¹⁰⁴

בתחילה חולקו הטביעות על פי סוגי הדגמים השונים המצויים, ונעשה ניסיון לראות בהם התפתחות כרונולוגית, אבל לאחר חפירות לכיש ואתרים אחרים, שנערכו משנות השבעים בארץ יהודה, נאספו נתונים מספיקים להבהרה והבנת ההקשר, הזמן והתפוצה של הטביעות.¹⁰⁵ התברר כי כל סוגי הטביעות מצויים בשכבות חורבן בלכיש ובתל בטש (תמנה) שחרבו בעת מסע סנחריב בשנת 701 לפסה"נ. תפוצת הטביעות היא בעיקר באתרים בצפון מערב השפלה ובסביבות ירושלים, הם אזורי החזית נגד סנחריב בזמנו של חזקיהו.

קיימות דעות שונות בדבר משמעות הטביעות ותפקיד הקנקנים. יש סוברים כי הטביעות קשורות באירגון כלכלת הממלכה, ושמות ארבע הערים מורים אולי על ארבעה מרכזים מלכותיים לגביית מס או על ארבעה אזורים שבהם רוכז המס.¹⁰⁶ אחרים סוברים כי הקנקנים הוכנו והוטבעו במרכז ייצור אחד במסגרת הכנותיו של חזקיהו למרד נגד סנחריב, וכי הקנקנים נועדו לאגור מזון לקראת המלחמה. רבים מאלפי הקנקנים שהוכנו נמצאו בשכבות החורבן של שנת 701 לפסה"נ, אך קנקנים רבים נאגרו ככל הנראה במחסני ירושלים, שלא חרבה בעת המסע. קנקנים אלו הופצו במהלך המאה הז' לפסה"נ, ואכן כמה מהם נמצאו גם בשכבות החורבן של הכיבוש הבבלי בשנת 586 לפסה"נ.¹⁰⁷

8.4 טביעות חותם פרטיות על כרי חרס

8.4.1	הושעם חגי	ב' מזר, 'החפירות ליד הר הבית', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 88; נדלמן, שם.
8.4.2	לנחם הצליהו	שם.
8.4.3	לחנה ב ת עזריה	N. Avigad, 'A Note on an Impression from a Woman's Seal', <i>IEJ</i> , 37 (1987), pp. 18-19; נדלמן, שם.
8.4.4	לנרא שבנא	אביגד, העיר העליונה, עמ' 44-45.

¹⁰⁴ לעת עתה הגיע מספרן ל-2,000 בקירוב, כ-300 מתוכן מירושלים, רובן דו-כנפיות, כפי שנמסר על ידי ג' ברקאי עורך הקורפוס של ידיות אלה.
¹⁰⁵ דיון מסכם ראה: N. Na'aman, 'Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps', *VT*, 29 (1979), pp. 61-76
¹⁰⁶ ראה ביבליוגרפיה מלאה אצל נאמן, שם.
¹⁰⁷ ע' מזר, ד' עמית, צ' אילן, 'דרך הגבול שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 247-249. ראה גם נדלמן (לעיל, הערה 66), עמ' 131-132 על שתי ידיות 'למלך' מירושלים מן המאה הז' לפסה"נ.

¹⁰⁴ לעת עתה הגיע מספרן ל-2,000 בקירוב, כ-300 מתוכן מירושלים, רובן דו-כנפיות, כפי שנמסר על ידי ג' ברקאי עורך הקורפוס של ידיות אלה.
¹⁰⁵ דיון מסכם ראה: N. Na'aman, 'Sennacherib's Campaign to Judah and the Date of the LMLK Stamps', *VT*, 29 (1979), pp. 61-76
¹⁰⁶ ראה ביבליוגרפיה מלאה אצל נאמן, שם.
¹⁰⁷ ע' מזר, ד' עמית, צ' אילן, 'דרך הגבול שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 247-249. ראה גם נדלמן (לעיל, הערה 66), עמ' 131-132 על שתי ידיות 'למלך' מירושלים מן המאה הז' לפסה"נ.

8.4.5	לנרי ב ן שבניחון	אביגד, שם. אביגד קורא כאן 'שבניו', אך נראה שהסיומת 'יהו' לא גולפה בשלמותה רק מפאת חוסר מקום, והסימן האחרון בטביעה אינו אלא קצה הימני של הה"א. ¹⁰⁸
8.4.6	לצפן.א. במעץ	שם.
8.4.7	למנחם יובנה	

משקולות

עשרות רבות של משקולות אבן מירושלים ומיישובים שונים בארץ ישראל, הנושאות ציון מספרי ו/או ערכי של משקלם, ממחיש לנו את מערך יחידות המשקל שהונהג ביהודה ובישראל בימי הבית הראשון.¹⁰⁹ הסימן Σ ציין את היחידה הבסיסית, היא השקל,¹¹⁰ אשר משקלו הממוצע 11.3 גר'. לציון כמות היחידות נעשה שימוש בספרות מצריות הייראטיות; אך הספרות המקוריות ל-5, 10, 20 ו-30 מציינות במשקולות הארצישראליות 4, 8, 16 ו-24, שקלים השווים במשקלם ל-5, 10, 20 קדת (יחידת משקל מצרית).¹¹¹ שלוש מילים נמצאו חרות על מספר משקולות.

9.1 בקע

המידה מוזכרת במקרא כשם נרדף למחצית השקל: בראשית כד כב; שמות לח, כו: 'בקע לגלגלת מחצית השקל'; ואכן משקלו הממוצע תואם זאת: 5.9 גר'.

9.2 נצף

שורש זה אינו מוכר במקרא ובמקורות אפיגרפיים עבריים אחרים. בערבית פרושו חצי, מחצית. ייתכן שבעברית היה משמעו שונה, אולם אם אכן זו גם הוראתו בעברית, אין אנו יודעים לאיזו יחידה בסיסית מתייחס החצי; אולי היא חלק ממערכת משקל נוספת למערכת השקלית, שנהגה במקביל לה בארץ ישראל. משקלו הממוצע 9.8 גר'.

¹¹⁰ לדעת ירין, הסימן הוא ציור סכימטי של החיפושית, המוכרת מטביעות 'למלך' כסמל מלכותי.
¹¹¹ זאת בעקבות גילוי של סקוט, שם. ראה גם י' אהרונ, 'השימוש בספרות הייראטיות באוסטרקונים עבריים ובמשקולות השקל', ש' אברמסקי ואחרים (עורכים), ספר ש' יבין, ירושלים תשל"ל, עמ' 309-317.

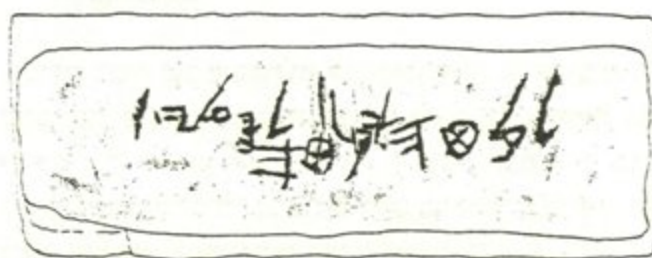
¹⁰⁸ אני מודה לפרופ' י' נוה, שהעיר לי על כך.
¹⁰⁹ ראה: א' שטרן, 'מידות ומישקולות', א"מ, ד, טורים R. Scott, 'The Scale-Weights from 878-846 B.C.', *PEQ*, 97 (1965), pp. 128-139; W. Dever, 'Iron Age Epigraphic Material from Khirbet El Kom', *HUCA*, 40 (1969), pp. 174-189; R. Kleiter, 'The Inscribed Weights of the Kingdom of Judea', *Tel Aviv*, 18 (1991), pp. 121-163.

9.3 פים

המשקל הממוצע הוא 7.8 גרם. קוטשר,¹¹² בעקבות קלרמון-גנו, קישר את 'פים' ללשון 'פי שנים' (זכריה ג ח), בהוראת שני שלישים, המכוונת פה ליחידת הנצף. יש הקושרים את המונח ל'פים' שבשמאל א, יג כא, ומפרשים אותה כעלות ההשחזה (פצירה) של מחרשה או את.¹¹³

9.4

על גוש אבן מלבני מעיר דויד¹¹⁴ אשר ייתכן כי שימש משקולת בת כ-19 ק"ג, נחרתו שלוש תיבות, ככל הנראה לציון בעלות:

לבלטה לבלטה ליעלי

איור 25. כתובת מעיר דויד

השם בלטה איננו מוכר במקרא ובאפיגרפיה העברית. ייתכן שמקורו בגזרון משותף עם השם פלטה שבחותם 8.1.3 מכתף הינום,¹¹⁵ ופלטיהו שבמקרא ובבולה מעיר דויד (8.2.16). אף לשם יעלי אין כל מקבילה מדויקת, אולם בעזרא ב נו נמנים בני יַעֲלָה (בנחמיה ז נח: 'יעלא') בין שבי ציון, והשם עליהו נזכר בבולה עברית.¹¹⁶

לשון הכתובות

הממצא האפיגרפי מירושלים משמש בידינו עדות ישירה ללשון שהייתה שגורה בפי תושבי העיר בתקופת היווצרותם של מרבית ספרי המקרא. למרות אוצר המילים המצומצם המצוי בו, הוא נוסך אור בלתי מבוטל על תחומים רבים בשפה.

לשון הכתובות עברית מקראית על כל היבטיה. מרבית המילים בכתובות מוכרות לנו מהמקרא, אולם לאלו נוספו חדשות אשר לא נכללו בקורפוס המקראי: 'זדה'¹¹⁷ ו'נקבה' מכתובת השילוח,

¹¹² כתובות ירושלים, עמ' 175.
¹¹³ M. Powell, 'Weight', *The Anchor Bible Dictionary*, VI, New York 1992, pp. 905-908
 ושם ספרות נרחבת.
¹¹⁴ נוח, עיר דויד, מס' קטלוגי G-4809; A. Eran, 'The Inscribed Stone from Area G—a Scale-weight?', עיר דוד, עמ' 222, 229, 251, ציור 39: 16; שילה, קדם, 19, עמ' יד פרסם כתובת זו כך:
¹¹⁵ 'פלטה לס/יעלי' וראה בה כתובת בנייה.
¹¹⁶ היסוד פל"ט נמצא בשמות המקראיים אליפלט, פלטי, פלטי, פֶּלֶט, פלטיאל, פלטיה, פלטיהו, ובאוגריתית: יפלטן; C. Gordon, *Ugaritic Text-book*, Rome 1965 No.1037:5
¹¹⁷ אביגד, בולות, מס' 35.
 ראה דיון לעיל, כתובת 1.1.

התיבות 'פ'ים' ו'נצף' שנחרתו על גבי משקולות אבן, ו'סרט' (5.1). גם שמות פרטיים נתווספו לאוצר השמות שבמקרא.

השמות הפרטיים שלא נזכרו במקרא הם: אבמעץ, אחא, אחיאל, אחימה, אפרח, [א]שא, בלטה, גדיהו, דמליהו,¹¹⁸ הושעם, הצליהו, חמיאהל, חנמלך, חצי, טבשלם, יובנה, יעלי, יעמא, ישאל, מלכי, נקם, נרא, נרי, סילא, פלטה, צפן, קראה, קרבא[ור], קרי, רפיהו.

שמות פרטיים הבאים במקרא בכתיב שונה:

בכתובות	במקרא
אוהל	אהל
אלשמע	אלישמע
מכיהו	מיכיהו
סילא	סלא (שם מקום)
עזרקם	עזריקם

בכלל השמות הפרטיים מצאנו ¹¹⁹37 סיומות 'יהו' ואף לא אחת 'יו'.¹²⁰ תמונה זו מצטרפת לתמונה המצטיירת מחרסי ערד ולכיש ומהמצא מאתרים אחרים מארץ יהודה. הסיומת 'יה', המופיעה בעיקר בספרי המקרא שנתחברו בימי הבית השני,¹²¹ נמצאה חמש פעמים בכולות ובטביעת החותם 8.4.3; אך זאת בהסתייגות-מה, שכן בכל המקרים האלה הסיומת גולפה בקצה החותם וייתכן שו"ו סופית הגובלת עם המסגרת העגלגלה לא הוטבעה מספיק בחרס, או לא גולפה בחותם מחמת חוסר מקום (ראה לעיל, 8.4.5). מכל מקום, אין להסיק מכאן שהיו כבר בימי הבית הראשון שמות שהסתיימו ב'יה' במקום 'יהו'.

כתיב הכתובות בעיקרו מלא בסוף תיבה, פרט ל'הית' בכתובת השילוח. התיבה 'הית' השתמרה בצורה הזאת גם בכמה מקומות במקרא.¹²² כתיב התנועות התוכיות בעיקרו חסר: אש, שלש, אמת, עצמות, אלשמע, הן (אם אכן זאת הקריאה הנכונה). יוצאות מכלל זה תנועות שמקורן בדו-תנועה: עוד, מוצא, מאתים, חוץ מ'ים' ו'קל' בכתובת השילוח.¹²³

(תשמ"ג), עמ' 158-159. ¹²³ הועלו הצעות שונות לראות ב'ים' התכווצות קדומה של דו-תנועה במקרים מסוימים או של יסוד י"ם שונה מן יו"ם. ראה סיכומי של ג' בן-עמי צרפתי, 'הכתובות העבריות מימי הבית הראשון', א' ראבילו (עורך), ספר היובל לדוד קוטלר, תל-אביב 1975, עמ' 110-111. מקורה של קל ככול הנראה קול, אולם במקרא היא נמסרה הן בכתיב מלא והן בכתיב חסר.

¹¹⁸ ישנה סברה שהשם 'דמליהו' במקרא מקורו בשיבוש גרפי של דמליהו; ראה: אביגד, שם, מס' 42.

¹¹⁹ הובאו בחשבון רק הקריאות הוודאיות.

¹²⁰ ראה לעיל, 8.4.5.

¹²¹ י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 5.

¹²² ראה י' בלאו, 'האם צורות נסתרת מעין הית' שבלשון חכמים צורות קדומות הן?', לשוננו, מז

עם זאת, השימוש באמות קריאה תוכיות מוכר כבר בכתובות המאה הז' לפסה"נ: ארור, זיף (הכתיב המקביל 'זף' מוכיח שאין מקור היו"ד בדרתנועה),¹²⁴ וכחותמות וטביעות חותם אף בשמות המופיעים במקרא רק בכתיב חסר: אוהל, סילא, חמיאהל. מעניין במיוחד השימוש באם קריאה ו"ו ל- O תוכית ב'אוהל', שזאת ההיקרות הבטוחה היחידה שלה באפיגרפיה העברית מתקופת הבית הראשון.¹²⁵

השם הפרטי החדש 'הושעם' מצטרף לקבוצת שמות פרטיים מקראיים בעלי מ"ם נספחת (אֲנָקְלִיטִית), כגון גרשם, אדם, חושם, וכו', והם שרידים של תופעה כללית קדומה מאוד בלשונות כנען.¹²⁶

בכתובת 5.1, מן המאה הז' לפסה"נ, משמש הפועל כנ"ס, המוכר עד כה רק מספרי המקרא שחברו בימי הבית השני, ואף נחשב לאופייני לפרק זמן זה.¹²⁷ אם מובנו של השורש סר"ט באותה כתובת¹²⁸ כמוכן שר"ט שבמקרא, לפנינו דוגמה נוספת לחילופי ש=ס, כגון: סבך=שִׁבְכָה, שכ"ר – סכרים (עזרא ד ה) ועוד.

מספר כתיבים קדומים או דיאלקטיים שנשתמרו במקרא רק בצורת 'כתיב', ואשר תוקנו מאוחר יותר על ידי צורות 'קרי' מתוקנות, מצאו את אישורם במקורות אפיגרפיים רבים.¹²⁹ בכתובות הירושלמיות דוגמאות מאירות אחדות: אם הקריאה ל- O סופית היא ה"א: אמתה, אתה, כמו בכמעט כל המקורות האפיגרפיים של ארץ ישראל מימי הבית הראשון. במקרא, אם הקריאה הרגילה לתנועה זו היא ו"ו, והצורות עם ה"א מיעוט¹³⁰ ותוקנו בקרי.

124 כפי שציין זווית, אמות קריאה, עמ' 17-25, נגר דעתם של קרוס ופרידמן, השוללים את קיומן של אמות קריאה תוכיות בתקופת הבית הראשון: F. Cross Jr. & D. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952, p. 12.
125 לדעת זווית, שימוש כזה של אם קריאה היה כבר במאה הז' (אמות קריאה, עמ' 24-25, 31-32) אולם הוא מסיק זאת ממילים שמקורן בדרתנועה או שקריאתן איננה בטוחה כלל.
126 ש' מורג, 'ראשיתה של העברית וייחודה של העברית', מ' בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 177-178; D. Hummel, 'Enclitica mem in Early Northwest Semitic, Especially Hebrew', *JBL*, 76 (1957), pp. 85-107.
127 א' הורביץ, בין לשון ללשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 175; נוה, לעיל, הערה 82.
128 השורש נמצא באוגריתית בשמות פרטיים: גורדון (לעיל, הערה 115), טקסטים 322: VI, 7: 307, 2: 1082, rev. 4: 1082.
129 ראה: צרפתי (לעיל, הערה 123), עמ' 111-114.
130 גורדיס מונה 52 היקרויות עם ה"א: R. Gordis, *The Biblical Text in the Making*, New York

1971, pp. 92-94. שימוש כזה בו"ו במקורות אפיגרפיים נמצא בדוגמאות בודדות בלבד, ואף בחלק מהן הקריאה איננה בטוחה: ב'דעו' בכתובת השילוח נשלה הה"א של הכינוי 'הו'. הצורה 'דעו' מופיעה פעם אחת במקרא (ירמיהו ו כא), לעומת 115 היקרויות של 'דעהו' (והשווה: שמואל א, יח א, כתיב: ויאהבו, קרי: ויאהבהו), אולם אין לדעת אם בוטא כאן דעו לאחר נשילת הה"א, או שמא התכווצה כבר הדרתנועה והו"ו משמשת אם קריאה ל- O : דעו כפי שסובר זווית (אמות קריאה, עמ' 24). כתיבים אפשריים אחרים מאתרים שונים הם: קצרו (מצד חשביהו, שורה 6), ולו (בית לי, שורה 2: J. Naveh, 'Old Hebrew Inscriptions in: a Burial Cave', *IEJ*, 13 [1963], p. 84). קרוס דוחה מכול וכול שימוש באם קריאה ו"ו ל- O בימי הבית הראשון, ומשחזר במצד חשביהו: 'קצרה' ואסם; F.M. Cross, 'Epigraphic Notes on Hebrew Documents of the Eighth-Sixth Centuries B.C.', *BASOR*, 165 (1962), p. 43. ואילו בבית לי: 'רערי יהדה וגאלתי'; J. Sanders (ed.), *Essays in Honor of Nelson Glueck*, New York 1970, p. 301.

הקריאה הרצופה המוצאת את ביטוייה בכתובת 6.1: 'אלקנארץ', היא שגרמה לכתיבים כדוגמת 'מזה' (שמות ד ב) — קרי: מֶה זֶה, 'מלכם' (ישעיהו ג טו) — קרי: מֶה לָכֶם, 'מהם' (יחזקאל ח ו) — קרי: מֶה הֵם.

בכתובת השילוח נכתב 'לקרת' במקום 'לקראת'. קוטשר¹³¹ סבר ששורשה קר"י וטען שיסוד זה מתחלף לעתים במקרא עם קר"א; אלא שבמקרא קר"א אכן משמש פעמים רבות במובן של קר"י (בראשית מב לח; ירמיהו מד כג; ועוד).¹³² אך בשום מקום לא מצאנו קר"י במובן של קר"א. נראה יותר שהאל"ף הנחה ב'לקראת' כבר התאפסה ונעלמה מן הדיבור — לפחות בניב של ירושלים — והכתובת מוסרת נאמנה את מצב ההתפתחות הזו, בעוד שהמקרא שמר את הכתיב ההיסטורי 'לקראת' בכל המקרים. התאפסות אל"ף עיצורית במצבים פונטיים מסוימים היא תופעה קדומה בהתפתחות העברית.¹³³ הכתיב המקראי לעתים משקף גם הוא בשורשי ל"א אחרים את מציאות המבטא: שמואל ב, כא יב: כתיב 'תלוס', קרי 'תלאוס'; בראשית כ א: כתיב 'מחטו', קרי 'מחטוא' ועוד.¹³⁴

¹³⁴ עיין בגורדיס (לעיל, הערה 130), עמ' 95, 96, 111-112, 127. לדעת אולברייט, 'לקרת' היא צורה צעירה יותר מ'לקראת' המקראית, W.F. Albright, 'A Reexamination of the Lachish Letters', BASOR, 73 (1939), p. 21

¹³¹ כתובות ירושלים, עמ' 169.

¹³² א' אבן-שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, ירושלים תשמ"ב⁴, עמ' 1029, מייחד את קר"א 2 = קר"י, מקרא¹.

¹³³ י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב, עמ' 50-51.

פרק שלושה-עשר ירושלים בתקופה הפרסית

יואל ווינברג

הבסיס האידאולוגי

מקום מרכזי בתפיסת עולמם של בני הגולה בבבל תפסה האידאולוגיה של התקווה.¹ אחד מביטוייה העזים ביותר של אידאולוגיה זו היה מזמור קלו, הפותח במילים 'על נהרות בבל שם ישבנו גם ככינו בזכרנו את ציון' (פסוק א). מילים אלה מבטאות את עומק הטרגדיה שבחורבן ירושלים. ואילו ההצהרה 'אם אשכח ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי' (פסוקים ה-ו) מעידה על מרכזיותה ומעמדה של ירושלים, שבה מתגלמות כל תקוותיהם של בני הגולה.

שתי צורות עיקריות היו לאידאולוגיה של התקווה. האחת – שאיפה לשיקום מלא של מעמד ירושלים כעיר מקדש ועיר מלוכה, עיר מקדש לה' ועיר מלוכה ליושלות בית דוד.² לכך שאפו תושבי יהודה בימי שלטון בבל. אבל שאיפה זו לא היתה מקובלת על שארית הפליטה בבבל, שם רווחה כנראה השקפה אחרת, אשר מצאה את ביטוייה בפרקים מ-מח של ספר יחזקאל.³ חיבור זה נתחבר בגולה, כנראה מעט לפני שנת 538 לפסה"נ או מעט אחר כך, אבל בכל אופן לפני שנת 515 לפסה"נ, היא שנת חנוכת המקדש. מתואר בו חידוש שלטונו של ישראל בארצו, לשבטיו. הארגון המינהלי של הארץ המתואר שם שונה לגמרי ממה שהיה קודם לכן: הארץ מחולקת לרצועות למלוא רוחבה, רצועה לכל שבט, ובמרכזה שטח הנקרא 'התרומה אשר תרימו לה' ('יחזקאל מח ט). 'תרומה' זו כוללת את 'תרומת הקדש' ואת אדמות הכוהנים והלוויים. השטח הנותר מתוך התרומה יהיה 'לעיר מושב ולמגרש והעיר בתוכה' (שם פסוק טו). העיר המשוקמת תהיה במרכז הארץ המשוקמת, באמצע המדינה. ולא זו בלבד, אלא שצורתה אידאלית: ריבוע מושלם, מוקף חומה שבה שנים-עשר שערים, כמניין שבטי ישראל. לעיר שם חדש: 'מיום ה' שָׁמָּה' (פסוק לה). בעיר זו ישבו הכוהן הגדול והנשיא, שלכל אחד מהם סמכויות שונות; לנשיא זכויות ותפקידים מוגבלים.

der Katastrophe von 587: Erwägungen zum Schlussteil des sogenannten "Verfassungsentwurf des Hesekiel", VT, 19 (1969), pp. 322-352; M. Haran, 'The Law-Code of Ezekiel XL-XLVIII and its Relation to the Priestly School', HUCA, 50 (1979), pp. 45-71; I.M. Dieguld, *Ezekiel and the Leaders of Israel*, Leiden, New York & Köln 1994 (VT, Supp. 56).

¹ ווינברג, הכרוניסט, עמ' 49-52.

² מזר, ירושלים בתקופת המקרא, עמ' 29-33.

³ H. Gese, *Der Verfassungsentwurf des Ezechiel (Kap. 40-48) Traditionsgeschichtlich untersucht*, Tübingen 1957, pp. 116 ff.; W. Zimmerli, 'Planungen für den Wiederaufbau nach der Katastrophe von 587', VT, 18 (1968), pp. 229-255; G.Ch. Macholz, 'Noch einmal: Planungen für den Wiederaufbau nach

ברור לכול שתוכנית זו איננה מעשית אלא אידיאלית, ואיננה יכולה להתממש. אבל גם חזיונות מופשטים ביותר עשויים להשפיע על המציאות, ובעיקר בתהליך של שיקום, בימים של חיפוש אחרי תוכניות לעתיד לבוא.⁴ האם השפיעה התוכנית האידאולוגית של יחזקאל מ-מח על תהליך השיקום החברתי-המדיני של יהודה וירושלים בימי שיבת ציון? האם השפיעה על מעמדה ותפקידה של ירושלים במדינת⁵ יהודה, ואם כן, כיצד ובאיזו מידה?

כבר הכרזת כורש (538 לפסה"נ) רומזת להשפעת האידאולוגיה על המציאות. בהכרזה שלושה מוטיבים מרכזיים:

- א. מתן רישיון לבנות לאלוהים 'בית בירושלם אשר ביהודה';
- ב. האל אשר לו יבנו את הבית הוא 'ה' אלהי ישראל הוא האלהים אשר בירושלם'.
- ג. מתן רישיון לנשארים כגולה לעזור בבניין הבית, לתת את 'הנרבה לבית האלהים אשר בירושלם' (עזרא א ב-ד).

ירושלים — ולא יהודה — היא עניינה של הכרזת כורש. ואכן, בכל התהליך ההדרגתי והממושך של שיבת ציון נותרה ירושלים המטרה. בהתפתחותה של ירושלים בתקופה הפרסית ובפיתוחה של 'הקהילה האזרחית-המקדשית' — היינו, ארגון חברתי ממלכתי התנדבותי, שמרכזו ומסגרתו המקדש, ובסודו הצטרפות חופשית של חברים לארגון שחבריו הם בעלי זכות בארגון⁶ — יש להבחין בשתי תקופות: התקופה הראשונה, תקופת ההתהוות של הקהילה ושיקומה של ירושלים (538-458/7 לפסה"נ); והתקופה השנייה — תקופת ההמשך (משנת 458/7 ועד לסוף התקופה הפרסית).

התקופה הראשונה

על פי המקורות הספרותיים והארכיאולוגיים, במשך כל התקופה הראשונה היה השיקום מוגבל בהיקפו והאוכלוסייה היתה מצומצמת.⁷ אפשר לנסות ולשער את מספר תושבי ירושלים בסוף התקופה הראשונה. בשנת 445 לפסה"נ הנהיג נחמיה בירושלים סִינְאוֹיִקִּיזִם — תכסיס נפוץ בעולם הקדום להקמת מרכז עירוני על ידי העברת חלק מהאוכלוסייה הכפרית אל העיר. הוא העביר לירושלים עשירית מתושבי יהודה שהיו חברים בקהילת שבי הגולה, שמנתה לפי סיכום המספרים בנחמיה ז 31,089 גברים ולפי עזרא ב — 29,818 גברים.⁸ מכאן שמספר תושבי ירושלים אמור היה להיות 3,100 גברים בקירוב. לעומת זה, לפי רשימת תושבי ירושלים אחרי הסינאוֹיִקִּיזִם התגוררו בה 3,044 גברים או יותר (נחמיה יא ד-יא). ההבדל בין מספר הגברים שהועברו לירושלים למספר

⁷ ראה: שילה, קדם, 19, עמ' 29; H. Geva, 'Twenty Five Years of Excavations in Jerusalem, 1967-1992: Achievements and Evaluation', idem (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1994, pp. 7-9.

⁸ ויינברג, הכרוניסט, עמ' 61-67.

⁴ י"פ ויינברג, 'המדינה היהודית הקדומה: רעיון ומציאות' (רוסית), ידיעות האוניברסיטה היהודית במוסקבה, 26 (1994), עמ' 4-17 (רוסית).

⁵ המונח 'מדינה', בארמית מדינתא, שימש בתקופה הפרסית לציון יחידת-משנה באימפריה הפרסית, יהודה היתה מדינה בפחות עבר-הנהר.

⁶ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 127-138.

תושביה לאחר הסינאויקוזם הוא 50-150 גברים, הוא מספר הגברים בירושלים לפני הסינאויקוזם. הרי שבתקופה הראשונה – לפני הסינאויקוזם – חיו בירושלים 200-600 נפש בלבד.⁹ ראשיתה של ירושלים היתה, אפוא, צנועה ביותר. אף על פי כן, התעוררו נגדה שכניה הקרובים, השומרונים. כבר בתחילת המאה ה' לפסה"נ שלחו 'אגרה חדה על ירושלם' (עזרא ד ח) אל השלטונות הפרסיים. בכתב שטנה זה התריעו מנהיגי השומרונים על הסכנה הגדולה שבשיקום ירושלים. שלושה נימוקים מנו באיגרתם: ירושלים היתה עיר מורדת ומסוכנת למלכים זרים; בירושלים שלטו מלכים תקיפים, שהכניעו ארצות ועמים רבים; ולכן, אם העיר תחודש וחומותיה ייבנו, אז 'מגדה בלו והלך לא ינתנון ואפתם מלכים תהנוק' [תרגום: מגדה, בלו והלך לא יתנו והכנסת המלכים תנזק] (עזרא ד י-ג). השומרונים הגזימו בדבריהם; בכל הלשנה יש משום גוזמה, אבל כדי שתשכנע צריך להיות בה גרעין של אמת. גרעין כזה אכן נמצא. ירושלים של סוף המאה ה' לפסה"נ לא סיכנה את האימפריה הפרסית, אבל כמה תופעות בירושלים עשויות היו להחשידה על השלטונות הפרסיים. עצם נוכחותם של צאצאי בית דוד בעיר, וההצלחה בהקמת המקדש – דבר שנראה לכולם, לבני הקהילה ולאויביהם, כביטוי של חסד אלוהי כלפי הקהילה וכאות לתמיכת השלטון הפרסי – נתפסו כבסיס לגדולתה של ירושלים בעתיד, ומכאן הסכנה שבשיקומה, אם גם מזערית היא בשלב זה.

כתב השטנה של השומרונים חובר בגלל כישלונם להשתלט על הקהילה החדשה, שהלכה והתכוונה לעיניהם. בראשונה נבנה המזבח: 'ויגע החדש השביעי [כנראה של שנת 538 לפסה"נ]... ויאספו העם כאיש אחד אל ירושלם, ויקם ישוע בן יוצדק... וזרבבל בן שאלתיאל ואחיו, ויבנו את מזבח אלהי ישראל' (עזרא ג א-ב). כעבור זמן החלו בבניית המקדש. התקדמות השיקום המריצה את השומרונים לנסות ולהשתלט על הקהילה מבפנים. 'ויגשו אל זרבבל ואל ראשי האבות ויאמרו להם: נבנה עמכם, כי ככם נדרוש לאלהיכם' (שם ד ב). בשעה זו כבר היו השומרונים יחידה מלוכדת. לא זו בלבד ששומרון היתה מסודרת ואמידה מקהילת שבי הגולה המתחדשת, אלא שכבר למן התקופה האשורית היתה מאורגנת כ'מדינה' – מדינת שומרון (Samerina) – שהבבלים סיפחו אליה כנראה גם את יהודה. היות שלפחות עד אמצע המאה ה' לפסה"נ לא שינו הפרסים את המבנה המינהלי הזה, הוסיפה יהודה להיות כפופה ל'מדינת' שומרון.¹⁰ אילו הצליחו השומרונים להצטרף לבניין המקדש, היו מכפיפים לעצמם את הקהילה המתחדשת בירושלים, משתלטים עליה וזוכים – בעיניהם – לחסדי האל ולתמיכת מלכי פרס. ראשי קהילת שבי הגולה, זרבבל, ישוע וראשי האבות, הבינו את הסכנה הצפויה להם מהשכנים המבקשים להשתתף בבניית המקדש, ודחו את בקשתם. משהבינו השומרונים שבדרך זו לא יוכלו לשבי הגולה, חיברו את כתב השטנה.

Judah during the 'Exilic' Period (Symbolae Osloenses, Fasc. Suppl. XXVII), Oslo 1996, pp. 51-55

¹⁰ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 110-115.

⁹ S.S. Weinberg, 'Post-Exilic Palestine – an Archaeological Report', *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, IV, Jerusalem 1969-1970, pp. 78-97; H.M. Barstad, *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of*

כתב השטנה חובר כנראה בימי כנבזי (522-530 לפסה"נ). אמנם, המקורות המקראיים מוסרים את שמותיהם של אחשורוש (486-465 לפסה"נ) וארתחשטא, הוא ארתחשטא הא' (464-423 לפסה"נ), כמקבלי כתבי השטנה (עזרא ד ו), והיה זה ארתחשטא שתשובתו למנהיגי השומרונים (שם פסוקים יז-כג) בלמה את בניית המקדש 'עד שנת תרתין למלכות דריוש מלך פרס' (שם פסוק כה).¹¹ ההשערה שמדובר בכנבזי תלויה בכמה גורמים. דווקא כנבזי נודע כמי שהתייחס בחשדנות ובשלילה לפרייוליגיות של המקדשים.¹² אם נכון שהכרזתם של חגי וזכריה היתה 'בשנת שנים לדיוש המלך' (חגי א א; זכריה א א; עזרא ה א), כלומר, בשנת 520 לפסה"נ: 'ושיצא (ונגמר) ביתה דנה עד יום תלתה לירח אדר די היא שנת שת (שש) למלכות דריוש מלכא' (עזרא ו טו) — כלומר, בשנת 516/5 לפסה"נ — אזי בניית המקדש נאסרה בהכרח לפני מלכותו של דריוש הא', כלומר, בימי שלטונו של כנבזי. בעל ספר עזרא לא היה יחיד בתקופתו שניסה להשכיח את ימי שלטונו של כנבזי הלא-אהוד; היו לו שותפים במגמה זו.¹³

משעלה דריוש הא' (486-522 לפסה"נ) לשלטון, חלו שינויים יסודיים בכל תחומי המדיניות הפרסית. שינויים אלה נגעו גם לקהילת המקדש של יהודה וגם להקמת המקדש. הכרזתו של דריוש כוללת לא רק רישיון להמשיך בבניית המקדש, אלא גם צו לשלטונות הפרסיים המקומיים להגיש עזרה חומרית לבניית המקדש ולפולחנו. והרי לשון ההכרזה כפי שהיא נמסרת במקרא:

כען תתני פחת עבר נהרה, שתר בוזני וכנותהון, אפרסכיא די בעבר נהרה, רחיקין הוו מן תמה. שבקו לעבדות בית אלהא דך, פחת יהודיא ולשבי יהודיא, בית אלהא דך יבנון על אתרה. ומני שים טעם למא די תעברון עם שבי יהודיא אלך למבנא בית אלהא דך, ומנכסי מלכא די מדת עבר נהרה, אספרנא נפקתא תהוא מתיבא לגבריא אלך, די לא לבטלא. ומה חשחן, ובני תורין ודכרין ואמרין לעלון לאלה שמיא, חנטין, מלח, חמר ומשח, כמאמר כהניא די בירושלם, להוא מתיבא להם יום ביום, די לא שלו. די להון מהקרבין ניחוחין לאלה שמיא, ומצלין לחיי מלכא ובנוהי. ומני שים טעם, די כל אנש די יהשנא פתגמא דנה, יתנסח אע מן ביתה, וזקיף יתמחא עליה, וביתה נולו יתעבר על דנה. ואלהא די שכן שמה תמה ימגר כל מלך ועם, די ישלח ידה להשניה, לחבלה בית אלהא דך די בירושלם, אנה דריוש שמת טעם, אספרנא יתעבר (עזרא ו ו-יב).

תרגום:

עתה תתני פחת עבר הנהר, שתר בוזני וחבריהם, הפקידים אשר בעבר הנהר, רחוקים היו משם. הניחו לעבדות בית האלוהים הזה, פחת היהודים ולזקני היהודים, בית אלוהים זה יבנו על מקומו. וממני ניתן צו לאשר תעשו עם זקני היהודים האלה לבנות בית האלוהים הזה, ומנכסי המלך אשר ממידת עבר

Iran, Cambridge 1989, pp. 364-366
M.A. Dandamaev, *Persien unter den ersten Achämeniden* (6.Jh. v. Chr.) (Beiträge Zur Iranistik, 8), Wiesbaden 1976, pp. 144-155

S. Japhet, 'Composition and Chronology in the Book of Ezra-Nehemiah', *Second Temple Studies*, 2 (1994), pp. 208-209

M.A. Dandamaev & V.G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient*

הנהר, מהרה ההוצאה תהי ניתנת לאנשים האלה, אשר לא לְכַטֵּל. ואשר הם צריכים, ובני בקר ואילים וכבשים לעולות לאלוהי השמים, חיטים, מלח, יין ושמן, כדבר הכוהנים אשר בירושלם, יהי ניתן להם יום ביומו, בלא מְשָׁגָה. אשר יהיו מקריבים ניווחים לאלוהי השמים, ומתפללים לחיי המלך ובניו. וממני ניתן צו, כי כל איש אשר ישנה את הדבר הזה, ייסח עץ מביתו, וזקוף ייתלה עליו, וביתו אשפה ייעשה על זה. והאלוהים אשר שכן שמו שם ימגר כל מלך ועם אשר ישלח ידו לשנות, לחבל את בית האלוהים הזה אשר בירושלם, אני דריוש נתתי צו, מהרה ייעשה.

הכרזתו של דריוש היא ביטוי של תמיכה בולטת בקהילה הצעירה. עם השינוי ביחסם של השלטונות, קראו חגי וזכריה בשנת 520 לפסה"נ למנהיגי הקהילה לבנות את המקדש (חגי א ב ואילך; זכריה א א ואילך). הבנייה נשלמה בשנת 515 לפסה"נ. אבל בתיאור החגיגה של חנוכת הבית לא נזכר אף אחד ממנהיגי הבנייה. הכוהן הגדול ישוע בן יוצדק עוד יופיע מאוחר יותר. לעומת זאת, זרובבל בן שאלתיאל מבית דויד נעלם כליל מזירת ההיסטוריה. הסיבה להיעלמו איננה ברורה. האם מרד בשלטון פרס – דבר שאינו סביר – או סולק בשל תעמולה לחידוש שלטון בית דויד? מכל מקום, עובדת היעלמו של זרובבל השפיעה על התפתחותן של קהילת שבי הגולה וירושלים. אפסה התקווה להפיכת קהילת שבי הגולה למלוכת בית דויד, ואבדו הסיכויים להפיכת ירושלים לעיר מלוכה. נכזבה תקוותם של חוגים מסוימים בירושלים שנהו אחרי רעיונות אלו. משירדו צאצאי בית דויד מהבמה, נתחזקו מגמות התפתחות אחרות ביהודה ובירושלים: היישוב ביהודה התפתח כקהילה אזרחית-מקדשית, שמרכזה ירושלים.

הקמת המקדש בשנת 515 לפסה"נ היא המאורע האחרון שנזכר במקורות על תקופה ראשונה זו של ירושלים וקהילת שבי הגולה. מכאן ואילך משתתקים המקורות למשך שישים שנה (515-458/7 לפסה"נ). את שתיקת המקורות קשה להסביר באובדן המקורות בלבד. התקופה היתה, כנראה, דלת אירועים. אפשר לשער שאחרי ההישגים הראשונים בהקמת הקהילה ובשיקומה של ירושלים השתררה עייפות, אשר נמשכה עד אמצע המאה ה' לפסה"נ.

תקופת ההמשך

התקופה השנייה של בניית הקהילה האזרחית-המקדשית ושיקום ירושלים נפתחה בהכרזת ארתחשסתא הא' (423-464 לפסה"נ), אשר ניתנה לעזרא הסופר בשנת 458 לפסה"נ. הכרזה זו ציינה את הצעד החשוב הראשון בהפיכת הקהילה האזרחית-המקדשית לגוף עצמאי, בעל זכויות משלו, עצמאי במידה מסוימת גם ביחס למדינת שומרון ולמנהיגיה.¹⁴

הכרזת ארתחשסתא (עזרא ז יא-כו) כוללת:

- א. מתן רישיון למתגוררים לעלות לירושלים ורשות לנשואים בגלות לאסוף עבורם תרומות.
- ב. צו לאוצר המלוכה לתמוך במקדש 'אלההם די בירושלם'.
- ג. מתן פטור למשרתי המקדש, ואולי גם לכל חברי הקהילה, מתשלום מסים לאוצר המלוכה.

¹⁴ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 117.

ד. מתן רשות לקיים מערכת של חוק ומשפט ולמנות שופטים 'לכל עמה די בעבר נהרה לכל ידעי דתי אלהך ודי לא ידע תהודעון' (תרגום: לכל העם אשר בעבר הנהר לכל יודע דתי אלוהיך, ואשר לא ידע – תודיענו).

ה. קביעת עונשים חמורים לכל אשר לא יישמעו להכרזה זו.

על הוצאת ההכרזה אל הפועל מינו שלטונות פרס את עזרא בן חלקיה הכהן, משושלת בני צדוק. המקרא מכנה את עזרא בשני תארים: 'כהן', תואר המתייחס לייחוסו וכנראה גם לתפקידו בקהל בני הגולה; ו'ספר מהיר' (עזרא ז ו), תואר המתייחס, אולי, לתפקידו במינהל הפרסי. הוא נבדל משבצר ומזרובבל בעיקר בכך שהם היו מנהיגי הקהילה בלבד, בעלי סמכות פנימית; ככול הנראה לא היתה להם שום סמכות רשמית מטעם השלטונות. לא כן עזרא, שהיה בעל מינוי רשמי, דבר שהשפיע על מעמדו ועל אפשרויות הפעולה שלו.

15 עליית עזרא

בשנת 458 לפסה"נ עלה עזרא לירושלים בראש קבוצת עולים גדולה. רבים מן העולים נמנו עם אותם בתי אב שכמה מבניהם כבר עלו לירושלים בעלייה קודמת. העולים, שהתרכזו בנהר אֶהוּא, היו מן העם והכוהנים, אבל לא היו ביניהם לווים (עזרא ח טו). עזרא גייס לווים ונתינים בכספא (שם פסוק טז ואילך), אחד המרכזים החשובים של בני הגולה. בשל הרכב זה של עליית עזרא, יחד עם תופעות אחרות, חלו שינויים מהותיים במבנה הקהילה ובהרכבה של אוכלוסיית ירושלים. בעוד שלפני עליית עזרא היה היחס בין הכוהנים למי שאינם כוהנים אחד ל-5.4 הרי לאחר עליית עזרא נשתנה היחס לטובת הכוהנים והיה אחד ל-0.8¹⁶. הדבר בלט כנראה בייחוד בירושלים, שם התרכזו רוב הכוהנים והלוויים משרתי המקדש. יש להניח שהתפתחות זו סייעה להתחזקות הנטייה לתיאוקרטיה, שהיו לה שורשים עמוקים בהשקפותיהם של חלק מחברי הקהילה. נטייה זו מתבטאת ב'תוכנית השיקום' של ספר יחזקאל ובחזונות זכריה. נראה שגם עזרא עצמו שאף לארגון תיאוקרטי. בזיכרונותיו הוא מדגיש שתי פעולות ושני הישגים שלו: הטיפול במקדש ובפולחן, וביטול נישואי התערובת שפשו בין חברי הקהילה.

גירוש הנשים הנוכריות

ביטול נישואי התערובת היה פרשה רבת משמעות בחייה ובהתפתחותה של הקהילה האזרחית-המקדשית. כאן התנגשו שתי נטיות עיקריות בהשקפת העולם של המקרא: הנטייה הברדלנית, ששאפה להבדיל את העם היהודי, את הקהילה, משכניה, גויי הארצות; לעומת הנטייה האוניברסליסטית, שהכירה בקשרים כאלה והתירה אותם, כמוכן במסגרת קבועה ומוגבלת.¹⁷ לפי

15 יש המקדימים את עליית נחמיה לזו של עזרא, ¹⁷ מ' ויינפלד, 'המגמה האוניברסליסטית והמגמה הברדלנית בתקופת שיבת ציון', תרכ"ז, לג וראה להלן, עמ' 332, הערה 26.

16 ויינברג, הכרוניסט, עמ' 74-76. (תשכ"ד), עמ' 228-242; ויינברג, הכרוניסט, עמ' 102-113.

השקפתו של עזרא עצמו, או של בעל ספר עזרא, 'עבדים אנחנו ובעבדותנו לא עזבנו אלהינו וַיֵּט עלינו חסד לפני מלכי פרס לתת לנו מחיה לרומם את בית אלהינו ולהעמיד את חֲרֻבְתּוֹ וּלְתַת לָנוּ גִדְר ביהודה ובירושלם' (עזרא ט ט). אף חבר בקהילה לא פקפק בצורך ב'גדר' בינה לבין השכנים; השאלה היתה, מה צריך להיות גובה ה'גדר' ומה תפקידה. לפי תפיסת עזרא, תפקידה של ה'גדר' לחצוץ ולחסום לגמרי את המעבר בין 'העם' ל'עמי הארצות'. גירוש הנשים הנוכריות היה אמור לשמש אבן פינה בהקמת ה'גדר'. על כך מעידים הצורה שבה נתקבלה ההחלטה בעניין הנשים הנוכריות ואופן הגשמתה: מנהגי אבל ותפילה המתלווים לפעילות בעלת אופי דתי (עזרא י ו); נערכת אסיפת עם בירושלים, תוך איום בעונש למי שלא יבוא: 'ויעבירו קול ביהודה וירושלם לכל בני הגולה להקבץ ירושלם. וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים... יִחָרַם כל רכושו והוא יִכָּדֵל מקהל הגולה' (שם פסוקים ז-ח).

תיאור ההתכנסות בירושלים והחלטותיה ריאליסטי וחרף: 'וַיִּקְבְּצוּ כָל אַנְשֵׁי יְהוּדָה וּבְנֵי מִן ירושלם לשלשת הימים, הוא חֲדָשׁ התשיעי בעשרים בחדש, וישבו כל העם ברחוב בית האלהים מרעידים על הדבר ומהגשמים' (פסוק ט). עזרא דרש מהנאספים: 'והִבְדִּילוּ מֵעַמִּי הָאָרֶץ וּמִן הַנְּשִׁים הַנִּכְרִיּוֹת' (פסוק יא). והעם קיבל עליו: 'ויענו כל הקהל ויאמרו קול גדול כן כדברך עלינו לעשות' (פסוק יב). אלא שביצוע ההחלטה לא היה פשוט, ונדרש זמן להוצאתה אל הפועל: 'אבל העם רב' — רבים הושיבו נשים נכריות; 'והעת גשמים ואין כח לעמוד בחוץ', ואין זה עניין שיכול להיגמר באסיפה — 'והמלאכה לא ליום אחד ולא לשנים כי הרבינו לפשע בדבר הזה' (פסוק יג). לשם כך יש למנות אנשים שיוציאו את ההחלטה לפועל, השרים וזקני הערים ושופטיהן: 'ועמדו נא שרינו לכל הקהל וכל אשר בערינו הַהֲשִׁיב נָשִׁים נִכְרִיּוֹת יבֹא לַעֲתִים מִזְּמָנִים, וְעִמָּהֶם זִקְנֵי עִיר וְעִיר וּשְׁפָטִיהֶן' (פסוק יד). חשיבות הפעולה ברורה מתוך הגדרת ההחלטה על הרחקת הנשים הנוכריות וצאצאיהן כברית: 'וְעַתָּה נִכְרַת בְּרִית לֵאלֹהֵינוּ לְהוֹצִיא כָל נָשִׁים וְהַנּוֹלֵד מֵהֶם' (פסוק ג).

התיאור שלפנינו, שאין ספק במהימנותו — או, לפחות, ברצונו של המספר לשכנע את קהל קוראיו באמיתות המסופר — מעיד על כוונת עזרא ותומכיו, הם הנקראים כנראה 'חֲרָדִים' (עזרא ט ד; י ג),¹⁸ לכונן את קהילת שבי הגולה כקהילה תיאוקרטית בדלנית. אבל ניסיונם לא עלה בידם. על כישלונם של עזרא וסיעתו מעיד סופו של הספר, שהוא וידוי עצוב של עזרא: 'כל אלה נשאו נשים נכריות ויש מהם נשים וישימו בנים' (שם י מד).

לכישלונם של עזרא גרמו גם השינויים שהתחוללו במנטליות העממית של בני הקהילה, היינו, המעבר מאחידות וייחודיות של הכרה והרגשה, ומכורח של פעולה אחידה וחשיבה נורמטיבית אחידה, לפלורליזם, לנכונות לחשיבה ופעילות מגוונות בתחום ה'גדר'.¹⁹ המנטליות החדשה לא התאימה לתיאוקרטיה בדלנית ולמבנה של קהילה אזורית-מקדשית.

על השינוי במנטליות ובמציאות מעיד ספר עזרא עצמו. האידאולוגיה של התקווה ותוכנית

J.P. Weinberg, 'Die Mentalität der jerusalemischen Bürger-Tempel-Gemeinde des H6.-4. Jh. v.u.Z.', *Transeuphratene*, 5 (1992), pp. 133-141

M.A. Dandamaev, *A Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden 1989, pp. 99-102; J. Blenkinsopp, 'A Jewish Sect of the Persian Period', *CBQ*, 52 (1990), pp. 5-20

השיקום של יחזקאל, מחד גיסא, הכרזת כורש ותיאור העליות הראשונות, מאידך גיסא – כל אלה עוסקים בירושלים: תשומת הלב מרוכזת בלבדית בירושלים ובמקדש, על פי האידאליזם התיאוקרטי. אמנם, גם ספר עזרא מדגיש את מרכזיותה של ירושלים ואת חשיבותה (עזרא ח לא, לב ועוד), אבל ירושלים כבר אינה המקום היחיד שעליו מדובר בספר. קיימות גם יהודה ואף בנימין (עזרא י ז, ט ועוד). התחזקה ההכרה כי ירושלים איננה כל הקהילה, ולא כל הקהילה היא ירושלים. עלתה שאלת מקומה של ירושלים בקהילה. שאלה זו נעשתה אקטואלית בימי נחמיה, שעמד בראש הקהילה במשך כשלושים שנה (445–413 לפסה"נ).

נחמיה

עזרא ונחמיה היו שונים מאוד מצד מוצאם ומעמדם. עזרא נמנה עם שושלת הכהנים הגדולים מבני צדוק, ואילו נחמיה נמנה כנראה עם צאצאי משפחות האצולה של יהודה. עזרא החזיק בתפקיד הצנוע של סופר, ואילו נחמיה היה חצרן, בעל מעמד רם ומקורב אל המלך – 'משקה למלך' (נחמיה א יא). מעמדו הרם של נחמיה הקנה לו אפשרויות פעולה שלא היו לעזרא. עזרא ונחמיה היו שונים גם באופיים. בזיכרונותיו מצטייר עזרא כאדם חסר סבלנות וסובלנות, כמי שאינו יודע להתפשר. נחמיה החצרן, מעצם תפקידו, היה טיפוס שונה: סבלן, פשרן ומדינאי גמיש, אך גם יודע לעמוד על שלו. כל אלה היו תכונות הכרחיות לזמנו ולתפקיד שביקש למלא.

נחמיה לא עלה ארצה בראש קבוצת עולים, אלא בליווי גרוד צבא פרסי, ובירו איגרות וצווים מלכותיים לפחות עבר נהרא. תפקידו היה לקומם את ירושלים ולבצרה (נחמיה ב ה ועוד). משימתו נראית מוגבלת, אבל בתנאי אותו הזמן ובעיני בני תקופתו נראה דווקא תפקיד זה הכרחי וחיוני, ובעל התפקיד נחשב ביותר. זאת לדעת, כי קיום עיר מבוצרת כמרכז נחשב חיוני לארגון מדיני. גם שכני יהודה הבינו זאת, ולכן, עוד בטרם החל נחמיה בפעולתו, כבר משך אליו את התנגדות השכנים: סנבלט החורוני, פחת שומרון; טוביה 'העבד העמוני', שהיה כנראה פחת עמון ומוצאו מאצולת יהודה; וגשם הערבי, שליט עצמאי-למחצה בדרומה של ארץ ישראל.²⁰ בעוד שבשלב הראשון של שיבת ציון פנו אויבי השבים בתלונות אל שלטונות האימפריה הפרסית, הרי שעתה, באמצע המאה ה' לפסה"נ, לא נקט אף אחד מהצדדים – לא האויבים ולא נחמיה עצמו – אמצעי זה, אלא הכול שאפו לפתור את המחלוקות בכוחם הם. זו עדות לא רק להיחלשות השלטון הפרסי המרכזי, אלא גם להתחזקות מגמת הביזור באימפריה הפרסית, ויותר מכך להתחזקותם של הארגונים המדיניים בתוך הממלכה, והתעצמות ההכרה העצמית שלהם, ובתוכם של הקהילה האזרחית-המקדשית של יהודה. יש סבורים שהיתה זהות בין 'יהודה' לבין הקהילה היהודית ביהודה, ושהחל בתחילת השלטון הפרסי היתה יהודה מאורגנת כ'מדינה' בתחומי האימפריה הפרסית, ומנהיגיה של הקהילה היהודית למן ששבצר וזרובבל היו פחות יהודה.²¹ אבל יש מקום גם לסברה אחרת, והיא שיהודה היתה

E. Stern, 'The Persian Empire and the Political and Social History of Palestine in the Persian Period', W.D. Davies and L. Finkelstein (eds.), *Cambridge History of Judaism*, I, Cambridge 1984, pp. 70-87

²⁰ ב' מזר, 'בית טוביה', כנען וישראל, עמ' 270-290; I. Rabinowitz, 'Aramaic Inscriptions of the Fifth Century B.C.E. from a North Arab Shrine in Egypt', *JNES*, 15 (1956), pp. 1-9

בתחילה חלק ממדינת שומרון, ורק באמצע המאה ה' לפסה"נ נעשתה למדינה עצמאית. במשך כל תקופת שלטון פרס נשמרה הבחנה עקרונית בין מדינת יהוד (ולפני כן מדינת שומרון) לבין הקהילה האזרחית-המקדשית של היושבים בה.²² נראה שתוארו של נחמיה מאשש השערה זו. נחמיה מגדיר את עצמו כ'פָּחַם בארץ יהודה' (נחמיה ה יד), בעוד שהתואר 'פחה' נסמך תמיד לשם הארץ, כגון 'תתני פחת עבר נהרא', הרי הצורה 'הפחה שלהם' ('פחם בארץ יהודה' = הפחה שלהם בארץ יהודה) מלמדת על ארגון חדש: נחמיה לא היה הפחה של מדינת יהודה, כי אם של הקהילה האזרחית-המקדשית האוטונומית שבה.

ואכן, כל פעולותיו של נחמיה היו קשורות בקהילה ולא במדינה כולה. הוא הדין גם כאשר לבניית חומת ירושלים. מפעל זה אמור היה לשנות לחלוטין את מצבה ומשמעותה של הקהילה בעולם שמסביב, ואת מעמדה של ירושלים בקהילה. בבניית החומה השתתפו כמתנדבים כל חברי הקהילה — לא רק תושבי ירושלים המעטים, אלא בעיקר תושבי הערים האחרות: גבעון, מצפה, בית צור ועוד. השתתפותם הפכה את בניית חומת ירושלים ממעשה מקומי לפעולה משותפת של כל הקהילה. חיזוקה של ירושלים הביא לידי שינוי בתפקידה של ירושלים בקהילה.

תופעה יוצאת דופן בבניית החומה היא מספר השערים הגדול: שער הצאן, שער הדגים, שער הישנה ועוד. ריבוי השערים לא היה נחוץ לצורכי תחבורה או הגנה, אלא משיקולים אחרים. רמז לכך — במספר שערי ירושלים בתוכנית השיקום של יחזקאל, שהוא כמספר שבטי ישראל (מח ל-לח). בכל המזרח הקדום היה השער אחד הביטויים הסמליים של העיר, הקשר בינה לבין העולם שמסביב, וביטוי לעושרה ועוצמתה.²³

השלמת בניית החומה נחשבה סימן להצלחה ולחסד אלוהי. כך נראו הדברים גם בעיני אויבי הקהילה, כפי שפירשם נחמיה בדבריו: 'ויהי כאשר שמעו כל אויבינו ויראו כל הגוים אשר סביבתינו ויפלו מאד בעיניהם, וידעו כי מאת אלהינו נעשתה המלאכה הזאת' (נחמיה ו טז). לפי גודל חשיבות המעשה נחנכה החומה בטקס דתי (שם יב כז-לד), בדומה לחנוכת המקדש (עזרא ו טז-יח). החומה והמקדש — שני מבנים שונים כל כך במהותם ובתפקידם — היו בעלי משמעות שווה בעיני בני הקהילה ותושבי ירושלים. המקדש היה הבסיס הדתי-הציבורי של הקהילה; הוא אשר הגדיר את מעמדה של ירושלים כמרכז הדתי-הפולחני של הקהילה. החומה חיזקה את הבסיס המדיני של הקהילה והגדירה את מקומה של ירושלים כמרכז המנהלי של הקהילה.

אוכלוסיית העיר

העיר היתה גדולה מדי והאוכלוסייה מועטת: 'והעיר רחבת ידים וגדולה והעם מעט בתוכה ואין בתים בנוים' (נחמיה ז ד). כדי למלא את הפער ולאכלס את ירושלים בהתאם לגודלה פנה נחמיה אל הסינאויקוז — העברת חלק מהאוכלוסייה הכפרית אל העיר. נחמיה הגשים את הסינאויקוז של

טורית במזרח הקרוב באמצע האלף הראשון לסה"נ, מוסקבה 1993, עמ' 36-37 (רוסית).

²² ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 107 ואילך.

²³ י"פ ויינברג, לידת ההיסטוריה: החשיבה ההיס-

ירושלים על ידי ש'הפילו גורלות להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקדש ותשע הירות בערים' (נחמיה יא א). הפלת הגורלות היתה חיקוי לעיקרון של חלוקת הארץ בגורל לשבטים (במדבר כו נה ואילך; יהושע טו א ואילך), בין שהדבר היה בגדר עובדה היסטורית בין שהיה תפישה היסטוריוגרפית-דתית מופשטת. בין כך ובין כך, ההיתלות בעיקרון הגורל, שהוא התגלות האל, מעידה על המשמעות החשובה שייחסו נחמיה ובני דורו לסינאויקזם של ירושלים.

לפי הנתונים שברשימת תושבי ירושלים אחרי הסינאויקזם (נחמיה יא ד-ט), הם מנו 3,044 גברים; מכאן שישבו בה 12,000-15,000 נפש.²⁴ אבל מספר זה אינו מתיישב עם המספרים העולים מהנתונים הארכיאולוגיים.²⁵

רשימת היושבים בירושלים מאפשרת לברר גם את ההרכב החברתי והמקצועי של אוכלוס ירושלים. אוכלוסיית ירושלים נחלקה, כמו כל הקהילה האזרחית-המקדשית, לשתי קבוצות חברתיות-מקצועיות גדולות: סגל המקדש והאחרים. בקבוצת סגל המקדש שלטו הכוהנים: 1,192 גברים, שהתייחסו על חמישה בתי אבות עתיקים ומכובדים, כגון בני צדוק, יהויריב, פשחור ואמר. מספר הלוויים והשוערים היה קטן יותר: 284 לוויים ו-172 שוערים. גם בין הלוויים היו צאצאים למשפחות מכובדות, כגון בני חשביה ובני אסף, שמוצאן בימי בית ראשון. מלבדם היו גם לוויים ושוערים שלא יכלו להתפאר במוצא כזה. גם בקבוצה הלא-כוהנית היו בתי אבות ממוצא קדום, כגון בני שפטיה מבני פרץ, ועוד.

לא פחות מסוכך היה ההרכב המקצועי של תושבי ירושלים. לבד מהכוהנים והלוויים התגוררו בירושלים 'שרי העם' ו'ראשי האבות', שהיו כנראה פקידי ההנהלה האוטונומית של הקהילה. היו סופרים שלמדו את מקצועם בבתי ספר מקומיים. אבל הרוב הגדול של האוכלוסייה הירושלמית הלא-כוהנית היו חקלאים: איכרים וכורמים, ובעיקר אומנים וסוחרים, שהשתתפו בפועל בהקמת חומות ירושלים (נחמיה ג ח, לב ועוד). אמנם, ירושלים לא היתה מרכז מסחרי גדול ופעיל, כפי שהיו ערי החוף של ארץ ישראל. אף על פי כן, גם בירושלים נמצאו חרסים של כלי יבוא מיוון ומארצות אחרות, מטבעות מיוון וחפצי יבוא אחרים,²⁶ המאששים את דברי נחמיה: 'והצרים ישבו בה, מביאים דאג וכל מִכָּר ומוכרים בשבת לבני יהודה ובירושלם' (שם יג טז).

פיצול חברתי

ההרכב החברתי-המקצועי של האוכלוסייה הוליד ניגודים חריפים בקהילה כולה ובייחוד בירושלים. נוצר אי-שוויון כלכלי, שהתבטא בריכוז הקרקעות בידו המשפחות העשירות ובעלות ההשפעה ובהתדלדלות של משפחות אחרות, עד כדי שיעבוד בניהן ובנותיהן לעשירים: 'ועתה כבשר אחינו בשרנו כבניהם בנינו, והנה אנחנו כבָּשִׁים את בנינו ואת בנותינו לעבדים, ויש מבנותינו נכבשות ואין לאל ידנו ושרדתינו וכרמינו לאחרים' (נחמיה ה ה ואילך). כאן עלתה בעיה עקרונית: האם הקהילה

tribution and Demography', *Second Temple Studies*, 2 (1994), pp. 134-135

²⁶ שטרן, התרבות החומרית, עמ' 138 ואילך.

²⁴ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 42-48.

²⁵ Ch.E. Carter, 'The Province of Yehud in the Post-Exilic Period: Soundings in Site Dis-

צריכה להיות ארגון שוויוני במידת מה; או שמא תהיה חברה לא־שוויונית, שיש בה פערים כלכליים בולטים ולפיכך גם פיצול כלכלי־חברתי חריף? נחמיה הכריע לטובת האפשרות הראשונה. הקהילה האזרחית־המקדשית הושתתה על משטר בתי האבות, שהגביל את הפיצול הכלכלי־חברתי; עובדה זו, בצירוף האיום מבחוץ שהצריך ליכוד חברתי, חייבה את עיקרון השוויוניות. הדרך לתיקון הפערים בקהילה היתה להפעיל את חוק השמיטה העתיק, שביסודו נטייה שוויונית. נחמיה רב עם העשירים, ששיעבדו את שדות אחיהם העניים וכבשו את בניהם ובנותיהם לעבדים: 'ואריבה את החרים ואת הסגנים, וְאָמַרָה להם: משא איש באחיו אתם נשים! וְאָתַן עליהם קהֶלָה גדולה. וְאָמַרָה להם: אנחנו קנינו את אחינו היהודים הנמכרים לגוים כדי בנו, וגם אתם תמכרו את אחיכם ונמכרו לגו?' (שם ה ז-ח). דרישת האסיפה הגדולה היתה: 'השיבו נא להם כהיום שדתיהם, כרמיהם, זיתיהם ובתייהם, ומאת הכסף והדגן, התירוש והיצהר, אשר אתם נשים בהם' (שם פסוק יא). לחצם של נחמיה והאסיפה נשא פרי, והחורים והסגנים התחייבו: 'ויאמרו: נשיב, ומהם לא נבקש, כן נעשה כאשר אתה אומר' (פסוק יב).

מחלוקת פנימית עזה פרצה בקהילה, ובייחוד בירושלים, סביב שאלה עקרונית אחרת: היחס בין הקהילה למתנגדיה מבחוץ, שהיו להם תומכים ובעלי ברית מבפנים, וביניהם הנביאים (נחמיה ו ז, יד). התנגדותם של הנביאים למדיניות נחמיה והקהילה נבעה, כמשוער, מכמה סיבות. סיבה אחת היתה אולי השקיעה הכללית של הנבואה ודחייתה על ידי הקהילה;²⁷ סיבה אפשרית אחרת היא אי־התגשמות חזון הנביאים האחרונים על שלטון הכוהנים הגדולים, או על השלטון המשותף של בן צדוק ובן דוד (זכריה ו יד ועוד). גם הכוהנים הגדולים, אלישיב ויודע, תמכו בגלוי באויביה העיקריים והמסוכנים ביותר של הקהילה: סנבלט פחת שומרון וטוביה פחת עמון (שם יג ד, כח ועוד). לבד מכך, גם 'מִרְפָּים חֲרֵי יהודה אֲגֵרְתִּיהֶם הוֹלְכוֹת על טוביה ואשר לטוביה באות אליהם, כי רבים ביהודה בעלי שבועה לו... גם טוֹבְתִיו היו אֹמְרִים לפני דַּבְרִי הִיוּ מוֹצִיִּים לִר' (שם ו יז-יט).

נראה שבואו של נחמיה, בעל הסמכות הממלכתית, איים על מעמדם של הכוהנים הגדולים ושל רבים מנכבדי יהודה וירושלים. לא פחות מכך פגעו בהם ובנכסיהם דרישות נחמיה לשמוט את חובות העניים ולהחזיר להם את רכושם ואת בניהם שנשתעבדו להם. ייתכן גם שדרישתו להתבדל מ'גויי הארץ' (עזרא ו כא) פגעה בעשירים מבחינה כלכלית. מסתבר שבמשך הזמן נתגבשו אינטרסים כלכליים וחברתיים משותפים לחוגי המנהיגים בקהילה ובמדינות השכנות.

הקשרים עם השכנים נתעצמו ונתחזקו בנישואי תערובת. מאמצי עזרא לבטל נישואים אלה עלו בתוהו, ונחמיה התלונן: 'ראיתי את היהודים השיבו נשים אשדודיות, עמוניות, מואביות, ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית' (נחמיה יג כג-כד). נחמיה החליט לנתק את קשרי הנישואים הללו, במסגרת ההיבדלות מגויי הארצות. ראשית הוכרזו צום ומספד בעשרים וארבעה בתשרי: 'וַיִּבְדְּלוּ זרע ישראל מכל בני נכר' (שם ט ב), ולאחר מכן נאסר הדבר באחד מסעיפי האמנה: 'ואשר לא נָתַן בְּנֵתֵינוּ לְעַמִּי הארץ ואת בְּנֵיהֶם לֹא נָקַח לְבָנֵינוּ' (שם י לא). אלא שבכך לא היה די, ונחמיה הסתכסך עם נושאי הנשים הנוכריות: 'ואריב עמם ואקללם, וְאָפָה מהם אנשים, וְאָמַרְטֵם,

Chronicles, Missoula 1977, pp. 13ff.

D.L. Petersen, *Late Israelite Prophecy: 27 Studies in Deutero-Prophetic Literature and*

ואשביעם באלהים: אם תתנו בנתיכם לבניהם ואם תשאו מבנתיכם ולכם' (שם יג כה). עם זאת, נחמיה לא ניצל את סמכויותיו הממלכתיות ולא נקט נגדם אמצעים חריפים כפי שעשה עזרא. הסיבה לכך נעוצה, כנראה, באווירה השונה ששררה בקהילה בסוף ימי נחמיה ובמעמד הרם של חלק מנושאי הנשים הנוכריות, כולל חוגי הכהונה: 'ומבני יודע בן אלישיב הכהן הגדול חתן לסנבלט החר'ני' (שם פסוק ח). יחד עם זאת, הוא פעל נגד אותו חתן של סנבלט 'ואבריהו מעלי... וטהרתים [את הכהנים] מכל נכר' (שם, פסוקים כט, ל). ברם, הצלחתו היתה ככול הנראה מוגבלת, והצטמצמה לחוגי הכהונה, שטהרתם היתה החשובה ביותר.

שתי מגמות מנוגדות התרוצצו בקהילה ובירושלים: מצד אחד, תחושה של אחדות, המבוססת על יסודות אתניים-לשוניים, דתיים ותרבותיים, היסטוריים ומדיניים; ומצד שני, פיצול על רקע כלכלי-חברתי. תחושת האחדות באה לידי ביטוי בולט בטקס של קריאת התורה בירושלים, בשנת 444 לפסה"נ:

ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים... ויביא עזרא הכהן את התורה לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמע, ביום אחד לחדש השביעי. ויקרא בו... מן האור עד מחצית היום נגד האנשים והנשים והמבנים, ואזני כל העם אל ספר התורה (נחמיה ח א ואילך).

במאורע מרכזי זה היתה מעורבת הקהילה כולה, והוא שימש כהכנה להכרזה על האמנה. ירושלים שימשה כאן כמרכז הקהילה וכמקום שבו באה אחדותה לידי ביטוי מובהק.

מעמדה של ירושלים בקהילה

ירושלים לא היתה העיר היחידה בקהילה. המקורות המקראיים והארכיאולוגיים מעידים על כחמישים ערים ביהודה ובבנימין, ביניהן ערים בצורות בעלות אוכלוסייה לא קטנה, המנהלות חיי כלכלה פעילים.²⁸ אבל לירושלים היה מקום מיוחד בין ערי הקהילה, והיא היחידה שנקראה 'קדש' (נחמיה יא א, יח), ביטוי מובהק למעמד מיוחד של קדושה בלשון המקרא.²⁹ ביטוי זה משקף את המציאות ואת ההכרה בירושלים כמרכז הפולחני והדתי של יהודה.

אבל זה לא היה התפקיד היחיד של ירושלים, אולי אפילו לא תפקידה העיקרי. בתיאור של מעמד קריאת התורה מצינו שימוש אינטנסיבי וחרוג בפעלים מן השורש ב"ן ובשם העצם המופשט 'בינה', המציינים במקרא את התבונה, הפעילות השכלית של האדם ושל האל בתיאורים אנתרופומורפיים.³⁰ פעלים משורש ב"ן והמילה 'בינה' אופייניים לספרות החכמה, אבל אפילו שם

קדושה, 'א"מ, ז, עמ' 44-62.

²⁸ ויינברג, העיר.

²⁹ R.N. Whybray, *The Intellectual Tradition in the Old Testament* (BZAW, 135), Berlin & New York 1974, pp. 142-145

³⁰ J. Milgrom, *Studies in Levitical Terminology*, I, Berkeley, Los Angeles & London 1970, pp. 39-42; י"ש ליכט, 'קדש, קדוש,

השימוש בהם אינו אינטנסיבי כמו בתיאור של מעמד הקריאה בתורה, המדגיש כי קראו את התורה '... לפני הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמע', ויקראו בספר בתורת האלהים מפנ'ש ושום שכל ויבינו במקרא' (נחמיה ח ב, ח ועוד). שימוש אינטנסיבי זה בא להדגיש את השכלתו של הקהל הנאסף, ואת ירושלים כמרכז הבינה וההשכלה.

להשקפה זו היתה אחיזה במציאות. בירושלים התרכז חלק גדול מן האינטליגנציה של הקהילה: הכוהנים; הלוויים, שעליהם נאמר: 'הלוים מבינים את העם לתורה' (שם ח ז), וסופרים כדוגמת בעל החותם 'לירמי/הספר'.³¹ בירושלים פעלו אחרוני הנביאים, חגי, זכריה ומלאכי; מעט מאוחר יותר נתחברו בה מגילות שיר השירים וקהלת, וכנראה גם חיבורים אחרים. מסתבר, אפוא, שירושלים היתה המרכז התרבותי והרוחני של הקהילה בתקופת פרס.

מרכזיותה של ירושלים נבעה גם מכך שהיתה מושב המינהל האוטונומי של יהודה. בראש המינהל עמד הפחה, שנתמנה על ידי מלך פרס. על ידו נזכרים שרים, חורים וסגנים. מבדיקת הסמנטיקה וההקשר שבהם מופיעים מושגים אלה³² עולה שבמינוח החברתי-המדיני של הקהילה, השרים הם ראשי בתי האבות ומנהיגי האיגודים המקצועיים שלה (כוהנים, לוויים, שוערים, נתינים, צורפים, רוכלים); רק לעתים נדירות הם פקידים המינהל הפרסי. המונח 'חורים' מציין את ציבור ראשי בתי האבות ככלל, או בעלי השפעה בקהילה, אף שאינם בעלי תפקידים מוגדרים. ה'סגנים' היו כנראה פקידים בהנהלת המקדש, היות שלדברי נחמיה הם האשמים בכך שהלוויים לא קיבלו את המעשר: 'ואדעה כי מניות הלוים לא נתנה, ויברחו איש לשדהו הלוים והמשדרים עשי המלאכה. ואריבה את הסגנים ואמר: מדוע נעזב בית האלהים' (נחמיה יג י-יא). עם פמליית הפחה נמנו הנערים, הם נערי הפחה (זיקתם לפחה מוכחת מכך שנחמיה קורא להם תמיד 'נערי' (שם ד יז, ועוד). נערי של נחמיה השתתפו בבניית החומה ואף בהגנת העובדים: 'חצי נערי עשים במלאכה וחצים מחזיקים והרמחים המגנים והקשתות והשריונים' (שם ד י). אפשר לשער ש'נערים' היו כוח מגויס מתוך הקהילה, ששירתו את הפחה כשומרי ראש והיו הכוח הצבאי של הקהילה.³³

מוסדות הקהילה

לאור הסכנה לקהילה מאויביה, נחמיה אירגן מקרב חברי הקהילה כוח מגן צבאי (נחמיה ד יא-יז): 'ואצוה את חנני אחי ואת חנניה שר הבירה על ירושלם... והעמיד משמרות ישרי ירושלם איש במשמרו ואיש נגד ביתו' (שם ז ב-ג). מלבד המיליציה הקהילתית היו ביהודה חילות מצב פרסיים,³⁴ כגון בלכיש ועוד; בכוחות אלה שירתו כנראה גם יהודים, אולי אפילו חברי הקהילה.³⁵ אין להניח שחיל המצב הפרסי היה כפוף לפחה של הקהילה היהודית. מסתבר שהיו ביהודה שני כוחות

³¹ אביגד, בולות וחומות, עמ' ה-ו; וראה להלן עמ' 384. K. Hoglund, 'The Achaemenid Context', *Second Temple Studies*, 1 (1991), pp. 62-64.

³² ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 119-121. ³³ י' נוה, 'האוסטרקונים הארמיים מתל ערד', י' אהרונ, כתובות ערד², ירושלים תשמ"ו, עמ' 185-186.

³³ ויינברג, הכרוניסט, עמ' 99-98.

צבאיים: המיליציה הקהילתית, הכפופה לראש הקהילה, וחיל המצב הפרסי, הכפוף למפקד צבאי מלכותי.

אף על פי שהפחה, כראש הקהילה האזרחית-המקדשית, נהנה מסמכות מלכותית לפי צו המלך, והיה לו מנגנון מינהלי משלו, שלטונו היה עלול להיות אוטוקרטי. אך מוסדות אחרים של הקהילה, שמקור כוחם בקהילה, מנעו זאת. אחד המוסדות האוטונומיים הללו היה מועצת הזקנים; נראה שהיא תפסה את מקומם של 'שְׁבִי יְהוּדִיא' (עזרא ה, ט ועוד), שהנהיגו את הקהילה בתקופת הביניים מהסתלקותו של זרובבל ועד בואו של עזרא. בימי נחמיה היו כנראה 'ראשי בתי האבות לכל העם' מועצת הזקנים, שהשתתפה בארגון הקריאה הפומבית בתורה (נחמיה ח יג), והם כנראה חותמי האמנה (שם י טז ואילך), סך הכל 84 איש: נחמיה עצמו, 22 כוהנים, 17 לוויים ו-44 'ראשי העם', שרובם נזכרים ברשימות אחרות כראשי האבות ומספרם קרוב למספר בתי האבות בקהילה.³⁶ בראש הרשימה עמד נחמיה, אבל הוא אינו נזכר בתוארו הרשמי 'פחה', אלא בתואר כבוד פרסי, 'תִּרְשָׁתָא'. נחמיה נזכר כאן, כנראה, לא כשליט אלא כ'ראשון בין שווים'.

שונה לגמרי היחס בין נחמיה הפחה למוסד אחר בקהילה העולה מדברי הכתוב בנחמיה ה יז: 'והיהודים והסגנים מאה וחמשים איש והבאים אלינו מן הגוים אשר סביבתינו על שלחני'. מה היו הרכבו, תפקידו ומהותו של מוסד זה? המונח 'יהודי', 'יהודים' הוא הכינוי העצמי הנפוץ ביותר לכל חברי הקהילה, המגדיר אותם כחברים בקהילה בלי שים לב למעמדם; 'סגנים' הם פקידים בהנהלת המקדש; 'הבאים אלינו מן הגוים אשר סביבתינו' הם כנראה חברי הקהילה האזרחית-המקדשית שגרו מחוץ לטריטוריה שלה,³⁷ ועם זאת היו כפופים לה, כאמור בהכרזת ארתחשסתא הא' על השופטים שימנה עזרא, ושידונו 'לכל עמא די בעבר נהרה לכל יְדַעֵי דתי אלהך ודי לא ידע תְּהוֹדְעוּ' (עזרא ז כה). נחמיה מופיע כמזמין ומארח, מחוץ למוזמנים. לפיכך, אפשר לשער שמדובר במועצה מייעצת של נציגי הקהילה, המתכנסת לעתים בלתי מזומנות, בלי קשר לראשי בתי האבות. אולי מדובר בנציגים של שני היסודות האחרים בקהילה, הערים והמקדש. המועצה מתאספת ופועלת ביחמתו ובחסותו של הפחה, והיא דנה בעניינים חשובים ומסוככים במיוחד, כגון פרשת החובות והכרזת השמיטה, שבזיקה אליהן היא מוזכרת.

מוסד נוסף של הקהילה האזרחית-המקדשית היה האסיפה הכללית של חברי הקהילה — 'קהל' או 'קהילה' (עזרא י יב; נחמיה ה יג ועוד). האסיפה הכללית כונסה לשם קבלת החלטות עקרוניות וחשובות ביותר בחיי הקהילה: ביטול הנישואים המעורבים, הכרזת השמיטה, קריאת התורה וכריתת האמנה.

יהיה מוגזם להגדיר את ההנהלה האוטונומית של הקהילה האזרחית-המקדשית ביהודה באמצע המאה ה' לפסה"נ כדמוקרטיה. עם זאת, יש מקום לדבר על שותפות אורגאנית בהנהלת הקהילה בין היסוד האוטוקרטי, המיוצג על ידי הפחה, בעל תפקיד מסמכות מלכותית פרסית, והמוסדות הקהילתיים, שאפשר להגדירם כדמוקרטיים במידת מה. מוסדות אלה היו מושרשים בקהילה ושאו בממנה את סמכותם, והם הצליחו להגביל את הנטיות האוטוקרטיות והתיאוקרטיות שבהנהגת הקהילה.

³⁶ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 53-61. ³⁷ שם, עמ' 48.

רמזים להבחנה בין השלטון האוטונומי הקהילתי לשלטון הפרסי – שלטון ה'מדינה' – נמצא בכתוב בנחמיה יא כד: 'פתחיה בן מְשִׁיזְבָּאֵל מבני זרח בן יהודה ליד המלך לכל דבר לעם'. יש לשער שפתחיה לא היה נציג הקהילה בחצר מלך פרס,³⁸ אלא פחת יהודי בימי נחמיה;³⁹ בעוד שנחמיה היה פחה, כלומר מנהיג הקהילה. במינוח של התקופה, המילה 'עם' כאן אינה מציינת את חברי הקהילה האזרחית-המקדשית בלבד, אלא גם את ה'הם', האנשים שמבחינה אֶתְנִית ותרבותית לא היו זרים לגמרי ל'אנחנו' – ולחברי הקהילה האזרחית-המקדשית עצמה. במינוח המדיני של המקרא, הצירוף 'על יד + תואר' מציינ את מי שפועל – או את הפעולה – בשם ובסמכות של הנושא בתואר (דברי הימים א, יח יז ועוד); כאן הוא מציינ את הפועל בשם מלך פרס ובסמכותו. פתחיה התייחס על בית אב קדום ומכובד בקהילה; מינוי של איש נכבד כזה לפחת יהודי עולה בקנה אחד עם מדיניות מלכי פרס, למנות כפחות תושבים מקומיים מהאצולה המקומית, כגון סנבלט וצאצאיו בשומרון וטוביה בעמון.

מערכת הפלכים (pilku) – יחידות טריטוריאליזם-מינהליות – המוזכרת ברשימת בוני החומה (נחמיה ג ט, יב וכו'), היתה חלק מהמינהל של 'מדינת' יהוד, לא של הקהילה האזרחית-המקדשית. אילו היתה חלק מהמערכת הקהילתית, אזי שר חצי פלך בית-צור לא היה יכול להתחמק ללא גינוי מהשתתפות בבניית החומה (שם פסוק טז).

התאריך של חותמות 'יהד' (בגירסותיהן השונות), שהן משל שלטונות 'מדינת' יהוד, עודנו שנוי במחלוקת, אבל הדעה הרווחת היא שהן ממה שהגדרנו למעלה כתקופה השנייה של שלטון פרס ביהודה.⁴⁰ נראה שרוב האנשים ששמותיהם מופיעים על חותמות יהוד: אוריו, חננה (היא חנונה), יהועזר, אחזי, אלנתן ואולי גם 'יאז ברישב'/'יהוד',⁴¹ 'לחנונה/יהוד',⁴² – היו יהודים.⁴³ הם ובגוהי היו פחות יהודה⁴⁴ אחרי פתחיה בן משיזבאל. אולי אפשר לשער שמקום מושבו של פחת יהוד היה במצודה הפרסית שנחשפה ברמת רחל, שם נמצאו רוב חותמות 'יהוד'.⁴⁵

השלטון האוטונומי של הקהילה

הקהילה האזרחית-המקדשית במדינת יהודה נהנתה מאוטונומיה פנימית נרחבת למדי, ולה שני יסודות: היסוד החיצוני, שכלל את הסמכויות והזכויות שקיבלה מהשלטונות הפרסיים; והיסוד הפנימי, הוא האמנה שנכרתה בירושלים בשנת 444 לפסה"נ. טעמה ומטרתה של האמנה היו כשל

(נחל ברקאי) 1994, תל-אביב 1995, עמ' 47-49.
J.D. Fowler, *Theophoric Personal Names in Ancient Hebrew: A Comparative Study*, Sheffield 1988, pp. 335, 345, 336; R. Zadok, *The Pre-Hellenistic Israelite Anthroponymy and Prosopography*, (OLA, 28), Leuven 1988, pp. 399, 400, 403, 418, 422.
אבל ראה להלן, עמ' 383-384.
Y. Aharoni, *Excavations at Ramat-Rahel (Seasons 1961 and 1962)*, Roma 1964, p. 120; וראה להלן, עמ' 384.

M. Heltzer, 'Neh. II, 24 and the Provincial Representative at the Persian Royal Court', *Transeuphratene*, 8 (1994), pp. 109-119.

ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 136.

שטרן, התרבות החומרית, עמ' 200 ואילך; אביגד, בולות וחותמות, עמ' כג-כח.

A. Millard, 'Note on Two Seal Impressions on Pottery', *Levant*, 21 (1989), p. 61; J. Naveh, 'Cleaning of Some Pottery Inscriptions', *IEJ*, 46 (1996), p. 45.

י' נוה בתוך: עונת החפירות החמישית בתל חרסים

הבריתות הקדומות המיוחסות לימי בית ראשון ולפניו, החל בברית סיני:⁴⁶ להגדיר את התנהגות העם כלפי אלוהיו, את חובותיהם וזכויותיהם של העוברים בברית, החותמים על האמנה: 'ללכת בתורת האלהים אשר נתנה ביד משה עבד האלהים ולשמור ולעשות את כל מצות ה' אדנינו ומשפטיו וחקיו' (נחמיה י ל). מכל המשפטים והחוקים המוטלים על חברי הקהילה מדגישה האמנה ארבע התחייבויות עיקריות: איסור נישואי תערובת, שמירת שבת, שמירת השמיטה, ומתן התרומה והמעשר לכוהנים וללוויים (נחמיה י לא-מ). סעיפי האמנה מבטאים את שתי הבעיות העקרוניות של הקהילה: 'יחסי' 'אנחנו' ו'הם' – היחס בין חברי הקהילה לעולם הסובב אותם מבחוץ, והיחס בין כוהנים ללא-כוהנים בתוך הקהילה. האמנה לא היתה הכרזה דתית מופשטת, אלא מדריך לאורח החיים וההנהגה של הקהילה ושל פרטיה. היא הבסיס החוקי לתביעות נחמיה לגרש את הנשים הנוכריות, להבטיח את הכנסות הכוהנים והלוויים ולשמור את השבת (שם י טו ואילך; יג י ואילך). לקהילה היתה סמכות מוחלטת בענייני דת ופולחן. השלטון המרכזי התערב רק בימי כנבוזי, כאשר נאסרה בניית המקדש, ובני התקופה גינו התערבות זו כבלתי חוקית ולא צודקת (עזרא ד כג ואילך). בדרך כלל תמכו שלטונות האימפריה בבניית המקדש (עזרא ו ח), בפולחן ובמשרתיו (שם פסוק ט ואילך). בוודאי היו השפעות חיצוניות, כגון השפעות דתיות של תורת זרתושטרא – ההדגשה על 'אֱלֹהֵי שְׁמַיָא' (שם פסוק ט), הופעת תורת המלאכים ויסודות של דואליזם;⁴⁷ אבל אלה הן תוצאות של השפעות תרבותיות ולא תהליך של כפייה מצד שלטונות פרס על דת הקהילה ופולחנה.

מה היו היחסים בין ראשי הקהילה האוטונומית לבין הכהונה הגדולה? בתקופה הראשונה של הקהילה פעלו הכוהנים הגדולים מבית צדוק יחד עם המנהיגות הלא-כוהנית מבית דוד (עזרא ג ב ואילך; ד ג ואילך; חגי א א ועוד). לעומת זאת, בתקופה השנייה נזכרים הכוהנים הגדולים כמשתתפים רגילים באירועים שבהם היו חייבים ליטול חלק עיקרי, או כמתנגדים גלויים להנהגת הקהילה. הכוהן הגדול לא הוזכר כמשתתף בקבלת ההחלטה על ביטול נישואי התערובת, או כנוטל חלק בארגון טקס הקריאה בתורה, וכיוצא באלה. לעומת זאת מודגש 'וַיִּמָּצָא מִבְּנֵי הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר הָשִׁיבוּ נָשִׁים נְכָרִיּוֹת מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל בֶּן יִצְחָק' (שם י יח) הכוהן הגדול, ונזכר כי לכוהן הגדול אלישיב ובני משפחתו היו קשרים הדוקים עם אויבי הקהילה (נחמיה יג ד, כח ועוד). תחום אחר שבו נהנתה הקהילה מאוטונומיה, אך לא מלאה ומקיפה כבתחום הדת והפולחן, היה

kirchen 1969, pp. 32 ff.; M. Weinfeld, 'The Covenant of Grant in the Old Testament and the Ancient Near East', *JAOS*, 90 (1970), pp. 184-203; T.N.D. Mettinger, *King and Messiah: The Civil and Sacral Legitimation of the Israelite Kings*, Lund 1976, pp. 25 ff. Sh. Shaked, 'Iranian Influence on Judaism: First Century B.C.E. to Second Century C.E.', W.D. Davies and L. Finkelstein (eds.), *Cambridge History of Judaism*, I, Cambridge 1984, pp. 308-325

⁴⁶ אמנה זו היא המשך של המסורת הדתית-המדינית הקדומה של הברית, מיסודותיה של דת ישראל. אבל בעוד שהבריתות הקדומות של ימי בית ראשון נכרתו בין העם לאלוהים, הרי האמנה נכרתה בין בני הקהילה לבינם, בלי להתייחס ישירות לאלוהים. ואפשר שכבר בני הדור הכיר בהבדל עקרוני זה ולכן לא השתמשו במונח 'ברית' אלא קראו לה 'אמנה'. בעוד שבעבר כרתו מנהיגים כמשה ויהושע את הבריתות עבור העם, הפעם חתמו נציגי הקהילה על האמנה. וראה: L. Perlitt, *Bundestheologie im Alten Testament*, Neu-

המשפט. הוא הוגבל על ידי החקיקה הכללית 'דתא די מלכא' (עזרא ז כו), שחלה על כל נתיני האימפריה הפרסית. המשפט האוטונומי של הקהילה הוא 'דתא די אלהך' (שם, שם). שתי מערכות המשפט פעלו במשותף ובנפרד. לפי 'דתא די מלכא' דנו בעבירות נגד השלטונות המרכזיים; לפי 'דתא די אלהך', 'תורת משה', 'תורת ה' אלהים' או 'התורה' דנו הדיינים שמינה עזרא בירושלים ובערים.

ההנהגה האוטונומית של הקהילה טיפלה גם במערכת המסים. דריוש הא' הנהיג מערכת מסים אחידה בכל רחבי האימפריה. כל הנתינים היו חייבים במס על הקרקע, אשר נקבע לפי שטח הקרקע המעובדת ופוריותה. המעשר נגבה מכל התוצרת החקלאית וכן מהתוצר התעשייתי ומהמסחר. כמו כן חויבו כל הסטרפיות ב'מתנה' שנתית לשלטון המרכזי, ועל תושביהן הוטלו תשלומים לצורכי הסטרפיות וה'מדינות' והמנגנונים השלטוניים שלהן. ארתחשסתא הא' פטר את הקהילה האזרחית-המקדשית של יהודה מתשלומי מס אלה, והדבר מתאשר גם ממה שמספר יוסף בן מתתיהו (קדמוניות יא, ז, 297), שבגוהי פחת יהוד הטיל מס לא חוקי על היהודים. חברי הקהילה נתחייבו רק בתרומות למקדש, לפולחן ולמשרתיו: הכוהנים והלוויים, וכנראה גם בתשלומים לצורכי ההנהגה הפנימית של הקהילה. ראייה לכך בהדגשה החוזרת של נחמיה: 'אני ואֶחָי לחם הפחה לא אכלתי', בניגוד ל'הפחות הראשנים אשר לפני הכבירו על העם ויקחו מהם בלחם ויין אַחֵר כסף שקלים ארבעים' (נחמיה ה יד-טו). ויתורו של נחמיה על ההיטלים על העם נחשב בעיניו כמעשה יוצא דופן, שבגיניו הוא זכאי להיזכר לטובה אצל האל: 'זכרה לי אלהי לטובה כל אשר עשיתי על העם הזה' (שם, פסוק ט). אבל ברגיל העם היה חייב ב'לחם הפחה'. ראייה לאיסוף מס זה יש לראות אולי בטביעות החותם 'ירושלם' שעל ידיות כלים שנמצאו בירושלים, גזר, מצפה (תל אל-נצבה), רמת רחל ומקומות אחרים בתחומי יהוד, ושיש לייחסם, לדעת רוב החוקרים, לתקופה שלאחרי נחמיה.⁴⁸ נראה שבכלים אלה נאסף 'לחם הפחה' עבור הפחה שישב בירושלים.

אם נזכיר שהאוטונומיה של הקהילה כללה גם את הזכות להחזיק בכוחות מגן עצמאיים, במערכת שיפוטית ובמקדש ומשרתיו, מסתבר שנהנתה משלטון פנימי רחב ורב-צדדי, שמרכזו בירושלים. ירושלים הייתה מרכז הקהילה. שם נתרכזו כל תחומי הסמכות של הקהילה ושם נערכו הפעולות המרכזיות שלה.

ההנהגה העירונית

מקומו ותפקידו של מרכז בארגון חברתי-מדיני נקבע בעולם העתיק לפי שני דגמים. לפי דגם אחד, הוא דגם ה'פוליס' היווני הקלאסי, המרכז העירוני הוא המדינה, ולפיכך אתונה היא אֶטִיקָה. לפי הדגם השני, הבירה היא רק מרכז שבו יושבות ההנהגה המדינית והנהלת המדינה. מה היה מעמדה של ירושלים במדינת יהודה ובקהילת יהודה?

מלבד ירושלים היו ביהודה ערים נוספות שלהן שלטון עירוני פנימי של 'זקני העיר', 'שופטים'

ו'כל העם' — היא אסיפת תושבי העיר (עזרא י יד; רות ד ב ועוד; יהודית ו יד ועוד). מוסדות העיר הופקדו על ענייניה ועל ענייני תושביה, כגון: הגנת העיר (יהודית ו טז ואילך), משפט (רות ד א ואילך) ועוד.⁴⁹ האם היתה בירושלים הנהגה עירונית פנימית בדומה לשאר ערים? המקורות מזכירים רק נושא תפקיד אחד שאפשר להגדירו כבעל משרה עירונית. בסיפור על בניית חומת ירושלים מזכיר הכתוב את 'חנניה שר הבירה על ירושלים' (נחמיה ז ב). נראה שתואר זה מקביל לתואר 'שר העיר' הידוע מהמקרא וממקורות אפיקרפיים. במקרא נזכרים שרי העיר של שומרון (מלכים א, כב כו; מלכים ב, י ה), וירושלים (שם כג ח; דברי הימים ב, כט כ; לד ח); הם נזכרים תמיד בעתות משבר. התואר מופיע בטביעת חותם 'שר העיר' מירושלים מסוף המאה הז' — תחילת המאה הו' לפסה"נ. מאחר שאין בה שמו של בעל החותם, אלא שם התפקיד בלבד, סבר אביגד שהחותם קשור במשרה ואינו חותם אישי של נושא המשרה.⁵⁰ נראה שלא היה בירושלים שלטון עירוני פנימי, וחנניה מילא תפקיד זה באופן חד-פעמי בעת משבר — איום צבאי מן החוץ (נחמיה ג לג ואילך). הנהגת העיר ירושלים היתה מסורה בידי ההנהגה האוטונומית של הקהילה.

ירושלים והגולה

ירושלים היתה מרכז הקהילה האזרחית-המקדשית, אבל הקהילה לא הקיפה את כל העם היהודי. רובו של העם ישב בגולה. מה היתה ירושלים ליהודי הגולה? האם עמדה ירושלים בקשרים עם יהודי הגולה ומה היה טיבם? המקורות בעניין זה דלים, ולפיכך יש מקום לשער שהקשרים בין ירושלים והגולה היו מצומצמים ולא העסיקו ביותר את בני הזמן — לפחות לא את חברי הקהילה ותושבי ירושלים. הידיעות המצומצמות מעידות שמראשית שיקומה של ירושלים היו קשריה עם הגולה חד-צדדיים ואופים אחד. הקהילה וירושלים ביקשו את עזרת הגולה הבבלית. הגולה הושיטה להם עזרה בעליות חדשות ובסעד חומרי ומדיני.

בשנת 445 לפסה"נ עוד פנו מנהיגי ירושלים לעזרת נחמיה (נחמיה א א ואילך). אבל בשנת 419 לפסה"נ כבר פנו ראשי היהודים, שכירי הצבא הפרסי ביב שבמצרים, לראשי הקהילה בירושלים בענייני דת ופולחן. הם פנו לשאול על מועד חג הפסח ודיניו.⁵¹ כעבור שנים-עשרה שנה, בשנת 407 לפסה"נ, פנו לירושלים לתמיכה מדינית, להשתדל בעדם אצל השלטונות בדבר שיקום מקדשם ההרוס. שינוי זה במעמדה של ירושלים מלמד על גידול השפעתה וסמכותה של הקהילה בירושלים בעולם היהודי, ומבשר על מעמדה בעתיד של ירושלים ביהדות כמרכז הדתי-הרוחני. שינוי זה היה תוצאה ישירה של גידולן והתחזקותן של הקהילה ושל ירושלים, וכל זה במידה רבה בזכות פעולותיו של נחמיה, שסיים בצדק את זיכרונותיו במילים המבטאות הכרה עצמית של פעילותו: 'זכרה לי אלהי לטובה' (שם יג לא).

⁴⁹ ויינברג, העיר, עמ' 153-156.
⁵⁰ נ' אביגד, בולות עבריות מימי ירמיהו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 28-32.

⁵¹ A.E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, no. 21

מעזיבת נחמיה ועד לסוף התקופה הפרסית (413-332 לפסה"נ)

בשנת 413 לפסה"נ עזב נחמיה את ירושלים, וספר זיכרונותיו נחתם בידיעה האחרונה במקרא על ירושלים בתקופת שלטון פרס. מכאן ואילך משתתקים המקורות, ושתיקתם נמשכת עד לכיבוש ארץ ישראל בידי אלכסנדר מוקדון (332 לפסה"נ). הגורמים לשתיקת המקורות הם אותם גורמים שבגללם השתתקו המקורות בתקופה שבין בניית המקדש לעליית עזרא – דלות המאורעות. גם יוסף בן מתתיהו לא ידע לספר על התקופה שבין עזיבת נחמיה לכיבוש המוקדוני, ולמילוי החלל סיפר את סיפור מרדכי ואסתר (קדמוניות, יא, ו, 184-296), בעוד שעל המתרחש ביהודה היה לו מעט מאוד לומר (שם, יא, ז, 297-303).

יוסף מוסר שאחרי מותו של הכהן הגדול אלישיב – בן זמנו ויריבו של נחמיה – ירש את מקומו בנו יוחנן, אשר 'בגללו חילל בגוהי שר צבאו של ארתחשסתא את בית המקדש והטיל מס-עובד על היהודים' (קדמוניות, יא, ז, 297). הסיבה היתה ריב בין האחים יוחנן וישוע, בני אלישיב. ישוע, שהיה ידידו של בגוהי, שאף לרשת את הכהונה הגדולה. יוחנן הרג את ישוע בבית המקדש, ולדברי ההיסטוריון שימש מעשה זה לבגוהי 'תואנה והוא נפרע מן היהודים שבע שנים על מותו של ישוע' (שם, שם, 301).

אחרי מותו של יוחנן ירשו ידוע. אחיו מנשה התחתן עם בתו של סנבלט פחת שומרון. סנבלט, שחש מעליית כוחה של ירושלים, קיווה כי 'נישואים אלה ישמשו לו ערובה לחיבת עם היהודים כולו' (שם, שם, 303). סיפורו של יוסף מעיד על המשך המתח בין ירושלים לבין שומרון, ועל המשך הקשרים בין בית סנבלט ובית צדוק. הסיפור מעיד גם על ההפרדה הממוסדת בין סמכותו של בגוהי, 'שר הצבא', או לפי מקורות אחרים 'פחת יהוד', לסמכותו של הכהן הגדול. התערבותו של בגוהי בענייני הקהילה נראתה להיסטוריון הפרה חמורה של זכויות הקהילה.

אישוש לחלוקה בין המוסדות החיצוניים (פחת יהוד) לבין השלטונות האוטונומיים של הקהילה נמצא במכתביהם של ראשי קהילת החיילים היהודים בִּיב משנת 407 לפסה"נ. הם שלחו שני מכתבים מקבילים לבקש תמיכה בשיקום מקדשם ההרוס. מכתב אחד שוגר אל 'למראן בגוהי פחת יהוד',⁵² ואילו האחר 'על יהוחנן כהנא רבא וכנותה כהניא זי בירושלם ועל אוסתן אחויה זי ענני וחרי יהודיא'.⁵³ שני המכתבים נשלחו, אפוא, לשתי רשויות נפרדות, האחת 'פחת יהוד', כתוארו הרשמי של הפחה הפרסי, והאחרת – הקהילה, מנהיגי היהודים, 'יהודיא'.

קהילת ירושלים – תיאוקרטיה?

בקהילה שמרכזה ומסגרתה המקדש, ושבין חבריה גדול ביותר משקל הכהנים ומשרתי המקדש, ושחוקתה מבוססת על מקור אלוהי, יש בהכרח נטייה לתיאוקרטיה. קהילות מקדשיות במסופוטמיה, בארמניה ובמקומות אחרים, שבהן עמדו בראש הקהילה הכהנים הראשיים של המקדשים, היו

⁵³ שם, שם, שורות 18-19.

⁵² שם, מס' 30, שורה 1.

תיאוקרטיות.⁵⁴ נטייה כזאת היתה קיימת בקהילה האזרחית-המקדשית של יהודה מראשיתה. היא היתה קרובה להתגשם בסוף המאה ה'ה' לפסה"נ, כאשר הכהנים הגדולים מבית צדוק נטלו לידיהם, כנראה, את הנהגת הקהילה.

יוסף בן מתתיהו איננו מכיר פקיד אחר של ירושלים לבד מן הכהן הגדול. לפי ספר יהודית, שנכתב בתקופה הפרסית, הכהן הגדול שבירושלים הוא העומד בראש הקהילה (יהודית ד ח; ח טו ועוד). 'היוחנן כהנא רבא' המוזכר בתעודות יב, כנזכר לעיל, הוא כנראה אותו יוחנן שעליו מספר יוסף בן מתתיהו. מצב זה של איחוד המנהיגות של הקהילה האזרחית-המקדשית עם הכהנים הגדולים נמשך בתקופה ההלניסטית.⁵⁵

ברם, הקהילה האזרחית-המקדשית ביהודה לא הפכה לתיאוקרטית. ספר יהודית מזכיר את מועצת הזקנים, 'גרוסיה', שפעלה ליד הכהן הגדול (יהודית ד ח; ה ח ועוד). במכתב מיב נזכרים ליד הכהן הגדול וחבריו הכהנים ('כהנא רבא וכנותה כהניא') אוסתר אחיו של ענני ו'חרי יהודיא'. נראה שאוסתר מילא תפקיד נכבד בהנהגת הקהילה, ואילו חורי היהודים הם יורשיהם של 'שְׁבִי יהודיא' (זקני היהודים) או 'ראשי האבות לכל העם'; או שמא הם יורשיה של אסיפת 150 היהודים והסגנים. מכל מקום, מדובר בארגון של הקהילה ולא של המקדש. קיומו של ארגון כזה שימש בלם להפיכת הקהילה האזרחית-המקדשית לקהילה תיאוקרטית. אבל חשוב ביותר היה המבנה המקורי של הקהילה האזרחית-המקדשית, שכלל שלושה יסודות, שונים באורח מהותי, שאיזנו זה את זה ולא נתנו לאחד מן השלושה להכריע: בתי האבות, העיר והמקדש. לא פחות מכך היתה חשובה המנטליות של חברי הקהילה, שביסודה הכרה באפשרות של פלורליזם במחשבה ובמעשה. כל אלה חִבְרו יחדיו ומנעו את הפיכתה של הקהילה האזרחית-המקדשית של ירושלים ויהודה לקהילה תיאוקרטית. מבנה זה של הקהילה ומעמדה של ירושלים בתוכה קבעו את גורלה של ירושלים לדורות הבאים, ואת משמעותה של ירושלים בתולדות ישראל.

Jonatan zur jüdischen Gemeinde und zum hellenistischen Staat', VT, 44 (1994), pp. 498-512

⁵⁴ ויינברג, הקהילה האזרחית-המקדשית, עמ' 125-126.

⁵⁵ K.D. Schunck, 'Hoherpriester und Politiker? Die Stellung der Hohenpriester von Jaddua bis

פרק ארבעה-עשר ירושלים בימי שלטון פרס: מתאר העיר והרקע ההיסטורי

חנן אשל

בשנים 597 ו-586 לפסה"נ נפגעה ירושלים קשות. רבים מתושביה נלקחו לגולה, ואחרים שלא גלו, עברו כנראה להתגורר בארץ בנימין.¹ הבבלים השאירו ככל הנראה את ירושלים בחורבנה, אך בני המשפחות הירושלמיות שנותרו בארץ והתגוררו בסביבות ירושלים המשיכו לקבור את מתיהם במערות הקבורה המשפחתיות שנחצבו בסוף ימי בית ראשון מחוץ לירושלים.² אפשר שאף ניסו לחדש את הפולחן במקדש החרב,³ ויש סוברים שהם ששיפצו את המזבח.⁴ אף אם נאמץ השערות אלו, אין להניח שהיה יישוב יהודי ניכר בירושלים בתקופת השלטון הבבלי.

בשנת 538 לפסה"נ התיר כורש מלך פרס לגולי יהודה לשוב לירושלים, כשם שהתיר למיעוטים אחרים מאזור ניפור לשוב למולדתם.⁵ כורש אף הרשה ליהודים לבנות את המקדש ההרוס בירושלים.

וקרועי בגדים כלומר, אבלים על מנת להביא מנחה ולבונה למקדש ההרוס (להלן, עמ' 369-370). אין ספק שמדובר בראש השנה שלאחר החורבן, שכן האנשים מתוארים כאבלים, וכן מכיוון שבירמיה מ' י מצווה גדליהו בן אחיקם על אנשיו לאסוף יין וקִיץ ושמן (קִיץ היינו תאנים בשלות); ואילו שם מ' יב מצוין שהם אספו יין וקִיץ הרבה מאד, שכן הענבים והתאנים, המבשילים לפני ראש השנה, נאספו, ואילו שמן (זית), המבשיל לאחר החודש השביעי, לא נאסף. נטייתו של עורך 'סיפור הקמת המקדש', כלומר עורך פרקים א-ו בספר עזרא, הייתה להרגיש את חשיבותם של שבי הגולה ולהתעלם מהקהילה שנותרה בארץ. לפיכך אפשר שהמזבח נבנה על ידי בני הקבוצה השנייה והקמתו יוחסה לשבי הגולה. להלן, עמ' 372-370.

ראה: תדמור, עליית כורש; I. Eph'al, 'The Western Minorities in Babylonia in the 6th-5th Centuries B.C.: Maintenance and Cohesion', *Orientalia*, 47 (1978), pp. 74-90

¹ א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 286-287; E. Eshel, 'The Late Iron Age Cemetery of Gibeon', *IEJ*, 37 (1987), p. 16

² קברים מסוף תקופת הברזל שהמשיכו לשמש בתקופה הבבלית נתגלו בכתף הינום וממערב לשער יפו. על קבר מס' 24 (במספור הקודם) בכתף הינום ראה: ג' ברקאי, 'החפירות בכתף הינום בירושלים', קדמוניות, יז (תשמ"ה), עמ' 104. וכן הנ"ל, כתף הינום. מטמון אל פני חומות ירושלים (קטלוג מוזיאון ישראל מס' 274), ירושלים תשמ"ו, עמ' 72. על קבר מס' 5 ממערב לשער יפו ראה: ר' רייך, 'ירושלים, אזור ממילא', חרשות ארכיאולוגיות, צו (תשנ"א), עמ' 20-21. מציאות זו משתקפת ככל הנראה בדבריו של נחמיה, הקורא לירושלים באמצע המאה החמישית לפסה"נ: 'עיר בית קבורת אבותי' (נחמיה ב' ה).

³ בירמיה מא ה מסופר שבראש השנה, כנראה מיד לאחר חורבן המקדש בירושלים, בשנת 586 לפסה"נ, עלו לבית ה', אל נכון לירושלים, שמונים איש משכם ושילו ומשומרון מגולחי וקן

לפי הנוסח העברי של הכרזת כורש הורשו הנשואים בבבל לנשא את השבים ליהודה 'בכסף ובוזה וברכוש ובהמה', כלומר, להזרים רכוש ממרכז האימפריה מבבל אל הפרובינציה (יהודה) בניגוד למצב הטבעי, שבו זרם ממון מהפרובינציות למרכזי השלטון של הממלכה.⁶ אין לדעת כמה ממון נאסף בבבל בימי כורש ונשלח לירושלים אך, כפי שנראה, לא היה בו כדי להבטיח את בניית המקדש. בספר עזרא מצוין שלמנהיגם של השבים נתמנה ששבצר, שתאדיו היו 'הנשיא ליהודה' ו'הפחה'.⁷ לידיו מסר כורש את כלי הכסף וכלי הזהב שלקח נבוכדנאצר מהמקדש בירושלים ושהופקדו במקדש בבבל, על מנת ששבצר ישיבם למקדש בירושלים. בטיוטת ההרשאה שהופקדה בארכיון הממלכתי באחמטא (אחת מארבע ערי הבירה של האימפריה הפרסית) נקבעו מידותיו של המקדש, וניתנה הוראה שהוצאות הבנייה ישולמו מכספי הממלכה. על פי הרשאה זו, גובהו של המקדש אמור היה להיות שישים אמה ורוחבו שישים אמה,⁸ והוא אמור היה להיבנות שלושה נדבכים של אבני גזית ומעליהם נדבך אחד עשוי עץ.⁹

למרות הרשאה זו, בנייתו של המקדש בירושלים לא הושלמה בימי כורש. שבי ציון הסתפקו בחידוש עבודת הקורבנות על גבי המזבח ובהנחת היסודות למקדש.¹⁰ הם אף החלו לאסוף אבני בנייה ולהוביל ארזים מן הלבנון אל ים יפו, על פי הרישיון שקיבלו מכורש.¹¹ מחבר 'סיפור הקמת המקדש' האשים את צרי יהודה ובנימין, הם תושבי פחוות שומרון, שהפרעותיהם עיכבו את בניית המקדש (עזרא ד ה), אך יש לשער שבעיות כלכליות, כתוצאה ממספר שנות בצורת חריפות, הן שגרמו את הפסקת הבנייה.¹² סיבה דתית להפסקת הבנייה מצאו שבי הגולה כנבואת שבעים השנה של ירמיהו. עוד לפני שנבוכדנאצר כבש את סוריה ואת ארץ ישראל ניבא ירמיהו שתקופת השלטון הבבלי

6 521 לפסה"נ (ראה להלן, ליד הערה 16). על מנת לעמוד על מצבם של בני ירושלים ב-537 לפסה"נ, יש לשים לב להבדל בין תחושות המבוגרים לשמחת הצעירים בעת הנחת היסודות למקדש: 'וכל העם הריעו תרועה גדולה בהלל לה' על הוסד בית ה'. ורבים מהכהנים והלוויים וראשי האבות הזקנים אשר ראו את הבית הראשון, ביקדו זה הבית בעיניהם בכים בקול גדול, ורבים בתרועה בשמחה להרים קול. ואין העם מכירים קול תרועת השמחה לקול בכי העם' (עזרא ג יא-יג).

בספר דברי הימים ב, ב טו, צוין שאף בימי שלמה הובלו הארזים מלבנון אל ים יפו. אין לדעת אם הכתוב בעזרא ג ז נועד להזכיר לקוראים את המסורת על אודות בניית בית המקדש הראשון על ידי שלמה, או שמא חל תהליך הפוך, כלומר: מכיוון שבעת בניית המקדש השני הובלו הארזים ליפו, הניח בעל ספר דברי הימים שכך היה אף בעת בניית בית ראשון.

12 ראה: חגי א ה-ו, י-יא; ב טז-יט, זכריה ח ט-יג.

6 להלן, עמ' 358.

7 ראה הדיון בייחוסו ותוארו של ששבצר אצל טלמון, ראשיתה של שיבת ציון, עמ' 34-35; ולהלן, עמ' 362.

8 אפשר שיש לתקן כתוב זה ולגרוס 'גובהו שלושים אמות אורכו שישים אמות רוחבו עשרים אמות', על פי מלכים א, י ב, ראה: תרמור, ימי שיבת ציון, עמ' 255.

9 שיטת בנייה זו נתגלתה במבני הגזית המפוארים בשומרון, חצור, מגידו ודן. ראה: Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry* (Qedem 11), Jerusalem 1979, p. 16; א' בירן, דן: 25 שנות חפירות בתל דן, תל אביב תשנ"ב, עמ' 173.

10 הנחת היסודות למקדש בשנה הראשונה לכורש (537 לפסה"נ) בחורש השני מיוחסת הן לששבצר (עזרא ה טז) והן לזרובבל (עזרא ג ח-יג). יש להניח כי ששבצר עמד בראש פעולה זו, והסופר בן המאה הרביעית לפסה"נ שערך את 'סיפור הקמת המקדש' בלבבל בין תיאור הנחת יסודות המקדש ב-537 לפסה"נ ליום אשר יסד היכל ה'

ביהודה תימשך שבעים שנה (ירמיה כה יא-יב), ואילו לאחר גלות יהויכין הוא ציין שהגולים ייפקדו 'לפי מלאת לבבל שבעים שנה' (שם כט י). לפיכך, חלק משבי הגולה סברו שירמיהו ניבא שהמקדש יישאר הרוס למשך שבעים שנה, ולכן טענו ש'לא עת בא עת בית ה' להִבְנוֹת' (חגי א ב): ואין לבנות את המקדש לפני שיעברו שבעים שנה לחורבנו.¹³

ששכר שימש בתפקידו תקופה קצרה, ועוד לפני 521 לפסה"נ החליף אותו זרובבל בן שאלתיאל כפחה.¹⁴ זרובבל היה נצר ליהויכין, כלומר, לבית דויד. לצדו של זרובבל נתמנה יהושע בן יהוצדק לכוהן גדול. על שהתרחש בירושלים בין השנים 521 ל-519 לפסה"נ אנו למדים מדבריהם של חגי וזכריה, שניבאו בירושלים בשנים אלו. מנבואות חגי מסתבר שאחרי מותו של כנבוז, בנו של כורש (שמלך בין 530 ל-522 לפסה"נ), בתקופת המהומות שפרצו ברחבי האימפריה הפרסית עם עליית דריוש הראשון לשלטון, גאו בירושלים תקוות משיחיות סביב דמותו של זרובבל בן שאלתיאל. נראה כי חגי, אשר התריס כלפי החוגים שסברו שלא באה עת בית ה' להיבנות: 'העת לכם אתם לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב' (א ג), הצליח בסופו של דבר להביא לידי חידוש בנייתו של המקדש ביום כ"ד באלול שנת 521 לפסה"נ.¹⁵ שלושה חודשים לאחר מכן, ביום כ"ד בכסלו, נערך טקס לציין את 'היום אשר יסד היכל ה' (חגי ב יח).¹⁶ קשה לעמוד על משמעותו של הטקס הזה, אך

בימי כורש (אך חגי מצטט את דברי המתנגדים לדעה זו); ישעיה השני ציין בתחילת נבואותיו: 'דברו על לב ירושלים וקראו אליה כי מלאה צבאה כי נרצה עֲוֹנָהּ כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה' (מ ב). זכריה ציין שמלאך ה' זעק: 'ה' צבאות עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה אשר זעמתה זה שבעים שנה' (א יב). מחבר 'סיפור הקמת המקדש' פתח את ספרו: 'בשנה אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה, העיר ה' את רוח כורש מלך פרס ויעבר קול... (עזרא א א), אחד ממשוררי ספר תהלים אף ציין בהקשר זה: 'אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד' (תהלים קב יד). לעניין זה ראה דברי תדמור, ימי שיבת ציון, עמ' 262-263, המשווה פרשה זו לפרשה דומה בהיסטוריה הבבלית.

ראה להלן, עמ' 361-364.
תאריכי נבואותיהם של חגי וזכריה נקבעו לפני המניין שנקט דריוש הראשון, שלא הכיר בתקופת שלטונו של גומתה. ראה תדמור, ימי שיבת ציון, עמ' 260-261.

ראוי לשים לב לתאריך זה, כ"ד בכסלו (30 בדצמבר 521 לפסה"נ). אפשר שחגיגת היום אשר יסד היכל ה' נערכה דווקא בכ"ד בכסלו משום שלתאריך זה הייתה משמעות מיוחדת. ואולי משום כך העלו אנשיו של מנלאוס קורבן לזיאוס על המזבח בכ"ה בכסלו 167 לפסה"נ (מקבים א, א

¹³ יהודה השתעבדה לבבל מעט אחרי 605 לפסה"נ, וכורש השתלט על בבל ב-539, כלומר: לפני 'מלאת לבבל שבעים שנה'. בשל נתונים אלה, וכן לאור העובדה שירמיהו צפה את חורבן ירושלים, היו שהתייחסו לנבואותיו הכרונולוגיות של ירמיהו ברצינות רבה, וסברו כי שבי ציון אינם צריכים לבנות את המקדש לפני עבור שבעים שנה מחורבנו ב-586 לפסה"נ. ברם, נבואות המציינות שמקום מסוים יהיה הרוס שבעים שנה היו מקובלות בישראל ובמזרח הקדמון, ראה, למשל: ישעיה כג טו: 'והיה ביום ההוא ונשכחת צו' שבעים שנה כימי מלך אחד'. ירמיהו אמר את הנבואה הראשונה (פרק כה) בשנה הרביעית ליהויקים, בראשית מלכות נבוכדנאצר, כלומר, בשנת 605 לפסה"נ, ובנבואה זו הוא מציין שהגויים האלה עבדו את מלך בבל שבעים שנה. הנבואה השנייה, בפרק כט, נאמרה לאחר גלות יהויכין, כלומר, אחרי 597 לפסה"נ, ובה הוא ציין: 'לפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקד אתכם'. הוויכוח ביהודה וירושלים נגע לשאלה, ממתי יש לספור את שבעים השנה, משנת 605 לפסה"נ, או השתלט נבוכדנאצר על ארץ ישראל וירמיהו אמר את הנבואה הראשונה, שהזכירה את שבעים השנה, או משנת 597 לפסה"נ (גלות יהויכין), או משנת 586 לפסה"נ (חורבן הבית)? בידינו נותרו דבריהם של המצדדים בכך שניתן לבנות את המקדש כבר

לא היה זה סיום הבנייה, שהתנהלה כפי הנראה בעצלתיים. חגי פנה ב-521 לפסה"נ אל הנשאים אשר ראוה 'את הבית הזה בכבודו הראשון' (כלומר, 65 שנה קודם לכן) ומה אתם ראים אתו עתה הלוא כמהו כאין בעיניכם'. אך הוא הבטיח להם כי 'גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון' (חגי ב ג-ט). חגי סיים את נבואתו באותו יום חגיגי, עשרים וארבעה לתשיעי, בהבטחה שעוד מעט ירעיש ה' את השמים ואת הארץ ויהפוך 'כסא ממלכות' ו'מרכבה ורכביה'. 'ביום ההוא... אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי... ושמתיך כחותם כי כך בחרתי נאם ה' צבאות'. דברי חגי היו ברורים לאנשי ירושלים. התיאור של הפיכת כסא המלכות והמרכבה ורכביה היה רמז ברור לנפילתה הקרובה של האימפריה הפרסית, שמלכה תואר לא אחת כיושב על כס מלכות ועל מרכבה. גם הציון שזרובבל יהיה לחותמו של אלוהי ישראל היה רמז ברור לכך שזרובבל יהיה למלך יהודה.¹⁷ לפיכך נראה שעל רקע המהומות והמאבק על כסאו של כנבוזי ניבא חגי את נפילתה של האימפריה הפרסית ואת שובה של המלכות ליהודה.

זכריה, שהתנבא לראשונה (זכריה א א) בחשוון בשנת שתיים לדריש (521 לפסה"נ),¹⁸ מציין את תפקידו החשוב של זרובבל בייסוד המקדש,¹⁹ ואף מנבא שזרובבל ישא חור ויישב וימשול על כסאו (זכריה ו יג). מדבריו מסתבר ששררה מתיחות בין יהושע הכהן הגדול לבין זרובבל. זכריה פעל להפגת מתיחות זו, באמרו לזרובבל שעליו לפעול 'לא בחיל ולא בכח' (ד ו); ואילו בדבריו אל יהושע (ג ח) הדגיש את חשיבותו של 'צמח', הוא כינוי למלכי בית דוד, כלומר, לזרובבל.²⁰ גם תיאור שני הזיתים העומדים על המנורה (פרק ד) משקף, ככל הנראה, ניסיון לפשר בין זרובבל ליהושע ולהביא לכך ש'עצת שלום תהיה בין שניהם' (זכריה ו יג).

אף על פי שנבואות חגי וזכריה לא קראו למרד בשלטון הפרסי, הרי התקוות שתלו חגי ובני חוגו בזרובבל בוודאי עוררו חששות בקרב אנשי השלטון הפרסי. לפיכך, יש הסבורים שזרובבל הורחק מיהודה זמן קצר לאחר 'היום אשר יסד היכל ה', ולא זכה לראות בסיום בנייתו של המקדש.²¹

פסוקים ט-יג, הדגיש גם זכריה את חשיבותו של 'היום אשר יסד בית ה'.

זכריה אמר: 'ידי זרובבל יסדו הבית הזה וידיו תבצעה' (ד ט). כמו כן ציין זכריה שזרובבל 'יצמח ויבנה את היכל ה', והוא יבנה את היכל ה' (ו יב-יג).

על 'צמח' ככינוי למלך יהודה ראה: ירמיה כג ה: 'הנה ימים באים... והקמתי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל ועשה משפט וצדקה בארץ'; ושם לג טו: 'בימים ההם ובעת ההיא אצמיח לדוד צמח צדקה ועשה משפט וצדקה בארץ'.

בפרק ו, פסוקים ט-טו, מצווה זכריה לקחת כסף וזהב מבני הגולה, לעשות עטרות ולשים אותן בראש יהושע בן יהוצבק, הכהן הגדול; בנבואה זו לא נזכר זרובבל. זכריה רומז אליו בדבריו: 'איש וצמח שמו', וכן במילים: 'עצת שלום תהיה בין שניהם'. מכאן אפשר שבשעה שנאמרה נבואה זו

נט), ואילו יהודה המקבי טיהר את המקדש בדיוק באותו תאריך שלוש שנים מאוחר יותר (שם, ד נב).

¹⁷ על מטבעות וחותמות שבהם מתואר מלך פרס כיושב על כיסא או על מרכבה, ראה: Y. Meshorer & S. Qedar, *The Coinage of Samaria in the Fourth Century BCE*, Jerusalem 1991, pp. 25-26, 29. חותמו של אדם היה בדרך כלל צמוד לגופו על מנת למנוע שימוש לא מבוקר בחותם, השווה: 'שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך' (שיר השירים ח ו); 'חי אני נאם ה' כי אם יהיה כניוהו בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני' וגו' (ירמיה כב כד-כה). מי שהכיר את נבואתו של ירמיהו הבין את משמעותם של דברי חגי.

¹⁸ אם נניח ש'בחדש' פירושו ראש חודש, הרי שנבואתו הראשונה של זכריה נאמרה כמעט חודשיים לפני היום אשר יסד היכל ה'. בפרק ח,

בנבואות זכריה בא לירי ביטוי מצבה הקשה של ירושלים בשנים אלו. הייתה זו עיר ללא חומה, שלא סיפקה לתושביה ביטחון. זכריה חזה כיצד הלך איש למד את ירושלים בחבל מידה ולראות כמה רוחבה וכמה אורכה. זכריה נשלח לרוץ ולומר לאיש שבעתיד תשב ירושלים פרוזות לא בשל קשיים כלכליים, אלא מרוב אדם ובהמה, וה' יהיה לה לחומת אש סביב (ב ה-ט). בנבואה אחרת מתאר זכריה מצב שבו 'ישבו זקנים וזקנות ברחבות ירושלם ואיש משענתו בידו מרב ימים ורחבות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחבתיה'. תיאור זה בוודאי נשמע לאנשי ירושלים בלתי אפשרי, ועל כן הוסיף זכריה את המילים: 'כי יפלא בעיני שארית העם הזה כימים ההם גם בעיני יפלא נאם ה' צבאות' (ח ד-ו).

בעיצומה של מלאכת בניית הבית, בשנת שתיים לדירוש (520 לפסה"ג), בא תתני, פחת עבר הנהר, לירושלים ודרש לדעת באיזו סמכות נבנה המקדש. זקני יהודה ניהלו עמו משא ומתן (עזרא ה, ח-י; ו ז-ח, יד). מן העובדה שלא הפחה אלא הזקנים הם שמילאו תפקיד זה, וכן שהם הזכירו בתשובתם את ששבצר ולא את זורובבל (עזרא ה טז), עולה שהדבר אירע לאחר שזורובבל בן שאלתיאל הוסר מתפקידו. יש לשער שביקורו של תתני קשור היה למתח שנוצר בין מנהיגי יהודה לבין שלטונות האימפריה הפרסית, בשעה שבירושלים גאו התקוות המשיחיות סביב דמותו של זורובבל.²² לאחר שנמצא בארכיון באחמטא אישור לכך שכורש התיר ליהודים לשקם את מקדשם, אישר דריוש לזקני יהודה להמשיך בבנייה, ואף ציווה על תשלום הוצאות הבנייה מאוצר פחת עבר הנהר (עזרא ה ג-ו, יג).

בניית המקדש נמשכה בעצלתיים עד ג' באדר, שנת שש לדירוש (עזרא ו, טו), כלומר, עד לשנת 516/5 לפסה"ג שבעים שנה לאחר חורבן הבית. דומה כי שבי ציון, שנוכחו בהתאמתות נבואת החורבן של ירמיהו, המתינו עד שיחלפו בדיוק שבעים שנה מחורבן בית ראשון, ורק אז סיימו את מלאכת בניית המקדש.

על שהתרחש בירושלים בשישים וחמש השנים שבין סיום בניית המקדש לעלייתם של עזרא ונחמיה כמעט אין בדינו נתונים. על סמך קבוצה של חותמות וכולות הציע ג' אביגד ששמו של הפחה שהחליף את זורובבל ומשל בירושלים בסוף המאה השישית לפסה"ג היה אלנתן. לשיטתו, אחרי אלנתן משלו בירושלים במחצית הראשונה של המאה החמישית לפסה"ג יהועזר ואחזיהו, ושניהם נשאו בתואר 'פחוא'.²³ מנחמיה ז ב עולה שמלבד הפחה פעל בירושלים גם פקיד שתוארו היה 'שר הבירה של ירושלים', אשר תפקידו המוגדר אינו ידוע.²⁴

וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון (קדם, 4), 'ירושלים תשל"ו, עמ' כז. לשיטתו, לפחות אלה רמז נחמיה (ה טו). לעומתו סובר י' נוה שהואיל ובפפירוס ממזרים מתפרש התואר 'פחות' במשמעות של 'פקידים', הרי שיש לאמץ פירוש מינימלי ולזהות את אלנתן, יהועזר ואחזי כפקידים ולא כמושלים. ראה: י' נוה, 'כתב וכתובה', בתוך: תדמור (עורך), שיבת ציון, עמ' 230.

בנחמיה ז ב נזכר 'חנניה שר הבירה על ירושלם'

כבר סולק זורובבל מירושלים. לחלופין, ייתכן ששמו של זורובבל הושמט מהכתוב לאחר שהורחק מירושלים.

ראה: א"פ רייני, 'תתני', א"מ, ח, טורים 962-964.

קבוצת הכולות והחותמות שפרסם אביגד כוללת כולה שעליה נכתב 'אלנתן פחוא' וחותם שבו הכתובת 'לשלומית אמת אלנתן פחוא'. יהועזר ואחזי נזכרו בסביעות חותם על גבי קנקנים ('יהועזר פחוא', 'אחזי פחוא') שנתגלו ברמת רחל ובתל אל-נצבה (המצפה), ראה: ג' אביגד, כולות

לקראת אמצע המאה החמישית לפסה"נ ניסו תושבי ירושלים לבנות את חומות ירושלים, מבלי שקיבלו אישור לכך משלטונות פרס. ניסיון זה נכשל עקב תזכיר שכתבו שְׁמָשִׁי הסופר ורחום בְּעַל טָעַם, שישבו בשומרון. פקידים אלה ציינו במכתבם לארתחשסתא הראשון (423-464 לפסה"נ) שירושלים היא עיר מורדת מקדמת דנא, ואם תושלם בנייתן של חומות ירושלים יופסקו תשלומי המסים וייגרם נזק כלכלי להכנסות הממלכה (עזרא ד ח-כג). אפשר שיש לקשור בין פנייתם של רחום ושמשי לארתחשסתא לבין המרד שפרץ במצרים בשנת 459 לפסה"נ ואשר נמשך עד 454 לפסה"נ.²⁵ אין אנו יודעים מי עמד בראש הניסיון לשקם את חומות ירושלים.²⁶ יש לזכור שהיעדרה של חומה בירושלים מימי כורש ועד ימי נחמיה הוא שמנע את התפתחותן של העיר ושל מדינת יהוד במהלך תקופה זו; לפיכך, היה זה מעניינו של כל אחד ממנהיגי מדינת יהוד לבנות את חומות ירושלים.

בעקבות התערבותם של נציגי השלטון הפרסי נכשל הניסיון לשקם את חומות ירושלים. כישלון זה בוודאי השפיע על תושבי ירושלים, וייתכן שעקב כך חזר חנני, אחד מ'אחיו' של נחמיה, לשושן. הוא ציין באוזני נחמיה בן חכליה, שתוארו היה 'משקה למלך', שמצבם של תושבי ירושלים הוא 'ברעה גדולה ובחרפה וחומת ירושלים מפרצת ושעריה נצתו באש' (נחמיה א, ג). שלושה חודשים

הניסיון לבנות את החומות מעיד משפט זה שאלו שניסו לבנות את החומות הגיעו זה עתה ממסופוטמיה לירושלים; ראה המחקרים המנויים בהערה הקודמת, וכן: א"פ רייני, 'נציבות עבר הנהר', בתוך: תדמור (עורך), שיבת ציון, עמ' 112. אלא שלפי שיטה זו עלה עזרא לירושלים 13 שנה לפני נחמיה (שהגיע לירושלים ב-445 לפסה"נ). מסקנה זו קשה, שכן אם עזרא ואנשיו הגיעו לירושלים לפני נחמיה, מדוע לא נטלו חלק בבניית החומה, ומדוע עזרא השתתף רק בחנוכת החומה (נחמיה יב טו)? כמו כן, נחמיה מתואר כמי שמצא את ירושלים הרוסה (נחמיה כ יג-טו; ז ד), ואילו עזרא פעל בעיר מיושבת יחסית (עזרא י, ז-ט; נחמיה ח, א). בימי נחמיה כיהן אלישיב ככוהן גדול, בעוד שעזרא הלך ללשכתו של יוחנן בן אלישיב (עזרא י ו). לפיכך נראה שיש לשקול את הצעתו של א' דמסקי, שעזרא לא עלה לירושלים בשנה השביעית לארתחשסתא הראשון, אלא 'בשנה השביעית', כלומר בשנת השמיטה שחלה ב-444/3 לפסה"נ, שכן מספר כתובים מעידים שנחמיה ועזרא פעלו יחד (נחמיה ח ט; יב לו) לפיכך אין לקשור את עזרא לניסיון לבנות את חומות ירושלים לפני עלייתו של נחמיה; ראה: א' דמסקי, 'ימי עזרא ונחמיה', בתוך: תדמור (עורך), שיבת ציון, עמ' 40-45, ולהלן, עמ' 369, הערה 66.

היו שהציעו לקשור בין חנניה זה לחננה המוזכר בטביעות החותם יהוד/חננה: ראה: טלמון, ראשיתה של שיבת ציון, עמ' 39. אלא שיש לקרוא שם חננה, והוא שם של אשה. ראה לעיל, עמ' 321, ולהלן, עמ' 385.

²⁵ מרד אינארוס במצרים מתואר על ידי דיודורוס 71:ט ותוקידידס א:104. על השפעתו של מרד זה על הנעשה בארץ ישראל, ראה: F.M. Heichelheim, 'Ezra's Palestine and Periclean Athens', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 3 (1951), pp. 251-253; A.F. Rainey, 'The Satrapy beyond the River', *The Australian Journal of Biblical Archaeology*, 1 (1969), p. 63; K.G. Hoglund, *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Palestine and the Missions of Ezra and Nehemiah*, Atlanta 1992.

²⁶ בספר עזרא ציון שעזרא עלה ארצה בשנת שבע לארתחשסתא (עזרא ז ז-ח). אם נניח שמדובר בארתחשסתא הראשון, השנה היא 458/7 לפסה"נ. לפיכך, היו שהציעו כי עזרא הוא אשר הוביל את ניסיון הנפל לבנות את חומות ירושלים בעת מרד אינארוס. סמך לכך מצאו ברבריהם של רחום ושמשי: 'די יהודיא די סלקו מן לוותן עלינא אתו לירושלים'. לשיטה המקשרת בין עזרא לבין

לאחר שפגש את חנני, הגיע תורו של נחמיה למזוג יין לפני המלך. בזכות משרתו הרמה וחיבת המלך כלפיו זכה נחמיה באישור לבנות את 'עיר בית קברות אבותיו', וב-445 לפסה"נ הגיע משושן לירושלים. יש לשער שההחלטה לאפשר ליהודים לבנות את חומות ירושלים לא נפלה בשל מעמדו של נחמיה בלבד, אלא הייתה קשורה גם לשיקולים אימפריאליים, שנבעו ממרד מגביזוס בשנים 446-448 לפסה"נ.²⁷

נחמיה נתמנה לפחה בשנת עשרים לארתחששתא הראשון (445 לפסה"נ) ושימש במשרה זו שתים-עשרה שנה (נחמיה ה יד). על פי המינני המלכותי שקיבל נחמיה הותר לו ליטול עצים מפרדס המלך לצורך בניית שערי ירושלים וחומותיה (נחמיה ב ח).²⁸ נחמיה ידע שמושלי המדינות השכנות למדינת יהוד היו מעוניינים שירושלים תישאר ללא חומה. הוא גם ידע על הקשרים של חלק מתושבי ירושלים עם מושלים אלה;²⁹ בתחילה, אפוא, הסתיר נחמיה את כוונתו לבנות את חומות ירושלים. ביום השלישי להגיעו לירושלים יצא נחמיה רכוב על בהמתו לסיור לילי. בסיור זה עמד על היקף המשימה שלפניו. בפרק ב פסוקים יג-טו מתואר סיור זה:

ואצאָה בשער הגיא לילה ואל פני עין התנין ואל שער האשפות ואהי שֶׁבַר בחומת ירושלם אשר הם פרוצים באש ושעריה אֶכְלוּ באש. ואעבר אל שער העין ואל ברכת המלך ואין מקום לבהמה לעבר תחת. ואהי עֹלָה בנחל לילה ואהי שֶׁבַר בחומה ואשוב ואבוא בשער הגיא ואשוב.

את סיורו החל נחמיה ב'שער הגיא', כלומר, בשער שפנה לכיוון הגיא, ככל הנראה במערב עיר דויד (איור 1).³⁰ משם ירד לדרום העיר, אל מול 'עין התנין' (עין רוגל). באזור זה בחן את 'שער האשפות',

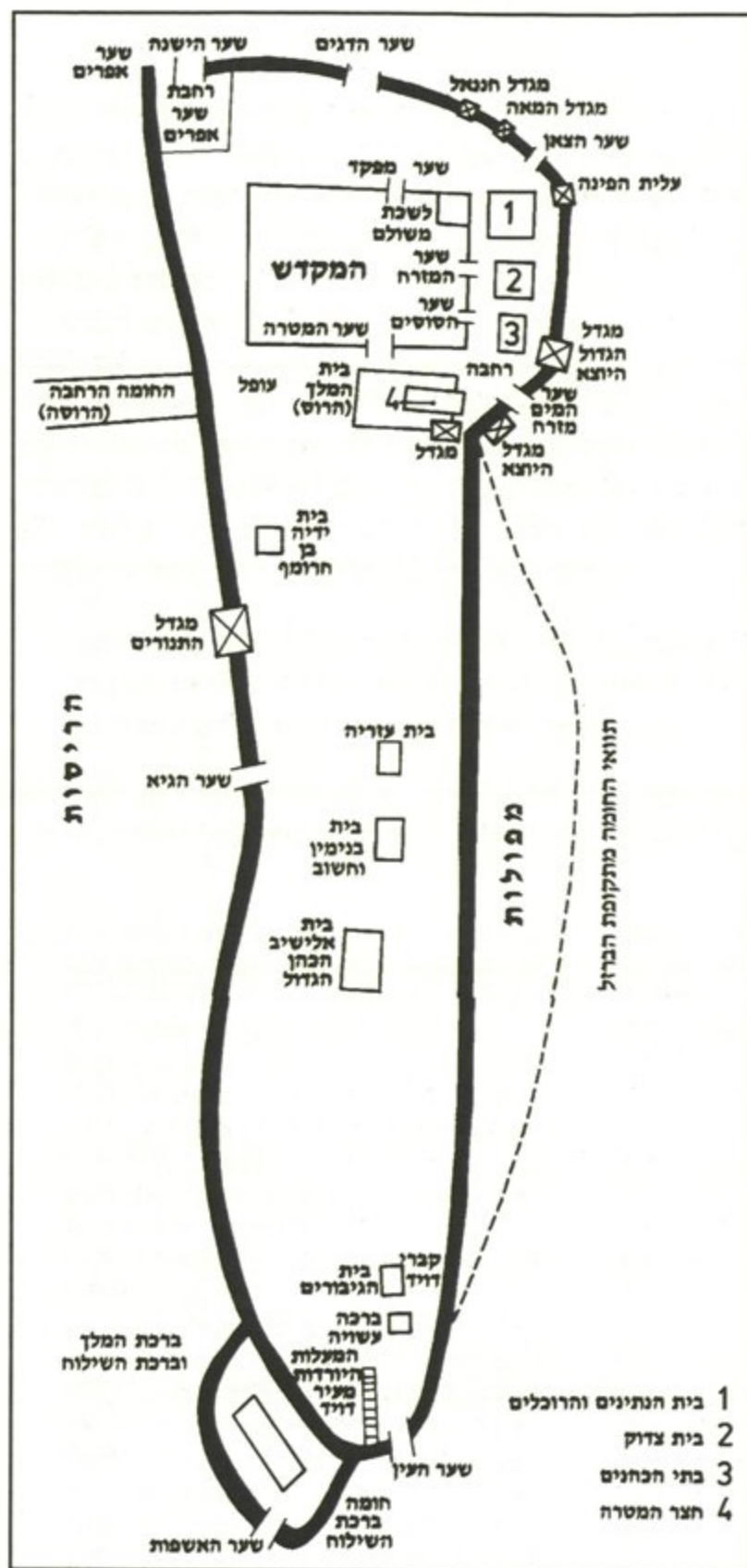
הגדול (נחמיה יג כח) קשרים אלה באו לידי ביטוי גם בכך שעד שנחמיה הגיע לירושלים היו למושלים אלו זכויות דתיות במקדש ('חלק וצדקה וזכרון', נחמיה ב כ). לטוביה ניתנה לשכה במקדש (נחמיה יג ז-ח). טוביה וסנבלט אף שכרו נביא ירושלמי בניסיון להפחיד את נחמיה (נחמיה ו י-יד).

שמות השערים בירושלים נקראו בדרך כלל על שם הכיוון שאליו פנו (כפי שנהוג עד היום). לפיכך יש לזהות את שער הגיא עם השער שחשפו קראופוט ופיצ'ג'רלד ב-1927, ראה: J.W. Crowfoot & G.M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley 1927* (APEF, V), London 1929, pp. 12-23. א' אלט הציע זיהוי זה מיד לאחר שהשער התגלה, ראה: אלט, שער הגיא. מיקומו של 'שער הגיא' נקבע בימי בית ראשון עוד לפני שירושלים התרחבה אל הגבעה המערבית, כלומר קודם לימי חזקיהו; בדברי הימים ב, כז ט מיוחסת הקמתו לעוזיהו.

²⁷ על האפשרות שמשימתו של נחמיה הייתה קשורה למרד מגביזוס, ראה: M. Olmstead, *A History of the Persian Empire*, Chicago 1948, p. 313.

²⁸ והספרות המצוינת בשתי ההערות האחרונות. בפסוק זה נזכר אף 'הבית אשר אבוא אליו', ביטוי העשוי להתפרש כמתייחס למקדש או לבית הפחה. נחמיה מציין בזיכרונותיו ש-150 איש היו סמוכים על שולחנו, וכן שבכל יום הוגש עליו שור אחד, שישה צאן וציפורים (נחמיה ה יז-יח). דומה שנחמיה תיאר את המציאות בעת בניית החומה, כאשר היו העובדים סמוכים על שולחנו, ולא בתקופת רגיעה.

²⁹ נחמיה ציין כי 'בימים ההם מרבים חרי יהודה אגרותיהם הולכות על טוביה, ואשר לטוביה באות אליהם, כי רבים ביהודה בעלי שבועה לו כי חתן הוא לשִׁכְנִיָּה בן אֶרְחָ, ויהונחן בנו לקח את בת משלם בן ברכיה. גם טובתיו היו אמרים לפני ודברי היו מוציאים לו' (נחמיה ו יז-יט). אף לסנבלט היו קשרי נישואין עם אנשי ירושלים, ובתו נישאה לבנו של יודע בן אלישיב, הכהן

איור 1. מפת ירושלים בימי
נחמיה (על-פי ח' אשל)

את 'שער העין' ואת 'ברכת המלך'. נחמיה ניסה, ככול הנראה, להתקדם לאורך החומה מתקופת המלוכה, שנבנתה במדרונו של נחל קדרון; אך הוא לא הצליח להתקדם בתוואי זה, שכן לא היה מקום לבהמה לעבור תחתיו. לפיכך חזר נחמיה בנחל אל 'שער הגיא'.³¹

בשוב נחמיה מסיורו, גילה לכוהנים, לחורים ולסגנים את כוונתו לבנות את חומות ירושלים. מיד לאחר שניתן פומבי לתוכניתו של נחמיה לשפץ את חומות ירושלים האשימוהו סנבלט, מושל שומרון, טוביה העמוני וגשם הערבי שהוא מתכוון למרוד במלך פרס (נחמיה ג יט-כ). יש לשער שנחמיה לא התכוון לחשוף את תוכניתו לפני תחילת הבנייה, אך לאחר הסיור, משראה עד כמה מורכבת המשימה שלפניו, הבין שאין כל אפשרות לבצע מפעל כזה בחשאי. אין לדעת כמה זמן נמשכה התארגנותו של נחמיה לבניית חומות ירושלים. לדברי יוסף בן מתתיהו חלפו שנתיים וארבעה חודשים מאז הגיע נחמיה לירושלים ועד לחנוכת החומה.³² במהלך תקופת ההתארגנות שמט נחמיה את חובות אנשי ירושלים, ביטל את מס 'לחם הפחה' (נחמיה ה), נאבק בסנבלט ובטוביה ואירגן את קבוצות הבונים. בסוף תמוז 443 לפסה"נ, ככל הנראה, החלו נחמיה ואנשיו לבנות את חומות ירושלים. בפרק ג של ספר נחמיה, פסוקים א-לב, מתואר מהלך בניית החומה.

מכתובים אלה עולה שנחמיה הטיל את בניית חומות ירושלים על אנשי ירושלים ויהודה. אלו חולקו ל-41 קבוצות, שכל אחת מהן בנתה גזרה מסוימת של החומה. העבודה הייתה קשה, והבונים התאוננו: 'כשל כח הסֶפֶל והעפר הרבה ואנחנו לא נוכל לבנות בחומה' (נחמיה ד ד).³³ בשל הסכנה שסנבלט וטוביה ינסו להפסיק את הבנייה בכוח הזרוע, נאלץ נחמיה לחלק את נערי 'חצי נערי עִשִׁים במלאכה וחצִים מחזיקים והרמחים המִגְנִים והקשתות והשָׁרִינִים', ואף 'הבונים בחומה והנָשָׁאִים בסבל עִמָּשִׁים, באחת ידו עֲשֶׂה במלאכה ואחת מחזקת השלח, והבונים איש חרבו אסורים על מתניו ובונים'. כה גדולה הייתה הסכנה עד שנחמיה ציין: 'ואין אני ואֲחִי ונַעֲרֵי ואנשי המשמר אשר אֲחֵרֵי אֵין אֲנַחְנוּ פִשְׁטִים בַּגְדֵינוּ' (נחמיה ד י-יז). מהשוואת רשימת המשתתפים בבניית החומה לרשימות השבים בעזרא ב ונחמיה ז ניתן ללמוד שרוב המשפחות והיישובים שנזכרו ברשימת השבים לא נטלו חלק בבניית החומה, ומכאן מסתבר כי רוב הציבור היה אדיש כלפי מפעלו של נחמיה. אפשר שהדבר נבע ממצבם הכלכלי הירוד של אנשי יהודה בתקופה זו.

יש לשער שהידיעות על כך שחומת ירושלים עומדת להיבנות הן שעורדו קבוצה מבני קהילת יהודי בבל לעלות לירושלים. בראש קבוצה זו עמד עזרא בן שריה הסופר. אף ש'סיפור עזרא' שולב במקרא לפני 'זכרונות נחמיה',³⁴ רבים שיערו שנחמיה הגיע לירושלים לפני עזרא.³⁵ גם עזרא קיבל

שעליהם לחצוב אבנים, שכן די היה באבני הבנייה שנותרו מתקופת בית ראשון לצורך בניית החומה. מציאות זו באה לידי ביטוי בדבריו של טוביה: 'הִתִּיּוּ אֶת הָאֲבָנִים מֵעֲרֻמֹּת הָעֵפֶר וְהִמָּה שְׂרֻפֹת' (נחמיה ג לד).

³⁴ 'סיפור עזרא' כולל את עזרא ז-י ונחמיה ח, ואילו 'זכרונות נחמיה' כוללים את נחמיה א-ז, י-יג. ³⁵ ראה הדיון בהערה 26 והספרות שצוינה על-ידי דמסקי, שם, עמ' 262. אבל ראה לעיל, עמ' 312-315.

³¹ רוב החוקרים סברו שהנחל הוא נחל קדרון ושנחמיה הקיף בסיורו את כל ירושלים. אך מכך שלא נזכרו בתיאור הסיור מקומות נוספים, וכן מן ההרגשה שנחמיה שב לאחריו, משתמע שהנחל הוא הגיא, שבו שב נחמיה אל נקודת המוצא של סיורו.

³² קדמוניות יא, 271. יש לשער שלפני יוסף בן מתתיהו היה מקור כל שהוא שציין ידיעה זו. בפועל נמשכה הבנייה רק 52 יום, ראה נחמיה ו טו.

³³ ראוי לציון שאנשי נחמיה לא התאוננו על כך

מידי ארתחשסתא כתב מינוי, שבו ניתנה לו רשות לקבל להוצאות המקדש מקופת הגזברים אשר בעבר הנהר, למנות דיינים ושופטים בירושלים ולהוביל כסף וזהב מבבל למקדש בירושלים (עזרא ז יב-כו). ככל הנראה החל נחמיה בבניית החומות בשעה שעזרא ואנשיו היו בדרכם לירושלים. דומה שהגעתם של עזרא ואנשיו לירושלים בחודש החמישי, הוא חודש אב (עזרא ז ח-ט), ושקילת הכסף והזהב לקופת המקדש שלושה ימים לאחר שהגיעו (עזרא ח לב-לד), הם שאיפשרו לנחמיה ולאנשיו להשלים את מלאכת בניית החומה. בטקס חנוכתה של החומה השתתף עזרא לצדו של נחמיה (נחמיה יב לא-מ).

בכ"ה באלול, חמישה ימים לפני ראש השנה, לאחר 52 ימי עבודה מאומצת, נסתיימה בנייתן של חומות ירושלים (נחמיה ו טו). טקס חנוכת חומות ירושלים, שאורגן על ידי נחמיה, נפתח כאשר שתי תהלוכות, עזרא הסופר בראש אחת מהן ונחמיה בראש השנייה, הקיפו את חומות ירושלים (נחמיה יב לא-מ):

ואעלה את שרי יהודה מעל לחומה ואעמידה שתי תורות גדולות ותהלכת לימין מעל לחומה לשער האשפות. וילך אחריהם הושעיה וחצי שרי יהודה... ויהודה חנני בכלי שיר דויד איש האלהים ועזרא הסופר לפניהם. ועל שער העין ונגדם עלו על מעלות עיר דויד במעלה לחומה מעל לבית דויד ועד שער המים מזרח. והתורה השנית ההולכת למואל ואני אחריה וחצי העם מעל לחומה מעל למגדל התנורים ועד החומה הרחבה. ומעל לשער אפרים ועל שער הישנה ועל שער הדגים ומגדל חננאל ומגדל המאה ועד שער הצאן ועמדו בשער המטרה. ותעמדה שתי התורות בבית האלהים...

דומה שהתהלוכות יצאו מ'שער הגיא'. עזרא הלך בתחילה דרומה (לימין) על החומה המערבית ל'שער האשפות' ול'שער העין'. משם המשיכה תהלוכתו צפונה, על החומה המזרחית, הגיעה אל 'שער המים מזרח' וממנו פנתה למקדש. ואילו נחמיה הלך מאזור 'שער הגיא' צפונה (לשמאל, כך יש להבין את המילה המשובשת 'למואל'), עבר את 'מגדל התנורים' ו'החומה הרחבה', הקיף את המקדש מצפון ונפגש עם עזרא ב'שער המטרה', שהיה ככל הנראה השער הדרומי של המקדש.³⁶ במחקר ניטש ויכוח, האם ירושלים של ימי נחמיה הייתה מצומצמת וכללה רק את הגבעה המזרחית, או שמא הקיפה חומת נחמיה גם את הגבעה המערבית. כלומר: לפי הדעה השנייה, ירושלים של ימי נחמיה חזרה להיקף של סוף ימי בית ראשון (מימי חזקיהו ועד לחורבן הבית). בעקבות החפירות הנרחבות שהתנהלו בירושלים בעשרים השנים האחרונות דומה שיש לקבל את דעתם של אלט, אבי-יונה וצפריר, שירושלים של ימי נחמיה הייתה מצומצמת והשתרעה רק על הגבעה המזרחית. שכן, בכל השטחים שנחפרו בגבעה המערבית לא נתגלו שום שרידים של מבנים

המקדש שפנה אל חצר המטרה, כלומר, אל 'בית המלך'. 'חצר המטרה' (משורש נט"ר) הייתה חצר המשמר. בחצר זו אסרו את ירמיהו (ראה ירמיה לב-לט), ומסתבר שהיא הייתה חלק מהמערך של 'בית המלך העליון' מדרום-מזרח למקדש, ראה: מזר, קדם, 29, עמ' x.

³⁶ מכיוון ששער המטרה לא נזכר כאחד משערי ירושלים בתיאור בניית החומות, ואילו בפרק ג צוין שאחת הקבוצות בנתה את החומה 'מנגד... המגדל היוצא מבית המלך העליון אשר לחצר המטרה', אין להניח ששער המטרה היה אחד משערי העיר. דומה שזה שמו של אחד משערי

מהתקופה הפרסית ואף לא כלי חרס מתקופה זו, ולהוציא מספר חרסים ומטבע 'יהד' בודד מהמאה הרביעית לפסה"נ שנתגלה בהר ציון, לא נתגלו כל ממצאים מהתקופה הפרסית בגבעה המערבית. על סמך שלושת התיאורים של ירושלים בספר נחמיה (הסיוור, הבנייה והתהלכות), ניתן לנסות ולשרטט תוכנית סכימטית של ירושלים באמצע המאה החמישית לפסה"נ.³⁷ כפי שנראה, חלוקת הגזרות בעת בניית החומה לא הייתה שרירותית, אלא נקבעה על סמך מצב שרידי החומה בשטח. שיחזור של חומת נחמיה מאפשר לנו להציע במקורב היכן היה מקומם של הבתים והרחובות בתוך ירושלים של התקופה הפרסית, ואף לעמוד על כמה מהשיקולים האדריכליים והפוליטיים שהנחו את נחמיה כאשר קבע את מקומם של שערי ירושלים. את הדיון בתוכניתה של ירושלים נפתח, בדומה לתיאור בניית החומה בפרק ג, בפינה הצפונית-מזרחית של החומה.

המקצוע הצפוני של חומת ירושלים נפגע כנראה קשה בעת הכיבוש הבבלי. השערה זו מבוססת על כך שלמרות אורכה הקצר של חומה זו, 400 אמה,³⁸ כלומר, כ-200 מ',³⁹ עסקו תשע קבוצות של בונים בשיפוצה. נסקור כעת את הנקודות שזכרו לאורך מקצוע זה. התיאור נפתח ב'שער הצאן'. דומה ששער זה הוקם על חורבותיו של 'שער הפנה' מתקופת המלוכה,⁴⁰ שכן תיאור בניית החומה מסתיים בבניית 'עלית הפנה' הסמוכה ל'שער הצאן' (נחמיה ג לא-לב).⁴¹ השער נקרא 'שער הצאן' כפי הנראה על שם שוק הצאן שהיה מחוץ לחומות ירושלים. מעט ממערב ל'שער הצאן' נבנה 'מגדל המאה', שמשמעות שמו אינה ברורה. סמוך לו שוקמו הריסותיו של 'מגדל חננאל'.⁴² ממערב

ס"מ. ראה: ג' ברקאי, "האמה הראשונה" בחינה ארכיאולוגית של בעיה במטרולוגיה מקראית, הקונגרס הארכיאולוגי השישי בישראל, תקצירי הרצאות, תל אביב תשל"ט, עמ' 35; וכן אשל (לעיל, הערה 1), עמ' 17.

⁴⁰ 'שער הפינה' נזכר במלכים ב, יד יג (דברי הימים ב, כה כג), ירמיה לא לו; דברי הימים ב, כו ט, וככל הנראה גם בזכריה יד י (שער הפנים). על השיקולים לקביעת מיקומו בפינה הצפון-מזרחית של ירושלים, ראה הערות 38 ו-42.

⁴¹ 'שער הצאן' המשיך להתקיים בצפון ירושלים עד לסוף ימי בית שני; ראה: יוחנן ה ב.

⁴² 'מגדל חננאל' נזכר בשתי נבואות המתארות את בניית ירושלים בעתיד. בירמיה לא לו נזכר מגדל זה יחד עם 'שער הפינה' שהיה, לפי השערותנו, סמוך לו. בזכריה יד י מתואר המקצוע הצפוני של ירושלים בעתיד, כאשר ירושלים תחזור לגדולה בסוף ימי בית ראשון, מ'שער בנימין' עד 'מגדל חננאל' ו'שער הפנים' (הפינה). את 'שער בנימין', הנזכר בפסוק זה וכן בירמיה לו יג; לח ז, שפנה צפונה לכיוון נחלת בנימין, יש לחפש ממערב להר הבית, לאורך 'החומה הרחבה'.

³⁷ ראה: אביגד, העיר העליונה, עמ' 62. יש להתייחס בזהירות אל הניסיונות לשרטט תוכנית סכימטית של ירושלים על סמך התיאורים בספר נחמיה. השחזור שיובא להלן הינו רחוק מודאיות, ומטרתו להציע באופן כללי את מקומם של השערים והמגדלים בימי נחמיה. בהצעת התבססתי רבות על הצעתם של אלט, אבי יונה וצפירי, ראה: אלט, שער הגיא; M. Avi-Yonah, 'The Walls of Nehemiah – A Minimalist View', *IEJ*, 4 (1954), pp. 239-248; צפירי, חומות ירושלים.

³⁸ נתון זה ידוע ממלכים ב, יד יג (דברי הימים ב, כה כג), שם נאמר שיהואש פרץ בחומת ירושלים לאחר שהיכה את אמציה 'משער אפרים עד לשער הפנה ארבע מאות אמה'. 'שער אפרים', שפנה צפונה, כלפי נחלת אפרים, היה ממוקם בקצה המערבי של המקצוע הצפוני של חומת ירושלים לפני הרחבתה (כירי חזקיהו); ואילו 'שער הפינה' היה ממוקם בפינה הצפונית-מזרחית. לפיכך מסתבר שיהואש מלך ישראל הרס את כל המקצוע הצפוני של חומת ירושלים, שפנה לכיוון ממלכת ישראל.

³⁹ בתקופת המקרא שימשו שני תקני אמה: האמה הארוכה, בת 52.5 ס"מ, והאמה הקצרה, בת 45

למגדל חננאל נבנה 'שער הדגים', על שם שוק הדגים שהיה בימי נחמיה מצפון לירושלים (ראה נחמיה יג טו-כב). שער זה נבנה על יסודותיו של שער בעל שם זהה מתקופת המלוכה.⁴³ ממערב לו, בפניה הצפונית-מערבית, נבנו ככל הנראה שני שערים סמוכים או שער כפול. המזרחי שבהם נקרא 'שער הישנה', שכן הוביל לישנה אחת הערים שבדרום נחלת אפרים;⁴⁴ השער המערבי, 'שער אפרים', נזכר בתיאור התהלוכות.⁴⁵ ברחוב שהוביל ל'שער אפרים' הוקמו סוכות בחג הסוכות, שנחוג עשרים יום לאחר שנסתיימה בניית החומה (נחמיה ח טו).

על פי השערת, קביעת ארבעה שערים במקצוע הצפוני (שערי 'הצאן', 'הדגים', 'ישנה' ו'אפרים') נבעה הן מסיבות טופוגרפיות ומסחריות והן מרצונו של נחמיה להוכיח שאין פניו למרוד במלך פרס.⁴⁶ הצפון הוא הכיוון שממנו נוח לפרוץ אל ירושלים, לא הייתה שום סיבה לקבוע ארבעה שערים בחומה שאורכה כ-200 מ' בלבד. בין קבוצות הבונים שקיבלו על עצמם לשפץ את חומתה הצפונית של ירושלים נזכרו הכהנים, שבנו את 'שער הצאן' ואת המגדלים שלידי; בני סנאה בנו את 'שער הדגים'; ואפשר ש'שער הישנה', יחד עם 'שער אפרים', נבנו על ידי בני אותה קבוצת בונים. שאר החומה נבנתה על ידי שש קבוצות של בונים, שכל אחת מהן בנתה בממוצע מעט פחות מ-30 מטר מן החומה.⁴⁷

רוב המקצוע המערבי של חומת נחמיה היה בסוף תקופת המלוכה חומה פנימית שחילקה את ירושלים, ולפיכך נשתמרה חומה זו טוב יותר מהמקצוע הצפוני, שנהרס על ידי הבבלים. בהתאם לכך, מספר הקבוצות ששיפצו את החלק הזה של החומה היה קטן ממספר הקבוצות ששיפצו את המקצוע הצפוני. שלוש קבוצות שיפצו את החלק הצפוני של החומה המערבית, עד לנקודה שבה התחברה 'החומה הרחבה' לחומת הר הבית באזור הסמוך ל'כותל המערבי' של ימינו.⁴⁸ שלוש קבוצות

אשר אתם עושים? העל המלך אתם מודים? (נחמיה ב יט); 'בגוים נשמע וגשמו אִמְרָ: אתה והיהודים חשבים למרוד על כן אתה בונה החומה, ואתה הִנֵּה להם למלך כדברים האלה. וגם נביאים העמדת לקרא עליך בירושלם לאמר מלך ביהודה, ועתה ישמע למלך כדברים האלה' (נחמיה ו ו-ז).

י' צפריר הציע שכל אחת מקבוצות הבונים בנתה כ-30 מ' חומה, ראה: צפריר, חומות ירושלים, עמ' 40.

על זיהויה של החומה הישראלית שמצא אביגד R. Grafman, 'Nehemiah's "Broad Wall"', *IEJ*, 24 (1974), pp. 50-52. זיהוי זה נתקבל על ידי אביגד, העיר העליונה, עמ' 62. התיאור בנחמיה ג מהווה ראייה לכך שהחומה הרחבה נפגשה עם החומה הקדומה שהקיפה את הר הבית באזור שמצפון לרחבת הכותל של ימינו, ראה: צפריר, חומות ירושלים, עמ' 42; אביגד, שם, עמ' 58.

⁴³ 'שער הדגים' נזכר בצפניה א י, בתיאור קריאות השבר שיעלו מצפון ירושלים: 'והיה ביום ההוא... קול צעקה משער הדגים ויללה מן המִשְׁנָה ושבר גדול מהגבעות'. 'המשנה' ו'הגבעות' הם ככל הנראה שמות השכונות הצפוניות של ירושלים, ראה: אביגד העיר העליונה, עמ' 54. שער זה נזכר גם בתיאור ביצוריו של מנשה בדברי הימים ב, לג יד. על האפשרות לקשור בין ממצא ארכיאולוגי לתיאור זה, ראה: D. Bahat, 'The Wall of Manasseh in Jerusalem', *IEJ*, 31 (1981), pp. 235-236.

⁴⁴ על ישנה בהר אפרים, ראה: דברי הימים ב, יג יט; יוסף בן מתתיהו, קדמוניות יד טו יב (458-463). ישנה זוהתה בברג' אל-לסאנה, ממערב להר בעל חצור.

⁴⁵ על כך ש'שער אפרים' המוזכר במלכים ב, יד יג היה בפניה הצפונית-מערבית של ירושלים ראה לעיל, הערה 38.

⁴⁶ כפי שטענו כלפיו טוביה וסנבלט: 'מה הדבר הזה

נוספות שיפצו את החומה עד ל'מגדל התנורים', שעמד מעט מצפון ל'שער הגיא'.⁴⁹ באזור זה, בסמוך לחומה, עמד ביתו של ידיה בן חרומף. את הקטע שבין 'מגדל התנורים' ל'שער הגיא' שיפצה קבוצת בונים אחת. באזור שמדרום ל'שער הגיא' עדיין עמדה על תלה החומה מימי בית ראשון. זהו האזור שאותו בחן נחמיה בתחילת סיורו הלילי, ושעליו אמר: 'ואהי שֶׁבַר בחומת ירושלם אשר הם פרוצים'. אזור זה שופץ על ידי קבוצה אחת, אשר בנתה את 'שער הגיא' ושיפצה אלף אמה (כ-500 מטר!) מחומת ירושלים, שכן באזור זה נותרה החומה מימי בית ראשון עומדת ברובה. בחלק הדרומי של ירושלים לא המשיכו לבנות את החומה על גבי המדרון של עיר דויד, אלא החומה ירדה לגיא והקיפה את 'ברכת השילוח', שנקראה ככל הנראה גם 'ברכת המלך'.⁵⁰ בסמוך לברכה נבנו שני שערים. שער אחד, שכיוונו לנחל קדרון, נקרא 'שער האשפות', והשער שפנה לעבר עין רוגל נקרא 'שער העין'.⁵¹ אף באזור השערים נותרה החומה, פחות או יותר שלמה ולאנשיו של נחמיה לא נותר אלא לשפץ את השערים.

מצפון-מזרח ל'ברכת המלך' נאלץ נחמיה להורות לאנשיו שלא לבנות את החומה בתוואי החומה של ימי בית ראשון, אלא להסיטה מערבה. באיזור זה התמוטטו הבתים שנבנו בתקופת המלוכה על המדרון המזרחי והרסו את החומה מתקופת בית ראשון. בימי נחמיה היה מכוסה כל האזור מפולות,⁵² ולכן נאלץ נחמיה לבנות את חומתו ממערב לתוואי החומה מתקופת בית ראשון, במרומי הגבעה. כך הוקטן היקפה של ירושלים בימיו. מכיוון שתוואי זה היה חדש, שונה מתוואי החומה בתקופת בית ראשון, עסקו קבוצות רבות יחסית בבנייתו. חומת ירושלים המערבית בין 'החומה הרחבה' ל'שער האשפות' קרובה באורכה למרחק שבין 'שער האשפות' ל'עופל', אך בעוד שהקטע הזה של החומה המערבית נבנה בידי שש קבוצות בונים, הקטע המקביל של החומה המזרחית נבנה בידי חמש-עשרה קבוצות בונים.

מציון הקטעים שבנו קבוצות הבונים אשר הופקדו על החומה המזרחית ניתן ללמוד על גרם

ממצאים מהתקופה הפרסית בשפך במדרון שמקורו בפסולת מחצבה. אף בשטחים D2 ו-E נתגלה שפך זה, אלא שבאזורים אלה נבנו במהלך שפיכת הפסולת קירות תמך המיוחסים לתקופה הפרסית (בשטח D1 קיר 804 וב-E1 קיר 237). גם בשטח G, אשר אף הוא היה מחוץ לעיר בימי נחמיה, נתגלו ממצאים מהתקופה הפרסית רק בשכבת מילוי. בשכבה זו נתגלו לא מעט ידיות עם טביעת 'יהד' ו'פחוא' (ראה: שילה, קדם, 19, עמ' ז, ח, יב, טז). על כלי אבן מהתקופה הפרסית שנתגלו בשכבת מילוי זו, ראה: J.M. Cahill, 'The Chalk Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods', A. De Groot & D.T. Ariel (eds.), *Excavations of the City of David 1978-1985*, 3 (*Qedem*, 30), Jerusalem 1992, pp. 190-243

⁴⁹ אין בדינו פרטים נוספים על 'מגדל התנורים'. מ' אבי-יונה הציע לקשרו עם 'חוץ האופים' הנזכר בירמיה לז כא, ראה: אבי-יונה, הטופוגרפיה, עמ' 162. על 'שער הגיא', ראה לעיל, הערה 30.

⁵⁰ ראה לעיל, עמ' 227-230.

⁵¹ 'שער האשפות' ו'שער העין' נזכרים רק בספר נחמיה. אחד משערים אלה עמד, ככל הנראה, באותה נקודה שבה היה 'שער בין החמתיים' בתקופת בית ראשון.

⁵² בחפירותיו של י' שילה לא נתגלו כמעט שרידים מהתקופה הפרסית, שכן רוב השטחים שחפרה משלחתו היו בין החומה הישראלית הנמוכה לחומת נחמיה הגבוהה. שכבה 9 בחפירותיו היא מהתקופה הפרסית, אך ממצאים משכבה זו נמצאו או בשפכים שנשפכו למורד נחל קדרון או בשכבות מילוי. כך, למשל, בשטח D1 נמצאו

מדרגות שהוביל מעיר דויד אל 'ברכת השילוח', ועל כך שבדרום העיר היו קברי מלכי בית דויד. לידם נחצבה ברכה, היא 'הברכה העשויה', שלידה עמד 'בית הגיבורים'.⁵³ במרכז עיר דויד עמד ביתו של אלישיב הכוהן הגדול וכן בתים פרטיים נוספים (בית בנימין וחשוב ובית עזריה). חלק מאנשי ירושלים, שביקשו לבנות את קטעי החומה אשר ליד ביתם, התגוררו בסמוך לחומה המזרחית בין 'שער העין' ל'עופל'.

אצל חלק מקבוצות הבונים שכנו את החומה נזכר הצירוף 'מידה שנית'. דומה שקבוצות אלו קיבלו על עצמם לבנות מרחק כפול של חומה, ומכאן שהייתה מידה קבועה שהוטלה על רוב קבוצות הבונים.⁵⁴

בחלק הצפוני-מזרחי של החומה, באזור ה'עופל' כלומר, השטח המחבר את עיר דויד עם הר הבית מדרום למקדש⁵⁵ נבנה שער שכונה 'שער המים מזרח'. אפשר שממנו יצאו מהעיר וירדו במורד נחל קדרון אל מעיין הגיחון. ברחבה שלפני 'שער המים' קרא עזרא את התורה (נחמיה ח א-ג). גם ברחבה זו נבנו סוכות בחג הסוכות שנחוג לאחר חנוכת החומה (נחמיה ח טז). מדרום ל'שער המים' נבנה מגדל, שנקרא 'המגדל היוצא',⁵⁶ ומעט מצפון לו נבנה מגדל נוסף, שנקרא 'המגדל הגדול היוצא'. בעופל גרו נתינים, ובו נשתמרו שרידים של אחד המגדלים של 'בית המלך העליון'.

השער הדרומי של המקדש נקרא 'שער המטרה' שכן הוביל אל בית המלך ואל 'חצר המטרה' שבתוכו.⁵⁷ בצדו המזרחי של המקדש היו ככל הנראה שני שערים: הדרומי נקרא 'שער הסוסים',⁵⁸ ומצפון לו היה 'שער המזרח'. בכותל הצפוני של המקדש היה שער שנקרא 'שער המפקד'. בפינה הצפונית-מזרחית של חומת נחמיה נבנתה 'עֲלִית הפנה' בסמוך ל'שער הצאן', שבו פתחנו בתיאורה

שנבנה ככל הנראה בתקופת המלוכה. ראה: מור, קדם, 29, עמ' 9-12. אפשר שיש לזהותו כ'מגדל היוצא'. לידו חשפה א' מור מבנה אשר שימש לדעתה כשער. מבנה זה נבנה, לדעתה, בשלב מוקדם בתקופת המלוכה ונהרס בכיבוש הבבלי (שם, עמ' 58-60). מור לא דיווחה על כל ממצא המעיד ששער זה נבנה מחדש בתקופה הפרסית, ולפיכך אין לזהותו כ'שער המים מזרח'.

על 'שער המטרה' ראה לעיל, הערה 36.
על 'שער הסוסים' כשער המקדש ראה דברי הימים ב, כג טו, שם צוין שעתליה הוצאה מבית ה' והומתה ב'מבוא בשער הסוסים בית המלך' (כלומר, ב'שער הסוסים' שהוביל לבית המלך). שער זה גם נזכר בירמיה לא לו, שם נאמר שכאשר ירושלים תבנה ('ממגדל חננאל עד שער הפנה') יורחב גם המקדש, 'וכל העמק הפגרים והַשָּׁן וכל השְׂדֵמוֹת עד נחל קדרון עד פנת שער הסוסים מזרחה קדש לה' לא יִנָּתֵשׁ עוד ולא יִהָרֵס עוד לעולם'.

53 אין לדעת למה מתייחס הביטוי 'בית הגיבורים'; אולי נשתמר בו שם מקום מימי בית ראשון. ייתכן שיש לקשור אותו לנאמר בשיר השירים ד ד: 'כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות אלף המגן תלוי עליו כל שלטי הגבורים'. גם המונח 'המקצוע' הנזכר פעמים מספר בתיאור החומה המזרחית אינו נהיר; בדברי הימים ב כו ט הוא מיוחס לעוֹזִיָּהוּ, כלומר, לימי בית ראשון.

54 לפירוש זה ראה: צפריר, חומות ירושלים, עמ' 40.
55 זיהוי העופל כאזור המחבר את עיר דויד להר הבית מבוסס על השימוש שעשה יוסף בן מתתיהו במונח זה (מלחמת היהודים, ה, ד, ב [145]). במקרא נזכר 'עפל' בירושלים ובשומרון, ואילו מישע מזכיר בכתובתו את ה'עפל' בדיבון. פירושו של ה'עפל' במקורות אלו הוא אקרופוליס אזור מלכותי; ראה: ח' אשל, 'הקרח והחומת היערן בכתובת מישע', ארץ-ישראל, כד (תשנ"ג), עמ' 33-31.

56 באזור ה'עופל' נתגלה על ידי צ' וורן מגדל גדול,

של ירושלים בימי נחמיה. בין המקדש לחומה נבנו בתים פרטיים; מול 'שער הסוסים' עמדו בתי הכוהנים. מצפון להם 'בית צדוק' ומצפון לו 'בית הנתינים והרוכלים'. בפניה הצפונית-מזרחית של המקדש הייתה לשכתו של משולם.

ירושלים של ימי נחמיה הייתה עיר קטנה, שלא כללה את כל הגבעה המזרחית. אף על פי כן, היו בה שמונה שערים (ארבעה בצפון, אחד במערב, שניים בדרום ואחד במזרח) הרבה מעבר לצרכיה האמתיים של העיר באותם ימים. דומה שנחמיה החליט לשקם את כל השערים מימי בית ראשון שהיו בתוואי החומה שבנה, שערים ששירתו עיר גדולה בהרבה (לפחות פי ארבעה) מהעיר של ימיו. נראה ששלושה שערים שרדו מימי בית ראשון ('שער הגיא' ושני השערים בדרום), ולנחמיה ולאנשיו לא נותר אלא להעמיד את דלתותיהם. אפשר, כאמור, ששעריה הצפוניים של ירושלים נבנו גם מסיבות פוליטיות, על מנת להוכיח שאין פניה של יהודה למרד. יש לציין שבקטע החומה שנבנה בתוואי החדש במזרח העיר לא נבנה כל שער.

ירושלים, שהייתה ללא חומה עד לימיו של נחמיה, הייתה ריקה כמעט מתושבים. על אף גודלה הקטן יחסית של ירושלים (דומה שרק בתקופה הכנענית הייתה ירושלים קטנה יותר מאשר בתקופה הפרסית), מציין נחמיה: 'והעיר רחבת ידים וגדלה והעם מעט בתוכה ואין בתים בנויים' (נחמיה ז ד).⁵⁹ על מנת לשנות מצב זה ולהביא תושבים לירושלים, פעל נחמיה להעביר את הלוויים להתגורר בירושלים (נחמיה יג ד-יד). כיוון שבכך לא נפתרה הבעיה, הפיל נחמיה גורלות 'להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקדש ותשע הידות בערים' (נחמיה יא א). יש דמיון בין מעשיו של נחמיה לבין מעשיהם של מושלי ערים יווניות (טיראנים) במאה החמישית לפסה"נ, אשר הקימו מושבות יווניות באותה דרך שבה בנה נחמיה את ירושלים. מושלים אלו הטילו על התושבים המקומיים את בניית החומה, ולאחר מכן אילצו עשירות מהם לעבור ולהתגורר בתוכה. יש מקום לשער שנחמיה הושפע מדרכי פעולתם של המושלים היווניים שחיו בימיו.⁶⁰

מחפירותיו של אביגד למדנו שבשטח הגבעה המערבית נותרו שרידים מרשימים מסוף תקופת הברזל עד למאה השנייה לפסה"נ.⁶¹ לפיכך, בכל עת שתושבי ירושלים בתקופה הפרסית הסתכלו מערבה, ראו את שדה ההריסות העצום של הגבעה המערבית, שהיה גדול הרבה יותר משטח העיר המיושבת בתקופה הפרסית. מצב זה בוודאי המחיש להם את ההבדל הגדול בין ירושלים הגדולה של סוף תקופת המלוכה לעירם הקטנה. מותר להניח שמציאות זו השפיעה על הדימוי העצמי של תושבי ירושלים ויהודה בתקופה הפרסית.

בניית החומה הסתיימה, כאמור, בכ"ה באלול, ככל הנראה בשנת 443 לפסה"נ (נחמיה ו טו). בראש השנה, חמישה ימים לאחר סיום בניית החומה, עמד עזרא הסופר על מגדל על עץ וקרא את

126-147, pp. 1971; וראה לעיל, עמ' 315-316. על כך שהמגדל מסוף תקופת המלוכה עמד לגובה ניכר עד למאה השנייה לפסה"נ, ואז שולב בחומתה של ירושלים, ראה: אביגד, העיר העליונה, עמ' 71-65.

⁵⁹ אביגד הציע שנחמיה התכוון בדבריו לגבעה המערבית שנותרה מחוץ לאזור המבוצר כאשר ציין שהעיר 'רחבת ידים וגדלה', ראה: אביגד, העיר העליונה, עמ' 62.

⁶⁰ M. Smith, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York

התורה ברחבה לפני 'שער המים' (נחמיה ח ה-יג). הסוכות נבנו באותה שנה ברחבה זו וכן ברחבת שער אפרים (נחמיה ח יד-יח). בכ"ד בתשרי נכרתה אמנה, שנוסחה על ידי נחמיה ואשר בה קיבלו על עצמם שבי הגולה ללכת בדרכי התורה, לשלם שלישית השקל למקדש כל שנה ולתת מתנות כהונה ולווייה (נחמיה ט-י).

חודשיים לאחר מכן, בכ' בכסלו (כנראה ינואר 442 לפסה"נ), אסף עזרא את שבי הגולה לרחבת בית האלוהים, על מנת לשכנעם לגרש את הנשים הנוכריות. לאחר שהעם ישבו ברחבה שלושה ימים 'מרעידים על הדבר ומהגשמים', הוחלט שאי אפשר לפתור בעיה זו בבת אחת, ועזרא טיפל בה עד לראשית ניסן של אותה שנה (עזרא י ט-יז).⁶² זה התאריך המאוחר ביותר שבו ידוע לנו על פעולותיו של עזרא בירושלים.

גם על המשך פעולתו של נחמיה אין בידינו הרבה פרטים. נחמיה שירת כמושל עד לשנת 32 לארתחשסתא, 433/2 לפסה"נ (נחמיה ה יד); אז נקרא אל המלך ומקץ 'ימים' (שנה?) שב לירושלים (נחמיה יג ו). כאשר חזר (כנראה ב-431 לפסה"נ), סילק את טוביה מהלשכה שקיבל מאלישיב (נחמיה יג ז-ט). בזיכרונותיו סיפר נחמיה על מאבקו באיכרים יהודים שהביאו יין ותאנים לירושלים בשבת, ובסוחרים צוריים שבאו למכור דגים בשבת בשוק הדגים שמצפון לירושלים (נחמיה י לב; יג טו-יט). כמו כן הזכיר נחמיה שסילק מירושלים את אחד מבניו של יודע בן אלישיב הכוהן הגדול, שנשא את בתו של סנבלט (נחמיה יג כח). תאריכם של אירועים אלה לא צויין.

מן התקופה שלאחר ימי נחמיה נותרו בידינו מעט מאוד פרטים על ירושלים. בנחמיה יב י-יא מופיעה רשימת הכהנים הגדולים בתקופה הפרסית. מתעוררות יב (קאולי, מס' 300) עולה שב-407 לפסה"נ שירת בגוהי כמושל (פחה) בירושלים, ואילו יוחנן בן אלישיב שימש אז, או מעט קודם לכן, ככוהן גדול.

על ירושלים של המאה הרביעית לפסה"נ אין בידינו כמעט ידיעות. היסטוריון רומאי בן המאה השלישית לסה"נ מציין שיהודה נפגעה על ידי ארתחשסתא השלישי.⁶³ גם יוסף בן מתתיהו מדרווח שבגוהי, שר הצבא של ארתחשסתא, חילל את המקדש בירושלים, הטיל על היהודים מס עובד וכן הטיל מס על הקורבנות במשך שבע שנים. יש להניח שבגוהי חילל את המקדש והטיל מסים אלה סמוך לשנת 343 לפסה"נ; ככל הנראה, מכיוון שיהודה הצטרפה למרד של תניס מלך צידון נגד ארתחשסתא. קשה להעריך עד כמה נפגעה ירושלים בשל מאורעות אלה.⁶⁴ ממטבעות יהוד למדנו שבמאה הרביעית לפסה"נ משל ביהודה מושל בשם יחזקיו, שטבע

⁶² קדמוניות, יא, 298-301. לממצאים ארכאולוגיים המעידים שארץ ישראל נפגעה בעקבות מרד זה, ראה: D. Barag, 'The Effects of Tennes' Rebel-lion on Palestine', *BASOR*, 183 (1966), pp. 1-6. להשערה שבגוהי טבע מטבעות בירושלים לאחר שדיכא את המרד, ראה: ד' בר"ג, 'מטבע של בגוהי ועליו דמות האל על גלגל מכונף'. קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 97-99.

⁶³ מחסור בנשים הינו מצב טיפוסי לקבוצות של חלוצים, שכן תמיד קל יותר לגברים לצאת אל הלא נודע מאשר לנשים. אם נזכור מה היה המרחק בין בבל לירושלים, וכן את הקשיים והסכנות בדרך, נוכל להבין את שורשיה של המציאות עמה התמודדו עזרא ונחמיה.

⁶⁴ לידעה זו, שמביא סוליניוס, ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1974, pp. 418-420.

בירושלים מטבעות אשר נשאו את שמו. כמו כן נטבעו בירושלים מטבעות על ידי הכוהנים הגדולים יוחנן וידוע.⁶⁵ מן התקופה הפרסית נתגלו בירושלים כמה קברים שבהם ממצאים רבים מתקופה זו, ובהם כלי חרס רבים, תכשיטים, תליוני זכוכית ומטבעות.⁶⁶

ובה 263 כלי חרס שלמים, אשר מתוכם קבוצה שלמה הם כלים מהמאה החמישית לפסה"נ. במאספה זו נמצא גם מטבע מהמאה השישית לפסה"נ שנטבע באחד מאיי הים האגיא. מטבע זה מעיד על קשרים כלכליים בין ירושלים ואיי הים האגיאית בתקופה הפרסית. באותה מערה, בחדר 13, נמצא זוג עגילי זהב עם עיטור של ראשי חיות מסוגננים, האופייני לתכשיטנים של ממלכת פרס במאה החמישית לפסה"נ. כמו כן נמצאו במאספה זו כלי זכוכית מהמאות השישית והחמישית לפסה"נ. על כך ראה במאמרים של ברקאי שצוינו בהערה 2. ולעיל, עמ' 268.

⁶⁵ על מטבע יחזקיו ראה: Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, I, New York 1982, pp. 33-34. על מטבע של יוחנן ראה: ד' בר"ג, 'מטבע כסף של יוחנן הכהן הגדול', קדמוניות, יז (תשמ"ד), עמ' 59-61; D. Barag, 'A Silver Coin of Yohanan the High Priest and the Coinage of Judea in the Fourth Century B.C.', *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986-87), pp. 4-21. ועל מטבע ידוע, ראה: A. Spaer, 'Jaddua the High Priest?', *ibid.*, pp. 1-3.
⁶⁶ כך, לדוגמה, במערה 24 בכתף הינוס, שבאחד מחדריה (חדר 25) נתגלתה מאספה שלא נשדדה

פרק חמישה-עשר מקדש שבי ציון: מציאות ואידאולוגיה

שרה יפת

מן הבחינה החומרית יודעים אנו על מקדש שבי ציון רק מעט מן המעט. מצד תוכניתו הארכיטקטונית, ממדיו, החומרים שמהם נבנה, קישוטיו ואבזריו – זהו השלב הידוע פחות מכול בתולדות מקדש ירושלים. על מקדש שלמה מצויה בידינו עדות מקראית מפורטת, בשתי גירסאות, הנותנת בידינו, למרות ההבדלים בפרטים, תמונה טובה של המקדש ואבזריו.¹ על מקדש הורדוס מצטרפות הידיעות הספרותיות השונות אל העדות הארכיאולוגית המרשימה.² ואילו על מקדש שבי ציון אין בידינו אלא פרטים מעטים, שאין בהם כדי לספק את רצון הדעת. עובדה זו אסור לה שתמעט את מקומו וחשיבותו של המקדש בתולדות ישראל, ואת תפקידו בהתחדשותה ובבנייתה של היהדות בראשית ימי הבית השני ובהמשכם.

בנייתו של המקדש הסתיימה בשנת 517 לפסה"נ וחנוכתו נחוגה בירושלים.³ את סופו של המקדש יש לראות בבניית המקדש החדש על ידי הורדוס, בשנת שמונה-עשרה למלכותו, שהיא שנת 20/19 לפסה"נ.⁴ מקדש שבי ציון עמד על תלו אפוא כמעט חמש מאות שנה, משך זמן ארוך אפילו ממקדש שלמה. אף כי במשך השנים נעשו בו תיקונים ושינויים, בעיקרו של דבר הוא לא נשתנה.⁵ תיאורי הבית השני במשנה ובכתבי יוסף בן מתתיהו מתייחסים למקדש לאחר בנייתו מחדש על ידי הורדוס, ולא למקדש שנבנה בראשית שלטון פרס, אך ניתן לומר כי דווקא מקדש שבי ציון הוא 'הבית השני', הן בגלל משך הזמן שעמד על תלו והן בתוקף מקומו בתולדות ישראל. כשאנו מגדירים מקדש זה כ'מקדש שבי ציון' דווקא ולא כ'בית השני', אין אנו באים אלא לציין את נקודת המוקד ההיסטורית של דיוננו, הווה אומר: ראשית תקומתו ובנייתו של המקדש, המאורעות הקשורים בבנייתו, ומקומו בעולם המחשבה של הדורות הראשונים לשיבת ציון.

977-984; B. Mazar, *The Mountain of the Lord*, Garden City, NY 1975, pp. 75 ff.

ראה להלן, עמ' 367-364.

על הוויכוח בשאלה זו ראה: שליט (לעיל, הערה 2), עמ' 194 והערות 743 ו-744 בעמ' 463.

S. Safrai & M. Avi-Yonah, 'Temple', *Encyclopaedia Judaica*, 15 (1971), cols. 960-961

¹ ראה: ש' ייבין, 'מקדש שלמה', א"מ, ה, עמ' 328-346; מ' הרן, 'מקדש יחזקאל', שם, טורים 355-346; בוסניק, מקדש שלמה; וכן ראה לעיל, פרקים

³ שמיני ותשיעי.

² א' שליט, הורדוס המלך, האיש ופועלו, ירושלים תשכ"ד³, עמ' 206-194; G. Foerster, 'Art and Architecture in Palestine', S. Safrai & M. Stern (eds.), *The Jewish People in the First Century*, II, Assen & Amsterdam 1976, pp.

הגדרת התקופה, המסגרת הכרונולוגית והמקורות

הגדרתה המקובלת של התקופה כ'תקופת שיבת ציון' נובעת מן ההשקפה שלאחר המשבר של חורבן ממלכת יהודה והליכת העם בגולה, השיבה מבבל קובעת שלב חדש בתולדות ישראל. השקפה כזאת תופסת את המציאות ההיסטורית בארץ ישראל בעקבות החורבן והגלות כמצב שנוצר בו הפסק גמור ברצף ההיסטורי. הרצף חודש רק כחמישים שנה לאחר מכן וראשיתו נעוצה בהכרזת כורש, שבעקבותיה נוצרו התנאים ל'שיבת ציון' ונתממשה תקומת ישראל. השקפה זו מקובלת על היסטוריונים רבים,⁶ אך מקורה ועיקר ביסוסה בתיאור ההיסטורי של ספר עזרא-נחמיה. ניתן לומר כי הנחותיה ההיסטוריות הן שתיים: תפיסה של שבר ברצף ההיסטורי בארץ ישראל, והתחדשות שנבעה כל כולה מבחוץ. אך ספק אם השקפה כזאת, לפחות במלוא היקפה ולפרטיה, הולמת את המציאות ואת הסבירות ההיסטורית. הדיון המלא בשאלה זו אין מקומו כאן,⁷ אך בהמשך נעלה הרהורים אחרים הנוגעים בה.

מה הם הגבולות ההיסטוריים המדויקים של התקופה? כאמור, מקובל לראות את תחילתה בהכרזת כורש בשנה הראשונה למלכותו; אך מתי יש לקבוע את סופה? ומה התקופה הבאה אחריה על פי אותה דרך הגדרה? דומה שלא ניתן להשיב על שאלות אלו. תקופת הבית השני נחלקת לתקופות משנה על פי השלטון המדיני בארץ ישראל, כלומר: תקופת שלטון פרס (539-332 לפסה"נ), תקופת השלטון ההלניסטי (332-142 לפסה"נ), ממלכת החשמונאים, וכן הלאה. באופן מעשי אפוא פותרים ספרי ההיסטוריה את שאלת סיומה של תקופת שיבת ציון על ידי זיהוי עם תקופת השלטון הפרסי, או על ידי הקבלתה למתואר בספר עזרא-נחמיה.⁸ לאמיתו של דבר, אין לתקופתנו הגדרה היסטורית מדויקת, לא של סופה ואף לא של ראשיתה, ותיאורה כ'תקופת שיבת ציון' מתייחס בעצם לתופעה ההיסטורית של תקומת ישראל לאחר החורבן ולא לגבולותיה הכרונולוגיים.

הכרונולוגיה של התקופה נקבעת על ידי שילוב נתונים מקראיים וחוץ-מקראיים. המערכת הכרונולוגית של מלכי פרס נקבעה בדיוקנות מרובה על ידי פרקר ודוברשטיין, והנתונים הסינכרוניים

השני. מצד אחר, בחלק השני של הספר, 'ימי הבית הראשון ושיבת ציון', מוקדש הפרק האחרון 'לגלות בבל, שיבת ציון ותקופת שלטון פרס' (עמ' 154-173), ו'שיבת ציון' אינה אלא סעיף קצר אחד (עמ' 160-165). התפיסה ההיסטורית של הספר ברורה, והפרק הנידון מתייחס למעשה ל'תולדות עם ישראל תחת שלטון בבל ופרס', אך השימוש במושג הבילתי מדויק 'שיבת ציון', וסקירת התקופה לאור סוג המקור שבו היא מתוארת, מקשים על קביעת הגדרות היסטוריות מדויקות.

⁶ ראה, למשל: קריפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 168-174.

⁷ וראה: קוכמן, יהוד מדינתא, עמ' 3-30.

⁸ דוגמה מעניינת להתלבטות בשאלה זו מצויה בספר שערך ח"ה בן-ששון, תולדות עם ישראל, א, תל-אביב תשכ"ט. בספר ארבעה חלקים; השני בהם מכונה: 'ימי הבית הראשון ושיבת ציון' (עמ' 93-173), והשלישי: 'ימי הבית השני' (עמ' 177-294). התקופה המכונה 'ימי הבית השני' מתחילה רק בתקופת הממלכות ההלניסטיות, לאחר כיבוש ארץ ישראל בידי אלכסנדר מוקדון (332 לפסה"נ), כלומר, קרוב למאתיים שנה לאחר חנוכת הבית

המצויים במקרא משתלבים בה ויוצרים את הבסיס הכרונולוגי לתיאור התקופה.⁹ ציוני היסוד המצויים במקרא והניתנים לקביעה במידה רבה של ודאות הם שלושה: הכרזת כורש, שניתנה 'בשנת אחת' למלכותו (עזרא א א; ו ג), היא 539 לפסה"נ; שנת חידוש הבנייה, היא 'שנת שנים לדריוש' (חגי א א ואילך; עזרא ד כד ואילך), היא 521 לפסה"נ, ותאריך סיום הבנייה וחנוכת הבניין, הוא 'יום תלתה לירח אדר די היא שנת שת למלכות דריוש מלכא' (עזרא ו טו), דהיינו ג' באדר של 517 לפסה"נ. יתר פרטי המערכת הכרונולוגית נקבעים מתוך יחסם לנקודות אלו ואנו נדון בהם לפי הצורך בהמשך.

המקורות העומדים לרשותנו לתיאור התקופה הם כמעט כולם מקראיים. עדויות חוץ-מקראיות, ובעיקר כתובות אחדות של מלכי פרס, מסייעות להבנת הרקע ההיסטורי הכללי, אולם אין בהן נתונים על הנעשה ביהודה ובארץ ישראל בכלל. העדויות האפיקראפיות והארכיאולוגיות הן עדיין מצומצמות בהיקפן, ועיקר תרומתן בהתלוותן לאישור או לערעור העדות המקראיות.¹⁰ משום כך יש חשיבות יתר להבנתם ולהערכתם של המקורות המקראיים. נקדים אפוא דברים אחדים על טיב המקורות העיקריים ועל הבעיות הכרוכות בשימוש בהם.

המקורות המקראיים לענייננו הם מארבעה סוגים: תעודות, תיאורים היסטוריים, דברי נביאים ודברי שירה ומזמור. החיבור הארוך והמפורט ביותר הוא עזרא א-ו, שהוא חטיבה לעצמה בספר עזרא-נחמיה המוקדשת כולה לתיאור בניית המקדש. החטיבה מתחילה בהכרזת כורש ומסתיימת בחנוכת המקדש ובחגיגת הפסח שבעקבותיה. בצורתה הסופית מהווה החטיבה רצף ענייני אחד, אך החומר הכלול בה ניתן לסיווג לשני סוגים: תעודות – רשימות, מכתבים וכדומה; ותיאור היסטורי, היוצר את הרצף ובתוכו משולבות התעודות. הן החומר הסיפורי והן התעודות מצויים בשתי לשונות, עברית וארמית. החומר העברי פותח את החטיבה ומסיים אותה (עזרא א א-ד ז; ו יט-כב); ואילו החומר הארמי מצוי במרכזו באמצע (שם, ד ח-ו יח). בגלל ריכוזו של החומר הארמי נוטים חוקרים אחדים לראות בו מקור בפני עצמו, שהיה קיים כמקור עצמאי לפני ששולב בתוך סיפורנו.¹¹ אולם,

קוכמן, יהוד מדינתא; א' רפפורט, 'מטבעות יהודה מסוף התקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית', א' אופנהיימר, א' רפפורט ומ' שטרן (עורכים), פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זכרון לא' שליט, ירושלים תשמ"א, עמ' 21-7.

כך, למשל: רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' XXIII, 40 ואילך. לדעת קויפמן מיוסדת כל החטיבה בעזרא א-ו על 'ספור ארמי' שהוא מכנה בשם 'ספור זרובבל הארמי', שמחבר עזרא-נחמיה 'את קצתו תרגם ואת קצתו הביא בלשוננו הלועזית' (קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 160, 514-515) ואין אנו מקבלים את דעתו. דיון מפורט בעניין זה ראה במאמר הנזכר בהערה 12, להלן.

⁹ ראה: R.A. Parker & W.H. Dubberstein, *Babylonian Chronology 626 BC-75 AD*, Providence RI 1956, pp. 10 ff. 'הכרונולוגיה של תקופת שיבת ציון', א"מ, ד, טורים 310-303; E.J. Bickerman, 'En marge de l'écriture', *RB*, 88 (1981), pp. 19-28. הכרונולוגיים בפרק זה מיוסדים על ר"נ פריי, 'פרס', א"מ, ו, טור 596; ביקרמן, שם; וכן: א' שטרן וח' תדמור, 'שלטון פרס (538-332 לפני הספירה)', 'אפעל (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 227 ואילך.

¹⁰ ראה למשל: G. Widengren, 'The Era of the Persian Empire', J.H. Hayes & J.M. Miller (eds.), *Israelite and Judean History*, London 1977, pp. 489-583 ושם ביבליוגרפיה, וכן

מבחינת האופי הספרותי – שילוב של תעודות בתוך רצף סיפורי לפי תוכנית מוקדמת – אין הבדל בין החומר הארמי והחומר העברי, והם משתלבים לכלל רצף אחד.¹²

נקודת מוצא חשובה להבנת מעמדה של החטיבה ולהערכתה כמקור היסטורי היא שאלת זמן חיבורה. מחד גיסא, העובדה שהחטיבה מספרת על בניית בית המקדש אין פירושה כי נכתבה באותו פרק זמן; ומאידך גיסא, האפשרות שהחטיבה נכתבה במרחק כרונולוגי ואידיאולוגי מן המאורעות המתוארים בה אין משמעה שכל המצוי בה הוא בלתי מהימן. ואולם קביעת זמן החיבור, במידה שהדבר ניתן, היא רבת חשיבות להערכת המקור ולאפיון השימוש בו.

אחד האמצעים לקביעת זמן חיבור החטיבה הוא העיון בעזרא ד – תיאור פעולותיהם של אויבי יהודה. הפרק מתחיל בכך ש'צרי יהודה ובנימין' מבקשים להשתתף בבניין המקדש והם נדחים על ידי זרובבל וראשי האבות (פסוקים א-ג). לאחר מכן בא תיאור כללי של פעולותיהם העיוניות: 'מרפים ידי עם יהודה', 'מבהלים (קרי; כתיב – מבלהים) אותם לבנות', 'וסכרים עליהם יועצים להפר עצתם' (פסוקים ד-ה). בהמשך מודגמות פעולות אלו בשלוש דוגמאות: (1) ידיעה קצרה על מכתב שטנה 'על ישיבי יהודה וירושלם' שנשלח למלך אחשורוש (פסוק ו); (2) ידיעה קצרה על מכתב שכתבו 'בשלם מתרדת טבאל ושאר כנותיו' למלך ארתחשסתא (פסוק ז); (3) נוסח מפורט של ההתכתבות בין 'רחום בעל טעם ושמי שפרא ושאר כנותהון' ובין המלך ארתחשסתא, אשר הביאה בסופו של דבר להפסקת הבנייה (פסוקים ח-כד).

דעה מקובלת היא שאחשורוש הוא שמו העברי של חֲשִׁירֶשׁ, הוא כְּסָרְכָסֶס, שמלך לאחר דריוש בשנים 464-486 לפסה"ג, ואילו ארתחשסתא הוא אֲרֶתְכְּסָרְכָסֶס הראשון, שמלך אחריו, בשנים 423-464 לפסה"ג. ברור אפוא, שהמחבר שהביא נתונים אלה חי לכל המוקדם בתקופת ארתחשסתא; הדעת נותנת שחי אחריו.¹³ משמע שאין להקדים את זמן כתיבתה של החטיבה לזמנו של ארתחשסתא וקרוב להניח שיש לאחרה עוד יותר, כלומר: כמאה שנים בקירוב לאחר סיום בניית המקדש.¹⁴ עם זאת, יש לזכור שהמקורות שמהם נבנתה החטיבה – תעודות, רשימות, פרטים היסטוריים שונים וכדומה – עשויים להיות בני זמנם של המאורעות שהם מתארים. נמצא שמבחינת זמנם ומקורם יש מעמד שונה לחומר הסיפורי, שמוצאו במחבר המאוחר, ולתעודות. הדבר מבליט את חשיבותן של התעודות ומעמיד במוקד את בעיית מוצאן ומהימנותן ההיסטורית. ואמנם, שאלה זו העסיקה ביותר את חוקרי ספר עזרא-נחמיה, וניתן לומר כי הדעה הרווחת מייחסת מהימנות רבה לתעודות הארמיות שבחטיבתנו, ומידה משתנה של מהימנות לתעודות בעברית.¹⁵

קויפמן, המבקש להקדים את זמן חיבור החטיבה, טוען שחל שיבוש בשמות המלכים, שכתוצאה ממנו נתבלבל השם המקורי 'כנבוזי', שמלך בשנים 522-530 לפסה"ג, לארתחשסתא. את הפסוקים ו-ז, שבהם נזכרו אחשורוש וארתחשסתא, מגדיר קויפמן כ'הוספה שרשם על הגליון מעתיק מלומד'. ראה: קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 527-522.

את המהימנות ההיסטורית של התעודות הארמיות הדגיש E. Meyer, *Die Entstehung des Juden-*

¹² ראה: יפת, ההיסטוריוגרפיה המקראית, עמ' 181-182.

¹³ הידיעה כי בעקבות המכתב לארתחשסתא, שמלך בשנים 423-464 לפסה"ג, הופסקה העבודה עד השנה השנייה לדריוש (521 לפסה"ג) יוצרת קושי כרונולוגי בולט, ובו נדון במפורט להלן, עמ' 356-352.

¹⁴ זוהי, אמנם, הדעה המקובלת, וראה, למשל: מ"צ סגל, 'עזרא-נחמיה, ספרי עזרא נחמיה', א"מ, ו, טור 151; רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' XXIII ואילך.

בדברינו על זמן החיבור נגענו גם בשאלת אופן חיבור החטיבה. מן השלמות העניינית והרצף ההיסטורי עולה המסקנה שיש לחטיבה מחבר אחרון, אשר צירף את המקורות שעמדו לרשותו לפי תוכנית מחושבת מראש, הוסיף עליהם מדבריו והעמיד את הסיפור כפי שהוא. זהותו של מחבר החטיבה איננה נודעת מן החיבור. חז"ל ראו את עזרא כמחבר הספר כולו, ובכך קבעו את זמנו לתקופת ארתחשסתא;¹⁶ חוקרים רבים בני זמננו רואים את בעל ספר דברי הימים כמי שחיבר את ספר עזרא-נחמיה כולו – ובכלל זה את החטיבה שאנו דנים בה.¹⁷ הדעה שמחבר עזרא-נחמיה הוא שחיבר גם את החטיבה א-ו נראית לנו משיקולים שונים, אך לא נראה בעינינו לזהות את המחבר לא עם עזרא הסופר ולא עם בעל דברי הימים.¹⁸ נתייחס אליו אפוא כמחבר החטיבה או כמחבר הספר, מבלי להפליג בשאלת זהותו.

מקור נוסף לתקופתו הוא ספרי הנביאים בני הזמן, בראש ובראשונה חגי וזכריה. על פי מערכת התאריכים המצויה בספרו פעל חגי מא' באלול, שנת שתיים לדריוש, ועד כ"ד בכסלו באותה שנה (חגי א א, טו; ב א, י, יח, כ) כלומר: בחודשים האחרונים של שנת 521 לפסה"נ. התאריכים הנזכרים בספר זכריה הם למן חשוון בשנת שתיים לדריוש ועד ד' בכסלו בשנת ארבע לדריוש (זכריה א א, ז; ז א), כלומר: מאוקטובר שנת 521 לפסה"נ ועד דצמבר שנת 519 לפסה"נ. הרקע ההיסטורי לפעולותיהם של נביאים אלו ברור מן האישים שאליהם הם פונים, ובהם בעיקר זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק (חגי א א, יב-יד; ב ב, ד, כא, כג; זכריה ג א ואילך; ד ו ואילך; ו י ואילך), ומתוכן נבואותיהם. רבות מהנבואות קשורות במישרין לבניית המקדש ולשאלות אחרות שבמרכז עניינה של התקופה. הצגתם של חגי וזכריה בעזרא א-ב, יד כמי שעוררו את העם לחידוש הבנייה וסייעו לו לסיימה, תואמת את מכלול הנתונים שבספריהם.

דברי הנביאים מעצם טיבם הם תגובה ישירה למאורעות תקופתם ולאישיה, ועל כן הם מהווים מקור ראשון במעלה להכרת המציאות ההיסטורית. ואולם, בכל זאת יש לשאול, אם אמנם הגיעו לידינו דברי הנביאים כפי שנאמרו. ספר חגי לפי צורתו הוא סיפור, המספר על הנביא חגי בגוף שלישי; משתלבים בו דברי הנביא, תיאור פעולותיו ותגובת העם לדבריו. מסתברת אפוא הדעה שלא

¹⁷ על בעיית זיהויו של בעל דברי הימים כמחבר עזרא-נחמיה ראה, מצד אחד: קריפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 503-505, המייצג בעניין זה קשת רחבה של חוקרים; ומצד שני מ"צ סגל, 'ספרי עזרא ונחמיה', תרביץ, יד (תש"ג), עמ' 81-88. S. Japhet, 'The Supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemiah Investigated Anew', VT, 18 (1968), pp. 330-372; H.G.M. Williamson, *Israel in the Book of Chronicles*, Cambridge 1977, pp. 5-82. ראה: יפת, ההיסטוריוגרפיה המקראית, עמ' 182, וכן: H.G.M. Williamson, 'The Composition of Ezra I-VI', JTS, 34 (1983), pp. 1-30

¹⁶ *tum*, Halle 1896, pp. 8-71 וכמעט שאין עליה עוררין. על חשיבות התעודות בחקר ספר עזרא-נחמיה ראה גם: ש' יפת, 'המהימנות ההסטורית של ספר דברי הימים – לתולדות מחקר הבעייה ומקומה בחקר המקרא', י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 337-338. על שאלת התעודות בעברית, ובעיקר הכרזת כורש שבעזרא א ב-ד, ראה להלן, עמ' 356-361.

¹⁸ ראה: בבא בתרא טו ע"א: 'עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו... ומאן אסקיה, נחמיה בן חכליה'. מבין חוקרי זמננו מחזיק בדעה זו גם W.F. Albright, 'The Date and Personality of the Chronicler', JBL, 40 (1921), pp. 104-124

חגי עצמו העמיד את הספר כפי שהוא אלא אחד מבני דורו או מתלמידיו.¹⁹ מסקנה זו מעוררת את שאלת האותנטיות של החומר המצוי בספר, מידת דיוקו ומהימנותו. למרות דעות רבות על עריכה משנית ומאוחרת בספר חגי, שהיקפה משתנה מחוקר לחוקר,²⁰ נראה לנו כי בעיקרו של דבר משקף הספר את דבריו ופועלו האותנטיים של חגי, אם כי בתקופה מוגדרת ומצומצמת מאוד, שאולי אינה משקפת את כל מרחב פעולתו כנביא. גם בספר זכריה (א-ח) מצויים דברי עריכה, ובעיקר כותרות (זכריה א, ז; ז א); אך בניגוד לחגי כתוב הספר כולו בגוף ראשון ובחותם אישי מובהק.²¹

מקורות נוספים מספרי הנביאים אינם מוגדרים באותה מידת דיוק, ולא תמיד ניתן לקשר את נבואותיהם בוודאות לאירועים היסטוריים מסוימים. אף על פי כן, יש בדבריהם תרומה חשובה לנושאנו, ומתוכם נזכיר בעיקר את הנבואות בישעיהו מ-סו ובמלאכי.

מקור נוסף שיש בו להאיר את מאורעות התקופה הם דברי שירה ומזמור; מגילת איכה, המשמשת ביטוי לתחושת האסון שלאחר החורבן, ומזמורי תהלים שמוצאם מתקופתנו, כגון מזמור קכו, שהעניק לתקופתנו את שמה (תהלים קכו א).²² על פי טיבם אין מקורות אלו יכולים לשמש יסוד לדיון היסטורי, אך יש בהם ביטוי אותנטי להלכי רוח, לאמונות ודעות, והם מאירים את התקופה מזווית שלא תמיד מקבלת ביטוי במקורות אחרים.

תיאור בניית המקדש בעזרא א-ו

ברומה למקדש שלמה ולמקדש הורדוס, היוזמה לבניית המקדש יצאה מן השליט, הוא כורש מלך פרס.²³ אך בשונה מן המקרים האחרים היה כורש, שליטה העליון של יהודה, ולא מלכה הישיר, ומעורבותו במפעל הבנייה היתה ככל הנראה קטנה. מסיבה זו, ומסיבות נוספות המתלוות

הורביץ, בין לשון ולשון, ירושלים תשל"ב, עמ' 176-67.

אין אנו יודעים בבירור מה היו הגורמים שהביאו את כורש לנקיטת יוזמה זו, וראה: תדמור, הרקע ההיסטורי. מחבר עזרא-נחמיה מייחס את התעוררותו של כורש להשפעת ה' העיר ה' את רוח כורש מלך פרס ויעבר קול בכל מלכותו... (עזרא א א), ובאותו כיוון אומר גם כורש עצמו, בהצהרה המנוסחת עברית: 'כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים והוא פקד עלי לבנות לו בית' (שם, פסוק ב). נראה שדברים אלו הם המקור לדברי יוסף בן מתתיהו שכורש נפעם מנבואת ישעיהו ובעקבותיה פעל: 'את הדברים האלה ידע כורש מתוך קריאה בספרי הנבואה שהניח אחריו ישעיהו מאתיים ועשר שנה קודם והנה משקרא אותם כורש והשתאה (לגבורת) אלוהים תקפתו (רוח) התעוררות ותשוקה לקיים מה שכתוב'. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגום א' שליט), ירושלים תשל"ג, יא, א ב.

¹⁹ ראה: קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 215; מיטשל, חגי וזכריה, עמ' 27-30; רודולף, חגי-זכריה-מלאכי, עמ' 22-23.

²⁰ ראה, מצד אחר: קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 215 (וכן בהערות 3, 5, 7, 10), הטוען שאין בספר אפילו פסוק משני אחר; ולעומתו: W.A.M. Beuken, *Haggai-Sacharja 1-8*, Assen 1967, pp. 27-83, המייחס חטיבות גדולות בספר לעורך כרוניסטי. וכן ראה: 'The Purpose of the "Editorial Framework" of the Book of Haggai', VT, 27 (1977), pp. 413-421. גם מייסון מייחס חשיבות רבה למסגרת העריכתית של הספר, אך איננו רואה בה 'מסגרת כרוניסטית' דווקא; ראה: מייסון, חגי וזכריה ומלאכי, עמ' 8-11; פטרסן, חגי וזכריה, עמ' 37-39.

²¹ גם בזכריה מוצא בויקן 'עריכה כרוניסטית'; ראה: שם, עמ' 84-183, וראה גם: פטרסן, חגי וזכריה, עמ' 124-125.

²² מספרם של מזמורים אלו הוא רב למדי, וראה: א'

אליה, נמשכה בניית המקדש למעלה מעשרים שנה, ובמשך תקופה זו ידעו הבונים תהפוכות רבות.

במקור העיקרי, עזרא א-ו, מתוארת בניית המקדש בשלושה שלבים: צעדים ראשונים, המסתיימים בהנחת יסודות הבניין (עזרא א-ג); הפסקה ארוכה בבנייה, הנמשכת שנים רבות (עזרא ד); וחידוש הבנייה וסיומה (עזרא ה-ו). ביחס לרוב העניינים האלה ספר עזרא-נחמיה הוא המקור היחיד לידיעותינו; ורק ביחס לחלק מן השלב השלישי – חידוש בניית המקדש בשנה השנייה לדריוש – מתווספות למקור זה גם עדויותיהם של הנביאים חגי וזכריה, ואנו זוכים בעושר רב יותר של מידע.

בעזרא א-ו תיאור הבנייה לפרטיה הוא כדלקמן:

(א) בשנה הראשונה למלכותו מכריז כורש מלך פרס כי ה' פקד עליו לבנות לו בית בירושלים (א-ב). על כן הוא פונה אל גולי יהודה בכל מלכותו ומעניק להם שלוש הרשאות, והעיקרית שבהן – הרשות לבנות את בית ה' אשר בירושלים. לשם ביצוע הבנייה מתיר להם כורש לעלות לירושלים אשר ביהודה ולהביא עמם כספים ומתנות, מהתנודות העם אשר בבבל וכל היושבים עמם (א-ג-ד). (ב) בעקבות הכרזת כורש, ומיד אחריה, קמים ראשי האבות ליהודה ובנימין והכוהנים והלוויים כדי לעלות לירושלים, והם לוקחים עמם כסף, זהב ורכוש מ'כל סביבתיהם' (א ה-ו).

(ג) בין המתנות נמצאים גם כלי בית המקדש שניתנו לששבצר מעם כורש מלך פרס באמצעות מתרדת הגזבר, והוא מעלה אותם עמו לירושלים (א ז-יא).

(ד) פרק ב הוא תיאור העלייה וההתיישבות; רוב ענייני חורג מדיונו ועל כן לא נפרט בו.²⁴ נדגיש רק כי לפי רצף הסיפור מבוצעת העלייה מיד לאחר הכרזת כורש, ובראשה עומדים זרובבל בן שאלתיאל, יהושע בן יהוצדק ומנהיגים אחרים (ב א ואילך). בבואם ליהודה מנדבים ראשי האבות סכומי כסף גדולים 'לבית האלהים להעמידו על מכונו' (פסוקים סח-סט) ולאחר מכן מתיישבים איש איש בעירו (פסוק ע).

(ה) זמן קצר לאחר בואם ליהודה, בחודש השביעי, נאספים העולים בירושלים ונוקטים שורה של פעולות: בונים את המזבח על מכונתיו ומעלים עליו עולות (ג ב-ג); חוגגים את חג הסוכות (פסוק ד); מסדירים את פולחן הקבע (פסוקים ה-ו). נוסף על כך, הם נותנים כסף לצורים ולצידונים ואלה מביאים עצי ארזים מן הלבנון אל ים יפו (פסוק ז).

(ו) כחצי שנה לאחר מכן, 'בשנה השנית לבואם... בחדש השני', מתחילים העולים בשלבים המעשיים של הבניין: ממנים את הלוויים לפקח על מלאכת הבנייה (פסוק ח), מניחים את יסודות הבניין (פסוק י) וחוגגים 'בתרועה בשמחה להרים קול' את ייסוד הבניין (פסוקים י-יג).

(ז) לאחר הנחת היסודות נודע ל'צרי יהודה ובנימין' על בניית הבית והם מבקשים להשתתף בבנייתו (ד א-ב). שבי הגולה, ובראשם זרובבל, יהושע וראשי האבות, דוחים את בקשתם (פסוק ג), ומכאן ואילך נוקטים אויבי יהודה כל צעד אפשרי וכל תחבולה כדי למנוע את בניית המקדש (פסוקים ד-ה). בסופו של דבר מתקבלת הוראה מפורשת ממלך פרס להפסיק את הבנייה והיא מופסקת 'באדרע וחיל... עד שנת תרתין למלכות דריוש מלך פרס' (פסוקים כג-כד). בעזרא ב-ג

²⁴ ראה לעיל, פרק שלושה-עשר.

מתוארים המאורעות ללא סינכרוניזציה עם מלכי פרס. ואולם על פי רצף הסיפור ניתן להבין שלדעת מחבר החטיבה יצאו העולים לדרכם מיד לאחר הכרזת כורש, וכי כל העניינים המתוארים לאחר מכן נעשו ברצף אחד. לפיכך ניתן להניח ש'השנה השנית לבואם' מקבילה, לדעת מחבר החטיבה, לשנה השנייה לכורש מלך פרס.²⁵ השבתת הבנייה נמשכה אפוא מן השנה השנייה לכורש ועד השנה השנייה לדריוש, כלומר: משנת 537 ועד 521 לפסה"נ.

(ח) בשנה השנייה לדריוש עומדים הנביאים חגי וזכריה ומעודדים את העם לבנות את בית המקדש. בעקבות זאת קמים זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק ומתחילים לבנות (ה א-ב). באותה עת מגיעים לירושלים תתני פחת עבר הנהר ופמלייתו כדי לבדוק מי הם הבונים ומניין הרשות בידם לבנות (פסוקים ג-ד). זקני היהודים טוענים בפני תתני ופמלייתו שאין הם אלא ממשיכים את הבנייה שהחלה בימי כורש (פסוקים יג-טז); והללו אינם מפסיקים את העבודה אלא פונים בבקשה לדריוש לבדוק את העניין ולהודיע להם את רצונו (פסוק יז). ואמנם, בירור זה מגלה באחמתי 'דכרונה' מזמנו של כורש, המאשרת בקווים כלליים את סיפורם של זקני היהודים ובעיקר את הרשות לבנות את המקדש (ו א-ה). דריוש מאשרר את הרשות הזאת, מוסיף עליה תרומה כספית מאוצר המלך, הן להקמת המקדש והן לעבודה בו, ומאיים בעונש על כל מי שיפריע את ביצוע הצו (פסוקים ו-יב).

(ט) וכך, בסיועו של דריוש ובתמיכת הנביאים, ממשיכים זקני היהודים בבנייה ומסיימים אותה בג' באדר, בשנה השישית לדריוש. עם סיומו נחוגה חנוכת הבניין בשמחה ובהקרבת קרבנות, ועבודת האלוהים בירושלים נכונה (ו יג-יח).

זהו, אם כן, תיאור בניית המקדש על פי עזרא א-ו, והוא מציג תמונה בהירה ושוטפת של כל שלבי הבנייה. ואולם, עיון מדוקדק בפרטי התיאור, והשוואתם למקורות אחרים בני התקופה, מעוררים תמיהות ושאלות רבות, המעמידות בספק נתונים שונים של התיאור. עלינו לברר אפוא באופן שיטתי את הקשיים האלה.

הפסקת הבנייה וחידושה

הקושי העיקרי מבחינה כרונולוגית נעוץ בסיפור על הפסקת הבנייה בימי כורש וחידושה בימי דריוש, והוא בא לידי ביטוי הן בתחילת הסיפור והן בסופו, כלומר: בשתי הנקודות שבהן מתקשר הסיפור אל הרצף שבו הוא נתון.

כבר הזכרנו לעיל את המאורעות שהובילו להפסקת הבנייה. ראשית התיאור מתקשרת לימי כורש ומספרת באופן כללי על מעשיהם של אויבי ישראל: 'ויהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבהלים אותם לבנות. וסכרים עליהם יועצים להפר עצתם כל ימי כורש מלך פרס ועד מלכות דריוש מלך פרס' (עזרא ד ד-ה). בהמשך נזכרים בקיצור מכתב שטנה שנשלח לאחשורוש ומכתב שנשלח לארתחשסתא על ידי 'בשלם מתרדת טבאל ושאר כנותיו' (פסוקים ו-ז). שיאה של המעורבות העוינת בא בתיאור מפורט של ההתכתבות בין רחום בעל טעם ושמשי ספרא ובין ארתחשסתא מלך

²⁵ ראה גם: ח' תדמור, 'כרונולוגיה', א"מ, ד, עמ' 306.

פרס. התיאור מורכב כך: בפסוק ח באה הצגה של האיגרת; בפסוקים ט-טז מובא נוסח האיגרת;²⁶ בפסוקים יז-כב מובאת תשובתו התקיפה של ארתחשסתא ובפסוקים כג-כד מתוארת הפעולה להפסקת הבנייה.

הקושי הכרונולוגי בולט ביותר: פעולות האיבה של צרי יהודה היו אמורות להתרחש בימי כורש ודריוש, אך הן מודגמות על ידי מכתבי שטנה מימי אחשורוש וארתחשסתא, שמלכו אחרי דריוש. יתר על כן, נאמר במפורש שההתכתבות עם ארתחשסתא, אשר מלך בשנים 464-423 לפסה"נ, היא שהביאה באופן ישיר לידי הפסקת עבודת בית המקדש עד השנה השנייה לדריוש, היא שנת 521 לפסה"נ! אל הקושי הכרונולוגי מצטרפים קשיים ענייניים. איגרת השטנה ומכתב התשובה של ארתחשסתא אינם מתייחסים כלל אל בניית המקדש אלא אל בניית העיר. באיגרת נאמר: 'קריתא מרדתא ובאושטא בנן ושוריא שכלילו ואשיא יחיתו' (את העיר המורדת והרעה הם בונים, את חומותיה משלימים ואת יסודותיה ישימו; עזרא ד יב), ועל כן 'ידיע להוא למלכא די הן קריתא דך תתבנא ושוריא ישתכללון מנדה בלו והלך לא ינתנו' (ידוע יהא למלך שאם העיר הזאת תיבנה וחומותיה יושלמו, מנדה בלו והלך לא יתנו; פסוק יג); ולסיום: 'הן קריתא דך תתבנא ושוריא ישתכללון לקבל דנא חלק בעבר נהרא לא איתי לך' (אם העיר הזאת תיבנה וחומותיה יושלמו, בגלל זאת לא יהיה לך חלק בעבר הנהר; פסוק טז). תשובת המלך עוסקת באותו עניין: 'וקריתא דך לא תתבנא עד מני טעמא יתשם' (והעיר הזאת לא תיבנה עד אשר ממני יינתן צו; פסוק כא).

לכך מצטרף קושי נוסף. בסיפור על חידוש הבנייה נאמר שקמו זרובבל בן שאלתיאל וישוע בן יוצדק והתחילו לבנות את בית האלוהים אשר בירושלים ועמהם נביאי אלוהים המסייעים בידם (ה ב). ההקשר איננו מתייחס כלל לאמירה המפורשת בד כא: והעיר הזאת לא תיבנה עד אשר ממני יינתן צו. לא נאמר ולא נרמז כי הבונים מפירים צו מפורש להפסקת הבנייה, ומצד אחר לא מסופר כי ניתן צו חדש המבטל את קודמו, כפי שמתחייב מן הניסוח של ד כא. היינו יכולים לטעון כי בלהט השפעת הנביאים מתעלמים אנשי יהודה מצו המלך ופועלים נגדו ביוזמתם. אך טענה כזאת אינה עשויה לחול על הפקידות הפרסית עצמה, ובראשה פחת עבר הנהר. שכן, מיד לאחר חידוש הבנייה מגיעים לירושלים תתני פחת עבר הנהר ופמלייתו, וכדרכם של פקידים הרשות, הם שואלים את אנשי יהודה מיד: 'מן שם לכם טעם ביתא דנא לבנא' (מי נתן לכם צו לבנות את הבית הזה; ה ג). המספר ממשיך מיד ואומר 'ועין אלהים הות על שבי יהודיא ולא בטלו המו עד טעמא לדריוש יהך ואדין יתיבון

C.C. Torrey, *The Composition and Historical Value of Ezra-Nehemiah* [BZAW, 2], Giessen 1896, pp. 6-7, ובעקבותיו רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' 42, ואחרים). ייתכן אפוא, שחלו שיבושים מסוימים בפתיחת הדברים ונתערבו בהם דברי הפתיחה של המחבר עם דברי הפתיחה של האיגרת. מ' זר-כבוד, ספרי עזרא ונחמיה, ירושלים תש"ט, עמ' 48, טוען שהמחבר קיצר את הנוסח המקורי 'והשאי רק אותם החלקים שנראו בעיניו כעיקר'. וראה גם: ויליאמסון, עזרא-נחמיה, עמ' 61-62.

²⁶ בתחילת האיגרת יש קשיים אחדים. הצגת האיגרת באה בפסוק ח, אך פסוקים ט-י מציגים את הכותבים שנית וביתר הרחבה. פסוק י מסיים במילת הפתיחה 'וכענת', אך לאחריה, בפסוק יא, באים שוב דברי הקדמה, המסתיימים אף הם במילה זו, 'וכענת'. מכאן ואילך נמשך נוסח האיגרת ברציפות. בפסוקים ט-י ניכרת אפוא מעין כפילות, ונוסח הדברים בהיר הרבה יותר במעבר ישיר מפסוק ח לפסוק יא. מצד אחר – הפרטים המצויים בפסוקים ט-י נראים אותנטיים והגדרתם כתוספת יש בה מידה של שרירות (כך

נשתונא על דנה' (ועין האלהים היתה על זקני היהודים ולא הפסיקו אותם עד אשר העניין ילך לדירוש וישיבו איגרת בעניין זה; פסוק ה). נראה כי יחס סובלני מעין זה, ודווקא מצד משלחת רמת דרג כל כך, שבאה לבדוק את הבנייה, מעיד שתנאי הפחה לא היה מודע כלל לקיומו של צו מפורש האוסר את הבנייה. כך מסתבר גם מתוכן ההתכתבות שלו עם דירוש. באיגרת שהוא שולח לדירוש מלכו הוא מספר את סיפורם של זקני היהודים, והעקרון הבולט ביותר בסיפור הוא ההמשכיות, ההדגשה החוזרת ונשנית שאין בבנייה כל דבר חדש! לטענתם,

ביתא די הוא בנה מקדמת דנה שנין שגיאן... להן מן די הרגזו אבהתנא לאלה שמיא יהב המו ביד נבוכדנצר... וביתה דנה סתרה... ברם בשנת חדה לכורש מלכא... כורש מלכא שם טעם בית אלהא דנה לבנא... אדין ששבצר דך אתא יהב אשיא די בית אלהא די בירושלם ומן אדין ועד כנען מתבנא ולא שלים.

תרגום:

הבית היה בנוי שנים רבות מלפני כן... אבל מפני שאבותינו הכעיסו את אלוהי השמים נתן אותם ביד נבוכדנצר... שהרס את הבית הזה... אבל בשנת אחת לכורש המלך, כורש המלך נתן צו לבנות את בית האלוהים הזה... אז ששבצר זה בא, הניח יסודות בית האלוהים אשר בירושלים ומאז ועד עתה הוא נבנה ואינו נגמר (פסוקים יא-טז).

סיפורם של הזקנים אינו מזכיר כל הפסקה רשמית של העבודה, ובוודאי לא צו מלכותי. תשובת דירוש תומכת בסיפורם של היהודים. דירוש מאשר את קיום הצו של כורש, ומוסיף צווים משלו שיש בהם כדי לתת תוקף מחודש למלאכת הבנייה.

כלומר, כל האישים הקשורים בחידוש הבנייה אינם מודעים לקיומו של צו האוסר אותה במפורש, ובכלל זה הפקידות הפרסית והמלך הפרסי. כמוכן, גם כאן היינו יכולים לטעון שכל הנוגעים בדבר ביקשו להתעלם מן הצו; ואולם, אם כך, לשם מה נעשתה הביקורת מלכתחילה? אם נצרף זאת לעובדות שצוינו לעיל – שהסיפור על הפסקת הבנייה בפרק ד עוסק בבניית חומת העיר ולא בבניית המקדש, וזמנו מימי ארתחשסתא ולא מימי כורש או יורשו – הרי שכל פרטי הסיפור יבואו על מקומם. הקושי כולו נובע משילובה של ההתכתבות בין רחום בעל טעם וארתחשסתא במקומה הנוכחי, ולא מעצם העניין הנידון בה. מתוך זכרונות נחמיה אנו יודעים כי בניית ירושלים וחומותיה עמדה על הפרק בתקופת ארתחשסתא. בחששות כבדים מבקש נחמיה מן המלך צו 'אשר תשלחני אל יהודה אל עיר קברות אבתי ואבננה' (נחמיה ב ה), וצו כזה אמנם ניתן לו. המאורעות המתוארים בעזרא ד ו-כד קדמו אפוא לנחמיה, ועל רקע זה הוא פועל; אין המאורעות הללו קשורים לבניית המקדש.²⁷ יש לשאול, כמוכן, מה הביא את מחבר עזרא-נחמיה לצרף חטיבה זו לכאן, מחוץ למקומה, ועוד נתייחס לכך בהמשך.²⁸ נראה אפוא, כי מלאכת בניית המקדש אכן נתעכבה, אך לא

²⁷ דעה זו מקובלת על רבים. ראה, בין היתר: *Nehemiah (AB)*, New York 1965, p. XXXII

ויליאמסון, עזרא-נחמיה, עמ' 56-59.

²⁸ להלן, עמ' 381-382.

זר-כבוד, שם, עמ' 47 ואילך; רודולף, עזרא

ונחמיה, עמ' 44 ואילך; J.M. Myers, *Ezra*,

כתוצאה של צו מלכותי, אלא בלחץ הנסיבות הפנימיות, ומכוון של אותן נסיבות שבה ונתחדשה עד סיומה.

ראייה כזאת של מהלך הדברים מתאשרת מדבריהם ופעולותיהם של נביאי הדור, חגי וזכריה. רוב נבואותיו של חגי מוקדשות לבניית המקדש. את הראשונה בהן, בא' באלול שנת שתיים לדירוש (חגי א א), הוא פותח בדברי תוכחה ופולמוס. תחילה הוא מצטט מדברי העם ואחר כך הוא מגיב. 'העם הזה אמרו לא עת בא עת'²⁹ בית ה' להבנות' (שם פסוק ב). מושג ה'עת' הוא בן הזמן, והוא מצוי בספרות המזרח הקדמון כולה. זוהי הנקודה המסוימת בזמן שהיא השעה הראויה למעשה מסוים.³⁰ לדעת אנשי יהודה, שאת דבריהם חגי מצטט, עדיין לא הגיעה העת לבניית המקדש. הציטטה הקצרה אינה מפרטת למה מכוונים אנשי יהודה בדבריהם: להגשמת נבואת ירמיהו על שבעים שנות השיעבוד לבבל, להגשמת נבואת יחזקאל על בניית הבית (ירמיה כה יא ואילך; כט י ואילך; יחזקאל מ-מח), או אולי לשתייהן כאחת? מכל מקום, דבריהם של אנשי יהודה פשוטים: אין השעה כשרה לבניית המקדש. חגי מגיב על דברים אלה בחריפות רבה: 'העת לכם אתם לשבת בבתיכם ספונים והבית הזה חרב' (פסוק ד). הוא אינו מגיב על עצם הטענה ואינו מביא ראיות כדי להוכיח כי אכן הגיעה ה'עת'. על פי תגובתו נראה שהטענה כולה בטלה. אין היא אלא תירוץ, העמדת פנים ומעשה צביעות, על מנת לחפות על דאגתם לענייניהם הפרטיים ולא לבניית המקדש.

מתברר אפוא, שחגי תולה בעם עצמו, ולא בגורמים זרים, את האשמה לאי בניית המקדש; יתר על כן, גם העם אינו מצדיק את חוסר המעש שלו בפעולותיהם של כוחות עוינים מבחוץ או בהתערבותם של מלכי פרס, אלא בטענה המבוססת על השקפתו הדתית. עמדה זו מתאשרת מתוך כלל נבואותיהם של חגי וזכריה. שאלת בניית המקדש לכל היבטיה היא שאלה פנימית ולא חיצונית, ואחד ההיבטים החשובים שלה הוא ההיבט הכלכלי.

חגי וזכריה מציירים בצבעים קודרים את השפל הכלכלי באותה תקופה: 'אָכֹל ואין לשבעה שָׁתו ואין לשכרה לְבוֹשׁ ואין לָחֶם לוֹ והמשתכר משתכר אל צרור נקוב' (פסוק ו); וזכריה: 'כי לפני הימים ההם שכר האדם לא נהיה ושכר הבהמה איננה' (זכריה ח י). תנאי החיים משמשים לנביאים אלה רקע ונקודת מוצא לנבואותיהם, ויש בתיאוריהם כדי להעמיד תמונה מדויקת של המציאות. דומה שכל הפגעים של 'יום קטנות' נתרגשו ובאו על עם יהודה: בצורת חמורה, 'על כן עליכם כלאו שמים מטל'³¹ והארץ כלאה יבולה' (חגי א י); יבולים שאין בהם כדי מחיה ועבודה שאין עמה כדי לפרנס את בעליה: 'ואקרא חֶרֶב על הארץ ועל ההרים ועל הדגן ועל התירוש ועל היצהר ועל אשר תוציא האדמה ועל האדם ועל הבהמה ועל כל יגיע כפים' (שם, פסוק יא). על אלה נוספה כל שורת

²⁹ החזרה הכפולה של 'עת' היא קשה, והתלבטו בה כל המפרשים; ראה הפירושים השונים לחגי (לעיל, הערות 19, 21).

³⁰ E. Jenni, 'עת', E. Jenni & C. Westermann (eds.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, II, München 1976, pp. 379-384; J.R. Wilch, *Time and Event*, Leiden 1969.

³¹ הביטוי 'כלאו שמים מטל' קשה, והוצעו הצעות אחדות לשחזורו: לראות את המ"ם של 'מטל' כדיטוגרפיה ולגרוס: 'כלאו שמים טל'; לראות את המילה כשיבוש הנובע משיכול אותיות ולגרוס: 'טלם'; להניח חילופי אותיות ולגרוס 'מטר'. ראה *Biblia Hebraica* על אתר, והפירושים לפסוק. ניב דומה, בהיפוך המשמעות, מצוי גם בזכריה ח יב: 'הארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם'.

המגפות שהיבול החקלאי פגיע להן: 'מהיותם בא אל ערמת עשרים והיתה עשרה, בא אל היקב לחשף חמשים פורה והיתה עשרים. הכיתי אתכם בשדפון ובירקון ובכרד את כל מעשה ידיכם' (שם, ב טז-יז). זכריה נוגע גם בהיבט נוסף של המצב: אי שקט בדרכים והיעדר ביטחון לנפש — 'וליוצא ולבא אין שלום מן הצר ואשלח את כל האדם איש ברעהו' (זכריה ח י). זכריה, בניגוד לחגי, אינו מרבה לתאר את המציאות הקודרת ומעדיף דברי ניחומים לעתיד; אך גם מתוכם עולה תמונת ההווה בכל קדרותה: 'והיה כאשר הייתם קללה בגוים... כן אושיע אתכם' (זכריה ח יג).

עוד נראה בהמשך כיצד מפרשים חגי וזכריה מצב זה ובאיזו דרך הוא משמש להם נקודת מוצא ומנוף לליכוד העם ולהבאתו בסופו של דבר לסיום הבנייה. בנקודה זו יש להדגיש כי על רקע דברי חגי וזכריה נקל להבין את הפסקת הבנייה בדרך פשוטה ביותר. דברי הזקנים לתתני הפחה: 'זמן אדין ועד כען מתבנא ולא שלם' (עזרא ה טז) נעשים מובנים מאליהם. לא עמד לה כוחה של הקהילה בירושלים לסיים את מלאכת הבנייה או אפילו לקדמה כיאות. פגעי 'יום קטנות' חברו נגדם ונצטרפו אל אי השקט ויחסי המתיחות עם יתר תושבי הארץ. מלאכת הבנייה דעכה עד שנעצרה כליל. בכך מגיעים אנו אל אחד ההיבטים המרכזיים בביצוע המעשי של בניית המקדש, והיא שאלת המימון. את בית המקדש הראשון בנה שלמה ומימן אותו מכספו ומאוצרותיו, כחלק מכלל מפעלי הבנייה שלו.³² באותה דרך הלך גם הורדוס.³³ כיצד אמורה היתה להיפתר בעיית יסוד זו בתקופת שיבת ציון? שאלה זו מחזירה אותנו אל השלבים הראשונים של בניית המקדש, אשר יידונו עתה ביתר הרחבה.

עזרא א-ג לעומת עזרא ה-ו ה

השלבים הראשונים של בניית המקדש מתוארים, כאמור, רק בספר עזרא-נחמיה, אבל הם מתוארים שם פעמיים: בראשונה — בתיאור השוטף, המובא בעזרא א-ג, שאותו הבאנו בקצרה לעיל; ובשנייה — בסקירה לאחור, מימי דריוש לימי כורש, המובאת בעזרא ה-ו ה. תיאורים אלה נבדלים זה מזה בעניינים אחדים, ובהם: הכרזת כורש — למי ניתנה ומה כללה? מימון המקדש — על מי הוטל וכיצד בוצע? מי הניח את יסודות הבניין ומה היו תולדותיו עד לימי דריוש?

נקודת המוצא לבניית המקדש מוגדרת היטב: רישיון כורש, בשנה הראשונה למלכותו. ואולם רישיון זה מצוי בספר עזרא-נחמיה בשתי גרסאות שונות, וזו אחת הבעיות המוכרות והנידונות ביותר במחקר הספר.³⁴ התעודה האחת, בעברית, פותחת את ספר עזרא-נחמיה בעזרא א ב-ד, ותחילתה

³² ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, טו, יא ג; הנ"ל, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (תרגום י"ג שמחוני), רמת גן 1966, ה, ה, א.

³⁴ מלבד הפירושים לספר עזרא-נחמיה והסקירות ההיסטוריות של התקופה, ראה, בין היתר: R. de Vaux, 'Les décrets de Cyrus et de Darius sur la reconstruction du Temple', RB, 46 (1937), pp. 29-57; L. Rost, ביקרמן, הכרזת כורש; 'Erwägungen zum Kyroserlass', A. Kuschke (ed.), *Verbannung und Heimkehr: Festschrift*

³² בדרך זו מתוארים הדברים בספר מלכים. שלמה הוא הבונה, וכל הקשור למקדש מיוחס לו (ראה מלכים א, ו-ח). תמונה שונה מצטיירת בספר דברי הימים, ובה שני הברלים עיקריים: (1) כל הנחוץ לבניית המקדש הוכן מראש על ידי דויד ונמסר לשלמה (דברי הימים א, כב א-ה, יד-טז; כח יא-יט; כט ב-ה); (2) גם העם נטל חלק בהכנות למקדש, בהתנדבם 'בלב שלם' (שם, כט ו-ט). ראה גם: יפת, אמונות ודעות, עמ' 198-199, 355-356, 407-409.

מצויה גם בסופו של ספר דברי הימים (דברי הימים ב לו כג). התעודה השנייה כתובה ארמית ומצויה בעזרא ו ג-ה. מלבד ההבדל בלשון, יש בין שתי התעודות הבדלים בתוכן ובסגנון. שאלות הכרוכות במקורן של התעודות, בניסוחן, ביחס ביניהן ובמהימנותן העסיקו רבות את חוקרי התקופה ואת חוקרי ספר עזרא-נחמיה. נזכיר כאן רק היבטים אחדים של הבעיה, שיש להם זיקה ישירה לענייננו. המשותף לשתי התעודות הוא עניינן המרכזי: מתן רשות לבנות את בית האלוהים אשר בירושלים (עזרא א ג; ו ג). ואולם, מלבד עובדת יסוד זו נבדלות התעודות כמעט בכל הפרטים האחרים. מבחינת התהליכים ההיסטוריים בראשיתה של תקופת שיבת ציון ועיצובו של עם ישראל באותה עת, יש חשיבות מרובה להבדל ביעד הרישיון. על פי עזרא א ב ואילך ניתנת רשות הבנייה ליהודי הגולה. ההכרזה כורכת את בניית המקדש עם עלייה לירושלים: 'מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל לירושלם אשר ביהודה ויבן את בית ה' אלהי ישראל' (א ג). כלומר, אין זו עלייה לשם עצמה אלא לצורך בניית המקדש; ומצד אחר – אין הבנייה מתוארת אלא לאחר העלייה, שהיא שלב הכרחי לבנייה. פירוש זה מתאשר גם מדרך ניסוח ההמשך: מי שאינם עולים לירושלים יסייעו לאלה העולים אליה בכסף, בזהב וברכוש, 'לבד על כל התנדב' (פסוק ו). המשך הסיפור מותאם להכרזה: אנשי הגולה קמים ועולים: 'ויקומו ראשי האבות... לעלות לבנות' (פסוק ה). כורש מפקיד בידי ששבצר את כלי בית המקדש והוא מביא אותם לירושלים: 'הכל העלה ששבצר עם העלות הגולה מבבל לירושלים' (פסוק יא).

מצד אחר, התעודה המובאת בעזרא ו ג-ה מתייחסת רק לבניית המקדש, ולמרות הפירוט הרב (וראה להלן) אין היא מזכירה את האנשים שאליהם מכון הרישיון. מי הקהל המקבל את ההיתר לפי תעודה זו? התעודה איננה מזכירה את הגולים ואיננה כוללת היתר עלייה לצורך הבנייה. מכיון שאין כל אפשרות שתתרחש עלייה המונית מבבל לירושלים ללא הרשאת המלך הפרסי,³⁵ ניתן להסביר את השתיקה בעניין זה רק בכך שאמנם אין התעודה מופנית אל הגולים ואינה מניחה צורך בעלייה לשם הבנייה. משמע: אנשי יהודה, היושבים בארץ, הם האמורים לבנות את המקדש!

כיצד נפתור את הניגוד בין שתי התעודות? עומדות לפנינו שלוש דרכים: האחת – לקבל את שתי התעודות כמהימנות ולראותן כמשלימות זו את זו; השנייה – לקבל אחת מהן בלבד כתעודה אותנטית ולראות בשנייה, הנבדלת ממנה, תעודה לא-אותנטית המבטאת מגמות היסטוריות מסוימות; והשלישית – לפסול את שתי התעודות כלא-מהימנות, הן בשל עצם הסתירה שביניהן והן משיקולים אחרים, ולראות בהן אמצעי אפולוגטי מאוחר שאינו משקף מציאות היסטורית.

בתולדות המחקר ניתן ביטוי מעשי לכל אחת מן האפשרויות התיאורטיות האלה; אך דומה כי האפשרות השלישית, הקיצונית מכולן, איבדה את תוקפה. אף כי אין בידינו עדויות חוץ-מקראיות ישירות לתעודות אלו, יש בשיקולים הפילולוגיים ובשיקולי הסבירות ההיסטורית כדי לדחות את

Probleme zum Kyrosedikt und zum jerusalem Tempelbau', *Persica*, 6 (1974), pp. 167-168
A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*,³⁵
Chicago 1948, pp. 68 ff.
ו, טורים 596-604.

W. Rudolph, Tübingen 1961, pp. 301-307;
K. Galling, 'Die Proklamation des Kyros in
Ezra 1', idem, *Studien zur Geschichte Israels
im persischen Zeitalter*, Tübingen 1964, pp.
78-88; W.T. in den Smitten, 'Historische

ראיית התמונה ההיסטורית כולה כנובעת משרירות לב של תיאולוגים מאוחרים.³⁶ הבחירה העיקרית היא, אם כן, בין שתי האפשרויות הראשונות: האם שתי התעודות הן אותנטיות ויש לראותן כמשלימות זו את זו, או רק אחת מהן? ואם כן הוא – איזו מהן?

חסידי ההשקפה הראשונה מרגישים כי השוני בין התעודות נובע מתפקידן השונה: האחת היא הצהרה פומבית, האמורה להיות נקראת בקול על ידי כרוז או להיתלות ככרוז, והיא מופנית להמון רב; האחרת היא תעודה משרדית, המיועדת לארכיון המלך ולגזנכיו, בבחינת תזכיר.³⁷ הבחנה זו בין שתי התעודות עשויה אמנם להסביר הבדלים אחדים ביניהן, ובעיקר בלשון – עברית מול ארמית, ובסגנון – לשון הצהרתית ונמלצת, גרושה יסודות דתיים ופוליטיים והתייחסות כללית ובלתי מדויקת לנושא עצמו, מול סגנון משרדי יבש ובלתי פרסונאלי, המדייק בפרטים. ואולם, אין בהבחנה זו כדי לענות על שני ההבדלים המרכזיים בתוכן התעודות: (א) רישיון העלייה מכלל ליהודה ניתן אגב רישיון הבנייה, והוא מצוי בהכרזה בלבד; (ב) שאלת המימון. בהכרזה שבפרק א מוטל המימון על כתפי העם העולה מכלל, ולשלטונות פרס אין כל חלק בו. על פי התעודה בפרק ו בא המימון כולו מכספי האוצר הפרסי: 'ונפקתא מן בית מלכא תתיב' (עזרא ו ד). אין בהכרזה כל רמז לתמיכת האוצר הפרסי; ומצד אחר, אין בתעודה כל התייחסות לתרומות העם ולהרשאה להוצאת כספים מכלל והעברתם ליהודה.³⁸ אין אלה הבדלים שבסגנון אלא גופי עניינים, ונראה לנו שאין לפתור את הניגוד ביניהם בדרך של השלמה.

נראה לנו אפוא, שרק אחת מן התעודות משקפת נאמנה את תנאי הרישיון שנתן כורש, ואילו האחרת אינה אלא עיבוד של הראשונה והתאמתה לצורכי הסיפור, שנכתב לאחר זמן ומתוך פרספקטיבה היסטורית ואידיאולוגית מאוחרת. ההכרעה בעניין זהותה של התעודה המקורית אינה קלה ומצטרפת משיקולים שונים. בדיקת התעודות לגופן מעלה כי אין שום טעמים נראים לעין לפסול את מהימנותה של התעודה בעזרא ו ג-ה. מכל הבחינות, היא הולמת את תנאי הזמן ואת התפקיד שהיא אמורה למלא. לשונה – ארמית, הלשון הרשמית של האימפריה הפרסית; סגנונה קצר, משרדי ויבש, בגוף שלישי וללא מעורבות רגשית ואידיאולוגית כלשהי. התעודה מציינת עובדות בלבד, ללא הנמקה וללא הצדקה, ונזכרות בה בשיטתיות ובקיצור כל העובדות הנחוצות: התאריך, הגדרת הרישיון כ'צו', הזכרת שם המלך, הגדרה מדויקת של מושא הרישיון, תיאור קצר של הפעילות הצפויה בבית האלוהים, תיאור מידות הבניין ודרך בנייתו, וציון מפורש של האחריות

³⁶ וראה בעיקר טענותיו של א' מאיאר (לעיל, הערה 15) נגד עמדתו הקיצונית והבלתי מתפשרת של טורי.

³⁷ ראה בעיקר: ביקרמן, הכרזת כורש; תרמור, הרקע ההיסטורי; ויליאמסון, עזרא-נחמיה, עמ' 6 ואילך; וכן בהערה הבאה.

³⁸ קריפמן, הקובע ש'באמת אין שום סתירה בין שתי התעודות', טוען ש'רישיון העליה נכלל בפקודה [שבפרק ו] ברשיון בניין הבית והחזרת הכלים' (האמונה הישראלית, ד, עמ' 163), ולא ברור כלל

למה הוא מתכוון. רישיון הבניין והחזרת הכלים אינו כולל שום רמז לעלייה, והיא מצויה שם רק כאשר מניחים שהיא מובנת מאליה. מ"ד הר פותר את העניין בקביעה ש'אין בין שני הנוסחים סתירות של ממש וההבדלים ביניהם מסתברים מתוך תפקידיהם השונים', ראה מ"ד הר, 'ירושלים, המקדש והעבודה במציאות ובתודעה בימי בית שני', א' אופנהיימר ואחרים (לעיל, הערה 10), עמ' 167, הערה 7.

למימונו. לבסוף כוללת התעודה הוראה מיוחדת להחזרת כלי הזהב והכסף שנלקחו על ידי נבוכדנאצר והובלו לבבל, והעברתם למקדש בירושלים.

לא זו בלבד שעל פי הסיפור בעזרא ו מאושרת התעודה על ידי דריוש, ועל בסיסה הוא מרחיב את הזכויות הניתנות ליושבי יהודה (ו ח ואילך), אלא אפילו במהלכו של הסיפור הראשון, דהיינו, בתיאור המאורעות שבפרק א, ניתן אישור דווקא לתעודה זו. ההכרזה עצמה, בא ב-ד, אינה כוללת את כל הפרטים; בין היתר חסרים בה התאריך וההוראה להחזרת כלי המקדש. שני פרטים אלה נמצאים בסיפור המסגרת: הראשון – בעזרא א א, בדברי ההקדמה של מחבר החטיבה: 'ובשנת אחת לכורש מלך פרס' וגו'; והשני – לאחר ההכרזה ותיאור התגובה הראשונה עליה, כאשר מסופר שהמלך כורש הוציא את כלי בית המקדש ונתנם לששבצר (א ז ואילך). כלומר, ניתן לראות בעליל כיצד התיאור בעזרא א, על שני חלקיו – ההכרזה וסיפור המסגרת – נבנה מתוך התעודה הרשמית שבעזרא ו ג-ה;³⁹ ראיית הדברים בדרך הפוכה אינה אפשרית ואין בה כדי להסביר את כל המצוי בעזרא ו ג-ה.

יש לחזור ולהדגיש כי הקושי אינו נעוץ בסגנונה של ההכרזה או בלשונה. האפשרות כי דרך ההכרזה בעל פה אמנם היתה קיימת נשארת בעינה,⁴⁰ וייתכן כי מי שכתב אותה חיקה בדרך כתיבתו נוסחאות של הכרזות ממלכתיות מסוג זה. ייתכן גם כי קווים נוספים בהכרזה, כגון הנימה הדתית השלטת בה והשימוש במונחים 'יהודיים', נובעים גם הם מהצגתה כהכרזה פומבית. הקושי נובע מתכניה, בראש ובראשונה מאותן שתי הנקודות שבהן היא סוטה מעזרא ו ג-ה. הפניית הרישיון לבניית המקדש אל הגולים יוצאת דופן מבחינות אחדות. ראשית לכול, הפנייה מופנית אל הגולים בלבד, ואין בה איזכור של היישוב ביהודה ובירושלים, שם אמור המקדש להיבנות. שנית, העלייה מבבל אינה נזכרת ואינה נרמזת בעזרא ו ג-ה, כלומר, התעודה הממלכתית המשמשת אסמכתה ארכיונית לכל העניין מתעלמת ממנה. שלישית, אין אנו מוצאים לה אח בהקשרים היסטוריים אחרים. בכתובותיו מספר כורש כיצד שיקם מקדשים הרוסים והחזיר אליהם את פסלי אלוהיהם השדודים, אך אין רמז לכך שהדבר היה כרוך בשיבה של גולים,⁴¹ ובוודאי שלא היה מותנה בשיבה כזאת. ורביעית, היינו מצפים שתנועה כזאת של שיבה, הנושאת עמה את בשורת הבנייה והגאולה, תקבל ביטוי ראוי בספרות התקופה עצמה, ולא היא. הנביא המנחם מנבא על שיבה נסית ופלאית, אך אינו מזכיר כלל עלייה ריאלית לירושלים. העובדה היחידה הנזכרת בדבריו היא שיבת כלי המקדש: 'סורו סורו צאו משם טמא אל תגעו, צאו מתוכה הִבְרוּ נְשֵׂאֵי כְּלִי ה' (ישעיה נב יא). גם חגי וזכריה אינם מזכירים זאת כלל. נביאים אלה אינם מזכירים בנבואותיהם מאומה ממה שקדם להם – לא את הכרזת כורש, לא את הנחת היסודות למקדש ולא את תולדות הבנייה עד ימיהם. עובדה זו יכולה להתבאר בממדים הצנועים של פעולות אלה ובאי-הצלחתן. אולם, הייתכן כי לא תוזכר עלייה

Books of Ezra and Nehemiah (ICC), Edinburgh 1913, pp. 60-61

⁴⁰ ראה בעיקר: ביקרמן, הכרזת כורש.

⁴¹ אבל ראה לעיל, עמ' 327 והערה 5.

³⁹ בין החוקרים הסבורים שרק אחת התעודות אותנטיות, קיימת הסכמה כללית שזו הארמית; יוצא מכלל זה באטן, הסבור שרק התעודה העברית אותנטית. ראה: L.W. Batten, *The*

גדולה ורבת ממדים, כזאת המתוארת בספר עזרא-נחמיה, שבה – ורק בה – טמונה ראשית הגאולה? שתיקה זאת מקבלת חיזוק יתר בדבריו של זכריה, שבשנת 521 לפסה"נ הוא פונה לאלוהים בקריאת יאוש: 'ה' צבאות, עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם ואת ערי יהודה אשר זעמתה זה שבעים שנה?' (זכריה א יב). כלומר: מאומה לא השתנה! עובדות אלו הן קשות מכל מקום, אך הן מערערות בעיקר את תמונת האירועים כפי שהיא עולה מעזרא א-ב.

הקושי השני נעוץ, כאמור, בשאלת המימון: על פי עזרא ו ד נקבע במפורש שההוצאות לבניית המקדש יינתנו מאוצר המלך. שאלה היא אם יש להבין הוראה זאת כמימון ישיר מחצר המלוכה, או שיש להניח שהמימון אמור היה לבוא מכספי המסים של תושבי הפחוזה.⁴² ואולם, עצם המימון הוא הביטוי המעשי להתחייבותו של כורש לבנות את הבניין, ויש בכך כדי להסביר את ההתעניינות במידות הבניין ובאופן הבנייה, המתגלה בתעודה שבעזרא ו ג-ד. התיאור בעזרא א משמיט עניין זה ועל פיו אין כורש מקבל אחריות לביצוע הבנייה. המימון היה אמור לבוא ממקורות אחרים: מהתנדבות העם אשר בכבל, ומתרומות של 'אנשי מקומו'. דרך מימון זו, המבוססת כולה על התנדבות, אינה יכולה להבטיח את הוצאת התוכנית לפועל, וספק רב אם ניתן לייחס לשליט ככורש פתרון בלתי ריאליסטי כזה.

שני הקווים המייחדים את ההכרזה בעזרא א ב-ד מתבארים לגמרי לאור מגמותיו של מחבר עזרא-נחמיה. כבר נכתב לא אחת כי בהשקפה המקראית מדומה שיבת ציון ליציאת מצרים. קו זה מאפיין בראש ובראשונה את הנביא המנחם, החוזה את יציאת בבל באורה של יציאת מצרים. לדידו זהו סודה של הגאולה העתידה: יציאת מצרים שנייה, גדולה ונשגבת מן הראשונה.⁴³ בספר עזרא-נחמיה הופכת השקפה זו לקו בתיאור ההיסטורי ונעשה בו ניסיון מכוון לתאר את המציאות של שיבת ציון תוך הקבלה מרפית ליציאת מצרים.⁴⁴ הנקודה המכרעת בעניין זה היא האופן שבו רואה מחבר עזרא-נחמיה את היישוב ביהודה. לדידו קיימת ביהודה רק ישות ישראלית אחת – שבי הגולה.⁴⁵ 'עם ישראל' של תקופת שיבת ציון הוא לדידו העם שחזר מן הגולה, והוא בלבד. אין הוא

Vluyt 1969, pp. 454 ff.; B.W. Anderson, 'Exodus Typology in 2nd Isaiah', B.W. Anderson & W. Harrelson (eds.), *Israel's Prophetic Heritage: J. Muilenburg Fest-schrift*, London 1962, pp. 177-195; "הופמן, יציאת מצרים באמנת המקרא, תל אביב תשמ"ב, עמ' 60-65.

⁴⁴ ראה: רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' 6; לעמדה אחרת בעניין זה ראה: הופמן, שם, עמ' 155-157.

⁴⁵ ראה: S. Japhet, 'People and Land in the Restoration Period', G. Strecker (ed.), *Das Land Israel in biblischer Zeit*, Göttingen 1983, pp. 112 ff.

⁴² ההתייחסות לעניין זה מנוסחת באופן שונה ברישיון כורש וברישיון דריוש. דריוש נותן לפקידיו הוראה מדויקת: 'מרכוש המלך, ממסי עבר הנהר, תינתן לאנשים אלו בזריות ההוצאה, כדי שלא יבטלו' (עזרא ו ח). כלומר, אוצר המלוכה המרכזי איננו מעורב והתשלום יוסדר ממסי הפחוזה. רישיון כורש מנוסח בצורה כללית יותר: 'ההוצאה תינתן מבית המלך' (עזרא ו ד). השאלה היא אם יש לראות את דברי כורש רק כניסוח בלתי מפורט, או שיש ללמוד מכאן שהכסף יישלח ישירות מאוצר המלוכה.

⁴³ ראה: מיילנבורג, ישעיהו מ-סו, עמ' 400 ואילך; וסטרמן, ישעיהו מ-סו, עמ' 21-22; W. Zimmerli, *Ezechiel (BKAT)*, Neukirchen-

מכיר בקיומם של ישראלים בארץ ישראל – ביהודה או בכל מקום אחר – שלא יצאו בגולה ולא שבו ממנה, ממש כשם שהמסורות השליטות במקרא תופסות את עם ישראל בראשיתו כעם שיצא כולו ממצרים. לפי נקודת מוצא זו חייב המחבר לראות את הצהרת כורש כרישיון שניתן ליהודי בבל, שבעקבותיו הם עולים ובונים. לפי השקפת היסוד שלו לא תיתכן כלל מציאות היסטורית אחרת! מתוך אותה נקודת מוצא מתואר גם מימון הבנייה. בני ישראל היוצאים ממצרים הביאו את הכסף עמם. בעיקר מדגיש ספר שמות את השאילה מן המצרים לרגל היציאה: 'ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים... ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלת' (שמות ג כא-כב); ובהמשך: 'ובני ישראל עשו כדבר משה וישאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלת' (שם יב לה; וראה גם יא ב). לקראת הקמת המשכן מצווה ה' את משה: 'דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה, מאת כל איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי' (שם כה ב). ואמנם, העם מתנדב בלב שלם, כמפורט בשמות לה כא-כט. התיאור בעזרא א ואילך בנוי כולו על פי תפיסה זו. כבר בהכרזה עצמה נאמר: 'וכל הנשאר מכל המקומות אשר הוא גר שם ינשאוהו אנשי מקמו בכסף ובזהב וברכוש ובבהמה, עם הנדבה לבית האלהים אשר בירושלם' (א ד). בהמשך מסופר: 'וכל סביבתיים חזקו בידיהם בכלי כסף בזהב ברכוש ובבהמה ובמגננות, לבר על כל התנדב' (א ו), והפעולה הראשונה של העולים בבואם לירושלים היא: 'התנדבו לבית האלהים להעמידו על מכונן, ככחם נתנו לאוצר המלאכה' (עזרא ב סח-סט). דברים אלו מעמידים את בניית המקדש בהקבלה קרובה עד כמה שאפשר לנתונים של יציאת מצרים.

המסקנה הבלתי נמנעת היא אפוא, שמחבר החטיבה בעזרא א-ו, שפעל במרחק ניכר מן המאורעות עצמם, רואה אותם מתוך פרספקטיבה שיש עמה צביעה אידיאולוגית. הוא תופס את שיבת ציון כהתחלה חדשה לגמרי, מקבילה בהיבטים רבים להתחלה הראשונה והמכוננת בתולדות ישראל – יציאת מצרים. מתוך אספקלריה זו הוא מתאר את תולדות הבניין ובעיקר את שלביו הראשונים. נשאלת השאלה, אם הצביעה האידיאולוגית של החטיבה מבטלת כל אפשרות לשחזור המציאות ההיסטורית, או שמא עדיין ניתן לנו, באמצעות המקורות שבספר עזרא-נחמיה ומחוץ לו, לשחזר תמונה היסטורית קרובה ככל האפשר לנתונים האותנטיים? מתוך מודעות מתמדת למגבלותינו נעשה להלן ניסיון כזה.

ששבצר וזרובבל

נקודת מוצא טובה לענייננו היא תיאור תולדות הבניין כפי שהוא מוצג מפי 'זקני היהודים' לפני תתני פחת עבר הנהר (עזרא ה יא ואילך). לאחר שהזקנים מספרים לתתני את תולדות הבניין, עד חורבנו בידי נבוכדנאצר מלך בבל (ה יא-יב), הם עוברים לימי כורש:

ברם בשנת חדה לכורש מלכא די בבל כורש מלכא שם טעם בית אלהא דנה לבנא ואף מאניא די בית אלהא די דהבה וכספא די נבוכדנצר הנפק מן היכלא די בירושלם והיבל המו להיכלא די בבל, הנפק המו כורש מלכא מן היכלא די בבל ויהיבו לששבצר שמה די פחה שמה. ואמר לה אלה מאניא שא אזל אחת המו בהיכלא די בירושלם ובית אלהא יתבנא על אתרה. אדין ששבצר דק אתא יהב אשיא די בית אלהא די בירושלם ומן אדין ועד כען מתבנא ולא שלום

תרגום:

אבל, בשנת אחת לכורש מלך בבל, כורש המלך נתן צו לבנות את בית האלוהים הזה. ואת כלי בית האלוהים, של זהב וכסף, שהוציא נבוכדנצר מן ההיכל בירושלים ונשאם להיכל של בבל – הוציאם כורש המלך מן ההיכל של בבל וניתנו ל(איש) ששבצר שמו, אשר מינה לפחה. ויאמר לו: כלים אלו קח, הבא והנח אותם בהיכל אשר בירושלים ובית האלוהים ייבנה על מקומו. אז ששבצר זה בא, הניח את יסודות בית האלוהים אשר בירושלים ומאז ועד עתה הוא נבנה ואינו נשלם (ה יג-טז).

האיש שבמרכז התמונה הוא ששבצר, אף על פי שהאופן שבו הזקנים מתייחסים אליו: (האיש אשר) ששבצר שמו מלמד שדמותו כבר דהתה במרחק השנים. מלבד שמו אנו שומעים על אודותיו את הפרטים הבאים: כורש מינה אותו לפחה, נתן בידיו את כלי המקדש כדי להביאם לירושלים, ומינה אותו במפורש לבנות את בית המקדש (פסוק טו). ששבצר הגיע לירושלים והניח את יסודות המקדש, אך לא כילה את מלאכת בנייתו (פסוק טז).

תיאור זה אינו חופף את המצוי בעזרא א-ג. הוא שווה לו בפרטים אחדים, סוטה ממנו במקצת בפרטים אחדים, ונוגד אותו לחלוטין בפרטים אחרים. צד הדמיון נוגע לכלי בית המקדש. הזכרנו לעיל שעניין החזרת הכלים נכלל במפורש בצו שניתן על ידי כורש, כפי שהוא מובא בעזרא ו ג-ה, ותיאורם של הזקנים הולם את הצו הזה לגמרי. מצד אחר, אין הפרט הזה נכלל בהכרזת כורש שבעזרא א ב-ד. אבל בהמשכו של הסיפור בפרק א מתאר המחבר, בהתאמה לסיפורם של הזקנים, שהמלך כורש הוציא את כלי בית המקדש ומסרם לששבצר, והוא העלה אותם לירושלים (פסוקים ז-יא). הסיפור בפרק א מדגיש גם הוא, כמו הסיפור בפרק ה ורישיון כורש בפרק ו, שכלים אלה הוצאו מלכתחילה מן המקדש בירושלים והובאו לבבל על ידי נבוכדנאצר (א ז; ה יד; ו ה). ואולם, בעוד שלפי הרישיון וסיפור הזקנים הובאו הכלים על ידי נבוכדנאצר ל'בבל' (ו ה) או ל'היכל של בבל' (ה יד, פעמיים), מדגיש המספר בפרק א שהכלים הובאו על ידי נבוכדנאצר ל'בית אלהיו' (א ז). כן נוספים שם תיווכו של מתרדת הגזבר, שלא נזכר במקומות האחרים, ופירוט הכלים השונים ומספרם. שינוי בפרט חשוב הוא תוארו של ששבצר. על פי עזרא ה, כורש מינה את ששבצר לפחה (ה יד), ואילו בעזרא א מתואר ששבצר כ'כינוי הנשיא ליהודה' – כינוי יחידאי, שמשמעותו המדויקת נתונה בוויכוח ארוך. הדיון בשאלה זו, שנובעות ממנו מסקנות חשובות למעמדה הפוליטי של יהודה בתקופה זו, חורג ממסגרת דיוננו זה.⁴⁶

הניגוד הבולט ביותר בין שני התיאורים נוגע למקדש עצמו: על פי סיפור הזקנים מינה כורש את ששבצר במפורש לתפקיד בונה המקדש (ה טו) והלה אף החל בבנייה, בהניחו את יסודות המקדש. הסיפור בעזרא א-ג מתעלם לחלוטין מתפקידו של ששבצר בעניין זה. לפי תיאור זה לא הפקיד כורש את מלאכת הבנייה בידיו של אדם מסוים אלא הסתפק בהצהרת רשות, מנוסחת בצורה הכללית ביותר: 'מי בכם מכל עמו יהי אלהיו עמו ויעל לירושלם... ויבן את בית ה' אלהי ישראל' (א ג). אנשי יהודה ובנימין, ועמהם הכוהנים והלויים, קמים לעלות לירושלים, ובראשם עומדים

⁴⁶ בעניין זה דנתי במאמרי: ששבצר ורובבל, עמ' 96-98; וראה גם: ויליאמסון, עזרא-נחמיה, עמ' 18.

מנהיגיהם: זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק (א ה; ב א ואילך). אלה עולים לירושלים בקהל רב, ומיד עם עלייתם – עוד לפני שהתיישבו במקומותיהם – הם מנדבים סכומי כסף גדולים לצורכי המקדש (ב סח-ט). כשהם נפנים למלאכת הבניין הם מכינים את החומרים הנחוצים לשם כך: נותנים 'כסף לחצבים ולחרשים ומאכל ומשתה ושמן לצדנים ולצרים להביא עצי ארזים מן הלבנון אל ים יפוא' (ג ז); ובשנה השנית לבואם, בחודש השני, הם מניחים את יסודות המקדש (פסוקים ח-י).⁴⁷ כל הפעולות האלה נעשות, על פי התיאור, על ידי כלל שבי הגולה, ובראשם שני מנהיגים: זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק (ג ב, ח).

ההבדל בין תיאור זה ובין עזרא ה-יג טז נעוץ לא רק באריכותו היתרה ובתשומת הלב לפרטים רבים שאין להם זכר בפרק ה, אלא בעיקרי העניינים: לא ששבצר הוא העולה ומניח את היסודות לבניין, אלא זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק. לא פחה הוא העומד בראש העם אלא אנשים שהם 'ראשי האבות ליהודה ובנימן והכהנים והלוים' (א ה וכן ב ב). תואריהם הרשמיים של מנהיגים אלה אינם נזכרים, אם מחמת שלא היה להם תואר כזה או מפני שהמחבר מבקש להתעלם ממנו.⁴⁸ אין זו פעולת אדם יחיד, שפרטיה המדויקים אינם נמסרים, אלא מפעל משותף של עם ישראל כולו. הקושי הבולט ביותר הוא כמובן הניגוד המפורש בעניין הנחת יסודות הבניין: האם הונחו בידי ששבצר או בידי זרובבל ויהושע?

בתולדות המחקר הוצעו דרכים אחדות לפתרון השאלה. הכיוון ההרמוניסטי ביקש לזהות את זרובבל וששבצר, כגון בדברי הפירוש של ר' משה קמחי (המיוחס לראב"ע): 'ששבצר הוא זרובבל ונקרא כן בלשון כשרים', ובעקבותיו אחרים.⁴⁹ באופן דומה הניחו אחרים כי אמנם היו ששבצר וזרובבל שני אישים שונים, אך מחבר הספר ראה אותם כאיש אחד ומכאן חוסר ההיגיון בכתיבתו.⁵⁰ פתרון אחר בעל כיוון הרמוניסטי הוא ראייתם אמנם כשני אישים שונים, שפעלו בתקופה אחת ומילאו תפקידים שונים: ששבצר הוא הפחה, המנהיג הרשמי והגלוי, נציג השלטון הפרסי; וזרובבל

השאלה העיקרית היא, אם מקורה של ההקבלה הוא בפעולותיהם של שבי ציון, אשר ביקשו לחקות את המקדש הראשון, או בתיאוריו של ההיסטוריוגרף שביקש ליצור הקבלה כזאת. לאור מה שנתברר לעיל על המצב הכלכלי ביהודה באותה תקופה, על פי עדויותיהם של חגי וזכריה, ולאור דברי חגי: 'עלו ההר והבאתם עץ ובנו הבית' (חגי א ח), ספק אם ניתן לאשש את הסבירות ההיסטורית של שתי הנקודות הראשונות. לגבי הנקודה השלישית אין בידינו דרך לבחון את הדבר.

ראה: יפת, ששבצר וזרובבל, עמ' 80-86.
וראה: א' ברטל, 'שוב – מיהו ששבצר?', בית מקרא, כד (תשל"ט), עמ' 369-357.

כגון: M. Noth, *The History of Israel*, New York 1958, p. 308 n. 5; וכן רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' 7, 29, 62, ואחרים.

⁴⁷ בתיאורים אלה בולט הדמיון לתיאור בניית מקדש שלמה. ראשית, מדובר בהסכם עם הצידונים והצורים, לפיו יספקו הללו עצי ארזים לבית המקדש תמורת 'מאכל ומשתה ושמן'; בכך יש חפיפה להסכם של שלמה עם חירם מלך צור (מלכים א, ה כג-כה). נקודה שנייה היא התיאור המפורט של דרך הבאת העצים: 'מן הלבנון אל ים יפוא'. מעניין הדבר שיפו אינה נזכרת במלכים א, ה. עברי חירם אמורים להוריד את הארזים 'מן הלבנון ימה', ומשם יהיו מובלים בדוכרות 'עד המקום אשר תשלח אלי' (שם, פסוק כג). התיאור המקביל בדברי הימים ב, ב טו מזכיר בהקשר זה את ים יפוא, ונראה שגם עזרא ג וגם דברי הימים ב, ב משקפים את המציאות הימית של תקופת הבית השני. נקודה שלישית היא המועד להנחת יסודות הבניין: 'בחודש השני' (עזרא ג ח), המקביל למועד הנחת היסודות על ידי שלמה (מלכים א, ו א).

הוא מנהיג העם, 'המנהיג המשיחי, הסודי'. על כן ניתן היה לייחס את הנחת יסודות המקדש לכל אחד מהם והדבר נקבע על ידי נקודת המוצא של המספר.⁵¹ יתרונו של פתרון זה הוא בכך שהם מסלקים את הקושי על ידי ביטול הניגוד בין שתי העדויות, ומכאן הגדרתם כ'הרמוניסטיים'; חסרונם הוא שאין להם כל סיוע, מלבד עצם הקושי שהם באים לפתור. מלבד השאלה ההיסטוריוגרפית – כיצד ייחס בעל ספר עזרא-נחמיה את הנחת היסודות לשני אישים שונים? – קיים בראש ובראשונה קושי היסטורי: על פי כל אחד מן המקורות העומדים לרשותנו – עזרא-נחמיה, חגי וזכריה – זרובבל בן שאלתיאל פעל בימי דריוש, או, ביתר דיוק, בראשית מלכות דריוש;⁵² ואילו לפי התיאור של עזרא א-ג כהונתו החלה בעלייה בימי כורש ונמשכה עד ימי דריוש, כלומר, לפחות שמונה-עשרה שנים. ספק רב אם ניתן להסביר נכונה את האירועים ההיסטוריים בתקופת דריוש, ובעיקר את מקומו של זרובבל בנבואות חגי וזכריה, אם נראה את כהונתו בתקופת דריוש כסופה של פעילות בלתי נפסקת שהחלה בימי כורש. נראה לי כי נוכל להבין כהלכה את נבואת חגי על זרובבל, שבה הוא תולה בו תקוות משיחיות מרחיקות לכת (חגי ב כ-כג), רק אם נניח שהיא כרוכה בעצם הופעתו של זרובבל בזירה ההיסטורית. בהופעתו של נכד יהויכין רואה חגי אות לבאות, פתח למפנה במהלך ההיסטוריה, והוא מנבא בהתרגשות: 'אני מרעיש את השמים ואת הארץ... ביום ההוא נאם ה' צבאות אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי, נאם ה', ושמתיך כחותם כי כך בחרתי, נאם ה' צבאות' (חגי ב כא-כג). גם מנבואת זכריה משתמע כי הופעת זרובבל היא חידוש, חלק מתשובתו של ה' לזעקה: 'עד מתי ה' (זכריה א יב). לאחר שבעים שנות זעם ייבנה המקדש וזרובבל הוא אשר יבנה אותו. עצם פעולתו של זרובבל היא האישור לנבואת זכריה: 'ידעת כי ה' צבאות שלחני אליכם' (ד ט). מניין תחושת החידוש, המפנה והמהפך בהיסטוריה העולמית, אם זרובבל איננו אלא מנהיג זקן, שראשית פעולתו בימי כורש, שפעל בימי כורש וכנבוכי, ומאחוריו שמונה-עשרה שנות מנהיגות שלא השיגו דבר?

עלינו אפוא לפתור את הקושי בשני שלבים: לנסות לשחזר במידת האפשר את מהלך המאורעות, תוך התחשבות מרבית בחומר המצוי בידנו ובשיקולים המתלווים אל השימוש בו; ולאחר מכן – לנסות להבין את הרקע לתמונה המצטיירת בספר עזרא-נחמיה. לאור השיקולים שהועלו לעיל, נראית לנו תמונת המאורעות ההיסטוריים בדרך שתואר להלן.

תולדות בניית המקדש

לאחר שכבש כורש את בבל, במסגרת מדיניותו הכללית, העניק רישיון לאנשי יהודה לחזור ולשקם את בית המקדש בירושלים. כורש נטל על עצמו לממן מכספי האוצר הפרסי את מלאכת הבנייה, ולכן נתן את דעתו למידות הבניין ולדרך בנייתו. במסגרת מדיניותו הכוללת של שיקום המקדשים, החזיר כורש למקדשים השונים את פסלי האלים שנשדדו מהם או שהועברו ממקומם.⁵³ המקדש

A. Kuhrt, 'The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy', *JSOT*, 25 (1983), pp.

83-97

⁵¹ כך קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 166-167.

⁵² חגי א א; ב א, כד; זכריה ב ז; ד ו-י; עזרא ה ב.

⁵³ ראה: אולמסטרד (לעיל, הערה 35), עמ' 51 ואילך;

בירושלים היה יוצא דופן מבחינה זו, מפני שמלכתחילה לא נמצאו בו פסלי אלים. מנקודת מוצא זו מובנת החשיבות הרבה שיוחסה להחזרת כלי בית המקדש ששרד נבוכדנאצר. הם נכללים במפורש ברישיון כורש (עזרא ה יד-טו), הנביא המנחם מקדיש נבואה מיוחדת להוצאתם מכבל (ישעיה נב יא-יב), ושני הסיפורים על תולדות המקדש מתייחסים אליהם (עזרא א ז-יא; ה יד-טו).⁵⁴ עם כינון שלטונו בבבל מינה כורש פחה חדש ליהודה, ששבצר, שפרטים על דמותו ואישיותו לא נודעו לנו.⁵⁵ כפחה היה אחראי לניהול ענייני הפחווה מטעם כורש, ונוסף על כך הוטל עליו תפקיד מיוחד, הנזכר במפורש – בניית בית המקדש. כאשר נסע הפחה למקומו, קיבל לידיו את כלי בית המקדש והעבירם עמו לירושלים.

הפרט היחיד הידוע לנו על פעולתו של ששבצר ביהודה היא הנחת יסודות בית המקדש (עזרא ה טז). מכאן ואילך נפסק לגמרי רצף המידע שבמקורותינו. העובדה הבולטת ביותר היא שהמקדש לא נבנה, ומתיאוריהם של חגי וזכריה, שנים לאחר מכן, עולה תמונה מדכאה של עזובה וחוסר מעש. ניתן להציע הסברים שונים למהלך המאורעות באותה עת. ייתכן שלא עמדו לששבצר כוחו הארגוני או סגולתו כמנהיג כדי לבצע את בניית המקדש; ייתכן שמערכת המסים של פחוות יהודה, שמהם אמור היה לבוא המימון לבניית המקדש, לא תאמה את המפעל הגדול הזה; ואולי ששבצר לא האריך ימים לאחר בואו לירושלים ופעולתו נקטעה באיבה. האופן שבו מתייחסים אליו זקני יהודה לאחר זמן מלמד שפעולתו לא השאירה רושם, והאיש כמעט ונשכח.

המפנה בתולדות המקדש חל בימי המלך השלישי למלכי פרס, הוא דריוש. על במת ההיסטוריה מופיעות שתי דמויות חדשות: זרובבל בן שאלתיאל, נכדו של יהויכין מלך יהודה, ויהושע בן יהוצדק, נכדו של שריה, הכהן הגדול האחרון במקדש שלמה.⁵⁶ שני אלה באו ליהודה מכבל, אך הנסיבות המדויקות לעלייתם אינן ידועות לנו. על יהודה עבר גל גואה של ציפיות משיחיות, שנקשרו בעיקר בדמותו של זרובבל, נכד יהויכין ונצר לבית דויד. חגי וזכריה עוררו את העם לפעולה, למאמץ משותף לבניית המקדש. העם התלכד סביב מנהיגיו ונבנה. דברי חגי וזכריה, שהם מקור כה חשוב לתקופה זו, מספרים על חידוש הבנייה: 'וַיֵּצֵר ה' אֶת רוּחַ זְרֹבָבֶל בֶּן שְׁלֹתִיאל פַּחַת יְהוּדָה וְאֶת רוּחַ יְהוֹשֻעַ בֶּן יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶת רוּחַ כָּל שְׂאֵרֵי הָעָם וַיַּעֲשׂוּ מִלֵּאכָה בְּבֵית ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵיהֶם' (חגי א יד).

שני הנביאים אינם מספרים על סיום הבנייה. בנבואותיהם הקיימות בידינו סיום זה הוא עדיין חזון לעתיד. חגי מנבא על זעזוע עולמי: 'וְהָרַעַשְׁתִּי אֶת כָּל הַגּוֹיִם וּבָאוּ חֲמַדַּת כָּל הַגּוֹיִם וּמִלֵּאֲתֵי אֶת הַבַּיִת הַזֶּה כְּבוֹד אִמְרָה ה' צְבָאוֹת... גְּדוֹל יִהְיֶה כְבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרִאשׁוֹן אִמְרָה ה' צְבָאוֹת' (חגי ב ז-ט). גם זכריה רואה את השלמת הבניין כעניין לעתיד: 'וְרַחֲקִים יָבֹאוּ וּבָנוּ בְּהִיכַל ה' וִידַעְתֶּם

ב כא-כג, ומדברי הימים א, ג יז-יט. על הבעייתיות הכרוכה בכך ראה, בין היתר: י' ליוור, תולדות בית דוד, ירושלים תשי"ט, עמ' 8 ואילך. על ייחוסו של יהושע ניתן ללמוד ממלכים ב, כה יח (ירמיה נב כד) ומדברי הימים א, ה מ-מא.

P.R. Ackroyd, 'The Temple Vessels – A Continuity Theme', VT Supp, 23 (1972), pp. 166-181

וראה ביתר הרחבה: יפת, ששבצר וזרובבל, עמ' 94 ואילך.

על מוצאו של זרובבל מבית דויד יש ללמוד מחגי

כי ה' צבאות שלחני אליכם' (זכריה ו טו). ואולם, דומה כי שנתיים לאחר מכן, בשנת ארבע לדירוש, כבר קיימת התקדמות של ממש בבניית המקדש. אמנם, זכריה איננו מציין זאת במפורש, אבל הוא מביא עדות מעניינת על שאלה הלכתית שהועלתה לפני הכוהנים והנביאים בירושלים: 'האבכה בחדש החמשי, הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים' (זכריה ז ג). השאלה כרוכה ללא ספק בבניין ההולך ונבנה.⁵⁷ האם עתה, עם השינוי הצפוי במציאות החורבן, יש עדיין מקום לשמור את ימי האבל שהיו נהוגים בישראל מאז חורבנו של מקדש שלמה? זכריה איננו עונה על השאלה באופן ישיר, אלא פונה אל העם בדברי תוכחה: 'כי צמתם וספור בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה הצום צמתני אני? וכי תאכלו וכי תשתו הלוא אתם האכלים ואתם השתים' (שם, פסוקים ה-ו). הצום, מחד גיסא, והאכילה והשתיה, מאידך גיסא, הם עניינו של העם ולא עניינו של אלוהים. אבל יחד עם זאת הוא חוזר ומנבא לעם נבואת ישועה: 'כה אמר ה' צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמערדים טובים' (ח יט); משמע, אין הוא קורא לביטול הצומות לאלתר, אבל מנבא לעתיד על הפיכתם לימי שמחה ומועד.

המידע שבספר עזרא-נחמיה על חידוש הבנייה בראשית ימי דירוש מוסיף עניינים אחדים בעלי היבט מדיני. מהתיאור בעזרא ה' אנו למדים שמיד לאחר חידוש העבודה במקדש הגיעו למקום נציגי השלטון הפרסי: תתני פחת עבר הנהר, שתר בוזני ופמלייתם (עזרא ה ג). מה הביא להופעתה של משלחת רמת דרג כל כך בקצה הדרומי של פחוות עבר הנהר? האם עלינו ללמוד מכאן כי השליט העליון של הפחוות נהג לערוך ביקורי קבע כדי לפקוח עין על הנעשה? או שמא היה זה ביקור מיוחד, שנקבע על ידי הנסיכות? המקורות אינם מפרטים בעניין זה, ולא נותר לנו אלא להעלות סברות. כך ניתן לשער שסיבת הביקור נעוצה ביוזמה מיוחדת של אויבי יהודה, בדומה למתואר בעזרא ד; כנגד הסבר זה יש לומר כי מחבר עזרא-נחמיה, שנימוקים מעין אלה חוזרים בספרו מדי פעם,⁵⁸ איננו מביא אותם בנקודה זו ואיננו מספר על מעורבותם של 'צרי יהודה ובנימין'. ואולי ניתן לשער כי כתוצאה מחידוש הבנייה חלה הפרעה כלשהי בתשלום המסים לשלטונות פרס, ואם כך, הרי ביקור כזה יהיה מובן.

הבאנו לעיל את תמצית תיאורו של ספר עזרא-נחמיה בנקודה היסטורית זו.⁵⁹ אך ראוי לציין כי לאחר שדירוש מאשר את טענתם של זקני היהודים בדבר מציאותו של רישיון כורש, הוא מצווה על תתני פחת עבר הנהר להתרחק מן המקום, להניח לפחה המקומי ולזקני היהודים לבנות את המקדש, ולסייע במישרין לבניית בית המקדש. בשדר קצר ותקיף מאוד הוא מעביר אליו פקודה רשמית מפורטת, מה עליו לעשות כדי לסייע לזקני היהודים לבנות את בית האלוהים הזה (עזרא ו חא): ההוצאה לבניית המקדש תינתן, ללא דיחוי, מרכוש המלך, כלומר: ממסי עבר הנהר, כדי שהעבודה תתנהל ללא הפרעה (פסוק חב); מלבד זאת, תינתן מאוצר המלוכה הקצבה יומית קבועה לכול

מייסון, חגי, זכריה ומלאכי, עמ' 66 ועוד.
⁵⁸ עזרא ג ג; ד ד-ז, ח ואילך, כג-כד; נחמיה ב יט; ג לג-לד; ד א-ב, טז.
⁵⁹ לעיל, עמ' 350-354.

⁵⁷ דעה זו מוסכמת על הכול. ראה הפירושים לזכריה, כגון: מ' זר-כבוד, זכריה, בתוך: תרי עשר ב (דעת מקרא), ירושלים תשל"ו, עמ' כה-כו; וכן: מיטשל, חגי וזכריה, עמ' 194 ואילך; רודולף, חגי וזכריה, עמ' 135-136; פטרסן, חגי וזכריה, עמ' 283;

הדרוש לפולחן המקדש: 'פרים ואילים וכבשים לעולות לאלוהי השמים, חטים, מלח, יין ושמן, כמצות הכהנים אשר בירושלים' (פסוק ט). כל זאת כדי שיהיו מעלים 'ניחוחים' לאלוהי השמים ומתפללים לחיי המלך ובניו (פסוק י). נקבעה סנקציה חמורה לכל מי שיפר פקודה זו: ייעקר עץ מביתו והוא ייתלה עליו, וביתו ייחרב (פסוק יא). בצו זה מאשר דריוש את תוקפו של רישיון כורש, ובו זכותם של היהודים לממן את בניית המקדש מאוצר המלוכה, והוא מוסיף עליו זכות לממן את צורכי המקדש השוטפים מאותו מקור. עם זאת, הוא מחייב את כוהני ירושלים בתפילה יומית לחיי המלך ובניו.⁶⁰

התיאור בעזרא ו מסתיים בציון מפורש של השלמת בניית המקדש, בג' באדר, שנת שש למלכות דריוש (פסוק טו). לפיכך, ניתן לומר כי למעשה לא נמשכה מלאכת הבנייה אלא חמש שנים – מן השנה השנייה ועד השנה השישית של דריוש. לפי עדות ספר עזרא-נחמיה קברו כל הגורמים להצלחת המשימה, אם כי דווקא בהקשר זה אין זכר למנהיגי העם, זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק.⁶¹ וכך סיכום דבריו: 'וזקני היהודים בונים ומצליחים בנבואת חגי הנביא וזכריה בן עדוא, ובונים ומסיימים בצו אלוהי ישראל ובצו כורש ודריוש וארתחשסתא מלך פרס' (פסוק יד). עוד מסופר בעזרא ו כי אנשי יהודה חגגו את חנוכת המקדש בשמחה ובהקרבת קרבנות: מאה פרים, מאתיים אילים וארבע מאות כבשים, וכן שנים-עשר צפירי עזים, קרבן חטאת לשנים-עשר שבטי ישראל (פסוקים יז-יח). לאחר מכן נכוננו במקדש סדרי עבודה קבועים: כוהנים ולוויים לפי מחלקותיהם (פסוק יט).

מתי הונחו יסודות המקדש

אם שיחזרנו נכונה את המציאות ההיסטורית, עולה כמעט מאליה השאלה, מה גרם לבעל ספר עזרא-נחמיה לייחס את הנחת יסודות המקדש לזרובבל? נראה לנו כי ניתן להסביר זאת בצירוף של גורמים אחדים, מהם המשותפים לכל תהליך של כתיבה היסטורית המרוחקת מן האירועים, ומהם המיוחדים להשקפותיו של מחבר הספר. ראינו כי דמותו ופועלו של ששבצר לא השאירו את רישומם בזיכרון העם, וכי כבר בימי דריוש הייתה דמותו רחוקה ובלתי נודעת. עם זאת, נשאר בתודעת העם זכר הקשר שבינו ובין העברת כלי המקדש מבבל לירושלים. לעומת זאת, דמותו של זרובבל הלכה והתחזקה, עד שתפסה את מלוא הבמה ההיסטורית. לנתונים אלה כוח מדרבן בתהליך

⁶⁰ עובדה זו זכתה לפירושים רבים, והקיצוני שבהם הוא שבעקבות התסיסה המשיחית ביהודה סולק זרובבל מתפקידו ואולי אף הוצא להורג. ראה, בין היתר: L. Waterman, 'The Camouflaged Purge of Three Messianic Conspirators', *JNES*, 13 (1954), pp. 73-79. הדבר עשוי להסביר את אי הזכרתו של זרובבל, אך לא את השתיקה ביחס ליהושע בן יהוצדק. וראה גם: יפת, ששבצר וזרובבל, עמ' 82 ואילך.

⁶¹ בכך מבטא דריוש למעשה את היות המקדש 'מקדש מלך' והיות המלך הפרסי ממלא מקומם וממשיכם של מלכי יהודה. קרבן 'לשלום הקיסר' נהג ביהודה גם בתקופת שלטון רומא, והפסקתו היתה אות לתחילת המרד הגדול. ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ב יז ב. מקובלת הדעה כי יש לראות את שתי התופעות כרצף אחד, לכל אורך התקופה. ראה, למשל: בן-ששון (לעיל), הערה 8, עמ' 164.

ההיסטוריוגרפי, אשר כתוצאה ממנו חלה הרחבה נוספת בתחומי פעולתו של זורבבל, הן מצד זמנה והן מצד תוכנה, והוא נתפס כאחראי למעשים ולפעולות שנעשו על ידי אחרים.

יתר על כן, לכאורה היה בידי בעל עזרא-נחמיה נתון היסטורי שעל פיו ניתן היה לייחס את הנחת היסודות לזורבבל. בנבואתו על זורבבל אומר זכריה: 'ידי זורבבל יסדו הבית הזה וידיו תבצענה' (זכריה ד ט). למה מתכוון כאן זכריה? האם להנחת אבן הפינה, מיד לאחר הצהרת כורש, או לחידוש הבנייה בשנת שתיים לדריוש?⁶² יש לזכור כי זכריה החל להינבא 'בחדש השמיני בשנת שתיים לדריוש' (זכריה א א), ובנבואתו מתגלה השקפה היסטורית ברורה. לדירן, ההווה שבו הוא פועל הוא נקודת המפנה בתולדות העם. עד כאן – חורבן ועזובה, תקופה של זעם אלוהי, הנמשכת ללא הפוגה זה שבעים שנה (א יב; ז ד); מכאן ואילך – תקופה חדשה: 'עתה' (ח יא). זכריה מכנה את תקופת האופל 'לפני הימים ההם', או 'הימים הראשונים' (ח י-יא), ואת תקופת הגאולה 'בימים ההם' (ח ו).⁶³ המפנה הוא 'בימים האלה', 'ביום יסד בית ה' צבאות ההיכל להבנות' (ח ט). מכלל נבואתו של זכריה נראה שאין הוא מתייחס כל עיקר לאירועים של ימי כורש, בשנת 539 לפסה"נ או מיד לאחריה, וכל עניינו במה שקורה עתה, בזמנו, בשנה השנייה לדריוש.⁶⁴ הן בדברים המופנים לזורבבל, 'ידי זורבבל יסדו הבית הזה', והן בדברים המופנים לעם, 'ביום יסד בית ה' צבאות ההיכל להבנות', מתייחס זכריה לתקופתו בלבד ולא למה שקדם לה. ההתחלה החדשה של הבנייה היא היא ייסודו, וזורבבל, האחראי לה, הוא שיביאה לידי סיום. ואולם, מחבר עזרא-נחמיה, שכתב היסטוריה במרחק זמן ולא דברי נבואה על רקע זמנם, קיבל את דברי זכריה כפשוטם. על פי הידע שבידיו הוא קבע כי הנחת יסודות המקדש הייתה בימי כורש, אך בניגוד לתעודה שהוא עצמו הביא בעזרא ה טז, ייחס אותה לזורבבל ולא לשבצר בשעה שתיאר את מהלך האירועים.

הבנה זו עולה בקנה אחד עם השקפה נוספת המאפיינת את תפיסתו ההיסטורית של מחבר עזרא-נחמיה. מחבר הספר מתאר את תקופת שיבת ציון כולה בצורה סימטרית, כמשתרעת על פני שני דורות: דור שיבת ציון ובניין המקדש (עזרא א-ו), ודור עזרא ונחמיה (עזרא ז עד סוף הספר).⁶⁵

הזמן של זכריה.

חגי וזכריה מתייחסים אל הנעשה בתקופתם כאל חידוש גמור ואינם מזכירים מאומה ממה שהיה לפנייהם. השאלה היא אם יש ללמוד מדבריהם ומשתיקתם שאמנם לא נעשתה כל פעולה בשנים שקדמו להם, וכי יסודות הבניין הונחו לראשונה בימי דריוש. לאור כלל הנתונים של ספר עזרא-נחמיה, תהיה זו מסקנה קיצונית, ויש להניח כי פעולה כלשהי נעשתה כבר בתקופת כורש. הצגת הדברים בדרך זו נקבעת על ידי השקפותיהם של חגי וזכריה על תהליך הגאולה; וראה עוד להלן, עמ' 369-370.

על תפיסה היסטורית זו, ועל יחסה למציאות ההיסטורית ראה: יפת, ההיסטוריוגרפיה המקראית, עמ' 178-180.

⁶² כפי שהראו חוקרים אחדים, אין ללמוד זאת מעצם השימוש בשורש 'יסד', מפני שבלשון המקרא משמש 'יסד' הן במשמע של הנחת יסודות ממש והן במשמע של חידוש הבניין. ראה, בין היתר: A. Gelston, 'The Foundations of the Second Temple', VT, 16 (1966), pp. 232-235 (לעיל, הערה 55), עמ' 86, הערה 59.

⁶³ פרשנים אחדים רואים במלים 'בימים ההם' שבפסוק ו ג'לוספה. כך, למשל, כותב מיטשל: 'למילים אלה אין כל מובן בהקשר הנוכחי' (מיטשל, חגי וזכריה, עמ' 209), אבל אין הוא מבהיר במה הוא מתקשה. וראה גם: פטרסן, חגי וזכריה, עמ' 301. עורכי הביבליה הבראיקה (BHS) קובעים בפסקנות, וללא כל סיוע, כי המילים הן תוספת. ואולם, שימוש דומה מצוי גם בזכריה ח כג, והמילים משתלבות יפה בתפיסת

המחבר יוצר קו של המשכיות בין שני הדורות על ידי מעבר מעזרא ו לעזרא ז באמצעות המילים: 'ואחר הדברים האלה' (עזרא ז א), שבאמצעותן הוא מדלג על תקופה של קרוב לשבעים שנה, לדעת המקדימים את עזרא, והרבה יותר מזה, לדעתם של המאחרים אותו.⁶⁶ אחד הביטויים לסימטריה בין הדורות הוא תיאור מנהיגיהם. בכל דור עומדים בראש העם שני מנהיגים: זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק בדור הראשון, נחמיה בן חכליה ועזרא הסופר בדור השני. תפיסה סכימאטית זו מעוררת קשיים היסטוריים בולטים, אבל היא המאפיינת את השקפתו ההיסטורית של מחבר הספר. אחת התוצאות של השקפה זו היא דחיקת האישים האחרים שפעלו בתקופות הנידונות. לענייננו, נפגעה מכך דמותו של ששבצר, שנדחקה לקרן זוית, ופעולותיו הועברו לזרובבל בן שאלתיאל.

הפולחן בירושלים מחורבן בית ראשון ועד חנוכת הבית השני

עד כאן תולדות המקדש ותיאורי הקמתו במקורות העומדים לרשותנו. לפני שנעבור להיבטים אחרים של הנושא, נראה לנו שיש להשלים את הדיון בשאלה נוספת: האם 'תולדות המקדש' בתקופת שיבת ציון הם גם 'תולדות הפולחן'? ביתר דיוק: מה התרחש ביהודה מבחינת פולחן ה' בימים שמחורבן המקדש על ידי נבוכדנאצר בשנת 587/6 לפסה"נ ועד כינון העבודה בו בימי דריוש, עם חנוכתו בשנת 517 לפסה"נ? במקרא עומדים לרשותנו טקסטים אחדים המאפשרים לענות על שאלה זו, לפחות באופן חלקי.

נקודת המוצא הראשונה היא בירמיה מא. הפרק עוסק בהריגתו של גדליהו בן אחיקם ותוך כדי התיאור הוא מספר: 'ויבאו אנשים משכם משל' ומשמרון, שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגודדים, ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה' (ירמיה מא ה). המועד – 'בחדש השביעי' (שם, פסוק א) מלמד כי אנשים אלה עלו לרגל, כנראה למועד חג הסוכות, לבית ה' אשר בירושלים.⁶⁷ משמע שחודשים אחדים לאחר שריפת בית המקדש וחורבן ירושלים, כשהארץ נתונה עדיין במצב של אי-שקט והדרך בוודאי רבת סכנות, המשיכו אנשים מן הצפון לעלות לרגל לירושלים. הם נהגו מנהגי אבלות: 'מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגודדים', והביאו עמם 'מנחה ולבונה' לבית המקדש. לסיפור זה אין המשך, והשאלה היא, מה ניתן ללמוד ממנו?

העובדה שהאנשים באים מן הצפון איננה מלמדת שהעלייה לרגל הייתה מוגבלת דווקא לארץ שומרון. פרט זה דרוש היה כדי להסביר את בואם של האנשים למצפה, הנמצאת בדרכם לירושלים,

⁶⁶ הייס-מילר (לעיל, הערה 10), עמ' 503-509; ויליאמסון, עזרא-נחמיה, עמ' XLIV-XXXIX.

⁶⁷ זו הדעה המקובלת, וראה פירושים למקום. חוקרים אחדים סבורים שאנשים אלה עולים לרגל למצפה ולא לירושלים; ראה, למשל: מ' אילת, 'הסטוריה והסטוריוגרפיה בספר שמואל', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ג (תשל"ט), עמ' 17, הערה 43.

⁶⁶ ספר עזרא-נחמיה מקדים את עזרא לנחמיה וקובע את תאריך עלייתו של עזרא בשנה השביעית לארתחשסתא ואת שנת עלייתו של נחמיה לשנה העשרים לארתחשסתא. אם פעילות עזרא חלה בימי ארתחשסתא הראשון, הרי שיש לקבוע את מועד עלייתו לשנת 458 לפסה"נ, אבל רבים מייחסים אותה לימי ארתחשסתא השני, או מניחים שחל שיבוש בתאריך שבעזרא ז ח. העניין נידון במחקרים רבים, וראה סיכום וביבליוגרפיה אצל

וכתוצאה מכך את היפגעותם ממעשיו של ישמעאל בן נתניה. לאור נתונים אלה, יהיה זה סביר להניח שתופעת העלייה לרגל הקיפה אנשים ממקומות נוספים, ואולי עלו לירושלים בחג הסוכות מכל שרידי היישוב שנותר בארץ לאחר החורבן. אף על פי שבית המקדש עצמו היה 'לשרפת אש' (ישעיה סג י), הם הביאו עמם 'מנחה ולבונה...' להביא בית ה'. משמע שפולחן כלשהו המשיך להתקיים בתחום המקדש. האם ניתן ללמוד מכך שהפולחן בכללו היה מוגבל, ללא הקרבת קרבנות מן החי, או שמא זהו נתון המיוחד לאנשים אלה ואין ללמוד ממנו על הכלל? ואם אמנם היה זה הכלל בתחילה, האם נשאר נוהג זה על כנו גם בהמשך התקופה? על שאלות אלו אין בידינו להשיב.⁶⁸ יש לשאול עוד אם העלייה לרגל הייתה חד-פעמית, דבר שאירע מיד לאחר החורבן, ומתוך הזדהות פנימית עמו, או שנמשכה גם לאחר מכן? גם על שאלה זו ניתן להשיב רק בדרך הסברה, ונראית בעינינו האפשרות השנייה מן הראשונה. אם היה בלבם של אנשי הצפון עוז רוח לעלות לירושלים מיד לאחר החורבן, בתנאים קשים שלאחר מלחמה ומתוך סיכון עצמי, סביר להניח שהמשיכו בכך גם לאחר מכן, כשנתייצב המצב המדיני והארץ שקטה.

אין בידינו ידיעות נוספות ביחס לתקופת הגלות, אך הבעיה נמשכת גם בתחילת תקופת שיבת ציון, ומכך ניתן אולי ללמוד לגבי מה שקדם לה. בספר עזרא-נחמיה מתואר בהרחבה כינון עבודת ה' בירושלים, והתיאור מניח שני שלבים נפרדים: הראשון – הקמת המזבח, והשני – בניית המקדש. בעזרא ג מסופר כי עם בוא החודש השביעי נאספו העם 'כאיש אחד אל ירושלם' (עזרא ג א), ואז הוקם המזבח: 'ויקם ישוע בן יוצדק ואחיו הכהנים וזרובבל בן שאלתיאל ואחיו ויבנו את מזבח אלהי ישראל להעלות עליו עלות ככתוב בתורת משה איש האלהים. ויכינו המזבח על מכונתו' (שם, פסוקים ב-ג). סיפור זה הוא רב עניין, ובעיקר בתאריכו. מתיאור המאורעות שקדמו, בפרקים א-ב, אין אנו יודעים באילו חודשים חלו המאורעות, ואין המחבר טורח להזכירם. אבל כאן נזכר לפתע החודש – הוא החודש השביעי, כמו בירמיה מא. במועד זה נאספים העם 'כאיש אחד אל ירושלם'. בניית המזבח המתוארת לאחר מכן איננה מוצגת כמטרת ההיקהלות לירושלים, אלא רק כהמשכה, כלומר: בואם כרוך בעלייה לרגל בחודש השביעי. ואמנם, החג היחיד הנזכר באותו חודש שביעי הוא חג הסוכות: 'ויעשו את חג הסוכות ככתוב, ועלת יום ביום במספר כמשפט דבר יום ביומו' (פסוק ד).⁶⁹ עוד מסופר שם שמאותה עת ואילך נתכנו על המזבח קרבנות סדירים ופולחן קבוע: 'ואחרי כן עלת תמיד ולחדשים ולכל מועדי ה' המקדשים ולכל מתנדב נדבה לה' (פסוק ה), ומודגש שפולחן הקרבנות המלא נכון על המזבח מבלי שהיה המקדש קיים: 'והיכל ה' לא יִסָּד' (פסוק ו). בשלב זה של האירועים עדיין לא הונחו אפילו יסודות המקדש, דבר שנעשה רק כמחצית השנה לאחר

התקופה. ראה: קוכמן, יהוד מדינתא, עמ' 26. כתוב זה, וכן הנתונים בנחמיה ח, שימשו נקודת מוצא להבנת תולדות המועדים בישראל ובעיקר לשאלת מוצאו ותולדותיו של יום הכיפורים. ראה: י' ולהויון, אקדמות לתולדות ישראל (תרגום י' ברכיהו), תל אביב תרצ"ח, עמ' 88 ואילך; קויפמן, האמונה הישראלית, א, עמ' 217-218.

⁶⁸ קוכמן הגיע למסקנות מעניינות בדבר מעמדה המיוחד של ירושלים החל בימי כורש ואילך. הוא מעלה את האפשרות שגם בתקופה הניאור-בבלית היה לאתר הפולחן בירושלים מעמד מוכר. ואולם באשר לאופיו הוא קובע שנולד 'לא לצורכי הקרבת עולות אלא כאתר להקרבת מנחה ולבונה (ירמיה מא ה). כלומר, הוא מניח שהמתואר בירמיה מא ה היה הנוהג המחייב לכל אורך

מכן: 'ובשנה השנית לבואם... בחדש השני' (פסוק ח).⁷⁰ פירוש הדבר: הקמת המזבח וכינון עבודת קרבנות מלאה מתוארים כפעולה נפרדת ועצמאית, לפני הקמת המקדש ואפילו לפני שהונחו יסודותיו.

כיצד קרה הדבר? חז"ל התלבטו בשאלה זו, שהרי אף על פי שהמזבח עמד בחצר המקדש, קדושתו נבעה מקדושת המקדש. תשובתם היתה: 'שלושה נביאים עלו עמהם מן הגולה. אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שהעיד להם על מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית' (בבלי, זבחים סב ע"א). מכאן שהפעולה נעשתה בהתאם לדברי נביא, שחידשו הוראת שעה. את טעמה של הוראה זו נימקו אמוראים מאוחרים יותר בכך ש'קדושה ראשונה קדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבוא' (שם קז ע"ב). בסיפור שבעזרא ג אין זכר לעובדות אלו, וגם בספרי הנביאים בני הדור אין התייחסות למערכת שאלות זו. מעמדת חגי לגבי 'פולחן המזבח' (ראה להלן) ניתן ללמוד שדעתו הייתה שונה מזו המיוחסת לו, או לזכריה ולמלאכי, על ידי חז"ל. ייתכן אפוא, שיש להסביר את העניין באופן שונה. העובדה ששבי הגולה נאספו לירושלים בחודש השביעי דווקא, והביטחון שבו ניגשו לבניית המזבח, מלמדים שלאמיתו של דבר לא היה במעשיהם משום חידוש: הם המשיכו מנהג קיים ונתנו לו תוקף מחודש. יתר על כן, יש אפילו לשאול, שמא גם סיפור זה עוצב על פי השקפותיו של מחבר עזרא-נחמיה ואינו מתאר את מהלך המאורעות בדיוק מלא? רישיון כורש כלל הרשאה לבניית הבית, תוך ציון תפקידו: 'אתר די דבחין דבחין' (מקום שבו) (זבחים זבחים) (עזרא ו ג), אך לא התייחס בנפרד למזבח. בהתאם לכך, הזקנים המתארים לפני תנני את מפעלו של ששבצר מיד לאחר קבלת רישיון כורש, מתייחסים רק להנחת יסודות המקדש ואינם מזכירים כלל הקמת מזבח (עזרא ה טז). לעומת זאת, על פי עזרא ג, הפעולה הראשונה של שבי ציון הייתה דווקא הקמת המזבח וכינון פולחן קבע.⁷¹ נראה שיש מקום להרהר, שמא המזבח לא היה כלל חידושם של שבי ציון והיה קיים באותו מקום, 'על מכונתו', עוד קודם לרישיון כורש ולשיבת ציון. מתוך נטייתו לראות בשבי ציון בלבד את תושביה של פחוות יהודה, מחבר עזרא-נחמיה ייחס להם ולמנהיגיהם את בניית המזבח, אך גם בתיאורו נשאר זכר למציאות שאינה קושרת את בניית המזבח להקמת המקדש. דעתנו נוטה לאפשרות זו, אך אין בידינו נתונים מספיקים כדי להוכיחה בוודאות.

אל 'פולחן מזבח' ללא מקדש מתייחס גם חגי. בנבואה אל העם, שצורתה שאלת הלכה בענייני טומאה וטהרה, הוא מכריז: 'כן העם הזה וכן הגוי הזה לפני, נאם ה', וכן כל מעשה ידיהם, ואשר יקריבו שם טמא הוא' (חגי ב יד). חגי מתייחס בכל נבואותיו אל בניית המקדש ואל כל הקשור בו, וכן אף בנבואה זו, כפי שעולה בבירור מתוך המשכה בפסוק טו ואילך. כאן הוא עונה בתקיפות על שאלה, שאמנם אינה נשאלת במפורש אך משתמעת מן הנאמר: מדוע יש צורך נחרץ בבניית מקדש אם פולחן הקרבנות הסדיר מתקיים בין כך ובין כך? תשובתו היא: 'ואשר יקריבו שם טמא הוא'. העם טמא וקרבנותיו טמאים, ועל כן אין הברכה שורה בקרבן. רק בניית המקדש תסיר את הטומאה,

כוהני, של לוח קרבנות השנה, מעין זה שבבמדבר כח-כט. על כן לא נתברר לנו מדוע מכנה קריפמן פולחן זה כ'פולחן עראי' (האמונה הישראלית, ד, עמ' 192).

⁷⁰ על משמעותו של תאריך זה ראה לעיל, עמ' 351 והערה 46.

⁷¹ לשון התיאור ברורה מאוד, ומודגשת בה הקביעות והסדירות של הפולחן. הוא מהווה סיכום, במינוח

וברכת ה' על העם והארץ תתחדש!⁷² (שם, פסוקים יח-יט). חגי איננו מפרט בנושאים המעסיקים אותנו ואינו מזכיר במפורש את המזבח, בוודאי לא את תאריך הקמתו. מכיוון שבדרך כלל אין חגי מתייחס אל מה שקדם לו, איננו יכולים ללמוד משתיקתו אם המזבח הוקם לאחר רישיון כורש (כמתואר בעזרא ג) או שעמד על מכונו לפני כן. נבואתו של חגי בשנה השנייה לדריוש (ב י) מעידה שבירושלים התקיים פולחן של קרבנות, שהיו בה כוהנים ממונים על עבודת ה', ובין יתר תפקידיהם השיבו הכוהנים לכל דורש על שאלות הלכה שצצו ועלו. וכל זאת – לפני כינונו של המקדש.

גם זכריה מדבר על 'הכהנים אשר לבית ה' צבאות' (ז ג) בשנה הרביעית לדריוש, עוד בטרם הושלמה בנייתו של המקדש. הוא מספר על אנשים הבאים אל הכוהנים 'לחלות את פני ה'' ולשאל אותם בענייני הלכה הנוגעים לחיי העם כולו (פסוקים ב-ג). לפנינו אפוא מציאות דתית מבוססת וממוסדת, שבה התקיימו פולחן קרבנות ועלייה לרגל ללא מקדש, ונכונה רציפות בעבודת ה' בתוככי התהפוכות המדיניות של חורבן והתחדשות.

המקדש בראשית תקופת בית שני

על תולדות המקדש לאחר הקמתו נוכל לומר בהקשר זה רק דברים מעטים. בראש לכול, התעוררה הבעיה המעשית: כינון שיטתי של העבודה במקדש, הספקה מסודרת של צרכיו וארגון סגל הפולחן. הדיון בשאלה זו במלוא היקפה חורג ממסגרת מחקר זה, ונזכיר רק דברים אחדים הנוגעים להיבטים כלליים של הנושא והעולים משני מקורות: זיכרונות נחמיה ונבואת מלאכי.

זמנו של נחמיה ברור: הוא בא ליהודה בשנת עשרים לארתחשסתא הראשון, שהה בירושלים שתיים-עשרה שנים, נקרא לשוב לחצר המלך, וחזר ליהודה (נחמיה ב א ואילך; יג ו). משך פעילותו ביהודה היה אפוא משנת 445 לפסה"נ ואילך.⁷³ זמנו המדויק של מלאכי אינו ידוע, ורק הרקע הכללי של נבואותיו, המשקף תנאים דומים לאלה של נחמיה, מעמיד אותם בערך באותה תקופה.⁷⁴ אנו מצויים, אם כן, כשבעים שנה לאחר חנוכת בית המקדש, ופחות מזה אם נקדים את זמנו של מלאכי. שני כתובים בספר נחמיה עוסקים בדאגה לעבודת המקדש: חלק הארי של האמנה המובאת בפרק י, ותיאור פעולותיו של נחמיה לאחר שובו משושן הבירה, בפרק יג. לפי סדר האירועים בספר עזרא-נחמיה, המצב המתואר בפרק יג משקף נסיגה מן האמנה והפרת ההתחייבויות שנטל העם על עצמו. אך אפשר גם שסדר האירועים היה הפוך, ושהאמנה היא התגובה המאורגנת והיזומה

⁷² על השיקולים לקביעת זמנו של מלאכי ראה י' ליוור, 'מלאכי, ספר מלאכי', א"מ, ד, טורים 1028-1029 A.E. Hill, 'Dating the Book of Malachi: ;1029 A Linguistic Reexamination', D.N. Freedman Jubilee Volume, Winona Lake 1983, pp. 77-89

⁷³ ראה גם: קויפמן, שם, עמ' 221-223. דעה זו מקובלת על הכול. ראה: מ"צ סגל, 'נחמיה', א"מ, ה, טור 818; H.H. Rowley, 'The Chronological Order of Ezra and Nehemiah', S. Löwinger et al. (eds.), I. Goldziher Memorial Volume, I, Budapest 1948, pp. 135 ff.

המבקשת לשים קץ למצב המתואר בנחמיה יג.⁷⁵ הבעיה של אחזקת המקדש עולה מדברי נחמיה לאחר שובו משושן: 'מדוע נעזב בית האלהים' (נחמיה יג יא), וסיכומה של האמנה הוא: 'ולא נעזב את בית אלהינו' (שם, י מ). סעיפי ההתחייבות שבאמנה פותחים בהתחייבות כללית לשמירת מצוות התורה (שם, פסוק ל), לאיסור נישואי תערובת (פסוק לא), ולשמירת השבת והשמיטה (שם, פסוק לב). לאחר המילים 'והעמדנו עלינו מצוות' באה שורה ארוכה של התחייבויות כלכליות מפורטות, כולן כלפי המקדש, הכוהנים והלויים: שלישית השקל, קרבן העצים, ביכורים, בכורות אדם ובהמה, ראשית ותרומות, ומעשר (שם, פסוקים לג-מ).⁷⁶ שוב ושוב חוזר הביטוי 'בית אלהינו' או ביטויים קרובים (בכל אחד מהפסוקים לג-מ).

האמנה מעוררת שאלות רבות. כבר הזכרנו שאין הכרעה חד-משמעית לגבי זמנה: האם יש לייחסה לתקופת נחמיה, כמתואר בספר נחמיה? או שמא יש להעדיף את ימי עזרא (בין אם קדמו לנחמיה ובין אם באו אחריו)? או שמא אין זמנה לא בימי זה ולא בימי זה?⁷⁷ שאלה שנייה היא, האם האמנה היא כולה חידוש, כלומר: תקנות שהעם התחייב להן עתה לראשונה, או רק מתן גושפנקא של התחייבות פומבית לדברים שמעיקרם היו קיימים עוד קודם לכן?⁷⁸ והשלישית: מה היחס בין התחייבויות האמנה ובין התחייבויות של דריוש שצורכי המקדש יינתנו מאוצר המלך? על פי עזרא וט התחייב דריוש לקיים את פולחן התמיד מאוצר המלוכה, ולמטרה זו עצמה התחייב עתה העם לתת למקדש שלישית השקל בשנה.⁷⁹ ואולם, התמונה הכללית ברורה למדי: האמנה מעידה על כוונה והתחייבות לקיים את עבודת בית ה' במתכונתה המלאה, אך תיאור הדברים מלמד שהעם לא עמד במשימה. לא נוכל לענות בוודאות על השאלה, האם ההזנחה בקיום עבודת המקדש כהלכתה הייתה תוצאה של התרשלות, אדישות, מיאון לקיים את המצוות וכדומה, או שמא נבעה מחוסר יכולת כלכלית לשאת בנטל הכבוד של אחזקת המקדש וסגל עובדיו המסועף? דברי מלאכי, השייכים כנראה גם הם לאותו הקשר, מתייחסים אל שני ההיבטים האלה בעמדת העם.

מלאכי פונה אל שני קהלים: אל הכוהנים ואל העם. בכל הפניות, נימת התוכחה היא אחת: תחושה של זלזול, רשלנות, ואפילו מרמה, ביחס האדם לאלוהיו. מלאכי איננו מזכיר את המקדש עצמו אלא רק את הפולחן הנערך בו, ומשתמש במילים חריפות ביותר. את הכוהנים הוא מכנה 'בזוי שמי' (מלאכי א ו), 'מגשים על מזבחי לחם מגאָל' (שם, פסוק ז), ומגשים לה' 'עֹר לְזִבְחֵ פֶסֶחַ וְחֹלֶה' (פסוק ח). הוא חוזר ומאשים: 'והבאתם גזול ואת הפֶּסֶחַ ואת החולה' (פסוק יג); 'ואתם סרתם מן הדרך, הכשלתם רבים בתורה, שחתם ברית הלוי' (ב ח). באותה רוח של תוכחה תקיפה הוא פונה גם אל העם: 'וארור נוכל ויש בעדרו זכר ונָדָר וזִבְחֵ מִשְׁחַת לֵה' (א יד). כן הוא מאשים את העם

Biblical Exegesis', *JSOT*, 21 (1981), pp. 111-117

77 ראה, למשל: A. Jepsen, 'Nehemiah 10', *ZAW*, 66 (1954), pp. 87-106

78 קויפמן, שם, עמ' 331 ואילך.

79 ראה: י' ליוור, 'פרשת מחצית השקל במקרא ובמגילות כת מדבר יהודה', חקרי מקרא ומגילות מדבר יהודה, ירושלים תשל"א, עמ' 116-119.

75 את הסדר המקראי כפי שהוא קיבל, למשל, קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 355 ואילך. על השיקולים להקדמת המסופר בנחמיה יג לאמנה שבפרק י ראה: רודולף, עזרא ונחמיה, עמ' 173-174.

76 דיון מקיף באמנה ובסעיפיה ראה: קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 338-330 D.J.A. Clines, 'Nehemiah 10 as an Example of Early Jewish

בהערמה ובמרמה: 'היקבע'⁸⁰ אדם אלהים כי אתם קִבְּעִים אתי. ואמרתם במה קבענו? המעשר והתרומה' (ג ח).

מדברי מלאכי מצטיירת תמונה של התרופפות כללית והתפרקות. פולחן ה' אמנם מתקיים במקדש, אך מתוך הזנחה ואי-כבוד, ותוך מגמה להתחמק מן החובה ככל האפשר. ייתכן כי עמדה זו כלפי המקדש הייתה פועל יוצא מהתפכחותו של העם לאחר שהגאולה התעכבה ומלכות בית דוד לא נכונה מחדש. אנו יכולים לשער כי העם ביטא בכך את אכזבתו: המאמץ לבנות את המקדש לא היה כדאי, התגובה האלוהית המובטחת מאחרת לבוא והמקדש איננו ממלא את התקוות שתלו בו! עם זאת, מתברר מדברי מלאכי כי המצב הכלכלי היה אמנם חמור: בצורת, ארבה וגפן משכלת. בדומה לחגי ולזכריה, מלאכי מסביר מצב זה לא כגורם להזנחת המקדש אלא כתוצאה ממנה: 'הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת, אמר ה' צבאות, אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די. וגערתו לכם באכל ולא יִשְׁחַת לכם את פרי האדמה ולא תשכל לכם הגפן בשדה, אמר ה' צבאות' (ג י-יא).

תגובתו של מלאכי לעמדת העם כלפי המקדש מגלה השקפה נוספת הבולטת ביותר על רקע תקופתה. מלאכי מביע באוזני הכוהנים את המסקנה המתבקשת מדרכיהם: 'מי גם בכם ויסגר דלתים ולא תאירו מזבחי חָנָם. אין לי חפץ בכם, אמר ה' צבאות, ומנחה לא ארצה מידכם. כי ממזרח שמש ועד מבוא גדול שמי בגוים ובכל מקום מְקַטֵּר מִגֶּשׁ לַשָּׁמַי וּמִנְחָה טְהוֹרָה. כי גדול שמי בגוים, אמר ה' צבאות' (א י-יא). מלאכי איננו מנבא לאסון ולחורבן המקדש, כפי שעשו נביאי הבית הראשון, אלא רק מציע לכוהנים לסגור את דלתותיו. אם פולחן ה' איננו נעשה בכבוד הראוי לו, מן הראוי לסגור את המקדש כליל ולכבות את אש התמיד על המזבח. הטעם לכך נאמר במפורש: 'אין לי חפץ בכם ומנחה לא ארצה מידכם כי... בכל מקום מקטר מגש לַשָּׁמַי וּמִנְחָה טְהוֹרָה' (פסוק יא).

אין ביריעותינו על התקופה כדי לקבוע את הרקע ההיסטורי המדויק שאליו מכוונים דברי הנביא, ורבו ההשערות בכיוון זה;⁸¹ אך הבסיס התיאולוגי לדבריו הוא בהשקפת יסוד הנוגדת את ריכוז הפולחן: אין ערך מיוחד לפולחן הנעשה בירושלים! במקומות רבים בעולם מוגשות לה' קטורת ומנחה טהורה, והפגיעה לא תהיה ניכרת אם מקדש ירושלים יחדל לפעול! אפשר, כמובן, לטעון

⁸⁰ ראה, למשל: ליור (לעיל, הערה 73), עמ' 1030-1031; קויפמן, האמונה הישראלית, ד, עמ' 372-374. וראה עוד: M. Rehm, 'Das Opfer den Völker nach Mal. 1:11', H. Gross & F. Mussner (eds.) *Lex Tua Vertias: Festschrift für H. Junker*, Trier 1961, pp. 193-208; J. Swetnam, 'Malachi 1:11: An Interpretation', *CBQ*, 31 (1969), pp. 200-209; J.G. Baldwin, 'Malachi 1:11 and the Worship of the Nations in the Old Testament', *Tyndale Bulletin*, 23 (1972), pp. 117-124.

⁸¹ משמעות השורש קב"ע בפסוקים אלה (שלוש פעמים בפסוק ח ופעם אחת בפסוק ט) איננה מחוורת, ורבים מן המפרשים רואים בו שיכול אותיות, מכוון או בלתי מכוון, של השורש עק"ב. ראה, למשל: מ' זר-כבוד, מלאכי, בתוך: תרי עשר ב (רעת מקרא), ירושלים תשל"ו, עמ' יד; רודולף, חגי וזכריה, עמ' 282; L. Koehler & W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1953, p. 820. לא כן אחרים. הרואים בו שורש עצמאי שמשמעו 'גזל'. ראה: G.R. Driver, 'Problems in Proverbs', *ZAW*, 50 (1932), p. 145.